A TOLNA MEGYEI ZSIDÓK TÖRTÉNETE 1867-IG

Írta:
SCHWEITZER JÓZSEF
ÉS
SZILÁGYI MIHÁLY

BUDAPEST, 1982

A TOLNA MEGYEI ZSIDÓK TÖRTÉNETE 1867-IG

A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ HITKÖZSÉGEK MONOGRÁFIÁI

Szerkeszti: Scheiber Sándor

11.

A TOLNA MEGYEI ZSIDÓK TÖRTÉNETE 1867-IG

A TOLNA MEGYEI ZSIDÓK TÖRTÉNETE 1867-IG

Írta:
SCHWEITZER JÓZSEF
ÉS
SZILÁGYI MIHÁLY

Scheiber Sándor előszavával

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

BUDAPEST, 1982

Megjelenik
a Memorial Foundation for Jewish Culture
költségén

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

ISSN 0580—8715
ISBN 963 7010 17 3

A MAGYAR IZRAELITÁK
ORSZÁGOS KÉPVISELETÉNEK KIADÁSA

ELŐSZÓ

A Tolna megyei hitközségek története eddig fehér folt volt historiográfiánkban. Pedig olyan gyülekezetek szerepeltek közöttük mint Bonyhád, Paks és Hőgyész, amelyek már a XVIII. század közepén jelentőségre tettek szert.

Magyarázata abban keresendő, hogy tudós rabbijaik a hagyományos irodalmat ápolták s nem vállalhatták községük múltjának felkutatását és megörökítését. Nagy kár, mert Paks és Hőgyész egykor gazdag hitközségi irattára megsemmisült, a bonyhádinak is egy része. A kisebb hitközségekéről nem is szólva.

Szerencsére Bonyhádra és Paksra gyűjtött anyagot két külföldi publikáció (*Eisner János:* A bonyhádi zsidók története. Tel-Aviv, 1965; *S. B. David Szófér:* Mazkeret Paks. I–III. Jerusalem, 1962–1973.). Így előtanulmányokra lehetett támaszkodni.

A jelen monográfia szerzői – Schweitzer József és Szilágyi Mihály – értékes munkásságra tekinthetnek vissza. Az elsőnek hebraisztikai és judaisztikai, a másodiknak történeti és gazdaságtörténeti tudása és képzettsége szerencsés ötvözetű munkát eredményezett. Bemutatják a település, népesedés, gazdaság és egészségügy történetét, a hitközségek megalakulását és fejlődését, külső és belső életét, vallási és szellemi törekvéseit, rabbijait és munkásságukat. Kiaknázzák a megyei levéltár és a hitközségek megmaradt iratanyagát egyaránt.

A jövő kutatása még hozhat felszínre egyet-mást. Már le volt zárva

a kézirat, amikor eljutott hozzánk egy kiadvány J. Stern máramarosszigeti rabbi levelével Perls Mózes bonyhádi rabbihoz 1850-ből (*A. Schischa:* Areshet. VI. Jerusalem, 1980. 232–237.). 1982. februárjában E. Stern gyűjteményében láthattam Londonban Grieshaber Izsák paksi rabbi kéziratos marginális jegyzeteit J. Falk Hákkóhén *Perisá Uderisá* 1638-as lublini kiadásához, valamint Joél Ungar paksi rabbi levelét 1845-ből a bajai Báruch Ásérhoz.

A három nagy hitközség zsinagógájának elárvult épülete még áll, néma emlékeztetőül az egykor volt népes hitközségek két és félszázados életére. Ez a monográfia azonban beszél, megszólaltatja a múltat és beépíti véglegesen a magyar zsidóság történetébe.

J. R. Marcus szavai kívánkoznak a méltatására: „The historian's desk is an altar on which he must sacrifice his most cherished prejudices. One must be dedic ated tothe truth."

SCHEIBER SÁNDOR

I. A ZSIDÓK TOLNA MEGYÉBEN

A IV. SZÁZADTÓL 1748-ig

A Tolna megyei zsidóság történetében három korszakról beszélhetünk. Az első nyomok Dombóvárra vezetnek, ahol 1968-ban a téglagyár közelében késő római kori temetőre bukkantak. A 3. számú gyermeksír csontvázát a munkagép erősen megrongálta. A sírban talált ólomamulettnek csaknem egyharmada hiányzik, de előlapjának ikonográfiai értelmezése szerint kétségtelenül zsidó gyermek személyes tárgyi emlékével van dolgunk. E dombóvári lelet párhuzamát a Reifenberg gyűjteményének egy Szíriából származó darabjában sikerült megtalálnunk.[1]

A 3,1 cm átmérőjű, mindössze 1 mm vastagságú amulett előlapjának szélén körbefutó pontsort találunk. A lap közepén, szegletes háromlábon, hétkarú gyertyatartó áll. Ettől jobbra sófár rajza, balra pálmaág következtethető ki. Az amulett hátlapja erősen rongált, mindössze két szétterülő pálmalevél ismerhető fel.[2]

A zsidó történettudomány kimutatta, hogy az i.sz. III.–IV. században kisázsiai zsidók éltek a Duna magyar szakaszán. Ezt a felismerést megerősítik az utóbbi években előkerült szöveges kőemlékek.[3] A dombóvári zsidó gyermeksír leletanyagát egyrészt a dunai limestől való távolság (kétnapi járás nyugati irányban), másrészt az teszi fontossá, hogy az első és mindeddig az egyetlen személyes tárgyi emlék Pannóniában.

A népvándorlás viharai más, itt élt népekkel együtt elsodorták vagy megsemmisítették a vidékünkön megtelepedett, feltehetően szíriai eredetű zsidó lakosságot.

A magyar középkorban a királyi oltalom lehetővé tette a Dél-Németországból bevándorolt zsidók letelepülését és beépülését a királyi városok polgárságába. Tolnában nem volt királyi város, ezért a zsidó településtörténetnek ebben a szakaszában tolnai zsidókról nem beszélhetünk.

Az első leletektől számítva, több mint ezer esztendőnek kellett elmúlnia, hogy újból feltűnjenek a zsidók Tolna földjén. A török hódoltság első félévszázadában a Duna menti szultáni birtokok és vámjövedelmek bérlői között találjuk őket. A belföldi és a távolsági kereskedelem lebonyolításában dalmát, görög, magyar, rác és török kalmárok társaságában vesznek részt.

A hódoltsági zsidókról először Thuri Farkas Páltól, a tolnai protestáns iskola igazgatójától értesülünk. Az *Idea christianorum Hungarorum in et sub Turcismo* című, 1556—1557 körül keletkezett, külföldi barátaihoz írt levelében hírül adja, hogy naponta vitatkozik a Tolnán megtelepedett zsidókkal. Úgy tűnik, értett a héberhez, hogy nap, mint nap vitába bocsájtkozott velük. A tolnai iskolában egyébként olyan tudós protestáns papok oktatták a héber nyelvet, mint amilyen Tolnai Fabricius Bálint volt, akiről a zsidók biztosra vették, hogy ő maga is zsidó, annyira járatos volt a héberben.[4] Thuri Farkas Pál megtudta a zsidóktól, hogy sokat szenvednek a helybeli török adminisztrációtól, amely erőszakkal akarja rábírni őket a disznóhús fogyasztására. Ez a zaklatás azonban csak azokra vonatkozott, akik érvényesülésük végett „törökké" akartak lenni. Egyébként a török hatóságok nem tettek különbséget katolikus, protestáns és zsidó között. Ezért túlzásnak tekinthetjük Thuri Farkasnak azt a közlését, hogy a törökök máglyával is fenyegetőztek a mohamedán vallás terjesztése érdekében. Ilyenről nincs tudomásunk, de neki sem lehetett, különben biztosan hivatkozott volna konkrét esetekre, mint ahogyan egyéb kérdésekben tette, részletes beszámolóiban. Lehet, hogy Tolnán erőteljes a török jelleg, sokan használnak török jövevényszavakat, a török jövedelemigazgatás szolgálatában állanak, egyesek fellépnek honfitársaik ellen, de a tolnai iskola eredményes működése fényesen igazolja, hogy a lakosság vallási és kulturális életét nem szorították korlátok közé.[5]

A hódoltság korának magyarországi zsidó üzletemberei kereskedelmi kapcsolataikat elsősorban a Balkán felé erősítették. Onnan került többségük Tolnára és Budára, onnan szerezték be a fűszereket és a ruházati cikkeket is. Néhány tolnai zsidó kiskereskedő a Szalonikiből beszerzett ruhaneműeket árusította a helybeli lakosság és a török helyőrség körében.[6]

A bécsi Nationalbibliothek-ban őrzött török vámnaplók között kilenc jegyzéket találtak, amelyeket 1573—1584 között zsidó defterdárok (a török jövedelemigazgatás adószedői) vezettek. A „g" jelzésű vámnaplón héber megjelölés áll: „Chovot mi-Tolna" azaz „Tolnai adósságok". Ebben olvasható – többek között – „István Tolnából, Gergely Tolnából..." stb...[7]

A török jövedelemigazgatás szolgálatában álló zsidók száma ezidő szerint nem mutatható ki, mivel több vámnapló lelőhelye ismeretlen, a fennmaradt bátaszéki és tolnai vámnaplók pedig még kiadásra várnak.

A zsidó adószedők Duna menti működését mindenekelőtt az 1550–1580 között írott budai számadáskönyvekből ismerjük. Ezekben hét zsidó vámosról sikerült kimutatni, hogy Tolna megyében vállalt szolgálatot. Mindegyik neve mellett ott áll a jahud (jahudi) azaz zsidó voltát feltüntető megjegyzés. Ismerkedjünk meg velük!

1. *Ávrahám* a tolnai mukátaa ámilja.

Egy alkalommal találkozunk vele a budai török pénztári napló 1558. évi szeptember hó 29-ei bejegyzései között, a következő adatok kíséretében: „... Ávrahám jahudi kötelezettségéből, aki ámilja a Tolna-i mukátaának ... 3173 akcse."

A *mukátaa* sajátos oszmán-török pénzügyi kategória. Jelentheti egyrészt azoknak a jövedelmeknek az összegét, amelyeknek a beszedésére Ábrahám megbízást kapott. Ugyanakkor azonosítható egy pénzügyi kerülettel is, így például a Tolna és környékén fekvő javadalmakkal (vám, fejadó, kapuadó, kilenced, tized, malomadó, halastavak bérlete, stb.). Újabban a mukátaa kifejezést pénzügyi hivatalnak fordítják, az ismertetett funkció változatlanul hagyásával.

A jövedelemigazgatás túlnyomórészt az úgynevezett *iltizám rendszerben* történt, ami a magyar „*vállalkozás*" megfelelője. Ebben a szerkezetben Ábrahám jogállása – mai kifejezéssel élve – egy jutalékos pénzügyőr, vagy egy célprémiumos adóügyi hivatalnok funkciójához volt hasonló, azzal a lényeges eltéréssel, hogy a török kincstár alkalmazottainak a helyzete inkább emlékeztetett az adóbérlő, mint az állami hivatalnok állapotára. Mi sem bizonyítja jobban feltevésünket, mint az a tény, hogy a vállalkozók egymást túllicitálva versenyeztek az isztambuli defterháne, úgy mondhatnók, pénzügyminisztérium kegyeiért. Borsos ajándékokkal és jelentős előlegekkel iparkodtak egymás elől megkaparintani a különböző bérleteket.

Az isztambuli defterháne esetünkben egy budai török katonát, Mehmed bin Kászimot jelölt ki a tolnai bérlet *eminjének*, azaz felügyelőjének. Mellette szorgoskodott – vagy csendestársként tőkével fedezett *ámil*, azaz ügyintézőként, mint adószedő és vámos tevékenykedett Ávrahám jahudi. Mehmed bin Kaszim és Ávrahám, egyébként tolnai kereskedő közös vállalkozása a kincstári bérletek kezelésében nem járt szerencsével. Pénzügyi zavaraik miatt a tolnai és a bátai mukátaánál az esedékes bérleti díjakat nem tudták „napi részlet szerint" befizetni. Társulásuk minden valószínűség szerint felbomlott s visszatértek eredeti foglalkozásukhoz.[8]

2. *Baruh*, a tolnai rév jövedelmeit fizeti be a kincstárnak. A budai birodalmi kincstár pénztárnapjója 1559. szeptember 3-án nyugtázza a Baruh jahuditól beszolgáltatott következő tételeket: 1030 akcse, 12 török arany egyenként 75 akcsével számítva, két magyar arany, ugyancsak 75 akcse értékkel, továbbá 18 gurus (egyenként 40 akcse értékű török piaszter).[9]

Baruh neve a ráckevei bérletnél is feltűnik. Itt is befizetőként fordul meg Pir Ali török tímárbirtokosnál és egy zsidónál. Több hírünk nincsen felőle.[10]

3. *Ibnjamin*, [azaz Benjamin?] társával, Kálmán jahudival 1567. június 21-én kiütötte vetélytársát, Szidi Ali török bérlőt a nyeregből

és egy millió akcseért elnyerte a paksi mukátaa bérletét. Az ügy érdekessége abban áll, hogy a bérletet nem vállalkozásba, hanem *emánetbe* azaz bizományba adták. További kuriózum, hogy Benjamin kezese nem valamely hitsorsosa, hanem egy török katona volt.[11]

4. *Ibn-i Jáfet* paksi adószedő, Mehmed budai várszolgálatos bérletfelügyelőnek egyik alkalmazottja. Jelentős pénzek mennek át kezén, egy alkalommal 30 000 akcsével számolt el. A részletfizetések gyakran hetenként követték egymást. 1555–1558 között Pakson találjuk, mielőtt távozna: 350 török aranyat és több, mint 7000 ezüstöt (akcsét) küld Budára. 1559-ben Tolnán az egyik legismertebb Duna menti vállalkozóval, Bajazid eminnel együtt elvállalja a mukátaa valamennyi bevételi forrásának bérletét.[12]

5. *Kaleman* (Kálmán) zsidó 1558. szeptember 29-én a török lovashadosztály egyik katonájával, Velivel együtt megkapja a tolnai bérleteket. Kálmánt a fentebb említett Benjamin segíti tevékenységében. Együttes munkájuk révén első ízben 13 000 akcsét, majd 4500 akcsét, végül Szinán tímárbirtokos közvetítésével 20 000 akcsét fizettek be a kincstárba.

   A budai defterírnok 1560 februárjában két adatot jegyez fel Kálmánról. Mindkettő arról szól, hogy a bérletidő lejárta előtt zsoldot előlegezett a tolnai helyőrség katonáinak, amit jóváírtak neki.[13]

6. *Szálimun* (Salamon) a Tolna megyében megforduló zsidó adóbérlők között a legszínesebb és legvagyonosabb egyéniség. Bátától Vácig szinte minden közbeeső szultáni bérletben találkozunk vele. A defterek elsőízben 1556 augusztusában említik, ekkor a budai piaci bevételek és a hűsítő italok bérletét szerzi meg. Összesen 14 pénztári tételre bukkantunk.[14] Ugyanakkor ő szedi a váci, a tolnai és a bátai kikötő marhavámjait, méghozzá olyan időszakban, amikor Szeged és Kecskemét környékéről évente 50 ezer szarvasmarhát tereltek át a váci, a ráckevei, a dunaföldvári és a bátai vám átkelő-

helyeken. Székesfehérvár és Mosonmagyaróvár irányában hajtották tovább a csordákat, végül Bécsben és Nürnbergben adták el a jószágot.

Szálimun Dunaföldváron közel 20 ezer dénárt vesz magához, a tolnai kikötőben megbízottja 10 ezer akcsével számol el neki, s ez ismétlődik Bátán is. Visszafelé betér a bátaszéki török helyőrséghez, hogy 15 500 akcse zsold-előleget folyósítson gyalogos legénységének. Döbbenetesen illenek reá az 1560 körül írt levél sorai: „az chyazar embewre zerdan penzesthewl Budara akar indulni ... megyen Tolnara, onnan megyen Bwdara ..." azaz a császár embere szerdán pénzestül Budára akar indulni...[15]

7. *Szimon* zárja a névszerint ismert Tolna megyei zsidó vámosok sorát. A dunaföldvári jövedelmek elszámolásánál 1560-ban ismerkedhetünk meg vele. Kapuadót, bárányadót, bírságpénzeket, raktárbérleti díjakat, rétbérleti díjakat szed be és juttat Budára, mint a kincstári javadalom bérletbiztosa.[16]

A zsidó vámosok tevékenységének bemutatása után, lakóhelyükre szeretnénk fényt deríteni, arra, hogy Paks, Dunaföldvár otthonuk volt-e, vagy munkahelyük csupán. Pakson és Dunaföldváron ezidőszerint nem tudunk helybenlakó zsidó családokról. Ezért a Pakson ügyködő Ibnjamin és Ibn-i Jáfesz, a dunaföldvári működéséről megismert Szimon, végül a Dunaföldváron és Tolnán átmenetileg megszálló, Báta és Vác között hivatalos dolgaiban közlekedő Szálimun állandó lakóhelyére nézve nem tudunk felvilágosítást nyerni.[17] Ezzel szemben a tolnai zsidó mahalle lakói között egyaránt megtalálhatóak a vámosok és a kereskedők. Ennélfogva Ávrahám, Baruh és Kaleman, teljes nevén Kaleman bin Asir, tolnai illetőségében nem kell kételkednünk. Itt jegyezzük meg, hogy a török település-szemlélet a városokat nem terekre és utcákra, hanem az általuk körülzárt lakótömbökre: mahallékra tagolja. Minden ilyen mahalle szubasival (csendbiztossal) rendelkezett.

Az eddig elmondottakon kívül csupán közvetett módon tájékozódhatunk a tolnai zsidók életéről. Tolna mezővárosa Debrecen után a legnagyobb hódoltsági település. Ávrahám működésének időszakában

közel ezer magyar és kétszáz török, pontosabban török szolgálatban álló, muzulmán hitre tért délszláv háztartást számlál. Az összeírások a zsidó és a cigány lakosságot nem említik, noha más forrásokból bizonyosan tudunk ittlétükről. De nélkülük is hat–hétezer lélekre tehető a magyar és a török lakosság száma.[18]

Mezővárosunk a XVI. század második felében viszonylag zavartalanul fejlődött, gazdasági és kulturális élete virágzott. Nemcsak a török lakosság tartotta fenn vallási, művelődési és jóléti intézményeit, dzsámijában lelkésze, tanítója és müezzinje volt, karavánszerája, fürdője és diákmenzája működött, hanem a magyarok iskolájában is zavartalanul oktatták a grammatikát és a hét művészetet. Eszéki Szigeti Imrének hatvan tanítványa járt ebbe az iskolába.

A magyar, a zsidó, a cigány, a raguzai latin és a török lakosság szabadon választotta elöljáróságát. A tolnai török bíró, a kádi hatásköre kiterjedt a város egész területére. Pénzbirságot szab ki számtalan esetben a cigány, a magyar, a rác és a török lakosokra ötventől háromszáz akcseig terjedő értékben. Ávrahám jahudi vámossága idején egy Dorka nevű cigány asszonyt máglyahalálra ítélnek, amit a kádi helybenhagy. Zsidó lakos vétségéről egyetlen esetben sem vallanak a badhava és dzserime naplók.[19]

A tolnai polgárok szabadon jártak-keltek a hódoltságban. Megfordultak a királyi Magyarország területén fekvő Nagyszombatban éppúgy, mint Belgrádban és Isztambulban.

A királyi Magyarországon olyan felfogás és törvény uralkodott, amely kimondta: „a vámok bérlésétől tiltassanak el a zsidók, kik az ország jogainak nem részesei". Törökcimboraság vádja hullott azokra, akik „az ördög sugalmazására" Tolnára költöztek, hogy a török adó- és vámapparátusban állást vállaljanak.[20]

A Duna mentén a szultáni haszonvételek bérletében, Tolnán pedig a kereskedelmi forgalomban is megtaláltuk a zsidó vállalkozókat. A török birodalomnak ezen a határvidékén is jól érvényesülhettek.

A másfél évszázados török uralom alól 1686-ban szabadul fel Tolna megye. A remélt konszolidáció azonban még negyed évszázadot váratott magára. Az 1697-es zentai győzelemig részint a gyér lakosságnak, részint a kincstárnak kellett eltartania az átvonuló és bekvártélyozott

csapatokat. Hiányzott a vármegye politikai és rendfenntartó szervezete, amely a népet az erőszakoskodásoktól meg tudta volna védeni. A XVIII. század első évtizedében a Rákóczi-szabadságharc és a pestis járvány hátráltatta a telepítésektől remélt fejlődés kibontakozását. „Öreg berényi magyaroktól tudom, akik Simontornya felszabadítása után már itt éltek: Tevel kivételével itt körös-körül, Simontornyától Szekszárdig nem volt falu".[21]

A pestis járvány miatt a kormányzat utazási és kereskedési tilalmat rendelt el, különös hangsúllyal a rác és a zsidó kereskedőkre.[22] A pestis „az az irtóztató dögletés Halál" — Bottyán János jellemzése szerint — a Duna mellett grasszál. Este hónalját tapogatta a polgár, reggelre foltok lepték el a testét, délben már a meszes gödörbe került. A falvakat „nem a Nemes Vármegye, hanem a pestis bírja."[23]

Ebben a súlyos időszakban, jelen ismereteink szerint, nem telepedtek meg a zsidók Tolna megyében. Még hiányoztak a kereskedelem és az iparűzés feltételei. A magyar királyi kancellária véleménye szerint 1692-ben Tolnában oly kevés gabonát termeltek, hogy eladásra még egy font sem juthatott.[24]

Oppenheimer Sámuel bécsi zsidó bankár és hadsereg-szállító ügynökei Magyarország 17 vármegyéjét járták, hogy a hadsereg szükségletére búzát és zabot vásároljanak. A török ellen küzdő császári katonaság téli élelmezésére a tolnai helyőrségbe is megérkeztek a liszt és zabszállítmányok. Oppenheimer emberei megfordultak Tolnán is, amit a bécsi kamara előtt átvételi elismervényekkel igazolt. Alkalmazottai 1698-ban 6 ízben raktak ki lisztet és zabot a tolnai Dunaparton.[25]

A hadsereg-ellátás keretében 1697 körül *Márkus Tóbiás*, Pozsony-környéki zsidó kereskedő két hordó jóminőségű nürnbergi dohányt szállítatott a Dunán Bergmann Ferenc hajóján. Amikor Bergmann kikötött Pakson, a hajóállomáson ácsorgó katonáknak a maga penészes dohányából akart eladni. Ezek a rossz dohányt visszautasítván megvették Bergmann megbízója, Márkus Tóbiás dohánykészletének egy részét, amit a szállító ajánlott fel. Az eképpen megrövidített szállítmányt a maga rossz dohányával pótolta. A dologból per lett, a dézsmálás és a csalás, amit Bergmann, Márkus Tóbiás kárára elkövetett, bebizonyosodott a pozsonyi bírói szék előtt.[26]

A XVIII. század elején nagy hatókörű elosztó teleppé fejlődött a dunaföldvári sóraktár, ahol 1717-ben *Hirsch* győri zsidó is megfordult. Ottlétéről egy peres ügy kapcsán értesülünk. Hét hetes késedelemmel szállította el a sót, amiért a károsult kiskereskedők beperelték.[27]

A „második honfoglalás", vagyis a megye újjátelepítése csak a szatmári békekötés után indult meg erőteljesen. A szabadságharc bukása után mindössze néhány ezer ember élt megyénken, de 75 év múlva a II. József által végrehajtott népszámlálás már 133 ezer lakost mutatott ki. A század elején még farkasok üvöltöttek a Duna árterületén és a Sárvíz nádasaiban. A század végére az ide települő magyar, bajor és sváb új hazát teremtett magának ezen a területen. Virágzó mezőgazdaság, fejlett állattenyésztés, értékes szőlő kultúra, sok embert foglalkoztató házi- és kézműipar, vásári és boltos kereskedelem honosodott meg a Duna mentén, a tolnai dombok között.

A vármegye szabályrendelettel siet előmozdítani a telepítést. Az 1713. március 3-i statutumban elhatározza, hogy minden helység, amely ezután fog benépesülni és azok a lakosok, akik más megyéből költöztek ide, betelepedésük megkezdésétől számítva két évig, a porció megadása alól mentesülnek. Az 1715. és az 1720. évi népesség összeírások már valóságos demográfiai robbanásról adnak hírt. A nádori összeírás 1720-ban tizenkét mezővárost és 48 falut vett számításba.[28]

A magyar földműves, a sváb zsellér és a rác pásztor telepes csoportok nyomában megjelentek a görög, rác és zsidó kereskedők, kiknek szolgálatát többnyire szívesen vették igénybe a birtokosok és annak fejében rendszerint védelmet biztosítottak számukra. A földesurak a XVIII. század húszas-harmincas éveiben már nem emlékeztek arra az 1689. évi újjáépítési tervre, amely a Magyarországon élő zsidók kiszorítását és az újonnan települt megyékben – mint Tolna is – befogadásuk mellőzését ajánlotta. Pakson a Daróczi és Száraz család, Hőgyészen Mercy Florimundus Argenteau gróf, a temesi bánság gazdasági és közigazgatási életének elindítója, Pincehelyen és Ozorán Eszterházy Antal Pál herceg, hogy csak a nevezetesebbeket említsük, az elsők közt vannak, akik a Dél-Németországból hozott telepesek mellé a morvaországi Batthyány uradalomból és a Vas megyei Rohoncról idevetődő zsidókat befogadták Tolnába. Ellenpélda is van gróf Sty-

rum Károly és mások személyében: erőszakos katolizálással vetettek gátat a zsidók korai letelepedésének, előnybe részesítve a görög kereskedőket, mint például Teveni Tódort Simontornyán.[29]

Dalmata János főszolgabíró 1727. szeptember 1-én kelt szépírású jelentéséből megtudjuk, hogy a török kiűzése után Tolna megyében, elsőként *Pincehelyen* tűnnek fel a zsidók. *Rohoncról* jöttek ide, még 1717-ben, és az Eszterházy család jóvoltából telepedtek meg. Házat és boltot béreltek.

Pincehely a török hódoltság előtt faluhelyként volt ismeretes. A török kiűzése után a figyelem hatósugarába került és 1715-ben mezővárosi rangot nyert el. Az első zsidó család megjelenésekor mindössze félszáz családot számlálnak a telkes jobbágy és a szőlőhegyen foglalkoztatott zsellér lakosságból. Úgy tűnik, viszonylag rendezett körülmények közt élnek. Az 1718. évi megyei összeírás záradéka kis összefoglalást nyújt a malmokról. A megye legtöbb hasznot hajtó malma Pincehelyen működik, és egy zsidó ember bérli a községtől. Minden bizonnyal azonos azzal az *Ábrahám Sámuel* zsidóval, aki két nős testvérével együtt Pincehelyen kereskedik.[30] Családjuk Rohoncon él, ahová a három férfi néha ellátogat. Boltjuk jelentős, mintegy ezer forintos árukészlete többnyire az ország nyugati megyéiből származik. Részben a nagyobb, vásártartó városokban megforduló görög és török kalmároktól szerzik be a posztót, a pamut és selyem szöveteket, a papírárukat, a cukrot és a fűszereket éppúgy, mint a norinbergi árukat és a prémeket. A törökországi kereskedők élelmesen felhasználták a pozsareváci békeszerződésben szerzett kiváltságaikat. Szabadon jártak-keltek, felkeresték a lipcsei és a boroszlói vásárokat, az árukat alacsony, 5%-os vámmal hozhatták be azzal az ürüggyel, hogy csak átviszik a Monarchián Törökországba, azután legnagyobb részét eladták Magyarországon. Legkedveltebb lerakóhelyük Pest. Itt a Medárd-napi vásáron szattyánbőrtől arab tömjénig mindennel kereskedtek. Vevőjük volt a pincehelyi kereskedő is. Míg beszerző körútján jár, a boltban egy segéd és egy inas szorgoskodik. Ábrahám Sámuel háztartásában helye van egy metszőnek is.

Úgy látszik, hogy Eszterházy oltalma alatt megszilárdult az elsőnek települt zsidó ember helyzete, mert az 1735-ös összeírás tanúsága sze-

rint feleségét és három nagy fiát is elhozhatta Pincehelyre. De rohonci kapcsolatai ezentúl sem szűnnek meg. „Örökös földesurának" továbbra is megküldi az évi 60 forintra rúgó adót. Itteni földesura egyelőre kevesebbel is beéri. Mindössze 20 forint adót vesz meg rajta. A lélekszámában megerősödött család kereskedelmi tevékenysége is fokozódik. A boltban már 3 famulus dolgozik, s ez a bolt nem rozzant piactéri bódé, hanem szilárd, kő- és téglafalú ház, amelyhez lakás és gazdasági épület kapcsolódik. Istállójában 5 lovat tart.[32]

Dombóvárott 1720 óta tartózkodik egy *Ábrahám Izsák* nevű zsidó telepes. Morvaországból jött, s egy hét évvel később keltezett irat szerint magával hozta feleségéből és 5 fiából álló családját. De jött velük egy metsző is, évi 24 forint a fizetsége. A házastárshoz tartozott egy keresztény vallású kocsis, aki egyben elvégezte azokat a nélkülözhetetlen munkákat, amelyeket a szombatnapi munkatilalom miatt a zsidók nem teljesíthettek. Ez a kiterjedt háztartás, szerteágazó tevékenységet folytatott. Ellátták az urasági szeszfőzde és a mészárszék teendőit, fenntartottak egy szatócs üzletet, s eljártak a vásárokba.[33]

Dunaföldvárott 1726-ban tűnik fel az első zsidó család. A szűkszavú híradásból csupán annyit tudunk meg, hogy a földvári apátság birtokán telepedett le s valószínűleg valamely urasági haszonvétel bérlőjeként tartotta fenn magát. A család körében élt egy zsidó fiatalember, hihetőleg a házitanító.[34]

A magyar zsidóság legrégibb törzskönyve, az 1735. évi összeírás, Tolna megye 11 községében 42 zsidó családot számlál, összesen 181 lélekkel. Ekkor még nem említenek zsidókat Bonyhádon, Bátaszéken, Fadd-on, Szekszárdon és Tamásiban, hogy csak a később nagyobb számú zsidó lakost magábafogadó településekre utaljunk. Érdemes elidőzni az 1735-ös esztendőnél. Kicsinyben kirajzolódik ekkor már az egy családot befogadó uradalmak köre, s megjelenik a községekbe tömörülő zsidóság csírája is. Paks és Ozora kivételével Tolna megye zsidósága *szórványokban él.*

Az alábbi hat községben mindössze egy-egy zsidó család lakik: Bölcske, Dunaföldvár, Hőgyész, Nagyszékely, Simontornya, Tolna. Gyönkön két, Dombóvárott és Pincehelyen három zsidó család

tartózkodott 1735-ben. Az Eszterházy uradalom Tolna megyei központja Ozora, nyolc zsidó családnak adott otthont. Nem hiányzik a kis csoport közösségéből a praeceptor sem, hogy a gyermekek ne nélkülözzék az alapvető jártasságot az ősi tanokban. A tanító az egyik boltos családjánál kap teljes ellátást. A házigazda neve Herschl Wolf volt.[35]

Paks zsidó lakossága már 1735-ben szervezett községben él. A felsorolásban első helyen olvassuk David Marcus rabbi nevét, majd a sort Moyses Jacob a comunitas praeceptora, azaz a zsidó község tanítója zárja. Származási helyükről, befogadtatásukról, családi és megélhetési körülményeikről a Paksról szóló fejezetben fogunk részletesebb tájékoztatást nyújtani.

A megyénkben letelepedett 42 zsidó családból 1735-ben még 31 család meg tudta nevezni szülőfaluját és régi földesurát. Túlnyomó többségük *Morvaországból* jött Tolnába. A morva *Pruszkau* grófot említi örökös urának 4 község: Bölcske, Dunaföldvár, Ozora és Paks 13 családja. Közülük kettőnek a vezetékneve a lakóhelyre is fényt derít. Az egyik Marcus Niklspurger, azaz Nikolsburgból származik, a másik Josephus Bisenzer, vagyis Bisenzből vágott neki a hosszú útnak. Egy évtizeddel későbbi összeírás már több családnak a szülőhelye felől szolgál felvilágosítással. A Paksra települtek névanyagából megállapítható, hogy többen közülük egy és ugyanazon időben és családostul hagyták el Morvaországot. A családfők feleségükkel, fiaikkal, vejeikkel együtt jöttek, van, hogy testvéreik társaságában. A kedvező tapasztalatok hírére útra kelt a szélesebb rokonság is.

Míg Pruszkau gróf Tolnába települt zsidóinak felét Pakson találjuk, addig a másik morva uraság, Kaunitz gróf birtokairól elkerült 6 család öt községben szóródott szét. Így Gyönkön kettő, Hőgyészen, Nagyszékelyen, Orozán és Pakson 1—1 család jelenik meg közülük. Lichtenstein herceg morva birtokairól négy, a morva Schwartzenberg herceg és a szintén morva Ugard gróf, valamint a zólyomi pálos atyák birtokairól 1—1 zsidó család került Tolnába a XVIII. század harmadik-negyedik évtizedében. A három pincehelyi zsidó család Batthyány grófot nevezi meg régi urának.

Ezek után tekintsük át, hogy kik fogadták be a megyébe érkező

zsidó telepeseket. Katolizáló törekvései ellenére is Styrum Limburg Károly Simontornyán és Nagyszékelyben, Eszterházy Antal Pál Dombovárott és Ozorán, Daróczy Ferenc alispán és özv. Szárazné Daróczy Katalin Pakson és Bölcskén. Dunaföldvárott az apátság, Gyönkön a Magyary-család, Hőgyészen Mercy gróf, végül Tolnán gróf Apponyi Lázár joghatósága alá kerültek a zsidók. Az új betelepülők működését vizsgálva nem téveszthetjük szem elől azt a tényt, sőt kiinduló pontnak tekintjük, amely szerint a mezőgazdasági termékek felvásárlása és eljuttatása a felhasználókhoz, mind a nagybirtok, mind az árutermelő parasztság vonatkozásában nehézkesen haladt előre mindaddig, amíg a görög, a rác és a zsidó kereskedők nem illeszkedtek be az áruforgalom vérkeringésébe.

A dunaföldvári és simontornyai görög kalmárok, meg a tolnai rác kereskedők jó ideig tartották magukat zsidó kereskedő-társaik versenyével szemben. Beházasodtak a magyar családokba, s mint boltos, vagy gabonás számottevő szerepet vittek a környék kereskedelmében. Ha nem is mindnyájan, de közülök sokan tették meg ezt az utat. Közben kialakult néhány jelentős zsidó centrum is. A görög és rác kereskedelem viszonylagos egyoldalúságával szemben a zsidók egyaránt vállalták a szeszfőzést, a mészárszék bérletet, a vásározást, meg az ipari tevékenységet. Felkeresik az elhagyott puszták lakóit. Szabót, borbélyt, üvegezőt csakúgy találunk közöttük, mint ócskavas és használt-ruha kereskedőt. Mások hamuzsír főzéssel, bőrszedéssel igyekszenek boldogulni.

Tolna megye a zsidók összeírását vonakodva végezte el. Ebben nem állott egyedül. Tudjuk, hogy 1743-ban a családonkénti 6 forintos adó kivetésére elrendelt összeírást is elmulasztotta. [Az ország 44 megyéje közül csupán 14 hajtotta végre.] A negyvenes évek összeírásai a rendkívüli adó arányos elosztása céljából készültek. A megyék azonban törvénytelennek minősítették az országgyűlés beleegyezése nélkül kivetett fejadót és ezért csak immel-ámmal, pontatlanul végezték az összeírásokat. Az adófizetésre képtelen, szegénysorsú zsidó családokat fel sem vették a jegyzékekbe. Éppen ezért ennek az időszaknak a népességi adatait a szokásosnál is óvatosabban kell kezelni.[36]

Az 1735. és az 1746. évi zsidó összeírások közötti időtartamra nézve bár adataink gyérek, de jelzik mind a betelepülés folyamatosságát, mind a községek közötti mozgás erősségének mértékét.

Tolna megye levéltára zsidó vonatkozású iratai közt egy 1739-ből származó feljegyzés szerint Hőgyészen már senki sincsen a négy évvel korábbi zsidó családok tagjai közül. Helyüket egy *hospes* azaz házzal bíró és egy *inquilinus*, azaz zsellér jogállású zsidó foglalja el, de nem sokáig. Két év után ismét más neveket olvashatunk Hőgyészen.[37] Gyönkön másként alakult a helyzet. A Magyary birtokos-család bizalmát élvező zsidó kereskedő megtalálta számításait. Tavasztól őszig a környező falvakat járja, ősszel és télen, miután az utak járhatatlanok, az urasági pálinkafőzőházban tevékenykedik.

Ugyancsak 1739-ből van hírünk arról is, hogy az eddig ismert 11 helységen kívül Kisdorogon is laknak zsidók, pálinkafőzéssel és kereskedelemmel foglalkoznak. Két év múlva jelentkezik elsőízben Bonyhád, Csibrák, Harc, Ireg, Magyarkeszi, Szakadát és Tevel. Hangsúlyoznunk kell, hogy ők már fizetnek adót. Rajtuk kívül, s talán már néhány évvel korábban is, átutazó, vagy ideiglenesen ott tartózkodó zsidók is megfordulhattak ezeken a helyeken, ahogy azt a bonyhádi zsidók történetének részletes tárgyalása során látni fogjuk. Az átmenő, vagy ideiglenesen tartózkodó személyeket emlegetik a korabeli feljegyzések instábilis, oberáns és vagabund megjelölések kíséretében. Ezek közé tartozhatott az a vándor borbély is, akit 1741-ben, mint adófizetésre képtelen „vagabund tonzor", azaz csavargó borbélyt emlegetnek.[38] Az 1745-ös év tovább bővíti ismereteinket. Újabb hét községben bukkanunk zsidó családokra: Felsőnána, Györköny, Kánya, Kisvejke, Lápafő, Szarács és Nagyvejke. Az új jövevények családi, vagyoni és foglalkozási viszonyaira nézve is nyerünk adatokat. Újdonság az a Bölcskéről, Györkönyről és Paksról kapott hír, mely szerint ezekbe a községekbe nem kizárólag Morvaországból származó, hanem magyar földön született zsidók is megtelepedtek. Így Lebl Mojzes paksi lakos *Bajáról*, az ugyancsak ottani Herschl Jakob *Temesvárról*, a bölcskei Hersl Lebl *Nagymartonból*, a györkönyi Áron Goldschmied *Vágújhelyről került Tolna megyébe*. Magukkal

hozzák családjaikat és többnyire az urasági pálinkafőzdét bérlik. Lovat, tehenet tartanak. A vásárokba járnak kereskedni.[39]

A zsidó háztartásokban a szerteágazó üzleti tevékenység velejárója – néhol nyilván az anyagi jólét fokmérője — a nagy számban található kereskedősegéd, szolga, szolgáló és kocsis. Egy hőgyészi példával érzékeltetve: a családos Mojzes Léblnél lakik üzlettársa, Mándl Ábrahám. Velük egy háztartásban él egy mészároslegény és egy kereskedősegéd. Nyolcan ülnek az asztalhoz étkezés idején.

A völgységi járás 13 községében az 1745-ben számontartott 16 zsidó család felénél tartanak szolgát. A munkavégzésre alkalmas családtagok, vők, apósok, 16 éven felüli fiúk és az időszakos munkavállalók (bár ezekről hallgatnak az adójegyzékek, de tevékenységük felől nincsenek kétségeink), mindezek együtt, jelentős tényezői a kor gazdasági életének.

A zsidó felvásárló, boltos és kézműves megjelenése lendületet ad a tolnai mezővárosokban és falvakban a társadalmi munkamegosztás fejlődésének és bővülésének.

Mária Terézia 1746. május 23-án kelt rendelete a türelmi adó bevezetése céljából előírja a zsidók összeírását. Tolna vármegye főispánja a királynői rendeletre válaszol, s közli, hogy *Tolnában 300 zsidó egyén található.* A felterjesztett összeírásnak a pécsi püspöki levéltárban fennmaradt másolata szerint *megyénk 21 községében összesen 70 zsidó családot számlálnak.*[40]

A 11 évvel korábbi állapothoz képest nemcsak számbeli növekedést látunk, hanem a zsidó népesség területi eloszlásában is észlelünk változásokat. Az Eszterházyak ozorai birtok-központjából mind a nyolc család elköltözött. Hová mentek, nem tudjuk. Bonyhádon 14 zsidó családot találunk. *A legnépesebb változatlanul a paksi zsidó község,* a maga 25 családjával, 103 lelkével. Hőgyészen 4, Bölcskén, Kakasdon, Ladományban, Lengyelen, Murgán, Szarácson (a mai Szárazdon) és Tevelen 2–2 család élt 1746-ban. A családok egy része nem tekinthető egyúttal önálló háztartásnak is. Így például Ladomány, Murga, Tevel és Zomba névszerint feltüntetett családfői mellett névtelenül árválkodnak a többiek adatai, (eiusdem inquilinus megjegyzéssel). Végül jelentős az egy zsidó családot megtűrő községek aránya.

A családnagyságra nézve az 1735. és az 1746. évi összeírás a következő felvilágosítást adja:[41]

Megnevezés	*1735-ben*	*1746-ban*
Családok száma	42	70
Családtagok száma, fő	181	300
Átlagos családnagyság, fő	4,3	4,3

Egy évtized lepergése az átlagos családlétszámban semmiféle változást sem eredményezett, ám községenként kisebb-nagyobb szóródás figyelhető meg. Nagyszékely és Ozora zsidói 1735-ben 5—6 tagú családokat alkottak, 1746-ban már nem találkozunk velük. Hőgyész első zsidó telepese Johannes Wolf nyolcadmagával élt 1735-ben, 10 év múlva az ott lakó négy család átlagos lélekszáma 3,5-re csökkent. A bonyhádiaknál 1746-ban 3,6 főre, a paksiaknál 4 főre tehetjük az átlagot. Három községben nyolc tagú családokat találunk, de előfordulnak 6—7 lelket számláló famíliák is. Összehasonlításul, néhány zsidó község 1746 évi átlagos családlétszámát közöljük alább, a számok növekvő sorrendjében:[42]

Aszód	3 fő
Zsámbék	3,3 fő
Bonyhád	3,6 fő
Vágújhely	3,6 fő
Paks	4 fő
Pozsony	5,8 fő
Buda	6 fő

Az eltéréseket részben a népességfelvétel közismert pontatlanságával magyarázzuk, de legalább ilyen súllyal esik latba a nagy családok többször említett gazdasági funkciója. Láttuk 20 évvel korábban Ábrahám Sámuel pincehelyi kereskedő háztartását nős testvéreivel, a bolt 3 famulusával és házi metszőjével. Ugyanígy találkozunk a harmincas-negyvenes évek derekán is gazdaságilag megizmosodott,

házitanítót, alkalmazottakat tartó kereskedővel és bérlővel. Ezzel szemben az özvegyek s a gyermektelen házaspárok mérséklik a zsidó község családjaira számított átlagot. Hasonlóképpen negatív tényezőként hatnak az átlag kiszámítására azok a magányos férfiak, akik engedély nélkül érkeztek vidékünkre.

Az 1740–1752 között Magyarországra szökött morva zsidók közül öten jelentek meg Tolna megyében. Egyedül az olmüczi kerületből érkezett Lőbl hozta magával feleségét és két gyermekét. A brünni kerületből két férfi, családja hátrahagyásával jött Bonyhádra. Ketten pedig ugyancsak hozzátartozók s engedély nélkül Paksra kerültek.

Tolna vármegye 1748-ban, területe benépesülvén a magyar, német és rác telepítések folytán, megállapította, hogy az előző években egészségtelen méreteket öltött belső vándorlás, a lakosság elköltözése a több kedvezményt ígérő birtokosok falvaiba, sokkal inkább kárára van a köznek, mint amennyi hasznot hajt. Ezért az embereket állandó lakóhelyhez kell szoktatni. Ennek érdekében határozat mondja ki: ezentúl a földesurak nem fogadhatják be a szökevényeket.

Tolna megye zsidóságának életében is lezárul egy korszak: az 1749-es türelmi adók kivetésével és az összeírások új rendjével változás áll be a zsidók helyzetében.

A helytartótanács és a magyar kamara tagjaiból alakult vegyesbizottság 1749-ben tárgyalásokba bocsátkozik a magyar zsidóság megbízottaival. Megállapodik velük a türelmi adó évi összegében. Az adót maguk a zsidók szedik be. A tolnai zsidóságra kezdetben évi 400 forint türelmi adót vetettek ki. Az egyösszegben kivetett adó behajtását Michl Lőw és Juda Lőw Hirsch vállalja, amit az 1749. szeptember 9-én aláírt kötelezvény tanúsít.[43] A türelmi adónak a dunaföldvári pénztárba történő pontos befizetésével nem merült ki a megbizottak tevékenysége. Ők képviselték ezentúl a megye zsidóit az államhatalom előtt. Eképpen a türelmi adó kivetése kapcsán jutnak az államhatalom által elfogadott jogi képviselethez a magyar zsidók. A tolnai zsidó megbizottak már 1749-ben jelentkeznek beadványokkal, elpanaszolják a paksiak és bonyhádiak gondjait, ismertetik a megye zsidóságának területi elhelyezkedését. Megindul a levéláradat a királynőhöz a tolnai zsidók bejutása érdekében a baranyai piacokra.[44]

A zsidó megbizottak nagyon rövid időn belül előmozdítói lesznek egy mozgalomnak, amely a megyében szétszórtan élő zsidóság eredményes képviseletét volt hivatott betölteni.

JEGYZETEK

A IV. századtól 1748-ig című fejezethez

[1] *Goudenough, R. E.:* Jewish Symbols in the Greco-Roman Period. I–XIII. Bollingen Series XXVII. (New York 1956–67.) III. 1023. – zsidó–görög amulettnek határozza meg.

[2] *Mesterházíné Albeker Mária:* Késő rómaikori temető Dombóváron. Archaeológiai Értesítő 1978. 1. szám. A szerző a temetkezést az i. sz. 340–380 közti időszakra teszi.

[3] *Scheiber Sándor:* Magyarországi zsidó feliratok. Budapest, 1960. *Uő.:* A zsidók újabb nyomai Pannóniában. ÚJ ÉLET 1979. október 1. sz.

[4] MZSO XVI. 386.

[5] *Kathona Géza:* Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Budapest, 1974. 64. skk.

[6] *Káldy-Nagy Gyula:* Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Budapest, 1970. 145. o.

[7] MZSO II. köt. 1540–1710. Budapest, 1937. 35. o.

[8] *Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula:* Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Budapest, 1960. 394. o.

[9] *Uő.:* 386. o.

[10] *Uő.:* 427. o.

[11] *Velics Antal – Kammerer Ernő:* Magyarországi török kincstári defterek. II. köt. Budapest, 1890. 341. o.

[12] *Fekete – Káldy-Nagy:* op. cit.: 287., 292., 426. o.

[13] *Uő.:* op. cit.: 426., 436., 446., 467., 471. o.

[14] *Uő.:* op. cit.: 503–505., 510., 521., 540. o.

[15] *Szalay Ágoston:* Négyszáz magyar levél a XVI. századból 1504–1560. Pest, 1861. Magyar Levelestár I. 391. o.

[16] *Velics – Kammerer:* op. cit. 257–258. o.

[17] *Vass Előd* a MZSO XVIII. kötetében közzétett tanulmányában rámutat arra, hogy Tolnán a dunai kereskedelemben érintett zsidók részére pihenőhelyül és raktárként fenntartottak néhány házat. [*Vass Előd:* Zsidók a hódoltságkori török forrásokban.]

[18] Tolna város hódoltságbeli életének ismertetését szolgálják a következő munkák:

Káldy-Nagy Gyula: Tolna mezőváros mezőgazdasági termelése a XVI. század derekán a török adójegyzékekben. Agrártört. Szle. 1962.

Rúzsás Lajos: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI–XVII. században. Dunántúli Tudományos Intézet. Értekezések 1966.

Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Humanizmus és reformáció 4. köt. Budapest, 1974.

Az Istambulba tartó 1565. évi osztrák követség egyik tagja megörökítette, hogy szeptember 21–22-ét Tolnán töltvén, felvettek hajójukra egy Tolnán tartózkodó *Daniel Meirl* nevű zsidó kereskedőt, aki rendszeresen járt az istanbuli Galata városnegyed és a komáromi határállomás között. *Jakob von Betzek:* Gesandschaftsreise nach Ungarn und in die Türkei im Jahre 1564–65. Veröffentlichungen des Finnisch-Ungarischen Seminars an der Universität München. Serie C: Miscellanea. Band 10. Herausgegeben und bearbeitet von Karl Nehring, München 1979. 55. Közli: *Vass Előd* tanulmánya a MZSO XVIII. kötetében.

[19] *Velics-Kammerer:* op. cit. 88–89. o., 486–492. o. – *Benlich Máté* püspök 1659-ben azt jelenti Rómába, hogy bár a török nem szívelte a harangszót, helyette a dobolást szorgalmazta, mégis sikerült Benlichnek különböző magyarországi templomok számára 47 harangot szentelni. *Vanyó Tihamér:*A hazai hódoltság a vatikáni források tükrében. VIGILIA 1973/2.

[20] *Magyar Törvénytár.* 1608–1657. évi törvénycikkek. Budapest, 1900. T. m. L. Kammerer hagyaték (1562. február. Zalavári lt. 82.) – *Philippi Cluverii:* Introductio in Universam Geographiam tam veterem quam novam multis locis emendata. Az 1616. évi kiadásban, a 386. lapon ez áll: „Multi per Hungariam sunt Judaei, quibus proditoribus et speculatoribus utuntur Mahumedani." – „Die Juden treiben Kaufmanschaft, Wucher und Verrätherey." MZSO XVI. köt. 379. o.

[21] *Galambos Ferenc:* Egy lelkipásztor és népnevelő a XVIII. században. VIGILIA 1973/2.

[22] T. m. L. Közgyűlési iratok. Regestrum 172. fasciculus 3 : 31.

[23] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Thaly-gyűjtemény 21/1. és 29/208.

[24] MZSO XVI. köt. 404. o.

[25] MZSO XVI. köt. 402. o. – MZSO XVII. köt. 153. skk.

[26] MZSO IX. köt. 234–235. o.

[27] MZSO XII. köt. 139. o.

[28] T. m. L. N. Ö/268. és 278. szám.

[29] OL. U. et C. 46. 63.

[30] MZSO XVII. 192. o.

[31] *Eckhart Ferenc:* A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest, 1922. 244. és 248. o.

[32] MZSO VII. 546–547. o.

[33] MZSO XVII. 192. o.

[34] MZSO VII. 34. o.

[35] MZSO VII. 546–555. o.

[36] *Ember Győző:* A magyarországi országos zsidóösszeírások a XVIII. század első felében. In: MZSO VII. köt. Budapest, 1963. 55. skk.

[37] T. m. L. Zs. Ö/558.

[38] T. m. L. Protocollum ab Anno 1739. novembris usque 1741. decembris. 530. o.

[39] T. m. L. Zs. Ö/559.

[40] Pécsi püspöki levéltár 28/1746.

[41] MZSO VII. köt. 546–555. és 801–802. o.

[42] Az 1746. évi összeírásokból kiszámolta *Gál Éva:* Adalékok az óbudai zsidók XVIII. századi történetéhez. MIOK 1975/76. ÉVKÖNYV. 116. o.

[43] MZSO XIII. köt. 274. o.

[44] MZSO XIII. köt. 253. o.

AZ ADÓZTATÁS FŐBB VONÁSAI

Az a régi igazság, hogy a kiadásokat a bevételekből kell fedezni, az általunk most vizsgált korszakra is érvényes. Hasonlóképpen az is, hogy minél nagyobb mértékben haladják meg a pénzbevételek a gazdasági vagy bármely más tevékenység és a családfenntartás költségeit, annál biztosabb fedezetet nyújtanak az adóra és a tőkefelhalmozásra.

Egyoldalú és felületes, sőt laikusnak is nevezhető módszer néhány adózási tétel felsorolása és azokból következtetések levonása, ítélet kimondása valamely társadalmi réteg életszínvonalára vonatkozólag.

Gazdaságtörténeti szempontból a most tárgyalt időszakban élt zsidó zsellérek, jobbágyok és kézművesek jövedelmi, adózási viszonyainak vizsgálata és egyéb, az életszínvonalra ható tényezők feltárása fontos feladatnak tűnik. A feltehető kérdésekre, hogy vajon keresetük hányad részét terhelte adó, mennyit vásárolhattak a folyó árakon és más egyebekre, módfelett bizonytalan és kétes értékű válaszokat tudunk adni. A nehézségek e tekintetben kiváltképpen jelentősek a XVIII–XIX. századot illető vizsgálatok terén. Az első nehézség a lakosság pénzbevételének meghatározásából adódik. Csupán egyetlen üzleti könyv maradt fenn, egy bonyhádi bőrkereskedő számadáskönyve, a múlt század harmincas éveiből, amely ez *egyetlen* kereskedelmi ág területén tájékoztat a valóságos árbevételek felől. Ez az egyetlen forrás nem lehet elégséges, megalapozott következtetések kimunkálására. Ennélfogva kénytelenek vagyunk az adóügyi hatóságok és a zsidó vezetők becsléseire támaszkodni. A bevételek tényleges összegeire így nem kapunk választ, azonban a teherbíró képesség

egyénenként eltérő méreteire közvetett információt szerezhetünk. Az a kereskedő, aki 1500 forintra becsült készlettel dolgozott és 30 forint adót róttak ki rá, valószínűleg tízszerte nagyobb jövedelemmel rendelkezett, mint a foltozó varga, akit 3 forint adó megfizetésére köteleztek.

Maradjunk ezen a nyomon. Az adótételek nagysága, majd egyes rétegek adóviselő képességének osztályozása útján megkíséreljük felvázolni az itt élő népesség megélhetési viszonyait.

A lakosság adóztatása két csatornán ment végbe. Az *állami* a dika rendszeren alapult s ez a zsidókra nézve kibővült a türelmi adóval. A *földesúri* adóztatás pedig az urbáriumra épült. A dikális rendszer nem tesz nemzetiségi, vagy felekezeti különbséget az állampolgárok adókötelezettségében. A dika (rovás, rovat) rövidebb, hosszabb időre kifejezte az emberre, állatra, terményre és telekre kivetett adó pénzbeni értékét. Példaként bemutatjuk az 1823. évi dika-megállapítást:[1]

1. *Személyi rovás* (Dicae personarum)

colonus és inquilinus	1/8 dica
subinquilinus, szolga, szolgáló	1/12 dica
16 éven felüli fiú	1/24 dica
16 éven felüli lány	1/36 dica
családfő kenyerén élő testvér	1/48 dica

2. *Telekrovás* (dicae fundorum)
Mivel néhány zsidónak ebben az időszakban már saját háza volt, ezért rájuk is kivetették ezt az adót. A házakra egyenként 1/16 dikát róttak. A zsidók ez évben Tolnában összesen 3,3 dika házadóval voltak megterhelve, tehát saját házaik száma: 53 volt.

3. *Jószágrovás* (dicae pecorum et pecundum)
Telkes jobbágyok, zsellérek és más nemtelenek (diversae sortis inobiles) viselik ezt a terhet. A zsidókra összesen 3 dikát vetettek ki.

4. *Rovás közös haszonvételek után* (Communio beneficio). Ez nem érintette a zsidókat.

5. *Különféle tevékenység után kirótt adók* (extraseriales facultates) Kocsmáltatás, szeszfőzde bérlet, ipari és kereskedelmi tevékenység megadóztatása. Itt a haszonbérlet minden kettőszáz forintját 1—1 dikával terhelték meg. A Völgységi járás zsidó bérlőinek 4160.— forint összegű 1823. évi árendáját 20,6 dikával adóztatták.

Attól függően, hogy a település lakóinak fentiekben ábrázolt összetétele miként alakult, mennyien voltak a házzal bíró, s mennyien a házatlan emberek, mennyi volt a 16 éven aluli gyermekük vagy a velük közös háztartásban élő rokonok száma, hány lovat s tehenet tartottak, mekkora árendákkal rendelkeztek, mindezek figyelembevétele szerint alakult az állami adó mértéke. Tekintsük meg az 1822—1823 évi bonyhádi repartitiot: 114 zsidó adózóra 94 forint 53,7 krajcár contributiot, vagyis közadót és 81 forint 49,2 krajcár domesticát azaz vármegyei, úgynevezett háziadót állapítottak meg. E kérdés tárgyalásánál csak eszmei jelentőségű lehet az az adat, amely szerint Bonyhádon ebben az évben egy főre átlagosan 1,6 forint adókivetés jut. A problémát másutt részletesen kifejtjük, most arra szorítkozunk, hogy felhívjuk a figyelmet az átlag mögött álló néhány szélsőséges adatra. A 114 adófizetőből 82-en 2 forintnál kevesebbet fizetnek. A 2 forint alatt fizetők közül 56-an még egy forintnál is kisebb összeggel adóznak. 2—3 forint között 20-an, 3—4 forint között nyolcan fizetnek. Michael Engel 7 forint 10 krajcárt adózott.

A bonyhádinál kirívóbb a hőgyészi példa. A 29 zsidó adózó közül 26-nak az évi adója 1822—1823-ban 48 krajcár és ennél még kisebb kivetés is van, ugyanekkor Aron Herschfeldnek ez évi adója 84 forintot tesz ki, ami nem kevesebb, mint 4/5-e a hőgyészi zsidókra kivetett adóknak.

Az állami adók az esetek jelentős részében nem kerültek az utolsó fillérig a hadi és a házi kasszába. A területükön állomásozó császári seregek eltartási költségeiből a lakosság minden rétege bőségesen kivette a részét, amit arányosan beszámítottak javukra. Az évenként ismétlődő adóvisszatérítési összeírások (Conscriptio Deperditarum) arra nézve, hogy az *ember és lóporciók*, a hadi fuvarok Bonyhádról Szekszárdra, Hőgyészről Simontornyára, Paksról Dunaföldvárra, stb.

milyen mértékben számítottak be az adóba, bőséges adatokat szolgáltatnak. A vármegye legfőbb és legháládatlanabb feladata – mint akkor mondották – a „kvantum és kvártély" rendezése volt. Így lett a megye az a „Porció Pál és Forspont Péter", kikre a köznép rettegve gondolt.

Az állami adók többsége, mint fentebb láttuk, a zsidó lakosságot is érintette. A földesúri adózás azonban egészen más alapokon nyugodott. A zsidókra csak a telek, a haszonbérlet és néhány más – itt nem részletezett – adófajta jutott. A nem zsidó földműves lakosság számára viszont az urbárium szerinti robot, termény és pénzjáradék kötelezettsége, a kötelező ajándék jelentette a főgondot. Ezen túlmenően az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az urbárium nem nyújtott elég biztosítékot az önkény ellen. A lakosságnak kellett eltartania jegyzőjét, bíróját, községi szolgáit. Ugyanezek állnak a zsidó községre is. A falusi ember munkájával és többek között a zsidók költségén épülnek a hidak és tartják karban az agyonszídott utakat. Nincs megnyugtató adatunk a zsidó és nem zsidó lakosság teherviselésének arányaira, csupán annyit tudunk, hogy az évente – többnyire szeptemberben – megjelenő szolgabírák minden adóalapot, ideértve a juhász juh állományát és a zsidó kalmár árukészletét is, összeírtak. Az összeírási adatokat a megyénél összegezték és így tervezték meg a megyére jutó hadiadó összeg, a *quantum* szétosztását a települések, illetve az adófizetők között, az adóalap arányában. Az egyes személyeket sújtó terhek nagyságát azonban nem tudjuk egybe vetni az adófizető jövedelmével, mivel annak kimutatása megoldhatatlan feladat.

A dikális összeírások az adókötelezettséget, az urbáriumok pedig a földesurat megillető járadékokat rögzítik. De azt, hogy mennyi termett a jobbágynak s mennyiért tudta eladni termését a vásáronként eltérő árakon s egyáltalán fedezte-e a bővített újratermelés költségét, soha sem tudjuk meg. Hasonlóképpen nem ismerjük a zsidó üveges keresetét s nem tudjuk azt sem, mennyivel volt keresettebb a zsidó kalmár áruraktára a német szatócs készleténél és melyikük mennyit keresett üzletein. Mire vethet világot akkor az az adat, amelyből megtudjuk, hogy 1822-ben a jobbágycsaládokra kivetett adó átlagban

két forint volt, a zsidóé pedig „csak" 1,6 forintot tett ki. Mindezek meggondolása után oktalanság lenne azt kérdezni, hogy a falusi jobbágynak volt-e nehezebb élete, vagy a házaló zsidónak. Az adózási adatok csupán arra alkalmasak, hogy az állami adófizetés oldaláról jobbágyot a jobbággyal, zsellért a zsellérrel, kereskedőt a kereskedővel összehasonlíthassunk. De nem tehetjük ezt meg az életszínvonal tekintetében semmikképpen sem, hiszen a bevételi adatok ismeretlenek.

Az adóösszeírások nem adnak kielégítő választ arra a nagyon fontkérdésre, hogy miképpen élt a XVIII–XIX. század kisembere, aki a hét egyik napján a földesúr birtokán robotolt, a többin a maga földjén dolgozott. Azt sem tudjuk meg soha, hogy a zsidó bőrszedő, a varga (aki az évnek csak egy részében tudott tanult mesterségéből megélni, máskülönben basaparasztoknál vállalt napszámot), a csapláros, a cseléd, a házi tanító mennyi keresethez jutott s abból hány gyermeket, mennyi beteg és idős családtagot kellett eltartania.

Rendelkezésünkre áll a Tolna megyei zsidók 1822–1823. évi reparticiója járási és községi részletezéssel. Az adótételek: *contributio* (közadó) és a *domestica* (vármegyei, ún. háziadó).[2]

Járás	*Adófizetők száma*	*Közadó Ft*	*Házadó Ft*	*Összesen Ft*	*Egy főre eső Ft*
Völgységi	163	157	136	293	1,8
Földvári	154	219	204	423	2,7
Simontornyai	127	237	227	464	3,7
Dombóvári	36	143	125	268	7,4
Összesen	480	756	692	1448	3,0

Fentiekből kiemeljük a nyolc népes település adatait, a következők szerint:

Járás	*adófizetők száma*	*Közadó Ft*	*Házadó Ft*	*Összes Ft*	*Egy főre eső Ft*
Bonyhád	114	95	82	177	1,6
Paks	93	97	87	184	2,0
Gyönk	43	53	48	101	2,3
Hőgyész	29	54	53	107	3,7
Bölcske	21	24	22	46	2,2
Fadd	20	43	41	84	4,2
Görbő	20	19	17	36	1,8
Tevel	18	14	13	27	1,5

Ami pedig a zsidók településenkénti relatív megterhelését illeti, arra a következő kimutatás szolgál:

Település megnevezése	*A zsidó adózók részaránya a megye összes zsidó adózóiból %*	*Adózási arány a megye összes zsidói adójából %*
Bonyhád	23,7	12,2
Paks	19,4	12,7
Gyönk	8,9	7,0
Hőgyész	6,0	7,4
Bölcske	4,4	3,2
Fadd	4,2	5,8
Görbő	4,2	2,5
Tevel	4,0	1,9

Mint láttuk, az egy főre eső közadó és háziadó összege megyei átlagban (1822–1823-ban) kereken három forintot tett ki. Ha ezzel

az átlaggal szembeállítjuk a nyolc legnépesebb zsidó közösség átlagos adóösszegét, látványos eltéréseket figyelhetünk meg.

Település	*Egy főre eső adó a megyei 3 forintos átlag %-ában*
Fadd	140
Hőgyész	123
Gyönk	77
Bölcske	71
Paks	67
Görbő	60
Bonyhád	53
Tevel	50

Az eltéréseket döntő részben a foglalkozás, a telek- és háztulajdon, az állatállomány, az áru és pénztőke, a bérlemények haszna, a cselédtartás mértéke, végsősoron a vagyoni helyzet, az anyagi és társadalmi előrehaladás magyarázza. Amint azt Bonyhád és Hőgyész példáján már érzékeltettük, a települések közti jelentős adókülönbségek, az egyes településeken belül tovább differenciálódtak. A szórványokban „az egy gazdag és egy szegény" típusára bukkantunk. A vizsgált 1822–1823. évben hét olyan települést találtunk Tolnában, ahol mindössze két zsidó család élt s ami lényegesebb: az egyik a módos, a másik a kimondottan szegény família volt. A különbséget leghívebben a rájuk kirótt adó érzékelteti. Apátiban, Kajdacson, Mucsiban, Kisvejkén és Szálkán a gazdagra eső adó ötszörte, – nyolcszorta haladja meg a szegényre kirótt adót. A gazdag és a szegény zsidó adófizetők közötti arány Cikón 1:15, Döbröközön 1:41 volt.

A türelmi adó

A zsidó lakosság adóterhei között nem a türelmi adó áll az első helyen. Mégis történetírásunk kiemelten kezeli ennek a különleges

adótípusnak a szerepét, éppen diszkriminatív jellege miatt. Noha erre annakidején maguk a zsidók sem gondoltak, még kevésbé az azt elrendelő hatóságok, viszont a megyék ellenállást tanúsítottak ezzel az adónemmel szemben, miután törvénytelennek tartották, ugyanis rendeleti úton jött létre, országgyűlés meg nem szavazta. A zsidókra nézve megalázó jellegét tűrt voltuk megadóztatásának, a liberalizmus szellemének terjedése viszi a köztudatba. Ennek hatására történnek majd azok a kezdeményezések, mind egyes politikusok, mind a zsidóság részéről, amelyek végül is ez adónem eltörléséhez vezettek.

A Helytartótanács 1743. április 2-án intéz leiratot Tolna megyéhez a zsidók megadóztatása ügyében. Kimondja: a kincstár ínséges helyzetére való tekintettel, a zsidókra fejenként évi 6 Ft rendkívüli adót kell kivetni, hivatkozik a 10:1595-ös artikulusra, amely rendkívüli helyzetben az adókivetést törvényesíti.

A kivetett adót egy összegben kívánja a kincstár bevételezni. A felosztást a zsidók választott vezetői intézzék olyképpen, hogy a megye zsidóságára kivetett adót osszák el a megye községeire és azokon belül az egyes családokra, mindenütt figyelembe véve a családok teherbíró képességét.[3] Ez az adó-elosztás, a repartitio lesz ezek után egyik fontos témája a zsidó községek igazgatási életének és nemegyszer forrása heves belső vitáknak.

Az örökösödési háború (1740–1748.) elhúzódása miatt a kincstárnak egyre égetőbb szüksége volt mind újabb bevételekre. Az ötvenmillió forintot meghaladó államadósság és a hadsereg fenntartásához évente szükségelt tizenötmillió forinthoz képest, a zsidókra kivetett évi húszezer forint csak csepp a tengerben.

De a kincstár erre az összegre is igényt tart, minthogy Mária Terézia értésére adta a kamarának „pénzügyekben egy krajcárt sem szabad mellőzni". Az uralkodó a zsidók megítélése tekintetében követte azt a róluk kialakult megítélést, mely a kamara szolgáinak tekintette őket s mint ilyenek az általuk fizetett adó fejében nyerhetnek oltalmat az uralkodótól. A Helytartótanács álláspontja szerint a rendkívüli szükségletek a Monarchia minden alattvalóját a szokásosnál nagyobb terhek viselésére kényszerítik, miért lennének éppen a zsidók kivételek?[5]

A *megyék*, mint említettük, törvénytelennek tartották e rendkívüli adót, meg attól is tartottak, hogy ez újabb adókivetési kötelezettség veszélyeztetni fogja azoknak az adóknak a befizetését, amelyekkel a zsidók a megye urainak tartoznak. De ezt kevésbé hangsúlyozták, inkább a törvénytelenségre apellálva vonták ki magukat az uralkodónak járó adó kellő időben történő behajtása alól, nincs is olyan év a rendelet kibocsátása óta, hogy a Helytartótanácsnak ne kellene süregetnie a hátralék mielőbbi befizettetését.

A kezdeti rendszabály 1746-ban megváltozik, amennyiben ezentúl nem családonként hat forint, hanem személyenként két forint a taksa. Emiatt a sokgyermekes családok kedvezőtlen helyzetbe kerültek. A kivetés a zsidók belügye volt, minélfogva az egyes községek vezetőinek humánus, vagy kevéssé méltányos felfogásán is sok múlhatott. Több jel arra mutat, hogy a felosztást nem sikerült minden esetben közmegelégedésre megvalósítani. *Katzburg* megállapítása szerint, minthogy a községek vezetése a jómódúak kezén volt, előfordultak aránytalanságok s a gazdagok viszonylag kevesebbet, a szegények többet fizettek az egyes községekre kirótt türelmi adóból. A rendelkezésünkre álló Tolna megyei adatoknál az adófelosztás ilyen szempontjaival nem találkoztunk, ellenkezőleg az 1760. évi igen részletes felosztás a szociális helyzet messzemenő figyelembevételéről tanúskodik. Marczali Henrik megemlékezik a zsidó személyi vámról, mely évi tizennégyezer forintra rúgott volna s aminek a fizetése alól II. József mentette fel a zsidókat. A Magyar Zsidó Oklevéltárnak a türelmi adóval kapcsolatos oklevelei között nem találtunk eddig említést erről a zsidó vámról, amit megerősít a magyar-zsidó vonatkozású okleveles anyag kiváló tudósának, *Házi Jenő*nek levele is, e tárgyban hozzá intézett kérdésünkre. Nem találtunk e zsidó vámra utaló adatot, az általunk vizsgált tolnai anyagban sem.[6]

Rátérve most már a tolnai részletekre, a magyarországi zsidókra kivetett türelmi adónak 1,9–2%-a esett Tolna megye zsidóságára.[7]

Amikor a türelmi adó országos összege húszezer forint volt, akkor Tolnában négyszáz forintot kellett összegyűjteni. Hasonlóképpen, az országos huszonötezer forintra Tolnában ötszáz forint volt a kivetett összeg. Az országos harmincezer forintból ötszázhetven forint

jutott a megyére. A zsidók türelmi adóját két-három évenként, olykor 5—10 évenként mind feljebb emelték. Mértéktelen és aránytalan módon százezer forintban állapították meg az országos évi összeget 1772-ben, de még ugyanabban az évben a felére csökkentették. Az adótétel változtatásai között eltelt években, függően a szaporodástól és a fogyástól, illetve az anyagi gyarapodástól és az elszegényedéstől, egy-egy adóalanyra váltakozó összegű adó jutott. Figyelembe vett tényezők voltak a családi és a megélhetési körülmények, így műhely, áruraktár, bérlemény és más gazdasági szempontok.

Egy, az első időkből származó adat szerint 1748-ban Tolna megye 256 zsidó lakosára ötszáztizenkét forint adót vettek ki, melyet a dunaföldvári harmincadhivatalnál voltak kötelesek befizetni.[8]

Az adókivetés vetítési alapja egyrészt a család, másrészt a jövedelem volt. Özvegyasszonyok feleannyit fizettek, mint a férfiak. Az első osztályba sorolt kereskedők évi adója 24 Ft 32 kr-t tett ki, a második jövedelmi osztályba sorolt kereskedők ennek az összegnek a felét fizették. A kereskedők zöme a harmadik osztályba nyert besorolást. Itt évi 6 Ft és 8 kr. volt az évi türelmi adó. Meg kell említenünk, hogy első osztályba tartozó kereskedő Tolnában a XVIII. század folyamán csak elvétve akad. A felvásárló és az egyes helységeket felkereső házaló kereskedők 12 Ft 16 kr-t fizettek, míg a megyében jelentős számban élő zsidó kézművesek 6 Ft és 8 kr-t róttak le évenként türelmi adó címén. Az uradalmakban és mezővárosokban szép számmal található szeszfőzde, — pálinkafőzde — és kocsmabérlők a bérleti díj minden negyvenedik forintja után 1 Ft türelmi adót voltak kötelesek befizetni.[9]

II. József eltörölte a türelmi adó elnevezést és helyette a humánusabban hangzó kamerális taxa néven szedette be ugyanezt az adót a zsidóktól. Uralkodása idején Tolna megye az ország ama öt megyéje közé tartozott, amelyben egy családra vetítve a legtöbb adó esett, 11—14 Ft értékben.[10]

Az adó befizetését egyetemlegesen kellett teljesíteni az ország zsidóságának. A terhek viselésében messzemenően vállalták a közös sorsot. Ha valamelyik megyében természeti csapások érik a zsidók 1/5-ét, akkor ezek adóját átvállalják a többi megyék adózói. Tolna me-

gye is sokat szenvedett tűzvészektől. A XVIII. század utolsó harmadában a bonyhádi és paksi tűzesetek okoztak hatalmas károkat. Sok zsidó ember hajléka is a lángok martaléka lett. Ezekben a súlyos években nagy segítséget jelentett az adómérséklés. A viszonosság alapján a Tolna megyei zsidók is meghozták a maguk áldozatait. Így a sopronkeresztúri, az oroszvári, a balassagyarmati és a szécsényi zsidók 1768. évi tűzkára alkalmával a Tolna megyeiek is vállalják a károsultak helyetti hozzájárulást az országos összeghez, a zsidók ügyeivel foglalkozó vegyesbizottság javaslatának megfelelően.[11]

A repartitio azaz az adónak igazságos felosztása nem mindig ment zökkenőmentesen. Utaltunk rá, gyakran okozott vitákat a zsidók körében. Érdekes és tanulságos erre nézve *Perczel Gábor* szolgabíró feljegyzése, ő ugyanis résztvett azon a *kölesdi gyűlésen*, amelyen a zsidók 1778-ban megvitatták a megyére kirótt türelmi adó felosztását. A probléma valóban súlyos volt, mert az eddigi ötvenezer forintról nyolcvanezer forintra emelték az országos összeget. A megye zsidó vezetői végül is keresztülvitték a hálátlan feladatot s megejtették a felosztást az új kirovás arányában.[12]

A kölesdi eseményeket Perczel Gábor az alábbiak szerint adja elő:

Állítólag Tolna megye minden felnőtt zsidó férfija elment Kölesdre, hogy ott határozzon a 60%-kal megemelt türelmi adó szétosztásáról. Hogy ott micsoda siránkozás és jajveszékelés volt! Mindenki folyton a maga baját hangoztatta, — kezdi eképpen beszámolóját — a szolgabíró. Mivel már az eddigi adóterheket sem teljesítették határidőre, kikeltek magukból és sorolták a gazdasági élet nehézségeit. A nyersbőr-, a gyapjú- és a dohánykereskedelem egyre több megszorítást szenved. Az állam mindenbe beleavatkozik. Behozatali és kiviteli tilalmak, magas vámok és egyéb megkülönböztető intézkedések gátolják a normális üzletmenetet. Egyesek elhagyják a megyét, másfelé keresve boldogulást, ám a megye zsidóságának terhe nem csökken. A türelmi adó az ittmaradókat nyomorítja. Paks zsidóit tűzkár érte a közelmúltban, hátrálékukat jóakarólag elengedték, de újra felosztották azt a megye többi zsidó lakosa között. Az eddig irigyelt bérlők sorsa is rosszra fordult. A korábbi jólétre hivatkozva tetemes árendát, közadót és vármegyei adót varrtak a nyakukba, most meg a tü-

relmi adóból is kijutott nekik. Mindezekkel szemben viszont a bérletek haszna megcsappant.

A kölesdi gyűlés a Tolna megyei zsidók megrendítő nyilatkozatával zárul.

„Erőtlen vállunkra vettük ismét a terhek maximumát. A türelmi adó kivetését sok háborgás és ellenkezés után, amellyel napokon át martuk egymást: végül is elfogadtuk a többlet terhet. Egyszóval: a felső fórumoktól jött parancsnak kötelességtudóan eleget teszünk."[13] A kor zsidósága ingatag jogi helyzetében, megtűrt voltában, léte egyetlen biztosítékát a felsőbbség iránti engedelmességben találta. De e felismeréstől eltekintve is, s még évtizedekkel a kölesdi gyűlés után, Cvi Hirsch Goitein hőgyészi rabbinak, 1843–1845 között kelt levele bemutatja a zsidó közgondolkodást, amely az adó megfizetését zsidó vallási forrásból eredő és az által is szankcionált törvénynek ismeri el, minthogy az élet nem szakrális területén az állami törvények az irányadóak. Az adófizetés, írja ebben a levelében a hőgyészi rabbi, az állam javát szolgálja, ezért annak teljesítése elsőrendű kötelességeink közé tartozik. A közállapotok elfogadásához, a súlyos terhek vállalására minden bizonnyal e vallásetikai meggondolás is hozzá segítette a kölesdi határozatot nehéz helyzetükben meghozó elődeinket. (Goitein levele: Z. A. 40.)

Miután az előzőekben bemutattuk a zsidókat terhelő közadók és vármegyei adók területi megoszlását, most ugyanezt a vizsgálatot kívánjuk elvégezni e sajátos adónem, a türelmi adó terén. A Tolna megyei zsidók türelmi adójának alapos és részletes felosztása maradt fenn az 1760. évből, melynek hitelességét erősíti, hogy azt 11 zsidó adóbiztos kézjegyével is ellátta. Tolna megyének ekkor már 28 településében laknak zsidók. Négy település népességi és türelmi adó fizetésére vonatkozó adatait külön is kimutatjuk a következő táblázatban:[14]

Település neve	*Zsidó családok száma*	*Türelmi adó Ft*	*Egy főre eső türelmi adó Ft*
Bonyhád	47	215	4,6
Paks	39	107	2,7
Hőgyész	9	51	5,7
Gyönk	10	34	3,4
Egyéb 24 helységben	29	166	5,7
Összesen	134	572	4,3

A fejenkénti két forintos quota, mint látni fogjuk, inkább csak eszmei szám, míg a valóságban ennél kevesebbet fizettek, ennek felét, negyedét, vagy nyolcadát. Ugyanakkor a vagyonosabbak a két forintnak többszörösét rótták le, a következő példák bizonyságai szerint. *Bonyhádon* az adófizető zsidó családok 55%-a fizetett két forintot, vagy ennél kevesebbet. További 30% három-hat forint közötti összeget szolgáltatott be türelmi adó címén, míg mindössze két család adója tett ki egyenként 28 forintot. *Pakson* a zsidó lakosság 2/3-a két forint alatt fizetett, további közel egyharmad fizetési kötelezettsége három-hat forint között változott, az átlagból csupán 2 család emelkedik ki, az egyik tíz, a másik tizennégy forinttal.

Hőgyészen két személy viseli 2/3-át a zsidó községre kivetett türelmi adónak. A fennmaradó 18 forint 8 család között oszlik meg egy-öt forint közötti összegekben.

Gyönkön a községre kivetett adó 53%-át egy személy szolgáltatja 18 forint befizetése által, míg a fennmaradó 16 forint befizetése kilenc családra hárul.

Fel kell figyelnünk arra a körülményre, — már ebben az időszakban látjuk —, később kiváltképpen tapasztaljuk, hogy a türelmi adó valójában nem a megtűrés két-két forintos megváltási ára, hanem a vagyonadó szerepét veszi fel akárcsak a közadóba és a vármegyei pénztárba fizetett összegek. A vagyoni helyzet s nem a családtagok száma határozta meg a kivetett türelmi adó összegét, az egyes személyek esetében.

Megállapításunkat az alábbi felismerésekre alapozzuk.

Pakson Herschl Michl kereskedő 7 fős családja után 12 Ft türelmi adót fizet, ezzel szemben jóval tehetősebb kereskedő társa, Lebl Volf negyedmagára 25 Ft-ot köteles téríteni. Egy két gyermekes egyszerű szabó négy tagú családja után mindössze 2 Ft-ot fizet, s egy két gyermekes özvegyasszony teljes felmentést nyer türelmi adó befizetése alól.

A *dombóvári* serfőzőház zsidó bérlője ötödmagára 18 Ft-ot, a *várongi* szatócs negyedmagára 4 Ft-ot, a *görbői* szeszfőzdés kilenced magára 5 Ft-ot fizetett.

Több esetben mellőzték a türelmi adó kivetését, így a már említett paksi özvegyasszony mellett a paksi nagycsaládos községi szolga és a bölcskei négygyermekes tanító, hasonlóképpen a dombóvári, az ozorai és a döbröközi sörmérő esetében is, akiknek a felmentése az adózás alól elgondolkodtató.[15] Általában mindenkire kivetettek 1-től 4 forintig terjedő összegben türelmi adót. Érdekessége folytán ide kívánkozik Marcus Mojzes ozorai uradalmi sörmérő ügye, aki az 1766. május 25-i *ozorai jobbágylázadás* napjaiban 666 Ft kárt szenvedett. A lázadás kitörése előtt nyolc nappal Németh János ozorai jobbágy a helybeli zsidókra is fenyegető kijelentéseket tett. Ha tudnák, mondotta, mi fog történni velük, bizonyára időben elmenekülnének. Ők azonban vállalták sorsukat.

A felette szegénynek hitt Mojzestől 300 Ft kézpénzt, ezüsttárgyakat és pompás ruhaneműeket hurcoltak el. A lázadás elfojtása után megindult a kártérítési eljárás, melynek során a tizenegy kárvallott — köztük a sörmérő — kára is megtérült.[16]

Nem érdektelen a türelmi adónak összehasonlítása az üzletek és a lakások bérleti díjával, illetve az ugyanebből az időszakból származó, s az adóhatóságok által kimutatott úgynevezett tiszta jövedelem adataival. Ezekre az összefüggésekre kíván rámutatni a következő táblázat:[17]

A magyar zsidók gazdasági helyzete 1807-ben lehetővé tette, hogy a Helytartótanácsnak ajánlatot tegyenek a türelmi adó megváltására, ami azonban visszautasításban részesült. Kereken 1 600 000,— Ft bevételtől esett el a kormányzat. Tolna megye zsidósága ekkor az

Település neve *Családfő neve*	*Türelmi adó Ft*	*Bérleti díj Ft*	*Tiszta jövedelem Ft*
Bonyhád			
Lazar Israel mercator	18	30	60
Samuel David quaestor	28	25	20
Jacob Volf mercator	28	30	60
Jacob Abraham chirurgus	2	5	–
Isac Hiral sartor	2	5	–
Hőgyész			
Jacob Aron mercator	18	25	20
Lebl Salamon mercator	3	15	15
Jacob Preger cremati cerevisiaeque coctor	15	–	16
Gyönk			
Philip Isac mercator habet achaenum	18	45	85
Nagyszékely			
Joseph Baron ab fornice et achaeno	7	64	60

ország 11 legmódosabb megyéje közé tartozott. A századfordulót követő első évtizedben 1,9–2%-ról, 5,8%-ra emelkedett részarányuk az adóviselés tekintetében. E 11 megye zsidóságára hárult az ország zsidó összlakosságára kivetett türelmi adónak a 2/3-a.[18]

Számbeli és vagyoni gyarapodásuk következtében, 1812-ben százhatvanezer forint türelmi adót vetett ki a kormányzat zsidó alattvalóira. De a megyék ellenállása folytán 1828-tól kezdve több megyében szünetelt a már több mint 8 évtizede szedett türelmi adó behajtása.

A gyakorlat nem volt egységes. Spitzer Jakab kereskedő Pakson 1836-ban rendezte 1833–1835. évi türelmi adóját.[19] Időközben ugyan Kaposvárra költözött, de Somogy vármegye közreműködött abban, hogy hátrálékát rendezze a paksi zsidó községnél.[20]

Reichnitzer Móric, a faddi olajütő malom veszprémi illetőségű gazdasági felügyelőjére a paksi zsidó község 1838-ban vet ki 15 Ft 38 kr türelmi adót. Reichnitzer elmondja fellebbezésében, hogy Veszprémben megfizeti türelmi adóját, ezért az újabb kivetés ellen tiltakozik. Ezekből az apró és egyedi esetekből mindenesetre arra következtetünk, hogy Tolna, Somogy és Veszprém megyékben ez esztendőkben sem mondtak le a türelmi adó beszedéséről, mint ahogyan azt több megyében tették.

A gyakorlatban már nem mindenütt megkövetelt türelmi adó eltörlésére 1846-ban került sor. Tolna vármegye ez év augusztus 31-i közgyűlésén hangzik el a bejelentés: „Ő császári királyi Felsége folyó évi június 22-én kelt legfelsőbb határozatánál fogva a zsidók türelmi díját jövendőre kegyesen megszüntetni méltóztatott".[21]

Az uralkodói határozatot az alispáni évi jelentés jóakaratúan, a liberális politika szellemétől áthatva kommentálja. Kifejezi reményét arra, hogy a zsidó „türelmi adó legfelsőbb helyen következett megszüntetése polgáriasodásokra nagy befolyással leend".

Az események a tolnai alispán várakozását igazolták is a zsidó polgárosodás tekintetében. Ennek volt egyik állomása, amint azt helyesen állapította meg az alispáni jelentés, a türelmi adó megszüntetése. De az ehhez vezető út nehéz és hosszadalmas volt. A siker kivívásában része van Bezerédj István Tolna megyei követnek, aki a liberális nemesség egyik legkiemelkedőbb személyisége. Bezerédj az 1832–36. évi országgyűlés során szót emelve a zsidók ügyében, sürgeti a reájuk vonatkozó különleges rendelkezések feloldását, emancipációjukat, bevonásukat az állam egyetemes céljainak szolgálatába. Ismeretes, hogy ezen az országgyűlésen javasolják a szabadelvűek a türelmi adó megszüntetését, de az alsó és a felső tábla közötti harmadik üzenetváltás után sikerült elérniük, a javaslatnak az uralkodó elé terjesztését szentesítésre. Az uralkodó azonban erre nem hajlandó.

Újra szóbakerül a türelmi adó eltörlése az 1839–40. évi országgyűlésen s bár az alsó és a felső tábla „egyhangúan kárhoztatta" a zsidókra vetett külön adót, csupán annyit sikerült elérni, hogy az 1840. május 10-i királyi resolutió kimondotta, a kormányszékek nyilatkozataitól teszi majd függővé a zsidók adójának törlését.

Ez a királyi resolució indította a zsidó vezetőket felségfolyamodvány benyújtására, felmentésüket kérve a magyar zsidóknak „ezen szégyenteljes és nyomasztó teher" alól.

A politikai és társadalmi kérdésekben járatos, művelt zsidó vezető réteg már nem osztja Goitein rabbinak fentebb idézett levelében kifejezett nézetét, amely általában mindenféle adózást egyenlő mértékkel mér és tekint állampolgári kötelezettségnek.

A kölesdi gyűlés még a feltétlen engedelmesség megnyilatkozása volt. A türelmi adó eltörlését kérelmező felségfolyamodványa a magyar zsidóknak 1840 után, ha bármennyire aulikus formákban is, de az emberi szabadságjogok iránti igénynek a megnyilatkozása.

A kormányzat nem zárkózik el a tárgyalások elől, de előbb a több, mint két és fél millió forintra emelkedett hátralék megfizetését kívánja. Való igaz, a türelmi adóval mindig hátralékban voltak, a bonyhádi zsidók például már 1801-ben panaszolják a „tolerancia taxa" miatt felgyülemlett adósságaikat.

Végül is egymilliókétszázezer forint váltság összegben állapodnak meg, amelyet öt év alatt fognak a magyar zsidók törleszteni. A megváltási összeget felosztják a 49 megye és a 14 szabadkirályi város zsidó adófizetői között.

Bonyhádon Perczel Gyula főszolgabíró 1846. április 18-ára hívja össze a zsidó adófizetőket, a türelmi adó megszüntetésével kapcsolatos feladatok megtanácskozására. A főszolgabíró jelentése szerint a bonyhádi zsidók valamennyien „a türedelmi adónak megváltására kötelező erővel nyilatkoztak". Megválasztották a reparticiós bizottság helybeni tagjait, míg egy személyt a Völgységi járás falvaiban élő zsidók képviselőjeként választottak a testületbe.

A közbizalom letéteményesei ez év májusának 22. napján a zsinagógában „mózesi ritus szerint ... a szent tóra előtt ... Isten nevére" esküt tesznek a főszolgabíró, a zsidó község bírája, főrabbija és

a „vice-rabbi" jelenlétében arra, hogy megbizatásuknak minden részrehajlás és melléktekintet nélkül fognak eleget tenni.

Minden bizonnyal hasonlóképpen történtek az előkészületek országszerte, mígnem június 22-én deklarálták a türelmi adó megszüntetését kimondó határozatot. Ugyan a pesti zsidó község egyetemlegesen vállalta a felelősséget a váltság összeg befizetésére, mégis, mint a bonyhádi példa mutatja, a kormányzat el egészen a kicsiny mezővárosokig, nyilatkozatot vett ki az érdekeltektől, hogy mindenképpen biztosítsa a zsidókkal kötött megállapodás betartását a maga számára. Tolna megyére a megállapodás értelmében 27 589 Ft 39 Kr váltság összeg befizetése hárult.

Összehasonlításul álljanak itt a szomszédos megyék váltság összegének adatai:

Baranya megye	13 711 Ft 52 kr
Pécs szabadkirályi város	1 273 Ft 67 kr
Somogy megye	9 190 Ft 25 kr

A türelmi adó megszüntetésével súlyos erkölcsi tehertétel alól szabadulnak fel a magyar zsidók. Új helyzetükben újult erővel fognak hozzá emancipációs küzdelmeikhez, előkészületeket tesznek arra, hogy az 1847. november 7-re Pozsonyba összehívott országgyűlés elé kerüljön ismét egyenjogosításuk ügye. A zsidó vezetők az ország minden vármegyéjéhez körlevelet intéznek, kérik, iktassák követi utasításaikba a zsidó emancipációt. A körlevél aláírói között szerepel a Tolna megyei zsidók fáradhatatlan vezető embere ez években, *Adler Dávid*, a bonyhádi zsidó község világi feje, elnöke, bírája. Tolna megye zsidósága az ő személyében képviselteti magát e mozgalmas évek egyetemes zsidó ügyeinek vitelében.

JEGYZETEK

Az adóztatás főbb vonásai című fejezethez

[1] T. m. L. Ö/579.

[2] T. m. L. Ö/579.

[3] T. m. L. Közgyűlési iratok. Regestrum 4990. fasciculus 1.20.60.

[4] *Eckhart Ferenc:* op. cit. 256. o.

[5] *Marczali Henrik:* Mária Terézia 1717–1780. Budapest, 1891, 263. skk.

[6] A *Pinkász Hákehilot* 8. sk. oldal szerint a gazdagok aránylag kevesebbet, a szegények aránylag több türelmi adót fizettek.

[7] MZSO XV. 172. számú irat.

[8] MZSO XIII. 183–188. o., 271. o.

[9] *Marczali Henrik:* Magyarország története II. József korában. Budapest. 1884. 277. o.

[10] *Uő.:* op. cit. 278. o.

[11] MZSO XV. köt. 314. számú irat.

[12] *Beöthy Zsolt* találó jellemzése szerint a szolgabíró olyan ember, „akinek kezein alulról minden panasz, s felülről minden parancs keresztül megy." A magyar nemzeti irodalom története. II. kötet. Budapest, 1900. 248. o.

[13] T. m. L. Közgyűlési iratok 3 : 778/39.

[14] MZSO XVI. köt. 267. o.

[15] MZSO XVI. köt. 267., 269. o.

[16] *Hadnagy Albert:* Tanulmányok Tolna megye parasztságának XVIII. századi történetéből. *Sárköz.* Szekszárd, 1956. II. szám. 33–35. o.

[17] MZSO XVII. 324., 327. o.

[18] *Láczer Dénes:* A türelmi adó s a magyar zsidók gazdasági helyzete a reformkor elején. In: Jubileumi emlékkönyv Dr. Blau Lajos tiszteletére. Budapest, 1926.

[19] T. m. L. Közgyűlési iratok 823 : 3070/1836. év.

[20] T. m. L. Közgyűlési iratok 821 : 2264/1838. év.

[21] *Reichnitzer* kapcsán: T. m. L. Közgyűlési iratok 432 : 2670/1840. sz. A királyi leirat: T. m. L. Közgyűlési jegyzőkönyv. 1846. évi 1625. sz.

A ZSIDÓK SZEREPE A GAZDASÁGI ÉLETBEN

A kézművesipar

Mit jelentett a táj életében a kézművesség és ebben milyen szerep jutott a zsidó iparűzőknek?

Jellegét, profilját tekintve a mindennapi szükségletek kielégítését szolgáló iparágak képviselői jelentek meg és eresztettek gyökeret mezővárosainkban, falvainkban és az uradalmakban. Nagyiparrá sosem fejlődött a megye zsidóinak ipari tevékenysége. Az egyetlen *Fried*-féle bőrgyárat kivéve, csak kisebb-nagyobb műhelyekről beszélhetünk.

Az ipar megjelenése csupán közvetve kapcsolódik a XVIII. század eleji telepítési politikához. A kézművesek feltűnése és gyors szaporodásuk természetes eredetű. A Duna menti Bölcske, Dunaföldvár, Paks és Tolna földrajzi helyzete, valamint a városiasodás mindennapi szükségletei Bonyhádon, Gyönkön és Hőgyészen természetes módon központi szervezés nélkül is életrehívták volna a szállító,- a vendéglátó,- a ruházati- és az élelmiszeripart.

A kézművesek — zsidók és nem zsidók — a polgárságnak nem tagjai, jóideig zselléreknek tekintik őket, földesuraiknak szolgáltatással tartoznak.

Elsőfokon maguk a céhek is a földesúr joghatósága alatt álltak, a XVIII. században szabadalmaikat is tőlük kapták. Másodfokon a vármegye törvényhatósága alá tartoztak.

A zsidó család (ideértve a háztartásban élő legényeket és cselédeket is) gyakran nem ragaszkodott a tiszta profilhoz. Tevékenységét, üzleti körét nem horizontálisan fejlesztette, hanem a molnár pékséget

is nyitott, a pipareszelő mester kocsmát bérelt, dohánnyal is kereskedett.[1]

Korszakunkban, a XVIII. században és a XIX. század első felében, az egész magyar kézműves iparra jellemző az idényszerűség. Köztudott, hogy a céhes iparosok jelentős hányada is csak a ködös, havas hónapokban élt szerszámai között, késő ősztől kora tavaszig. Az év napsütötte felében többnyire mezőgazdasági munkával kereste kenyerét. Az alkalomadtán (oblata occasione) dolgozó zsidó mészárosok, könyvkötők, üvegesek, kőfaragók, mázolók és üstfoltozók mellett a vásárokba járó német szabók, erszénykészítők, szűcsök és nyergesek is csak idényszerűen (dum et quando) folytatták a mesterségüket.[2]

Özvegy varrónők, kárpitosok, kétkezi munkások – tímárinasok, napszámosok, kocsisok és fürdőszolgák – széles rétege mellett a tímárok és cserzővargák (Rotgerber), mint alapanyag ellátók, kitüntetett szerepet nyernek az anyagot felhasználó cipészek, csizmadiák, nyergesek és szíjgyártók előtt. *Egy* kőfaragó kivételével nem találkozunk zsidó kőművesekkel, ácsokkal, kovácsokkal sem. Hiányzanak körükből a faipar szokványos képviselői, az asztalosok és a kádárok. Kályhás, kéményseprő és takácsmester sem akad soraikban. Ezzel szemben nagy az üvegesek száma, míg ugyanezt mondhatjuk a XIX. században a szappanfőzőkről. Elvétve órás, bádogos és nyeregkészítő is van közöttük.

Az élelmezésipar munkásai: mészáros, molnár, pálinka és serfőző, pék stb. is megtalálhatóak a zsidók soraiban.[3]

A fuvarozó vállalkozók, a serfőzők és kocsmabérlők anyagi helyzete a legkedvezőbb. Bár ezek a foglalkozások nem igényeltek szakképzettséget, belőlük mégis sokan lettek jómódúak. Az említettek közül többen vezetőszerephez jutottak a zsidó község irányításában, nem szólva tekintélyükről, melyet hitelképességük révén értek el. A dombóvári és az ozorai serfőző, a paksi kereskedelmi-hajó tulajdonos tőkereje is ezt példázza.[4]

Az iparos polgárságot szemlélve, megfigyelhető hazánkban az az ősi törekvés, hogy a fiú apja mesterségét folytassa, de legalább a vő vegye át a műhelyt. A zsidó apák mesterségének öröklési szokásaira

a források elégtelensége miatt sem bizonyítékot, sem cáfolatot nem mutathatunk fel. Mint arra más vonatkozásban rámutatunk majd, az anyakönyvek csupán 1851-től állanak rendelkezésünkre. A korábbi idők összeírási anyaga csak a család továbbélésére nézve szolgáltat némi adalékot. Viszont ebben a távoli s gyéren dokumentált korban is megfigyelhetjük, hogy a kezdeti időszakban egzisztenciát teremtő pék, szűcs és pipakészítő családok egyike-másika, kénytelen átadni helyét újonnan érkező versenytársaknak.

A polgári fejlődés kezdő szakaszában, a XIX. század 20-as 30-as éveiben, amikor az egyszerű megélhetésért folyó munkát felváltja a vagyonszerző küzdelem, óhatatlanul elvéreznek a gyengék és győznek az „életrevalók". Valójában csak az képes iparos dinasztiát kiépíteni és a fejlődés folyamatosságát biztosítani, aki nemcsak vagyona gyarapítására törekszik, hanem igazodásból a kor követelményeihez is kitűnőre vizsgázik. Ezekkel együtt, a továbbélésre alkalmas hagyományokat képes átadni utódainak. Tolna megye iparral foglalkozó zsidó lakosai közül leginkább a simontornyai Fried-bőrgyáros család tett eleget ezeknek a követelményeknek.

Nem volt könnyű dolga annak a zsidó embernek, aki Styrum-Lymburg Károly gróf mezővárosában akart letelepedni. A türelmetlenségéről hirhedt gróf a keresztény vallás felvételére szorította. A legrégibb zsidó család, melyet nem háborgattak vallása miatt, Ábrahám Jacobé volt. Alighanem busás áron, de elnyerte a földesúrtól a pálinkafőzés és bormérés bérletét. Vele egyidőben átmenetileg tartózkodott Simontornyán Bér Gáspár zsidó kereskedő, nyolctagú családjával. Az ideiglenességre vall, hogy türelmi adóját a szomszédos Fejér megyében fizeti.[5]

Simontornya második állandó zsidó lakosát maga a gróf telepíti le 1780-ban. Fried Salamon ez a 20 éves fiatalember, mesterségére nézve tímár. Egyelőre (a század elején) a Székely-féle házban jelöli ki lakását és műhelyét, mindössze 100 lépésnyire a Siótól. Utóbb az uradalmi vámházba költözteti a műhelyt a földesúr. Fried az 1808-ban Simontornyán született Bernát fiát maga mellé veszi a tímár-műhelybe, majd atyja halála után Fried Bernát örökli a műhelyt és annak egyetlen segédjét.

Az uradalom 1836-ban pénzszűkében szenved, amin úgy segít, hogy tetemesen felemeli a tímárműhely vízhasználati díját s adóként kiveti Friedre. Ő azonban joggal sérelmezi az intézkedést és peres úton eléri, hogy a nádori kuriális törvényszék azt tisztességtelennek minősítve, megsemmisítse. Végül is, Perczel Mór szolgabíró egyességet hozott létre a felek között. Nem kerülheti el figyelmünket, hogy a földesúri kegyből letelepedett Fried Salamon fia már jogképesnek érzi magát földesurával szemben s perre mer menni ellenében. Majd látni fogjuk, nem egyedüli eset ezekben az években, mikor a zsidók, előbbeni szokásaiktól eltérően, maguk között felmerült peres ügyeiket sőt nem zsidókkal szemben felmerült jogvitáikat is, bírói döntés elé viszik. Azelőtt a maguk között felmerült vitás eseteket belkörüleg intézték el, nem zsidóktól szenvedett jogsérelem esetén pedig, nagyon meggondolták, keressék-e igazságukat bírói fórumokon. A liberalizmus terjedésének következményeként e múltbani, nem oktalan gátlások oldódásának vagyunk tanúi mostan. Az urasági hatalom azonban a bírói döntés után is hatalom marad, ezért Fried jónak látja elhagyni az urasági házat. A Sió közelében épít magának új otthont és műhelyt, ide vonul Móricz fiával, míg a fiatalabb fiút, *Vilmost*; Bezdánba és Vukovárra küldi a bőrgyártás alaposabb tanulmányozására. A tímárkodásból a nagyobb arányú bőrgyártás felé irányul a család figyelme.

Friedék a nyersbőröket dunaföldvári, székesfehérvári mészárosoktól szerzik be, a zavartalan és folyamatos anyagellátás érdekeit szem előtt tartva, bőkezűen osztott foglalókkal állítják maguk mellé a szállítókat. A cserző anyagot a környékbeli és északmagyarországi erdők szolgáltatják. Készbőr termékeik nagy kedveltségnek örvendettek.[6]

Simontornya 1848-ban 94 zsidó lakost számlál 17 családban. A magas családi létszám átlagából is kiemelkedik a nyolcgyermekes Fried család. Patriarchális házukban 5 tímárlegény is teljes ellátást élvez.[7] A mezőváros monográfusa szerint Fried Bernátéknál a szó legnemesebb értelmében atyai kapcsolat alakul ki a gazda és segédei között. Fried Bernát még akkor is együtt dolgozott segédeivel az orrfacsaró levegőjű tímár műhelyben, amikor anyagi helyzete már lehetővé tette volna, hogy kívülről irányítsa munkásait. Mindvégig em-

berséges főnöknek bizonyult, de emberei is kitűnően vizsgáztak áldozatkészségből. Fried munkásai emberségének gyönyörű példája magatartásuk, az 1866. évi, Simontornyát úgy sújtó, hogy ott egy hónap alatt 80 áldozatot követelő kolera járvány idején, amikor magukra vállalták a halottak kivitelét a temetőbe. Önkéntes vállalkozásukban az a meggyőződés erősítette őket, hogy a tímárműhelyben a mésztől és a cserzőanyagtól tökéletesen immunissá váltak a járvánnyal szemben. Valóban, egyikük sem esett kolerába.[8] A Fried-család több nemzedéket alkotó láncolatából a dinasztia alapítás Bernát nevéhez fűződik. A családi vállalat is az ő nevét vette fel s mint kiterebélyesedett cég is viselte azt a XX. század közepéig.

Molnárok, szeszfőzők, csaplárok.

Hadnagy Albert, Tolna megye egyik kitűnő monográfusa kimutatta, hogy az 1710-es években a simontornyai uradalmi malom évi haszna többet ért három puszta jövedelménél. Az egyik malomrészt egy névszerint meg nem nevezett zsidó ember bérelte, más adatokból arra következtetünk, hogy Ábrahám Sámuel pincehelyi malombérlő volt az, aki egyébként 1718-ban Pincehely község malmát is bérelte évi 180 forint fejében.[9]

A malombérletnél lényegesen elterjedtebb a szeszfőzdék árendálása. Kezdettől fogva s szinte az egész megye területén találkozunk zsidó bérlőkkel. Más egyebek között a pálinkafőzést, helyenként a serfőzést is kiárendálják. Egyébként, az „árendás" fogalma nem volt egyértelmű, s az egykorú források nem is használták azt következetesen.[10] Időnként és helyenként a pénzadót nevezik árendának. Árendásoknak mondják a szerződéses jobbágyokat. Hőgyész és Tevel jobbágyait, akik *usus* szerint szolgálnak, pénzadóval terhelik, amit árendának hívnak. Az árendás alatt a malom, a mészárszék, vagy a kocsma bérlőjét értették. De az egykorú zsidó források németes formában ugyanígy „Arendator-nak" mondják a rituális-vágás, vagy hússzék bérlőjét vagy a rituális bormérés bérletének tulajdonosát. Az árendálás kifejezéssel éltek a hamuzsír-főzés és a pálinka-főzés,

de még a lakóházak bérlete esetében is. A köztudatban mint az egyes regále-jogok bérlője élt ez a kifejezés.[11]

A pálinka- és serfőzés, illetve árusítás, vásártartás, mészárszék és vendégfogadó fenntartása a földesúri jogok körébe tartozott. Egyébként e földesúri jogokat Fazekas Mihály *Lúdas Matyi*-jában találóan érzékelteti. „Amit akart a volt a törvény, s tetszése igazság. |A portékának maga szokta kiszabni az árát|. És amely darabért többet mert kérni az áros, |elkonfiskáltatta, meg is büntette keményen|."

Az urasági bormérő néha saját, vagy bérelt szőlővel is rendelkezett (mint Simontornyán 1781-ben,) más esetben *subaenopola* azaz oldalkocsmáros módján állott bérleti viszonyban. Görbői példát találtunk erre 1784-ből.[12]

Egyed Antalnak a vármegyéhez 1829-ben küldött jelentésében olvassuk: „*Kalaznó:* zsidó vagyon egy (Uraság árendása) s kereskedéssel, főképpen a Pálinkafőzéssel keresi Élelmét." „*Kéty:* élelmét kereskedéssel, de főképpen pálinkafőzéssel szerzi." Hasonló közlések egy sor további jelentésben. Legtöbbször a zsidó kocsmáros bérelte a szőlőhegyi pálinkafőzőt. A munka többnyire karácsony után indult, s ment éjjel-nappal a törköly főzése, párolása.[13]

Eperjessy Kálmán az első katonai felvétel – (1782–1785) – tüzetes vizsgálata során figyelt fel arra, hogy „a templom után a falunak legfontosabb, külsejében is kiemelkedő épülete a kocsma (vendéglő) volt, amely a legtöbb esetekben szilárd anyagból készült". Ezekben az erős fundamentumú épületekben mérték az év nagyobbik részében az uraság borát, míg a jobbágyság bormérő helyei a falu végén álló, szegényes külsejű kurtakocsmák voltak, állapítja meg a tanulmány.[14]

Mint a szerződések általában, a bolt bérleti szerződések is jogokat és kötelezettségeket szabályoztak. Az uraság nem szorítkozott kizárólag a bérleti idő tartamának, s a bérleti díj befizetése módjának előírására. Meghatározta a bérlő kereskedelmi tevékenységének körét is. Kikötötte, hogy a boltos rendszeresen tartsa raktáron mindazokat a közszükségleti cikkeket, melyek egyrészt a gazdaságban a munka viteléhez voltak szükségesek, másrészt a lakosság mindennapi igényeit voltak hivatva kielégíteni. A kereskedő szerezze be mindazt,

amire az uraságnak, tisztjeinek és a köznépnek szüksége lehet. Senki se kényszerüljön magát nagy költségbe verve, távoli helyekről beszerezni a részére szükséges árut.

Az alábbiakban egy ilyen boltbérleti szerződést mutatunk be.

„Az 1742. esztendő januárius javának 16-ik napján a Simontornyán lévő Méltósághos Uraságh bóttya Goldschmidt Áron sidónak exáredáltatván, alább megh írt szerződéses pontokban lett megh az alkú.

1mo Emlétett sidó tartozni fogh az bótban minden féle partékát, vasat és másféle szükséghes dolgokat tartani, úgy hogy az midőn ezen Méltósághos Uraságh a gazdasághoz (azaz gazdálkodáshoz) szükséges eszközeket és porthékát foghja kévánni, az bótban találtassék és az szeghénységh is ne kintelenítessék minden csekélységhirt messzire járni.

2do Szabad lészen azon sidónak soót, dohánt, gyertyát, pipákot és más eféle aprólékokat árulni és avval kereskedést űzni.

3tio Ha M. Uraságh magának, vagyis tisztyeinek és cselédgyinek lészen szükséghek valamelly portékára, ha bóttyában nem találtatnék, tartozni fogh megh hozatni és annak illendő árán administrálni.

4to Ezen szerződés szerint pedigh fogh esztendőnként száz Rhénes forintokat fizetni és szokás szerint minden fél esztendőnek folyása alatt az M. Urasághnak lefizetni az obveniensit.

5to Ezen feltételeket pedigh megh tartani szentül tartozik és ha nem akarná, tehát szabad lészen M. Urasághnak is maga hatalmábul az bót iránt rendelkezni. Hogyha pedigh az szerződést megh tartván békességhben, csendességhben és becsületben maghát viseli, tehát M. Uraságh is ütet magha protekcioja alatt foghja tartani és nem engedi, hogy valaki előtet háborgassa igasságh kívül.[15] *Ezen szerződés pedigh mostantól fogva két esztendőre fogh tartani, utolsó esztendőben pedigh ha kedve nem lészen további maradásra vagy méltóságos Urasághnak tartására, egy fertály esztendő előtt megh jelenteni szükséghes lészen.*

Megpecséltelve fent megjelölt évben, hónapban, napon és helyen.

T. Koháry Borbála."[16]

Végül a zsidó lacikonyhásokról is szólnunk kell. Az első zsidó telepes 1718. évi megjelenésétől számított fél évszázadban, legtöbb helységünkben nem volt megoldva az átutazók rituális ellátása.[17] Paks, Bonyhád, Hőgyész és Gyönk kivételével a századfordulón is még csak szórványokban élt a zsidóság. De a nagyobb helyeken s a városokban coctorok, lacikonyhások készítették a rituális előírások szerinti ételeket. Szekszárdon egy tímárnak, Simontornyán a serkocsmárosnak volt ez a mellékfoglalkozása. Általában a mészárszék- és boltbérlők tartottak fenn zsidó konyhát. Egy szekszárdi zsidó ember bírta a mohácsi zsidó konyha bérletét. Egyébként zsidó kereskedők a városba érkezvén nem jutottak a vendéglőkben ellátáshoz, hiszen a ritualitás nem volt biztosítva.[18]

A hamuzsírfőző ipar

Megyénk zsidó lakossága a Völgység és a hőgyészi uradalom erdeiben bérelte a hamuzsír főzést- és kereskedést. A hamuzsír a szappan és üveggyártás alapanyaga volt, s fontos segédanyag a gyapjúmosó-, textilfestő- és fehérítő iparban. Hamuzsír főzésével egészen XIX. század közepéig foglalkoztak.

Hazánkban 1730 körül a svájci *Ott Kristóf* honosította meg a hamuzsír termelését. A negyvenes években már jelentős szállítmányok indultak Danzig felé. Az osztrák örökösödési háború éveiben (1740–1748) fokozódott a kereslet, ezért számosan bérbevették az uradalmak erdeit. Tolnában 1752-ben, Mórágyon és Bátapátiban, Nagyvejkén 1753-ban találkozunk először zsidó vállalkozókkal.[19]

A szerződésszegések, úgy látszik, az egész gazdasági életet, így a hamuzsírtermelést is végigkísérték. Zsidók egymással, sőt az uradalmak inspektoraival is pereskednek már 1755-ben. Sem a hőgyészi uradalom tiszttartóját, sem az idegenből jött zsidókat nem zavarta, hogy a Tolna megyei Ireg községből Lébl Hischl 4 évre kibérelte az apáti erdőt hamuzsír előállítása végett. Az idegen zsidók mégis kibérelték azt és felállították „vasfazekaikat". A velük kötött szerződés nyomatékául a tiszttartó megparancsolta a jobbágyoknak, hogy

ezentúl Lébl Hirschl részére ne merészeljenek hamut égetni és azt elszállítani. Egyedül az utóbb fogadott bérlőknek kötelesek a hamut a főzőházig elszállítani. Itt történt a hamu feldolgozása, kilúgozás, a lúg elpárologtatása, majd a hátramaradó barna sómasszának a kiégetése a vasfazekaknak mondott kis üstökben.[20]

Kereskedelem

Amikor a zsidók Tolna területén megjelennek, a megye már túljutott az osztrák megszálló csapatok, a Rákóczi-szabadságharc és a pestis-járványok okozta súlyos állapotokon. Kereskedelmi vonatkozásban az áruforgalom és a hitelélet visszaesése, továbbá a kezdetleges árucsere voltak jellemzői e nehéz időknek. Tulok Bernát simontornyai várkapitány adja el a vár előterében fekvő nagy telket Székely Istvánnak. De kalmárnak és polgárnak lenni, még a XVIII. század húszas éveiben sem lehetett nagy dicsőség. Máskülönben nem vette volna zokon annyira Queck Keresztély simontornyai tiszttartó, hogy őt Székely István földbirtokos *kalmárnak* titulálta. Ez utóbbi viszont azért akaszkodott össze a tiszttartóval, mivel az őt *polgárnak* merte nevezni.[21]

Hitelintézet messzeföldön nem volt. A zsidók megjelenése előtt jómódú iparosok és görög kereskedők nyújtottak hitelt a falvak népének és a megszorult földesuraknak. Simontornyán Teveni Tódor és a Sopron megyéből idevándorolt egykori szegény „tarisznyás mesterlegény", a nemességet szerző Herczeg Márton alias Kovács, 500 forint húsz éves lejáratú hitelt biztosít Székely Istvánnak, amiért zálogba kapja az adós birtokainak nagy részét.[22]

Tolna vármegye 1728. évi sérelmeinek hosszú sorában a harmadik szakasz tartalmazza a panaszt arról, hogy csökken az értékesítési lehetőség, ami összefügg egyes falvak újbóli elnéptelenedésével. A svábok és frankok ugyanis, részben kihaltak, részben visszatértek hazájukba.[23] Az áruforgalom szabaddá tételére visszahatásként érvényesült az 1723. évi 75. törvénycikk, amely a jobbágyok termékeire nézve kiváltságot biztosított a földesúrnak, elővásárlási joggal.[24]

A vármegye az úrbéri szerződéseket szabályozó közgyűlésén (1725. november 5.) megerősíti a földesurak jogát az elővételre: „Senki az Uraságh híre nélkül akárminémű jószágát ne merészelje eladni, jószágha elvesztése alatt".[25] Nem egy földesúr annyira visszaélt hatalmi helyzetével, hogy a bor, gabona és lábasjószág kivitelét megtiltotta az uradalom területéről. Azután az általa kényszerített árakon ő maga vásárolta fel azokat.

Egy évtized múltán annyiban történik változás, hogy a helytartótanács az elővásárlási jogot kiterjeszti a hazai polgárságra is. A faluról-falura járó zsidók viszont figyelmen kívül hagyják a szabott árakat és a folyó szabad árfolyamon felvásárolják a mezőgazdasági termékeket.[26] Az alábbiakban látni fogjuk az elővásárlási jogra vonatkozó lehetőségeket. A zsidók a maguk javára fordítják azáltal, hogy földesúri szolgálatba állanak.[27]

A földesurak a XVIII. század második harmadában áttérve a majorsági gazdálkodásra, szembekerülnek az áruforgalom megszervezésének alapvető szükségességével. Nélkülözhetetlen volt a kereskedő, egyrészt, hogy kölcsönt nyújtson a még lábonálló gabonára és a hizlalásra fogott állatokra, másrészt, hogy gondoskodjék a távoli felvevő piacok megteremtéséről. Ez a gazdasági és kereskedelmi szükséglet húzódik meg, mint legfontosabb mozgatóerő, a zsidó kereskedők letelepedésének előmozdításában, a birtokosok részéről.[28] A falusi lakosság, az egyszerű nép is, a zsidó felvásárló, boltos és kocsmáros kölcsöneire támaszkodott terményeladásai során épp úgy, mint a mindennapi élet egyszerű használati tárgyainak beszerzése alkalmával. A háztartások iparcikk szükségleteinek fokozódása, a kereskedelmi forgalom növelésének irányába hatott. Igaza volt Horváth Mihálynak: „a kereskedés olly természetű, hogy önmagától is emelkedik... csak tevőleges akadályok ne vettessenek haladásának elébe."[29]

Egykori leírásokból kitűnik, hogy a XVIII. század végén és a XIX. elején, vidékünk népe öltözködésében mind több olyan kelmét és díszítő elemet használ fel, amely csak választék növelésre törekvő kereskedőtől volt beszerezhető. Egyre inkább a múlté az a világ, amikor a háztartás fogyasztási cikkeit még kizárólag a család állította elő és mindössze néhány termelőeszköz (ekevas, sarló, ásó, fejsze)

jutott el hozzá az áruforgalom csatornáján keresztül, bár egyes javak értékesítésében még jelentékeny tényező az iparos, a kereskedő szerepének növekedése: elvitathatatlan. Az áruforgalom mind sűrűbben burjánzó szövete rajzolódik vidékünk térképére. A kereskedők jelenjelenléte, mellőzhetetlen.

A XVIII. század végéig a zsidó kereskedők lábukat lejáró házaló árusok. Járják a tolnai dombokon s völgyekben a falvakat. Keresik, kergetik szerencséjüket. Részükre a megye-határ sem jelent áthághatatlan akadályt. A Völgységben megtelepült vándorkereskedők a Baranya megyei vásárokat is látogatják, vállalva a megaláztatásokat és megfutamításokat. A Tolna megyei Györkönyben lakó Sámuel Lőbl deszkabódé felállítása engedélyezéséért folyamodott a mohácsi tanácshoz. Buzgalma sikerrel jár, 1777-ben már befizetheti a helypénzt a mohácsi vásáron.[30]

A zsidók vegyesboltjaiban a ruhakelmétől a levélporzón át a citerahúrig szinte mindent meg lehetett vásárolni. A sókereskedés jól megfért a selyemszalag-árusítással, a sörmérés a vásznak eladásával. Szakály községben a zsidó szatócsnak 1789-ben rétje és szántóföldje is van, hasonlóképpen a kisdorogi kereskedőnek is. Bódéikban zöldség és gyümölcs árusítással csakúgy foglalkoztak, mint a különféle gyertyák eladásával.[31]

A szórványokban megtelepült, zömmel pálinkafőzde és kocsmabérlő, vagy a mezőgazdasági termékeket felvásárló zsidó családok sajátos áruigényeit is a vándorkereskedők elégítették ki. Házhoz vitték a kegytárgyakat, tálliszt (imakendőt,) tefillint (imaszíjakat,) a szerény dísztárgyak, különféle csecse-becsék, nyakláncok választékával együtt, de a nagyobb bevásárlások végett beutaztak Bonyhádra, vagy Paksra a szórványok zsidó lakói.

Azokban a községekben és uradalmakban, ahol mindössze egy-két zsidó család él, legtöbbször gabona, kukorica, dohány, zöldség, gyapjú és nyersbőr felvásárlással foglalkoznak. Boltosokat ritkábban találunk. A konjunkturális viszonyoktól függően, hol a gabona, hol pedig a gyapjú-piacon sűrűsödik a zsidó vállalkozók serege.[32]

A gabona-konjunktúra éveiben, 1796 után, a termelők minden lehetséges földterületet gabonával igyekeztek bevetni. Számos falusi

ember, nem egy kézműves is, a piacokon hemzseg, hogy a gabona kelendősége felől érdeklődjék. *Schwartner* szavaival élve: az emberek a hirtelen meggazdagodással kecsegtető földművelés istenének kezdenek áldozni. Még a vargák is előbújnak műhelyeikből és gabonával kereskednek.[33]

Robert Townsonnak 1793-ban az tűnt fel Magyarországon, hogy mindenütt borral telt pincéket, gabonával megrakott csűröket mutattak neki, viszont amikor elismerően nyilatkozott a bőségről, a gazdák a piac hiányára panaszkodtak. Fentebb láttuk, nem sok időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy keresetté váljék a gabona.[34] *Richard Bright* angol utazó 1815 tavaszán járt megyénkben. Megfordult Bátaszéken, Szekszárdon, Tolnán, Pakson és Dunaföldváron. Megragadja, hogy a Tolna megyeiek főfoglalkozása a dohánytermelés. Úgy tudja, hogy ebben a megyében terem a legjobb dohány az országban. A legnagyobb vásárló az osztrák kormány, Tolnán jelentős raktárakat is létesített, az Ausztriába szállítandó dohány, — a szerző százezres nagyságrendű mennyiségről beszél — tárolására. Paks és Dunaföldvár között jár éppen akkor, amikor Batthyány gróf hatalmas gabonatábláján kívül, mindenfelé dohánypalántákat ültetnek ki a földekre.[35] A dohány termelésének és kereskedelmének diadalmenete még tart egy ideig. Egyre többen igyekeznek az amerikai dohánymagvak beszerzése és részvények kibocsátása útján társaságokba verődve, a konjunktúra hasznát lefölözni.[36] A zsidók „nagy tűzzel fogták fel ezen ágát kereskedésünknek, melybe eddig nem elegyedtek... Egy messzeágazó társaságot alkotának, mely több vidékeken úgy-annyira magához ragadá az első kézből vételt, hogy a szükséges mennyiség beszerzése iránt nemritkán a császári abaldót is zavarba ejté, s kényszeríté a tőle magasabb áron vásárolni."[37]

A XVIII. század hetvenes éveiben kitört angol-amerikai háború miatt szüneteltek az Európába irányuló dohányszállítmányok, minek következtében „e növény iránti kérdezősködések honunkban is sűrűsödvén, annak tenyésztése is terjedtebb lőn."[38] A Völgység és a hőgyészi uradalom falvaiban óriási méreteket öltött a dohánytermesztés. Itt kell felfigyelnünk arra a fontos körülményre, hogy az e vidéken megtelepült sváb lakosság kifejlesztette az úgynevezett bonyhádi táj-

fajta szarvasmarhát. Az istállózás elterjedésével a gazdák megoldották a trágyázások talajerő-utánpótlást, ami által az egységnyi terület hozamát még feudális körülmények között is megduplázták.[39]

Az 1780-as években négy bonyhádi dohányfelvásárló társaságában, további 18 boltos és vásáros kereskedő tevékenysége kapcsán szerepel a dohánykereskedő (questor tabaci) megjelölés. A dohányfelvásárló és viszonteladó kereskedelem a XVIII. század utolsó éveiben hatókörébe vonja a környék teljes dohánytermesztését.[40] A XIX. század első felében a Völgység és a hőgyészi uradalomnak összesen negyven falvában termelnek dohányt, ami az egykorú közlés szerint „őket mindeddig gazdagította". A híradást egy 1847-ből származó tudósítás is megerősíti: „sváb adózóik erszényébe szép pénzecske folyt be."[41]

A *gyapjú-konjunktúra* a morva posztógyárak elszaporodásával öltött nagy mértéket. Soha nem volt annyi birkás gazda Tolnában, mint abban az időben.[42] Bár a gyárosok iparkodtak elsőkézből, a termelőtől beszerezni szükségleteiket, mégsem tudták kiszorítani a közvetítő kereskedelmet. A zsidó gyapjú-kereskedők a földesurak föltétlen bizalmából elővásárlási jogot élveztek a gyapjúbeszerzés terén. A kisebb juhosgazdák érdekeik védelmében nagy juh-nyájjal rendelkező gazdákból alakult csoportra bízták a zsidókkal kötendő üzleteket. Ha a kompánia nem tudott a földesúr zsidó alattvalójától méltányos árat kialkudni, idegen zsidó felvásárlóknak kínálta fel a gyapjút.

A Tolna megye nyugati felét birtokló Eszterházy uradalom fiskálisa a községi bírák egész sorát fenyegeti meg, amikor tudomására jut, hogy a juhosgazdák kijátszották Máyer Mátyás árendás zsidót. Mayer a mázsánként 180 forintra kialkudott gyapjúra megitta az áldomást a gazdákkal, de azok furfangos módon elálltak a vele kötött szerződéstől és az árut a kurdi Fischl Ferencnek adták el, mázsájával 220 forintért.

Az uradalmi ügyész az elővásárlási jogot árendáló zsidó vállalkozót védelmébe veszi és az őt ért sérelem miatt szigorúan meginti a döbröközi, a gyulaji, a kocsolai és a kurdi bírókat. „Mivelhogy a Méltóságos Uraság árendását Kendtek ilyen szemlátomást károsíttya elnéznem nem lehet ... intem Kendteket, sőt parantsolom, hogy minden további alkudozásról addig is míg a panaszos árendás meg nem érkezik, fel-

hagyanak és úgy lévén a dolog, hogy már Kendtek véle 180 forintokban megalkudott, az áldomást meg is itta, másnak a gyapjút annyival is inkább, hogy *az elsőség a Helybéli zsidójé*, eladni ne merészelék ... Költ Ozorán, Augusztus 20. 1810. Dongó Pál fiskális."

Végül is a vármegye főbírája, a helyszíni vizsgálat eredményei alapján, az elővételi jogot figyelmen kívül hagyja és megerősíti az idegen zsidók és a juhosgazdák szabad megállapodását.[43]

Az uradalmak nemcsak a gyapjú felvásárlásában támogatták a haszonbérlőket. Találunk példát arra is, hogy az elővételi jog minden termékre az uraság árendását illeti meg.

Erre idézzük a simontornyai úriszék 1766. július 3-i üléséről készült jegyzőkönyv rendelkezését: „ad 11.) Másnak is eladhatja a törkölyt, de ugyanannyi árért az árendást illeti az elsőbbség."[44]

Az állattartáshoz és a vadgazdasághoz kapcsolódik a zsidók bőrszedő tevékenysége. Akik gyapjúval kereskedtek, többé-kevésbé a bőr- és szőrmefelvásárlást is felvették üzletkörükbe. De számosan éltek egyedül a bőr felvásárlásából és eladásából. A XVIII. század utolsó negyedében 18 helység zsidó lakosából 56-an fizettek adót e foglalkozás után. Tíznek Bonyhádon, hatnak Hőgyészen, húsznak Pakson volt a telephelye. Szerepükről munkánknak bonyhádi és paksi fejezeteiben még tájékozódhat az olvasó.[45]

Az 1723. évi 53. törvénycikk „kalmárkönyv" vezetésére kötelezi a kereskedőket. A kezdeti időkből ilyen könyv nem maradt fenn, de a XIX. századból való üzleti könyvek sem vezetik megbízhatóan és logikusan (mai mércével) a kölcsön nyújtásokat és az adósságokat. Mint érdekességet idézzük az alábbiakat Simon bonyhádi bőrkereskedő 1836 és 1839 között vezetett számadáskönyvéből. A gondos kereskedő megőrizte szekszárdi vevője üzenetét és a vevő adatait tartalmazó laphoz csatolta az üzleti könyvben: „Tudja Simon hogy Szexardi Vásár előtt nálam volt, akkor fizettem 2 ft 30 kr, amelyet és Vásárkor úgy elfelejtettem, mint a megholt, Vásárkor pedig 4 ft 30 kr Summa tehát 7 ft. ... Most küldjön a 10 forintosbul fél kötést, hanem jót, mert visszaküldöm a szattyánt."[46]

A kereskedelmi ügyletek megkötésénél, de más esetekben is a zsi-

dóknak sajátos esküt kellett letenniük, mely rendelkezés a középkorban általános zsidó-eskű maradványaként még ekkor is tovább élt: „Ich Jud N.N. Schwőre zu den lebendig Gott .... so solle mich Adonay und seiner Gotheite almacht vertilgen. — amen."[47] Ezt az 1752-ből eredő esküszöveget utóbb helyenként magyar nyelven mondották el. Deutsch Jacob bonyhádi zsidó gabonaügynök „zsidó szertartás szerint letett hite után vallott" Berger Dávid és Wimmersperg bárónő gabona perében.[48]

Zsidó mezőgazdák

Azok az általános megállapítások, melyek szerint a zsidók semmiféle ingatlannal, se házzal se szántóval nem rendelkeztek, tévedésen alapulnak. Éppúgy elnagyoltak az olyan megállapítások is, amelyek arról szólnak, hogy megélhetésükben a növénytermesztésnek és az állattenyésztésnek semmiféle hely sem jutott. Kétségtelen, hogy szántók birtoklása és használata, valamint a piacra orientáló állattartás nem volt jellemzője Tolna megye zsidóságának, de hogy ilyen volt, létezett, bizonyítják az alábbiak.

A paksi zsidó község elöljárói 1781. március 12-én tanúsítják Josef Marcus bölcskei zsidóról, hogy megélhetését mint *gazdatiszt* (oeconomus Dominalis) biztosítja.

Az árutermelő nagy- és középbirtok új igényeket támaszt, a majorsági gazdálkodás költségeinek és bevételeinek elszámolása, a gazdaság adminisztrálása terén. Hozzáértő emberekre volt szükség az urbarialis jövedelmek számbavételére, a bérbeadott földek és a különböző jogosítványok kezelésére, nyilvántartására. Ezekre a feladatokra a zsidók kiválóan alkalmasaknak bizonyultak. Az *oeconomus Dominalis* a főkönyvelő ősének tekinthető a nagybirtokon. *Perczel Sándor* szolgabíró és *Verbőczy József* vármegyei esküdt 1781-ben foglalkozásuk és megélhetésük forrásai szerint írja össze a simontornyai járás zsidó lakóit. A simontornyai urasági kocsmabérlő arra a kérdésre, hogy miből tartja fenn magát, a kocsma bérlet mellett saját szőlőjét is megemlíti — vineis proprius — mint megélhetési forrást.

A dombóvári járás 12 községéből 7 községben bírnak zsidók földtulajdonnal, míg 11 zsidó kisebb-nagyobb állatállományt is mondhat a magáénak. Az összeírás az egyik zsidó foglalkozását egyenesen *Bauer-nak, földművesnek* tünteti fel. A többiek alkalmi, főként vásározó kereskedők s emellett művelik földjüket, gondozzák állataikat.[49] Ezzel az 1789-ben kelt összeírással azonos évben a tamási járás területén hat zsidó haszonbérlő (Pächter) és kereskedő (Handelsman) egyúttal telektulajdonos is. Az arányok jelzésére említsük meg Sztankovánszky György főszolgabíró becslését, mely szerint árukészletük együttes értéke 1260 Ft, míg telkük értéke 1235 Ft-ban fejezhető ki. A simontornyai járásban, az ugyancsak 1789-ben végzett felmérés szerint Simontornyán a hat zsidó lakos közül négynek van telke. Kettőnek az árukészlete oly csekély, hogy fel sem vették a jegyzékbe. A zsidók tulajdonában volt állatállományt 150—200 Ft értékre becsülték.

Alighanem *Pakson* voltak a legjelentősebb telkek 1789-ben. A dúsgazdag Leopold Volf kereskedő telkét 2900 Ft-ra értékelték, ugyanekkor árukészletét 15 000 Ft-ra becsülték, emellett 33 zsidó lakosnak 50-től 950 Ft körüli értékig volt telke Pakson. Az állatállomány, az értékadatokból ítélve viszonylag csekély lehetett. *Bonyhádon* egyetlen telektulajdonossal találkozunk e fenti évben megtörtént felmérés során. Isak Hofman: „Ersetzet ein 6/8 Baurengut: 45 Ft, Schatzung des Viehes: 50 Ft". Ebben az időben Bonyhádon egy 6/8-os telek 16,5 hold szántónak felelt meg és ehhez még 6 hold rét is tartozott.[50]

Hőgyészen és Görbőn senkinek sem volt telke.

A kisdorogi szatócs 50 Ft értékű, a szálkai pálinkafőző 130 Ft értékű teleknek volt a tulajdonosa.[51]

Végezetül egy 1807-ből származó adatból megtudjuk, hogy Csibrák községben egy zsidó *majoros* élt ekkor.[52]

A Sárközben a XIX. század elejétől kezdve egyre sűrűbben fogadtak közlegelőjükre idegen birkanyájakat. Így például 1840 telén Guttman Izsák zsidó *birkásgazda* 400 db-ból álló nyáját fogadták be a decsi közlegelőre. Nézetünk szerint értékes adatot kaptunk ezzel a zsidók elhelyezkedéséről e kor mezőgazdasági életében.[53]

Befejezésként az ingatlanszerzés széles körben elterjedt módjára

iktatunk ide egy bonyhádi példát. „Alulírottak hitelesen bizonyítjuk, hogy Berger Dávid nemes vármegyei születésű, emeletes házzal, nevezetes vagyonnal és *zálogos nemesi jósággal bíró* Izraelita kereskedő, köztünk lakásának üdeje alatt, magát folyvást jámboran és becsületesen viselte. Bonyhád 1843. november 19. Pichler József bíró."[54]

A zálogbavételt, mint az ingatlanszerzés elterjedt módszerét már a XIX. század első évtizedére nézve is kimutatta *Harsányi László*, a kőszegi zsidók története kapcsán.[55]

A változások összefoglalása

Gazdaságtörténeti és népesedési tekintetből nem érdektelen megismerkedni azzal a változással, amely a XVIII.–XIX. század fordulóján ment végbe a gazdasági élet két alapvető ágában: a kézműves iparban és a kereskedelemben. Ugyanakkor bemutatjuk azokat a csoportokat, amelyeket a zsidó lakosság előbb említett osztályainál figyelmen kívül hagytunk.

Azt a két alapvetően fontos levéltári forrásunkat, amely a megye zsidóságának foglalkozási viszonyairól a leghitelesebb adatokat szolgáltatja, három évtized választja el egymástól. Az összehasonlítás alapjául az 1778. évi összeírást vettük. Ehhez mérjük az 1808. évi összeírásban kapott adatokat. E két összeírás alapján vonjuk le a következtetéseket a három évtized alatt végbement változásokra nézve. A nagybirtokokon, így az Eszterházyak, az Apponyiak és a Styrum-Limburg gróf fönnhatósága alatt megtelepedett zsidók általában változatlanul a bor-, sör- és pálinka értékesítés útján keresték meg kenyerüket, hasonlóképpen ez volt a helyzet néhány, középbirtokos család falvaiban élő zsidók esetében is. A falu, vagy a puszta boltjának bérlete, kiegészítő mellékfoglalkozásuk volt. Egyesek a mezőgazdasági termékek felvásárlásával is foglalkoztak.

Mintegy 20 település kivételével a zsidó lakosság számának erőteljes növekedését, nemkülönben a társadalmi munkamegosztás kiszélesedését figyelhetjük meg. Az eredményeket *Bonyhád*, *Hőgyész*, és

Paks, e három jelentős centrum példáján át szemlélhetjük a legvilágosabban.

Bonyhád 15 éven felüli kereső, felnőtt lakossága 1778-ban 72 személyt tett ki. Harminc év múltán a zsidó lakosságnak ez a csoportja létszámában az előbbi számnak a négyszeresére emelkedik.

A foglalkozás szerinti összetételt az alábbi táblázaton ismerhetjük meg.

Megnevezés	*1778 évi kereső*	*1808 évi felnőtt, fő*	*Részarány az összesenből, %*	
			1778-ban	*1808-ban*
Kézművesek	9	58	12	20
Kereskedők	51	152	71	52
Egyéb foglalkozásúak	12	79	17	28
Összesen	72	289	100	100

A *kézművesek* számának növekedése oly nagy arányú, hogy 1808-ban már minden ötödik zsidó felnőtt férfi ipari foglalkozásúnak mondhatja magát. Feltűnnek olyan szakmákban, melyekben eddig nem vettek részt. Növekedés következik be egyes, ezidőtájt népszerűvé vált foglalkozási ágak körében. Az *élelmezési iparban* a korábbi egy személlyel szemben, most öt személy dolgozik. A *ruházati iparban* hatról tizenkettőre emelkedik a szabók, kettőről tizenötre a szűcsök száma. Más iparágakban új emberként tűnik fel a könyvkötő, az ötvös, az órás, a kőfaragó, az üstfoltozó és végül hat üveges és hat pipakészítő, akiket akkor pipareszelőnek mondottak, szerepel a bonyhádi zsidók között.

Meglepően erőteljes a *kereskedők szakosodása.* Az 1808-as adatokban 16 típust számlálhatunk meg. A szakmai megoszlás képe így alakul: Liszt- és halkereskedő, rőfösök, bőrárusok, ószeresek, szatócsok, apróbb dísztárgyakkal kereskedők, rongykereskedők, gyapjú-, dohány-, és nyersbőr felvásárlók. Végül 92-en a házaló kereskedelem-

ből éltek, illetve szerény árukészletüket magukkal vivő, azaz batyuhordó kereskedők voltak.

Az „*egyéb foglalkozásúak*" közé sorolja az összeírás a zsidó község hivatásos tisztségviselőit, a rabbikat, a kántorokat, a tanítókat, a rituális fürdő szolgálatában állókat. Ebben a rovatban találkozunk zenészekkel és vásári mutatványosokkal is. Az átmenetileg kereset nélkül állóakat ugyancsak ez a rovat tünteti fel. Hasonlóképpen a zsidó kórház alkalmazásában álló ápolókat és a tízparancsírónak (Zehngebotschreiber) megjelölt szófért, aki tóra-írással, javítással, s más kegytárgyak szövegeinek (tefilin, mezuza) elkészítésével foglalkozott. Az ebben a rovatban feltüntetett jogászt (Juriszt) a rabbi-kollégiumban helyet foglaló dájjánnal, rabbihelyettessel azonosíthatjuk. Nehéz eldönteni, hogy mit kell értenünk a „Judenbeglaubter" megjelölés alatt. Jelentheti a zsidó község megbízásából eljáró személyt, jelentheti a rabbinikus törvényszék megbízottját, végezetül, s leginkább erre hajlunk, megfelelhet e kifejezés a zsidó iratokból közismert „szófér neeman" azaz a községi jegyző, a jegyzőkönyvek és határozatok hites írásba foglalója megjelölésének.

Hőgyész kereső lakossága 1778-ban 24 személy. Ez a szám 43-ra emelkedik 1808-ban.

A foglalkozási megoszlás alakulása a következő:

Megnevezés	*1778. évi*	*1808. évi*	*Részarány az összesenből, %*	
			1778-ban	*1808-ban*
Kézművesek	5	6	21	14
Kereskedők	13	26	55	60
Egyéb foglalkozásúak	6	11	24	26
Összesen	24	43	100	100

A *kézművesek* száma alig változott, annál inkább összetételük. A korábbi két saruvargával és három szabóval szemben, három var-

gát, egy szabót, egy üvegest és egy borbélyt találunk a hőgyészi zsidók között.

E vékony réteg mellett azonban már figyelemre méltó a kereskedők létszáma. A túlságosan általánosító, mondhatni elnagyolt összeírásból sajnos nem állapítható meg, miként tagolódott a 26 hőgyészi kereskedő üzletköre.

Paks felnőtt kereső népessége az 1778. évi 68 személyről 1808-ra 150 személyre gyarapodott. A változások itt is nyilvánvalóak.

A táblázatot ez alkalommal is elkészítettük:

Megnevezés	*1778. évi kereső*	*1808. évi felnőtt, fő*	*Részarány az összesenből, %*	
			1778-ban	*1808-ban*
Kézművesek	14	43	21	26
Kereskedők	36	89	53	55
Egyéb foglalkozásúak	18	31	26	19
Összesen	68	163	100	100

A *kézművesek* között Pakson is divatos lett a szűcsmesterség, a műhelyekben négy vándorlegényt is felfogadtak. Kívánatosnak tűnhetett a szabóság is, harminc év előtt 6 szabómester dolgozott, most 12. Korábban nem találkoztunk üvegesekkel, könyvkötőkkel és pipareszelőkkel. Ezekben a szakmákban most kettő-négy személy között változik a létszám.

A foglalkoztatottak derékhadát a kereskedők adják. Míg korábban csak egy hivatásos dohánykereskedő élt Pakson, 1808-ban tizenhétre emelkedik azoknak a száma, akik a dohány, a gyapjú, a gabona, a kukorica, a fűszerek és a bőrök kereskedelme körében találják megélhetésüket. Új foglakozási ág lett „Sensal", amelyet magyarul általában „alkusznak" mondottak. Az alkuszok iparszerűen foglalkoztak üzletkötések közvetítésével és e tevékenységükért díjazásban részesültek. Az eladásra szánt terményekre vevőt, illetve a vevőnek eladót szerez-

tek. Az üzletkötés létrejötte után az alkusz szerepe megszűnt, ezért nem tévesztendő össze az ügynökkel, akinek a létrejött üzlet megkötése után is van szerepe. A textilgyárosok és a borexportőrök ügynökei az áru fizikai helyváltoztatásának intézésére, a fizetés behajtásának bonyolítására is megbízást kaptak. A vizsgált három évtized során a piacra kitelepült sátoros és fabódés, valamint a vásárra járó kereskedők aránya csökkent. Nem találtunk apadást a házalók létszámában, melyet 33 főben jelölhetünk meg. Mindezekkel szemben emelkedett a boltosok száma, mégpedig kilencről harmincötre.

Az *egyéb foglalkozásúak* között Pakson is megjelenik a tóraíró, új ember a sebész és a bakter. Az 1778. évi összeírás 2 rabbit említ, az egyiknél az „exauctoratus" megjelöléssel és évi 24 Ft jövedelem feltüntetésével. A másik a funkcionáló rabbi, aki évi 100 Ft. jövedelemmel rendelkezett. Az 1808. évi összeírás egy rabbit tüntet fel. A paksi zsidók körében 6 tanító működött 1808-ban, míg öten mint zenészek keresték meg a kenyerüket. Mindkét foglalkozás esetében emelkedő létszámot tapasztalunk. Fürdőszolga és más fizikai munkakörben hatan dolgoztak. A humanitarius érzelem és életgyakorlat szép példája, hogy a zsidó község 6 idős ember eltartásáról gondoskodott, míg ezen felül hét család 14 árva gyermek nevelését vállalta.[56]

JEGYZETEK

A zsidóság szerepe a gazdasági életben című fejezethez

[1] T. m. L. Ö/568.

[2] T. m. L. Paks mezőváros 1828. évi nádori összeírása.

[3] T. m. L. Ö/568., 569., 570. sz. – A XIX. század derekán már nem ritka a zsidó asztalosmester sem. T. m. L. Ö/581. sz.

[4] *Hadnagy Albert:* op. cit. 35. o. – T. m. L. Ö/569., 574. sz. – Paks mezőváros zsidó lakossága az 1828. évi nádori összeírásban. T. m. L. 1828. „Koppl Herman quaestor habet unam navem... 1400 M. p. Capacem."

[5] MZSO XVI. 270. o.

[6] *Kiss István:* Simontornya krónikája. Simontornyán, 1938. 247. o.

[7] T. m. L. Ö/581. sz.

[8] *Kiss István:* op. cit. 254. o.

[9] T. m. L. Ö/275. sz. – *Hadnagy Albert:* op. cit. 35. o.

[10] T. m. L. A Bonyhádi Perczel nemzetség nemzetségi levéltára IV. kötet, 179. sz. – *Lukács Zsófia:* A szerződéses jobbágyok helyzete hazánkban a XVIII. század folyamán a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig. Budapest, 1937. 16. skk. – *Varga János:* Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Budapest, 1969. 291. – „Árendába fölvettük és kibéllettük" – olvasható a *Documenta Artis Paulinorum* lapjain.

[11] Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. köt. Dunántúl. Szerk.: *Felhő Ibolya.* Budapest, 1970. 12. o.

[12] T. m. L. Ö/569., 570. sz.

[13] T. m. L. Egyed Antalnak beküldött jelentések 1829-ben.

[14] *Eperjessy Kálmán:* Az első katonai adatfelvétel országleírásai. Agrártörténeti Szemle. 1961. évi 2–3. szám. 526. o.

[15] Tehát csak egyféleképpen lehet jogosan háborgatni: perbefogni a bíróság (jelen esetben az úriszék) előtt.

[16] T. m. L. gr. Styrum-Lymburgh család levéltára. (Rendezetlen)

[17] T. m. L. Ö/569., 570. sz. – *Baranyai Helytörténetírás 1976.* 335. o. 29. sz. lábjegyzet.

[18] T. m. L. Közgyűlési iratok 1763. december 2-i 3 : 2521. sz.

[19] MZSO XVII. 288., 296., 300. o.

[20] T. m. L. Közgyűlési iratok 1755. évi 10.2009/A, B.

[21] *Kiss István:* op. cit. 153., 155. o.

[22] *Uő.:* op. cit. 99., 156., 167. o.

[23] T. m. L. 1728. évi közgyűlési jegyzőkönyv 333–334. o.

[24] *Rúzsás Lajos:* A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711–1848. Budapest, 1964. 36. o.

[25] T. m. L. 1725. november 5-i közgyűlés jegyzőkönyve.

[26] *Varga János:* op. cit. 452., 519. o.

[27] T. m. L. Közgyűlési iratok. Regestrum 3378. Fasciculus 4 : 184. sz.

[28] *Rúzsás Lajos:* Városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII–XIX. században. 2. rész. Különlenyomat az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1963." c. kötetéből. Budapest, 1964. 215. o.

[29] *Horváth Mihály:* Az ipar és kereskedés története Magyarországban, a három utolsó század alatt. Budán, MDCCCXL. 111. o.

[30] *Baranyai Helytörténetírás 1976.* Pécs. 104., 287. o.

[31] T. m. L. Ö/572. sz.

[32] T. m. L. Ö/587. sz.

[33] *Vörös Károly:* Fejezetek Nagyváthi János életéből.

[34] *H. Balázs Éva:* Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus. Budapest. 1967. 180. o.

[35] *Richard Bright* utazásai a Dunántúlon 1815. Veszprém. 1970. 595. skk.

[36] T. m. L. 1826. évi követi utasítások. Lajstrom: 4.125.

[37] *Horváth Mihály:* op. cit. 357. o.

[38] *Uő.:* op. cit. 121. oldal.

[39] *Király István:* A bonyhádi tájfajta szarvasmarha kialakulása. In: Bonyhád a 18–20. században. Bonyhád, 1975. 50. o.

[40] Tolna megye 22 helységében főfoglalkozásként űzték a zsidó kereskedők a dohányneműek kereskedelmét. T. m. L. Ö/568., 569., 570. sz.

[41] *Tudományos Gyűjtemény 1824.* X. *Moldoványi József cikke.* – *Magyar Gazda* 1847. évi 3. száma: Gazdasági tudósítások Tolnából.

[42] „A közönséges faj tenyésztésével, gyapja miatt, kivált Tolna" lakossága foglalkozik, *Horváth Mihály:* op. cit. 128. o.

[43] T. m. L. Közgyűlési jegyzőkönyv 1810. évi 1810. szám. – Ugyanakkor *Kitaibel Pál botanikus* 1808. évi Tolna megyei útjáról készített naplójában megörökíti, hogy Felsőireg, Felsőnyék és Tamási környékén a földművesek mázsánként 80 forintért kénytelenek eladni a zsidóknak a gyapjút, míg másutt annak szabadpiaci ára 200 forint. *Gombocz Endre – Horváth Olivér:* Kitaibel Pál botanikus naplófeljegyzései Tolna megyei útjairól 1799, 1808. Tolna vármegye múltjából 6. köt. Szerkeszti *Holub József.* 1941. 22. o.

[44] T. m. L. Úrbéri perek. 1766. évi 1 : 412. sz.

[45] T. m. L. Ö/578., 579., 580. sz.

[46] Pécsi Izraelita Hitközség Levéltára.

[47] MZSO XVII. 292–293. o.

[48] T. m. L. Közgyűlési iratok. 1842. évi február 18.

[49] T. m. L. Ö/569., 572. sz.

[50] T. m. L. Bonyhád község úrbáriuma.

[51] T. m. L. Ö/572. számú összeírás 1789. évre vonatkozó adatai.

[52] T. m. L. Ö/574. sz. szerint Miszla községben az egyik zsidónak 26 kapás (kb. két és fél hold) szőlője, két tehene és három lova van. Gyönkön és Bonyhádon 13, illetve 41 tehenük van a zsidóknak. T. m. L. Ö/587. sz.

[53] T. m. L. Decsi Tanácsülési Jegyzések 1840. 203. o.

[54] T. m. L. Alispáni iratok 1843. évi 1189. szám.

[55] *Harsányi László:* A kőszegi zsidók. Budapest, 1974. 84. o.

[56] T. m. L. Ö/575. sz.

A ZSIDÓ LAKOSSÁG BELSŐ VÁNDORLÁSA

„Sírja nem ott domborul, ahol bölcsője ringott"
(Eötvös Károly: A nagy per)

A korábbi fejezetekben bemutattuk, honnan és mikor kerültek a zsidó családok Tolnába. Most arra keresünk választ, ideérkezésük után megállapodtak-e valamely községben, vagy tovább folytatták vándorlásaikat, a megyén, esetleg az országon belül? A népességstatisztika szakkifejezésével élve a zsidó lakosság migrációját vizsgáljuk, a külső, tehát hatósági adatok segítségével.

Történetírásunk előtt nem ismeretlen a XVIII. századi, de még a XIX. század első évtizedeiben is sűrű lakhelyváltoztatások hazánkban. Vonatkozik ez az idegen országokból ide településekre, de távoli megyékből más régiókat felkeresőkre is. Olykor az 1—1 községben uralkodó felekezeti viszály, vagy nemzetiségi ellentét, máskor a szabadulás reménye a gazdasági és megélhetési gondoktól késztette a lakosság egyes csoportjait arra, hogy lakóhelyét megváltoztassa s másutt próbáljon szerencsét.

Tolna megye területe 1748-ban nagyjában-egészében benépesül. Amint erre már utaltunk, a vármegye akkor szabályrendeletben mondotta ki, hogy az embereket állandó lakóhelyhez kell szoktatni, miután a telepesek folytonos vándorlása káros hatású a megye általános fejlődésére.[1] Ez az intézkedés azonban még hosszú ideig nem jutott érvényre. Ilyen korlátozás a zsidókra, legalább is hangsúlyozottan reájuk nézve, nem lépett életbe. Kereskedelmi tevékenységük viszont meglehetősen szűk körben mozgott, ennek határait a vármegye és a földesúri engedélyek szabták meg. Számtalan korabeli irat tanúsítja a zsidó kereskedő üzleti tevékenysége körének földrajzi szabályozását.

A gyakorlatban azonban élénk a rajzás a megyék és az uradalmak között. A közlekedés erőteljes voltára általánosságban is meglepő adatokat szolgáltat több helytörténeti monográfia. Nem egyedül zsidó sajátosság volt ez ebben a korban. Bágyogban a házasságot kötöttek fele a házasságkötést követően, további egyötöde az első gyermek megszületése után elköltözött a faluból. A családok egyharmada pedig ismeretlen helyen kötött házasságot. Mórágy és Szakcs monográfusa hasonló arányokról tájékoztatott. Kérdéses, hogy néhány (kettő-három, vagy ennél valamivel több) település vizsgálatának eredményei elegendőek-e a migráció mértékének meghatározásához[2].

Zsidó vonatkozásban a XVIII. század nagy vándorlásait nehéz megnyugtatóan lokalizálni. Azt, hogy valamely személy melyik országból, annak is mely helységéből érkezett, többnyire sikerült kinyomozni. A névhasonlóságok azonban, Salamon Jacob—Jacob Salamon, már szinte lehetetlenné teszik a nyomonkövetését annak, hogy valaki egy adott községben házasságot kötve hová költözött, vagy egy adott községet elhagyva, hol kötött házasságot. Ismeretes, II. József császár 1787-ben kibocsátott rendelete, amely a zsidókat német vezeték- és utónév felvételére kötelezte.[3] Ezt követően lényegesen könnyebb a mozgás megfigyelése, mégis e rendelet életbelépte után húsz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy olyan teljes összeírás készüljön, melynek segítségével a „honnan—hová" kérdésére megnyugtató válaszokat tudjunk kapni. Erre nézve most, a szórványok zsidóságáról mutatunk be néhány példát. Paks és Bonyhád 1808. évi zsidó lakosságának származási kérdéseiről az adott fejezetekben fogunk szólni.

A *Koppányszántón* lakó 35 éves és házas Strasser József a Komárom megyei *Gyala* községben született. Neje 28 éves, a Baranya megyei *Vásnok* községben látta meg a napvilágot. A náluk lakó 21 éves mészároslegény Farkas Ábrahám születési helye *Aranyos*, Komárom megyében.

A *Magyarkeszin* lakó nős és 32 éves Steiner Izsák a csehországi Trosau-ból érkezett 20 évvel ezelőtt és lett itt árendás-boltossá. Felesége *Hőgyészen* született, gyermekeik *Magyarkeszin*, szolgálójuk *Tabon* s a család házitanítója *Trencsén* megyében.

A szakcs-i Nobl Éliás, ő is nős és 25 éves, *iregi* születésű. Felesége

Pápán, szolgálójuk *Tabon*, szolgájuk *Toponáron*, cselédjük *Értényben* született. *Dombóváron* lakik a 39 éves Grünhut Mátyás, *Győrben* született, felesége a Sopron megyei *Szentmiklóson*. *Dombóvári* születésű gyermekeik mellett egy *rohonci* születésű árva gyermeket is nevelnek. A házitanító a Pozsony megyei *Szerdahely* szülötte.

A szintén *Dombóváron* lakó és már 21 éves korára nős Lébl Ádám a Tolna megyei *Szálkán*, míg felesége *Bonyhádon* született, leányuk *dombóvári*. Mindössze 9 éves, kis szolgáló leányuk, a neve után aligha zsidó vallású Jakab Örzse, *Somogyszil* községben született.

Majer Mátyás *döbröközi* lakos a Tolna megyei *Csibrákon*, felesége *Pozsonyban* született. Inasuk *hőgyészi* születésű. Ugyancsak Döbröközön lakik Majer János, *Dunaszekcsőn* született Baranya megyében, míg felesége a Somogy megyei *Attalán*. Somogyban született szolgálójuk is, *Toponáron*, a náluk lakó pálinkás viszont *Nagykanizsán*.

A *Kocsolán* élő Barnard Kraus pápai, felesége *kocsolai*, az alkalmazásukban álló dajka *toponár*-i s pálinkásuk *budai* születésű. A *Pári* községben megtelepedett Hofbauer Dániel Tolna megyében született *Nagydorogon* s *bonyhádi* születésű lányt vett feleségül. Fiú gyermekük ugyancsak a Tolna megyei *Lengyel* községben született. A házitanító Győr megyében *Szentgyörgyön*, míg a pálinkás megjelölésű alkalmazottjuk *Pusztakürtön* Nyitra megyében.

Végezetül Salamon Mihály *szakályi* lakos a Pozsony megyei *Stomfán* született, *gyönki* születésű, tehát Tolna megyei a felesége és szolgálójuk is, aki *bonyhádi*. A házasságukból lakóhelyükön született meg fiúgyermekük.[4]

Ezek az adatok az egyetlen csehországi születésű Steiner Izsák kivételével, aki tehát bevándorló, mind az országhatáron belüli mozgásokról tanúskodnak, mégpedig külső, hatósági forrásokból.

A migráció tényére Tolna megyei zsidó forrásunk is van. Azok a bonyhádi határozatok, amelyek a más községből települtek részére megállapítják a teljes jogú bonyhádi zsidó községi tagság elnyerésének követelményeit. A szórványokból a rendszeres vallásközösségi élet, a gyermekek színvonalasabb oktatásának lehetősége és nyilván nem utolsó sorban a gazdasági tényezők, a nagyobb centrumokba vonzották a megye zsidó lakosságának egy részét.

JEGYZETEK

A zsidó lakosság belső vándorlása című fejezethez

[1] T. m. L. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1747–1753. évi. 127–128. o.

[2] *M. Román Éva:* Egy rábaközi falu belső vándorlási adatai. Bágyog, ARRABONA 14. köt. Győr, 1972. 280. o. – *Mórágy* község története. Kéziratban. – *Horváth Árpád:* Szakcs mezőváros története. 1969.

[3] T. m. L. Ö/571. sz.

[4] T. m. L. Ö/574. sz.

TOLNA MEGYE ZSIDÓ KÖZSÉGEI ÉS RABBIJAIK A XVIII.—XIX. SZÁZADBAN

Munkánkban a megye három legjelentősebb zsidó községének, Bonyhádnak, Paksnak és Hőgyésznek részletes történetét kívánjuk bemutatni, míg a többi gyülekezetről az alábbi áttekintést nyújtjuk.

Dunaföldvár. A török korszak kapcsán részletesen szólunk Dunaföldvárról, ahol már ekkor megfordultak zsidók. Buda kulcsát Földváron adja át egy budai zsidó II. Szolimán szultánnak 1526-ban.[1]

A zsidó község a XIX. század első évtizedeiben még nem *bír* jelentőséggel s a szomszédos Bölcskével szemben 1823-ban mindössze két személyt ismerünk, akik, mint földvári lakosok adót fizetnek.[2] Fejlődése a múlt század ötvenes éveinek elejére esik. Első rabbija Fischer Antal Énoch 1852-ben foglalja el tisztségét, amelyet 1864-ig tölt be. A Chevra Kadisa 1855-ben kezdte meg működését, a zsinagógát 1854-ben építették.[3] Fischer rabbi a talmudi tudományokban jeles ember volt s Ungár Jóél paksi rabbival folytatott levelezést e tárgykörben. 1862-ben arról intézett hozzá kérdést, miként kell pontosan és helyesen írni Dunaföldvár nevét a héber nyelvű válólevélben;[4] miután az ilyen természetű névátírások alkalmával mindig tekintetbe vették a helyi hagyományokat, biztosra vehetjük, hogy Fischer rabbi előtt a községnek rabbija nem volt, házasság felbontási szertartást nem végeztek, különben a névátírás tekintetében fenn maradt volna a helyi hagyomány. Fischer rabbit Dunaföldvárról a makói hitközség hívja meg papjául, de levelezését onnan is fenntartja a paksi rabbival. Makói otthonában gyermekei körében élénk irodalmi élet folyt, egyik fia Makai Emil, az egykori szeminarista, neves

költő lett, középkori hébernyelvű költemények jeles magyarítója.[5] Fischer rabbi részt vett az 1857-ben megtartott szekszárdi tanácskozáson, a megye zsidó iskolai és oktatási ügyeinek rendezésére.[6] A múlt századi Tolnának világi ismeretekben legkiválóbb rabbija volt. Vonzódott a pedagógiai feladatok korszerű s egyben a zsidó hagyományos neveléshez illeszkedő megoldásához.

Gyönk. Az 1754. évi összeírás már feltüntet egy iskolamestert, az akkor mindössze négy családból álló gyülekezetben.[7] Az 1778. évi konskripció egy metszőről tesz említést,[8] majd 1789-ben találkozunk Simon Herschl-lel, az első gyönki rabbival és Márkus Zutriussal, az első tanítóval.[9] 1808-ban a harminchét családból álló zsidó község vallási feje egy Lőbl nevű rabbi. Ekkor már – az 1807. évi összeírás szerint – két tanítójuk is van s mint „éneklő" Isak Salamon kántor áll a hitélet szolgálatában[10] 1823-ban negyvenhárman fizetnek állami és megyei adót.[11] 1848-ra háromszázhatvan lélekből áll a zsidó község, a családlétszám: hatvanhárom.[12]

Míg a korábbi gyönki rabbikról közelebbi ismereteink nincsenek, az 1823–1833. között működött R. Móse Kanizsa a korszak hírneves rabbijai közé tartozott.[13] Levelezésben állott Szófér Mózes pozsonyi rabbival. A forradalom és szabadságharc évében Riesz Lipót a rabbi,[14] majd 1852–1863 között Ábrahám Glasner tölti be a rabbiszéket. Ábrahám Sámuel Benjamin Schreiber pozsonyi főrabbinak egyik legjelesebb tanítványa volt s maga mestere a ajánlotta őt a gyönkiek figyelmébe. Korának vezető rabbi tekintélyeivel Juda Aszóddal, Móse Schikkel, Jóél Ungárral s másokkal állott tudományos levelezésben. Gyönkről Kolozsvárra hívták meg rabbinak, ahol halála után fia, R. Móse Glasner követte a rabbi-székben.[15]

Utódának, Fischer Akiba[16] rabbinak működése már átvezet abba a korszakba, amely 1867 után túljut vizsgálódásunk keretein. Tétről hívták meg Gyönkre, ahol közbecsült rabbicsalád megalapítója lett. Mint a Goitein rabbik láncolatát Hőgyészen, úgy a Fischer rabbi-család életét Gyönkön az 1944-ben végbement deportáció semmisítette meg. Fischer Imre az utolsó gyönki rabbi, híveivel együtt, a hitlerizmus áldozata lett.

Gyönkön telepedett le, házasságkötése után, a meggyőződését

harciasan képviselő Grieshaber Izsák paksi rabbinak Mózes nevű fia, majd Hőgyészen és Tolnán is élt, de az egykorú responzum irodalom szülőhelye után általában R. Móse Paks néven említi. A múlt század rokonszenves zsidó magántudósai sorába tartozott. Szerencsés anyagi körülményei folytán minden idejét tanulmányainak szentelhette. Függetlenségét megőrzendő, még azt a megtisztelő meghívást sem fogadta el, amely atyja örökébe hívta meg őt. Hasonlóképpen Kálmán nevű bátyja sem, aki szintén jónevű magántudós volt, de foglalkozására nézve kereskedő. Lakhelye után Kálmán Tevel néven említették kortársai.[17]

Móse Paks kitűnő ítélőképességére vall, hogy ő ajánlotta Ungár rabbit atyja utódaként Paksra. Irodalmilag is működött s széleskörű levelezése mellett atyjának Ros Hasana traktátusára írott glosszáihoz közölt fejtegetéseket. A zsidó felvilágosodás irodalma is érdekelte őt. Naftali Herz Wiesel több munkáját ismerte és a Kochvé Jicchak című folyóirat is megfordult kezében. Konzervatív talmudistáknál ez akkoriban nem volt gyakori. Harcias szellemű édesapjától elütően inkább filozofikus hajlandóságú s az élet kérdéseivel szemben a békességes megoldásokra hajló ember volt.[18]

Görbő—Pincehely. 1778-ban egy metszője, 1807-ben két tanítója van a községnek, amely az egy évvel későbbi összeírás szerint 19 családból áll.[19] Majd négy évtized alatt a megye egyik jelentős zsidó községévé fejlődik. Az 1848-ban készült választói kerületi összeírás szerint a maga 181 lelkével a pincehelyi választó kerület második legnépesebb zsidó települése. Az első helyen az 563 zsidó lakosú Hőgyész állt a kerületben.[20] De e második legnagyobb gyülekezetnek is van már ekkor rabbija, kántora, tanítója s templom-szolgája. A vallásos élet igényei teljes mértékben kielégítést nyernek. A helybeli születésű rabbi, Weisz Lipót 1863-ig szolgálta híveit majd ez évben bekövetkezett halála után veje Karpelesz Ábrahám lépett örökébe. A hazai rabbik életrajzi adatait összefoglaló munkákban Weisz Lipót, mint R. Jehuda, illetve (Jehuda) Léb szerepel[21]. Irodalmilag is tevékenykedett. Szófér Mózes pozsonyi rabbival folytatott levelezést. Karpelesz Ábrahám 1895-ig volt a pincehelyiek rabbija. Óhel Ábra-

hám című responzum kötetét (Munkács 1899) veje s utóda, Katz Salamon tette közzé, a bevezetésben hódoló szavakkal emlékezve meg apósa mély jámborsággal párosult tudományáról.[22]

Bölcske. A múlt század első felében tartozott a fontosabb zsidó települések közé, utóbb a közeli Dunaföldvárra költöztek tagjai közül. 1808-ban bár mindössze 14 családot számlált, már volt önálló kántora és tanítója.[23] 1823-ban 21 állami és megyei adófizető zsidó lakost tartanak nyilván.[24] Az adófizetők száma körülbelül azonos a családszámmal. A bölcskei és a faddi zsidók 1842-ben nagy vitába keveredtek a paksiakkal, akik tőlük hozzájárulást kértek rabbijuk fizetéséhez. A vármegye segítségével szerették volna elérni „mindazon helységben lakozó izraeliták" hozzájárulását a paksi rabbi fizetéséhez, akik felügyelete alatt állnak. A bölcskeiek és a faddiak tiltakoznak, minthogy nem kérdezték meg őket a választásnál, a nélkülük választott rabbi fizetéséhez se kérjenek részére. Különben is, a paksi rabbi főségét el nem ismerik, mert a bölcskeieknek maguknak is van papjuk, akit célzatosan mondanak egyszerű metszőnek a paksiak.[25] Az akkori bölcskei rabbi személyét nem ismerjük, de az ötvenes évek elején készült hitközségi összeírások hol rabbiról, hol metszőről tesznek említést Bölcskén. A két funkciót hihetőleg egy személy, móre cedek azaz rabbihelyettes látta el.

Dombóvár. 1808-ban önálló metszőtartó, 10 családból álló zsidó település.[26] Bár 1840-re mindössze két családdal gyarapodik, a metsző mellett már tanítót is tartanak.[27] 1848-ban 75 lélek él 18 családban.[28] Az egyik családfő „tíz parancs író" vagyis szófér, aki Tóra és más kegytárgyak készítéséből tartja fenn magát. Rabbi működéséről nincsen tudomásunk, de a negyvenes években élt Dombóváron egy nagy tudományú, ám zavart elméjű ember, aki írásaiban messiásnak mondotta magát. Iratainak egy része eljutott Hirsch Goitein hőgyészi rabbihoz, aki megállapította, hogy a szerző kétségtelenül nagy jártassággal bír nemcsak a rabbinikus, de még a misztikus irodalomban is, de érthetetlen dolgokat állít. A tiszteletreméltóan vallásos buzgalmú olvasók egy ideig komolyan vették a szerencsétlen ember irományait,

míg nem jöttek rá, hogy beteggel van dolguk. Az iratokat végül is elégették.[29]

A múlt század közepére, az 1849. évi összeírás szerint, a fentiek mellett az alábbi községek emelkednek megyénk jelentősebb zsidó gyülekezetei sorába:

Bátaszék:	96 személy (16 családban),
Fadd:	170 személy,
Simontornya:	94 személy,
Tolna:	143 személy (22 családban).

A megyeszékhelyen *Szekszárdon* mindössze 74 zsidó lakos él ekkor 12 családban, mégis van önálló vallási vezetője a kis közösségnek Winkler Izsák személyében, aki Ungváron született s az összeírás évében 58 esztendős. 1844-ben került Szekszárdra. Őt tekinthetjük a község első rabbijának.[30]

JEGYZETEK

Tolna megye zsidó községei és rabbijaik a XVIII–XIX. században című fejezethez

[1] *Scheiber Sándor:* Neuere Jüdische Grabsteine in Ofen aus der Zeit der Türkenherrschaft, Acta Orientalia XII. 1961. 107.

[2] T. m. L. Ö/579.

[3] MZsL: 207.

[4] RIVA I. 26.

[5] *Szabolcsi Miklós:* Fiatal életek indulója, Budapest, 1963. 180–184.

[6] T. m. L.

[7] T. m. L. Ö/563.

[8] T. m. L. Ö/568.

[9] T. m. L. Ö/572.

[10] T. m. L. Ö/574, Ö/575.

[11] T. m. L. Ö/579.
[12] T. m. L. Ö/581.
[13] S. h. G. 12. 174., *Szófér:* Paks I. 1.
[14] T. m. L. Ö/584.
[15] S. h. G.: 50. 23., Paaré: 43. 50., N. *Katzburg:* Le-sitató ha-toranit sel ha-Rav M. S. Glasner, In: Kolozsvár Mem. Vol., ed: M. Carmilly. New York, 1978. 48–49.
[16] S. h. G.: 52. 19.. Paaré: 112. 18.
[17] *Szófér:* Paks I. 91.
[18] U. o.: 119., Z. A.: 53., 84.
[19] T. m. L. Ö/556, Ö/574, Ö/575.
[20] T. m. L. Ö/581.
[21] S. h. G.: 62, 18., Paaré: 80. 21.
[22] S. h. G.: 6. 42., Paaré: 45. 72., továbbá műve: Ohel Ábrahám előszavában.
[23] T. m. L. Ö/575.
[24] T. m. L. Ö/579.
[25] T. m. L. 348/2201/1842. Közgyűlési Iratok.
[26] T. m. L. Ö/575.
[27] T. m. L. Ö/580.
[28] T. m. L. Ö/581.
[29] Z. A.: 40., 41.
[30] T. m. L. Ö/581.

VÁLTOZÁSOK A ZSIDÓK GONDOLKODÁSÁBAN, A RÓLUK ALKOTOTT NÉZETEKBEN 1746–1849

Megismertük a zsidók útját Tolnában. Letelepedésüket, elhelyezkedésüket a megye életében. Az egykori jövevények már nem hontalanok, de még jogtalanok több mint egy évszázadon át. Tömegesebb tolnai jelenlétüket az 1746-os év jelzi. A magyar zsidók, tehát az ő polgári jogaikat is elsőként a magyar törvényhozásban, közvetlen a végvereség előtt 1849-ben a forradalom és szabadságharc utolsó országgyűlése mondja ki.

Hogyan alakult, kerekszámban ez egy évszázad alatt a tolnai zsidók gondolkodásának útja? Miképpen változtak a nézetek, róluk, felőlük? Milyen volt megítélésük?

Ezekre keresünk feleletet az alábbiakban.

A kezdeti időkben a zsidók ügye egyszerű közigazgatási és pénzügyi kérdés az államhatalom szemében. Azért rendeli el összeírásukat, hogy tájékozódjék fizetőképességükről, aminek biztosítása érdekében a helytartótanács szívesen védelmében részesíti őket az alsóbb hatóságokkal szemben. Ezek ugyanis más alattvalók szempontjaira való tekintettel előszeretettel akadályozzák a zsidók kereskedelmi tevékenységének kibontakozását. Tolna megye zsidóit ismételten veszi pártfogásába a helytartótanács Baranya megyével szemben, miután a legkülönbözőbb kifogásokkal igyekeznek elhárítani a zsidók számára adandó engedelmet szabadkereskedésükre. Baranya a rác meg a görög kereskedők s a pécsiek tiltakozására hivatkozva hárítja el a felelősséget önmagáról a tolnai zsidók elé emelt határzár miatt.[1] Ezek pedig már ekkor magyar nyelvű beadványban panaszolják nehéz megélhetésü-

ket, ami miatt kenyérkereseti lehetőségeiket kipróbálnák Baranyában is: „... dib-dáb pántlikákkal és más csekélységekkel való kereskedésükkel, faluról-falura futkosásukkal" tartják fenn magukat.[2] Ha anyagi helyzetük hagy is kívánni valót, földesuraiktól élvezett szabadalmaikkal látszólag megelégedettek lehetnek. Az oltalomlevelek tónusa udvarias, szinte az egyenragú szerződő felek hangján íródott, akár a bonyhádi Perczel és Kliegel családok, akár a paksi földbirtokosok bocsátották ki azokat. A bonyhádiak 1799 végéről ismert pátense a Perczel és Kliegel famíliáktól öt urasági pecséttel s negyvenhárom héber névaláírással van ellátva. A paksi zsidó község 1781-ben már nem is első privilégium levelét kapja Paks 5 földesurától. E mostaniban vállalják zsidó alattvalóiknak már előbb biztosított kiváltságai további fenntartását, kijelentvén: zsinagóga, kórház, fürdő, temető ... egészen a zsidóságé. Mégis, minden udvarias kifejezésmód mellett is mindkét fél tudja, hogy a megállapodások nem egyenlő jogokkal felruházott emberek között jönnek létre, de a korviszonyok meghatározta közfelfogás ezen nem ütközik meg. A földesurak szinte teljességgel független helyzetben vannak, a zsidók velük szemben teljességgel kiszolgáltatott és függő helyzetben tudják s joggal így magukat. Mégis az uraság és közöttük a közös gazdasági érdek kialakítja az egymásrautaltság tudatát. Ebben a némileg paradox helyzetben, amikor a földesúr tulajdonképpen rá van utalva a neki kiszolgáltatott zsidókra, megteremtődik egy bizonyos egyensúlyi helyzet, de az nagyon ingatag, mert a szerződő felek egyikének, a zsidóknak az engedelmességétől, szolgáltató és fizető készségüknek és képességüknek mértékétől függ annak fenntartása. A kor zsidói érzik is ezt. Bizonytalansági tudatuk jut kifejezésre a kölesdi határozatok záró soraiban, a felemelt összegű türelmi adó elvállalása dolgában.[3] Az egyensúlyi helyzet addig tart, amíg az ő engedelmességük. Ez a furcsa kettősség, egymásrautaltság és kiszolgáltatottság, amely létbizonytalanságot szül, még 1840-ben is megtalálható. A hőgyészi rabbi ebben az évben, amikor tehát törvénybe iktatják a zsidók szabad költözködésének és kereskedelmének jogát, egy levélben felette borúlátóan nyilatkozik arról a belviszályról, mely községe békéjét feldúlva még azzal a vesze-

delemmel is fenyeget, hogy földesuruk több, mint negyedszáz család elűzését fontolja.[4]

A zsidó községek zárt közösségeibe jutnak-e hatások a külső világ életéből, eseményeiből?

Az államhatalom, mely kezdetben nem tekintette másnak a zsidókat, mint adófizető alanyoknak, II. József óta több figyelmet szentel nekik, mint annak előtte. A mindezidáig törvényen kívül helyezett zsidókból az uralkodó a birodalom számára hasznos állampolgárokat óhajt nevelni. Rendelkezései: iskolaügy, a német nyelv bizonyos időn belül kötelező használata a kereskedelmi életben, a társadalmi beilleszkedést kívánják elősegíteni, de eltávolítanak a hagyományos zsidó életformától. Éppen ezért nem kíséri azokat a tömegek rokonszenve. Annál csodálatosabb, hogy a mélyen vallásos Bonyhád nemcsak, hogy teljesíti az uralkodó rendeletét a német nyelvű iskola felállítására, de abban nemsokára már zsidó tanító vállalja a magyar nyelv oktatását. A falusi, mezővárosi iskolákban ritka az ilyen.[5]

A paksi zsidó község életét bemutató oldalakon részletesen fogunk szólni a Grieshaber Izsáktól kirobbantott halvitáról. Úgy véljük, ez a maga korában nagy viharokat kevert kérdés, lényegében első, még ösztönös felelet adás a kezdődő felvilágosodás válaszlazító intézkedéseire. A régi és az új eszmék híveinek összecsapása majd Grieshaber utódának, Horowitz rabbinak a kezdeményezéséből fél évszázad múlva, már nem ösztönösen, hanem tudatos társadalmi meggondolásoktól indíttatva fog végbemenni Pakson.

Az út, melyet II. József tett szabaddá a polgárosodás felé, vonzó a bonyhádiak egy része számára is, a század harmincas éveinek közepén. A nagyon kiváló talmudista, Heller rabbi ekkor azért hagyja ott őket, mert elkedvetlenedik a fölvilágosodás híveinek újító törekvéseitől. Az utódlást chaszideus irányzatú rabbi kezében látná megnyugtatónak a konzervatív többség s községi vezetés.[6] A szabadságharc és forradalom körüli években kezdődik Bonyhádon a heves, már kultúrharc méreteit felvevő küzdelem, mely az újítók és a konzervatívok szembenálló pártjára bontja ketté az ország egyik legjelentősebb zsidó községét.

Nem tudjuk, Tolna mezővárosainak, falvainak egyszerű zsidó lakói

egyáltalán hallottak-e arról, hogy a zsidó műveltek maroknyi csoportja a felvilágosodás eszméitől áthatott beadványt intéz az 1790–91. évi országgyűléshez a magyar zsidók vallási és polgári szabadságjogainak kimondása érdekében. Igaz, ennek a gyönyörű és nemesveretű iratnak az alkotója is ismeretlen. De a fenti apró jelzések arra mutatnak, hogy a koreszmék áthatoltak a zárt rendszerben élő zsidó községek falain, kiváltképpen II. József kezdeményezései óta, még akkor is, ha a császár halála után, soha vissza nem vont rendelkezéseit már sem a hatóságok, sem a zsidók nem vették komolyan. A bizonytalanság, a kiszolgáltatottság szorongó érzése is oldódik. Kölesden még a feltétlen engedelmesség hangján szólanak. A következő század harmincas éveitől kezdve különösen Paksról reánk mraadt iratok arra utalnak, hogy a múlt elnyomott zsidói, helyesebben azok utódai kezdenek ráeszmélni emberi jogaikra, jogképességükre és sérelmeiket minden belső aggály nélkül viszik világi ítélőszék elé. A bonyhádi zsidók 1803-ban még aggályosan féltek attól, hogy vitás ügyeiket a földesúr elé tárják.[7] Intézzék csak maguk között, ne háborgassák, magukra ne haragítsák a nagyurat. Pedig tudták, hogy gazdasági szolgáltatásaik miatt az rájuk van utalva. Az idők, a példát legszemléletesebben Paks fogja mutatni, feloldották a jogtalanság érzésének benső bizonytalanságait.

Milyennek látta a XIX. század harmincas éveiben Tolna megye zsidóit az elfogulatlan külső szemlélő, a derék Egyed Antal, a tudós katolikus pap, író és költő, Vörösmarty bonyhádi idejének benső barátja. A megye részére 1829-ben készített összeírásában foglalkozik a zsidókkal. Tolna székvárosa, Szekszárd mellett, harminc helységben talál zsidó lakosokat. A legtöbb helyen egyetlen családot, akik a szokványos kereskedelemmel, vagy italméréssel foglalkoznak.

„Az lótása-futása által szerzi élelmét" a három pálfai zsidó család. Medinán „a zsidóság csak egy pár, ez is tsak az árendából és pálinka kereskedéssel keresi kenyerét".

Gazdasági tekintetben a legjelesebb, Bonyhád. „Hat nagyobb értékű, mindenféle külső országi portékákkal megtöltött és tizenkilenc kisebb értékű" boltot talál a zsidók kezén. Tevelen egyetlen zsidó kereskedő tart külföldi árut s a 163 zsidó lakosból csupán há-

romnak van saját háza. A háztulajdonosok száma Bonyhádon is csekély akkor, az 1324 zsidó lakos közül mindössze 38 háztulajdonost számol. A vezető községeknek tekinthető Bonyhád és Paks mellett Bölcskén és Tevelen is feltűnik neki a zsidók szaporodása.

Nemcsak anyagi, szellemi kultúrájukról, templomaikról, iskoláikról, vallásos életükről is elfogulatlanul, szeretettel szól a katolikus lelkész Egyed Antal.[8] A zsidó esküvői szokásokról közlései egyrészét beillesztettük a Pirnitzer József életútját tárgyaló fejezetünkbe.

Egyed Antalnak a Tudományos Gyűjtemény 1828. évi kötetében közzétett ismertetései a zsidókról s egy évvel később a megye számára írott jelentése, bizonyára nem volt ismeretlen Bezerédj István előtt. Kár, hogy nem tudjuk, voltak-e személyes, közelebbi kapcsolatai tolnai zsidókkal, vagy a zsidó ügyben tett állásfoglalásai elméleti megfontolásainak gyönyörű eredményei-e.

A Tolna megyei liberális ellenzék két vezető szelleme Csapó Dániel és Bezerédj István. Csapó egy időben első alispánja, Bezerédj főjegyzője a megyének. 1830-ban országgyűlési követekké választják őket.

A liberális politika egyik alapvető elve a jogegyenlőség. A zsidókra is ki akarják terjeszteni. A zsidó-emancipáció a magyar reformkor egyik megannyi küzdelmet kiváltott kérdése, amelyben három álláspont alakult ki. Bezerédj az elsőt követte. Eszerint az emancipációt minden feltétel nélkül meg kell adni a zsidóknak. A második álláspont: a jogegyenlőség feltétele az, hogy a zsidók önmaguk rendezzék vallási és társadalmi viszonyaikat. Végezetül a harmadik felfogás a jogegyenlőség megadását időszerűtlennek ítélte.[9]

Bezerédj István mind a megyegyűléseken, mind az országgyűlésekben, mind a sajtóban a feltétel nélküli emancipációért szállt síkra. Már az 1843. évi december 24-i kerületi ülésen felhívja a figyelmet a zsidó emancipációra, de az sem akkor sem később nem valósul meg. Többször is visszatér erre. Az 1844. évi február 10-i országgyűlésen hangsúlyozza Tolna megyének azt a már majd egy évtizede — 1832-ben — kialakult álláspontját, amely kimondja „vallás különbségnél fogva jog különbséget az országban tovább tűrni nem kíván" s elvárja, hogy „a zsidók ruháztassanak fel azon jogokkal, amelyekkel Magyarországon más, nem nemes lakos bír".

Tolna liberalizmusát a zsidók iránt Bezerédj érdemének tudja be Perczel Mór. Az akkori viszonyok között óriási jelentőségű esemény volt egy zsidó kérelmezőnek joggyakorlatra bocsájtása. A Jelenkor című liberális újság így foglalkozik ezzel az esettel: Tolna vármegye közgyűlésén néhány ifjú joggyakorlatra kért engedélyt, köztük „egy héber vallású".[10] Voltak, akik „inkább tudatlanságból, vagy előítéleteikből" ellenezték ezt. „Bezerédjink hatalmas felszólamlása azonban villámként sújtá" a tiltakozókat s az ifjú számára az engedélyt csakhamar megadták.[11] A fiatalember Lichtenstein György volt.[12] További sorsa előttünk nem ismeretes. Bezerédj éles szeme észreveszi a zsidók között is fennálló jelentős anyagi különbségeket, ami felett mások szívesen szemet húnynak, sőt azt hangoztatják, nem kell a zsidókat emancipálni, milliomosok ők anélkül is. Siet megcáfolni ezt a hamis okfejtést. A gazdagok nincsenek elnyomva, Rothschild most is mindenhol fejedelmi fogadtatásban részesül; „a nyomorult nép, kinek nincs miből élelmét keresni, vettetik meg".[13] Bezerédj István meggyőződése szerint az emberi természet, a vallás, a józan ész mind a haladást és békét eredményező jogegyenlőség megvalósulását kívánja.

Tolna megye liberális, de a zsidók hibáit sem fedező, tárgyilagos álláspontjának megnyilatkozása az 1846. évi alispáni jelentés.[14] Elismeréssel emlékezik meg a megye zsidóságának magyarosodási törekvéseiről, de azok a bonyhádiak, akik hitelezőikkel méltatlanul bánnak, megrovásban részesülnek. A megye utasítja a zsidó község vezetőit, intézkedjenek a visszás állapotok megszüntetése érdekében. Azt is sajnálattal állapítják meg, hogy az ottani zsidó község „nemzeti tanodája" belviszály miatt megszűnt, ugyanakkor fellendültek a zugiskolák. Megelégedésre szolgál Paks, ahol bár eddig nem volt, most van készülőben a zsidó iskola felállítása.

Amikor napirendre kerül a türelmi adó megszüntetésének ügye, az ebben eljáró küldöttség bonyhádi tagja, Adler Dávid, a reggeli istentisztelet után a templomban számol be az otthoniaknak a várható jó eredményről. A bonyhádiak megtudván, hogy remény van a megszégyenítő adónem eltörlésére, örömüket egyetlen s magyar szóval fejezik ki: éljen, harsan fel a kiáltás magyarul, talán első ízben a bonyhádi zsinagóga falai között.[15] A türelmi adó megszüntetéséért folyta-

tott küzdelem után, a zsidó vezetők az egyenjogúság kivívására összpontosítják erőiket. De 1848 történelmi tavasza egyetemesebb célok felé irányítja figyelmüket.

A pesti március 15-ének tolnai zsidó szemtanúja a szekszárdi kereskedő, Pirnitzer József. A forradalom kitörése után két nappal „a honi izraeliták belügyeit kezelő választmány" körlevelet intéz az ország zsidó községeihez.[16] „... se tolakodással, se lealázkodással, hanem ragaszkodó szeretettel" bizonyított csatlakozásra szólít fel a végbement nagy eseményekhez. Kinyilvánítja meggyőződését, hogy ezentúl „mi csak hazafiak, csak magyarok vagyunk". Megnyugtatja hittestvéreit, hogy az emancipáció ügyét, ha az, mint elvárják, most automatikusan meg nem valósul, a teljesítésre alkalmas időpontban ismét az illetékesek elő fogják vinni. A körlevél aláírói között találjuk, mint a tolnai zsidók képviselőjét, a bonyhádi Adler Dávidot. A tőle is aláírt körlevél hű kifejezője a közösség, minden bizonnyal döntően nagy része érzelmeinek is, amelyet képvisel. Ez a körlevél ékesen bizonyítja azokat a változásokat, amelyek a magyar, benne a Tolna megyei zsidók gondolkodásában végbementek egy évszázad alatt. Elődeik függő helyzetükben a föltétlen engedelmesség szorongató kényszere alatt élnek, ők már aggálytalanul s tiszta szívvel a nemzet tagjainak vallják magukat, s megkívánják a jogokat, melyekben még mindig nem részesülnek. Hogy ez a gondolkodás nem egyedül Adler Dávid magánvéleménye volt, bizonyság lesz rá a következő fejezetben a tolnai zsidók magatartása a forradalom és szabadságharc korában.

A paksi rabbi, bár lojalitását az uralkodóház iránt nem tagadja, híveinek jelentkezését a nemzetőrségbe és a honvédő seregbe támogatja. Háza udvarába gyűjti a fegyverfogókat s áldásával bocsájtja útjukra őket.[17] A bonyhádi rabbi ezüsttárgyainak felajánlásával is a szabadság ügyének szolgálatába áll, az országos gyűjtés alkalmával.

JEGYZETEK

Változások a zsidók gondolkodásában a róluk alkotott nézetekben 1746–1849. című fejezethez

[1] *Szilágyi:* op. cit.: 79–83., bemutatja a Tolna megyei zsidók törekvéseit szabad kereskedelmi lehetőségeik elnyerésére Baranya megyében.

[2] *Grünvald Fülöp:* Sárospatak–Mátészalka–Paks, Évkönyv 1971–72, Budapest, 1972. 139.

[3] MZsO XVIII. 599–600. Miután beszámolnak Kölesden megtartott gyűlésükről a türelmiadó felemelt összegének dolgában s elpanaszolják mind a reájuk háruló nehézségeket, befejezésül „gehorsamste Knechte" mint legengedelmesebb szolgák könyörögnek jóindulatért.

[4] Z. A. 28.

[5] *Büchler Sándor:* A magyarországi zsidó iskolák múltjából, MZsSz. XI. 1894. 448. A tanító alkalmazására vonatkozó határozatot 1798-ban hozták.

[6] Taubes Mózes snyatini rabbira gondoltak, aki azonban minthogy Óbudára pályázott, halogatta a válaszadást. Mint a szélsőséges chaszid irányzat híve volt ismeretes a kortársak előtt. Büchler: A zsidók története Budapesten, Budapest, 1901. 323., Bajit Neeman (életrajzi rész) 28.

[7] B. Jk. 6a.

[8] T. m. L. Egyed Antal féle összeírás 1829.

[9] *Katzburg:* Toldot 21.

[10] Jelenkor, 1842. 76. szept. 21.

[11] *Bodnár–Gárdonyi:* Bezerédj I. 183–193.

[12] *Büchler Sándor:* A magyar nyelv terjeszkedése a zsidók közt, IMIT Évkönyv, Budapest, 1905. 262–263.

[13] *Bodnár–Gárdonyi:* Bezerédj I. 191.

[14] T. m. L. Tolna Vármegye Alispánjának évi jelentése a megye 1846-dik évbeli állapotáról.

[15] B. Jkn, az 1846. okt. 21-én megtartott ülésben.

[16] 1848–1849 a magyar zsidóság életében, Budapest, 1948. 49–50. Tolna vármegye képviselője mellett csupán Nyitra, Torontál és Verőcze vármegyék voltak képviselve a kezelő választmányban, valamennyi 1–1 taggal, míg 12 választmányi tag pesti lakos volt.

[17] RIVA I. a bevezetéshez csatolt életrajzban szól Ungár rabbiról ebben a vonatkozásban. Perls bonyhádi rabbi 12 lat ezüstöt ajánlott fel az országos gyűjtés alkalmából, Bájit Neeman 35.

TOLNA MEGYE ZSIDÓSÁGA A FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC KORÁBAN 1848—1849

Ami áll a magyar zsidók összességére, igaz Tolna megye zsidóságára.

Magyarosodási és polgárosodási törekvéseikről elismeréssel szól éppen a türelmi adók megszüntetésének évében 1846-ban a megye alispánja. Reméli, hogy ez a rendelkezés jó hatással lesz, az ígéretes folyamat további kibontakozására.[1]

Ugyanebben az időszakban, a reformkor végén, általános érvénnyel állapítja meg a hazai zsidóság magyarosodási törekvéseit a statisztikus Fényes Elek. Az „előrelátóbbak" előszeretettel tanulnak magyarul.[2] A jelző minden bizonnyal a progresszív gondolkodásúakat illeti.

Tudjuk, a magyar-zsidó iskolaügy történetében a bonyhádi zsidó község az elsők között vezeti be a magyar nyelv tanítását iskolájában.[3] Itt már akkor zsidó tanító oktatja a magyart, amikor számos zsidó iskolában ezt csak külső tanerő segítségével tudták megoldani.

A magyarosodás igénye különösen 1840 után fejlődött erőteljesen a magyar zsidók körében, akik addig történeti és társadalmi helyzetüknél fogva nem állhattak mindkét lábukkal a magyar kultúra területén. Az 1840 utáni magyarosodásnak leglelkesebb szószólói a zsidó írók és a haladó gondolkodású rabbik. A közvélemény egy tekintélyes része a türelmi adó megszüntetését a jogegyenlőség kimondása előkészítésének tekintette. A megvalósításra keresve sem lehetett volna jobb alkalmat találni, mint az 1848. március 15-ével felvirradt új korszakot. A zsidó és nem zsidó progresszió joggal remélte, hogy ami nem sikerült a liberális politikának, egycsapásra

megoldást nyer a forradalmi jogalkotás lendületében. De 1848 törvényhozása, bár lényegében felszámolta a feudális rendszert, a zsidók felszabadítását, noha az országgyűlésben erre komoly kezdeményezések történtek, nem vitte keresztül.

Ennek a hiányosságnak a következménye volt az, hogy történelmünk e dicsőséges korszakát a magyar zsidók, benne tolnaiak is, a csalódottság és a lelkesedés feszültségében élték át, ami egyébként távolról sem gátolta, hanem inkább még fokozta áldozatkészségüket a haza ügye iránt.

Csalódottságuk ellenére is lelkesült áldozatkészségük tényeit fogjuk felismerni Tolna megyében is.

Mielőtt ezek bemutatására rátérnénk, nem kerülhetünk el egy rövid történeti visszapillantást.

Az unió Erdéllyel elodázhatatlanná tette az unitáriusok elismerését törvényesen bevett vallásnak. A vallás dolgában hozott törvény azonban, az unitáriusoknál Magyarországon lényegesen nagyobb számban élő zsidók sem polgári, sem vallási egyenjogosításáról nem rendelkezik. A forradalom kitörését követő napokban Pesten s az országnak több, főként német-ajkúaktól lakott városában és megyéjében zsidóellenes zavargások robbantak ki. A zsidóellenes hangulatot főként a zsidók kereskedelmi tevékenységére féltékeny polgárság szítja. A frissen szerzett jogokban nem akarnak velük osztozni s azt sem akarják, hogy általuk kialakuljon, megerősödjék egy gondolkodásában és nyelvében egyre inkább magyarrá váló polgárság. A német polgárok szigorúan ragaszkodtak nyelvükhöz. Csakhamar fellángol a tiltakozás a zsidók nemzetőri szolgálata ellen is. A kormány erőteljes intézkedésekkel elfojtja az antiszemita megmozdulásokat, melyet helyenként rendkívül veszedelmes méreteket öltöttek, Pozsonyban véres eseményekhez vezettek. Ugyanakkor tart a helyzet további elmérgesedésétől s azt elkerülendő, az emancipáció tárgyalását az országgyűlésen, elodázza. Megelégszik az emancipáció helyeslését deklaráló elvi nyilatkozattal. A zsidók egyenjogúsítása, amint arról már szóltunk, nem is került többé tárgyalásra az 1848. évi országgyűléseken. Az 1849-es emancipáció gyakorlati jelentőséggel már nem bírhatott, de maradandó történeti megigazolása és erkölcsi elismerése

a magyar zsidók magatartásának a nemzeti szabadság küzdelmének korszakában.[4]

A márciusi napokat követő forrongások idején Tolna megye csendes a zsidók iránt, aminthogy „a nagy nemzeti átalakulás maga is általában elég sima lefolyású volt" a megyében. Az új főispán Sztankovánszky Imre, Bezerédj kezdeményezésére került a megye élére.[5]

Vezetése alatt egy önmagában bár nem nagy jelentőségű ügyben, de kifejezésre jut a megyének méltányos magatartása a zsidók iránt s hogy a polgári jogegyenlőséget annak kimondása ellenére is, Tolna a gyakorlatban megvalósítja. Igaz, ekkor már lecsillapultak a zsidók iránti ellenérzés lángjai s a megindult önvédelmi harc az erők összefogását követelte, mégis figyelemre méltó Tolna megye intézkedése, amely a bonyhádi „keresztény és héber hitfelekezetű" szabókhoz együttes felhívást intéz katonaruhák elkészítésére. Ez együttes felhívás nem is téveszti hatását, „a bonyhádi keresztény és zsidó hitfelekezetbeli összves szabómester" közös árajánlatban válaszol.

Talán ezzel a gesztussal is enyhíteni akarja a megye a zsidók bántottságát, amelynek öntudattal és méltósággal ad kifejezést a szekszárdiak 1848. október 13-án kelt levele Sztankovánszky főispán és kormánybiztoshoz, felajánlva benne készségüket a haza védelmére, de nem kendőzve keserűségüket sem, a meg nem érdemelt mellőzésért. A levél így hangzik:

„Izrael fiainak kebelében is visszhangra talál eme hazafiúi Szózat: a' haza veszélyben van. Szent oltárára hálaadónkat leteendő úgy vagyunk lelkesülve: hogy habár számunk csekélységéhez képest a kiállítás kötelessége alig érne bennünket, mégis, készek vagyunk az eddig élvezett polgári jogoknak reánk ki nem terjedése miatt számításából kihagyott — de azért édes — haza iránti hajlamunk tanúságául kebelünkből egy egyént, honvédő őrt saját költségeinkre kiállítani."[6]

Tolna zsidóságának résztvételéről a forradalom és szabadságharcban Berstein Béla művéből nyerünk számos adatot. A tőle kapott képet néhány vonással kiegészítik a levéltári, illetőleg hitközségi jegyzőkönyvi adatok. Így az 1848. illetve az 1848—49. évi Avatójegyzék[7] szerint a paksi zsidók közül összesen 14-en vállaltak fegyveres szolgálatot.

Bernsteintől tudjuk, hogy a bonyhádiak 1848-ban 36 személyt állítottak ki katonai szolgálatra. Közöttük vannak azok a zsidók is, akiket az ottani német lakosok állítottak maguk helyett. A bonyhádi hitközség jegyzőkönyve még további 3 személyről tud, akiket számarányuknak megfelelően állítottak a bonyhádiak és viselték az ezzel járó költségeket. Bernstein Béla 10 Tolna megyei helységről ír, amelyekből zsidók vonultak a honvédelmi harc zászlói alá. Ezekhez csatlakozik meg: Bátaszék, Decs, Dunaszentgyörgy, Kurd, Mőzs, Nagydorog, Szálka, Szép-mak (puszta?), Vejke, Tengőd és Tevel. Ezek a gyülekezetek többnyire egy-egy személlyel vannak képviselve a honvédelemben.

A paksi rabbi, amint arról már megemlékeztünk, háza udvarába gyűjti fegyvertfogó híveit s áldásával bocsátja útjukra őket.

A Kossuth felhívására 1848 májusában megindult országos gyűjtésben is résztvesznek a tolnaiak, mind a tehetősebb hitközségek, mind a magányosok. Engel és Korn dunaföldvári kereskedők 200 forintot, az ugyanott működő Kohn és Reich cég 180 forintot fizet be adományként az országos alapra. A bonyhádi rabbi egy ezüst tállal szerepelt az adományozók között. A paksi hitközség adományként 101 forintot, kölcsönképpen 425 forintot folyósí. A bonyhádi hitközség gyűjtése 912 forint adományt eredményezett. A kölcsön jegyzésben a hőgyészi hitközség 200 forinttal, a dunaföldvári 185 forinttal, a szekszárdi 80 forinttal szerepel.[8]

JEGYZETEK

Tolna megye zsidósága a forradalom és szabadságharc korában 1848–1849 című fejezethez

[1] T. m. L. Tolna Vármegye Alispánjának évi jelentése a megye 1846.-dik évbeli állapotáról.

[2] *Simon László:* Zsidókérdés a magyar reformkorban, Debrecen, 1936. 67.

[3] T. m. L. fasc. Bi. 6809/1857.

[4] A reformkor, majd az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc zsidó vonatkozásainak óriási irodalmából Simon Lászlónak fentebb hivatkozott s általunk nem mindig tárgyilagosnak ítélt munkája mellett, utalunk még az alábbi tanulmányokra, melyekre támaszkodtunk: *Mezei Mór:* Visszaemlékezés az emancipáció idejére, *Venetianer Lajos:* Az emancipáció története, mindkettő IMIT Évkönyv 1918., *Grünvald Fülöp:* A zsidó ifjúság a magyar szabadságharcban és *Komlós Aladár:* Magyar-zsidó írók 1848-ban, mindkettő IMIT Évkönyv 1948., végezetül *Bernstein Béla* alapvető munkájára: sz 1848/49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók, Budapest, 1898.

[5] *Bodnár–Gárdonyi:* Bezerédj II. 336.

[6] T. m. L. Sztankovánszky Imre főispán és kormánybiztos iratai 1848–49.

[7] Ugyanitt a bonyhádi szabómesterek ajánlattevő levele. T. m. L. Állítási és avató jegyzékek. 1848-as anyag. Ugyanitt a „Kimutatása a völgységi járás helységeire kivetett ... újonczoknak" feliratú, de közelebbi jelzettel el nem látott iratanyagban található az 1848. december 16-án kelt szolgabírói jelentés, amely szerint: „Bonyhád mezőváros tartozik kiállítani 85 újonczot – ezek közül az izraelitákra kivettetett 23 egyén..." Az országos gyakorlatnak megfelelően a zsidókat, mint a lakósság egy különálló rétegét, a zsidó község, illetve elvileg akkor már hitközség köréből kötelezték az arányszámuknak megfelelő számú újonc kiállítására.

[8] *Bernstein Béla:* op. cit.: 132., 193–194, valamint a zsidó honvédek névsora: 174. skk; *Scheiber Sándor:* A magyar szabadságharc zsidó vonatkozásaihoz. Múlt és Jövő. XXXIII. 1943. 184.

TOLNA MEGYE HITKÖZSÉGEI AZ ABSZOLUTIZMUS KORÁBAN

A feudális kor zsidó gyülekezetét mind a külső hatóságok, mind ők maguk, zsidó községnek nevezték.

Ez az elnevezés találóan érzékelteti e testületeknek a vallási feladatokkal egybefonódó közigazgatási jellegét, ami a kor zsidóságának sajátos helyzetéből adódott.

Két nappal a márciusi forradalom kitörése után, tehát már 1848. mácius 17-én „a honi izraeliták belügyeit kezelő választmány" körlevele ünnepélyesen kijelenti: „A zsidó községek ezen dicső esemény folytán, mint zárt testületek létezni megszűntek ... csupán, mint Cultuselöljáróságok fognak működni ...".[1]

A közigazgatási jelleget magánviselő zsidó község a forradalom eszméinek hatására alakul át — országszerte — tisztán vallásos jellegű izraelita hitközséggé.

Mint vallásos közösségeket kezeli a zsidó gyűlekezeteket az abszolutizmus egyházpolitikája is, anélkül, hogy azok tagjait a birodalom többi alattvalójával egyenjogú állampolgárnak ismerné el. Az ellenforradalom nem tehette semmissé a levert polgári forradalom két alapvető vívmányát, Magyarországnak rávezetését a kapitalista fejlődés útjára, s a jobbágyfelszabadítás művét, de 1849 zsidófelszabadítását nem ismerte el.

Szemere Bertalan a zsidó emancipációt áldozatkészségükkel indokolja, amelyet polgári jogaik kimondása nélkül is oly fényesen bizonyítottak a nemzet szabadságharcában. Az ellenforradalom éppen ezt az indokolást fordítja ellenük s Haynau rémuralmának bosszúja

az elsők között sújt le a magyar zsidókra. Mint ismeretes, megtorlásul kétmilliónáromszázezer forint hadisarc befizetésére kötelezi őket. Az óriási összeget a bécsi udvar utóbb egymillióra mérsékli, a büntetéspénzt a zsidó iskolaügy rendezését szolgáló iskola-alapra fordítja. Ily módon kegyet is gyakorol s oktatási céljait úgy segíti elő, hogy az ezekkel járó kiadásokat az érdekeltekkel fizetteti meg. Az összlakosság 4%-át kitevő hazai zsidóság iránti politikát ugyanaz a kettősség jellemzi, amelyet az abszolút kor gazdaság- és társadalompolitikájának egészére nézve felismert történetírásunk. Ez a politika utat nyit a gazdasági-társadalmi fejlődés tendenciáinak érvényesüléséhez, de rendelkezései, vagy azok végrehajtása részben e célkitűzésekkel ellentmondó intézkedéssel forrtak össze.[2]

E kettősség bizonyos jeleit ismerhetjük fel a tolnai zsidók abszolutizmuskori történelmében, mely jellegzetesen mutatja be azt a politikát, mely nem gátolja, sőt részben elő is segíti a zsidók beilleszkedését a kapitalista fejlődés adottságai s a polgári keretek közé, ugyanakkor indokolatlan megszorításokkal zaklatja őket. Ezek a megszorítások országos érvénnyel 1859-ig tartanak. Ekkor a solferinói vereség, a kormányzat gazdasági és politikai nehézségei miatt, mint amilyenek a fenyegető államcsőd s a fokozódó nemzeti ellenállás, voltak Magyarországon, a legtöbb zsidóellenes rendelkezést gyorsan visszavonták.

A tolnai zsidó hitközségek példái érzékletesen szemléltetik az abszolutizmus egyházpolitikáját, amely bár különféle módszerekkel, de minden hazai egyház és felekezet felett egyként gyakorolta megtorló, elnyomó és ellenőrző hatalmát.

A katolikus egyház esetében több főpap ellen büntetőeljárást indít s a számára alkalmatlan főpapokat tisztségükből eltávolítja. Az alsópapság és szerzetesek halállal, vagy börtönnel bűnhődnek, amiért résztvettek a szabadságharcban.

A protestánsoknál a halálos ítéletekig is elmenő személyes megtorlás mellett felfüggesztik a felső és a középszintű vezetés autonómiáját.[3]

A zsidók iránti anyagi megtorlásról már szóltunk. A tábori rabbik közül Lőw Lipót rövidebb fogságot szenved, Einhorn és Schiller-Szinessy külföldre menekül a börtön elől.

Minthogy a zsidóknak egységes felekezeti kormányzatuk nincsen, autonómiájuk felfüggesztése 1850-ben egyszerre a protestánsokéval, kiterjed a legjelentéktelenebb falusi zsidó hitközség vezetésére is.

Geringer báró polgári főbiztos a politikailag megbízhatatlan zsidó hitközségi vezetők eltávolítását rendeli el: „Kik a forradalom alatti magatartásukkal azon állásra érdemetlenek lennének, helyettük más, alkalmas egyén nevezendő ki". A dunaföldvári, simontornyai, szekszárdi járásokból fennmaradt jelentések beszámolnak arról, hogy a hatóság által kinevezett, „de a hitközség óhajtásának megfelelő" 2—4 tagú „Cultus-Vorstand" kerül a gyülekezetek élére. Pakson az egész vezetőséget elcsapták. A 9 tagú oktrojált elöljáróság tagjai: „a józanabb értelmű s a fenséges uralkodó osztrákház iránti hűségükről ismert egyénekből választvák".[4]

Az abszolút kormányzat rendeli el országosan a zsidó hitközségi anyakönyvek vezetését. Figyelme kiterjed arra, pontosan történik-e ez s azt is elrendeli, hogy azok a zsidók, kiknek lakóhelyén hitközség nem működik, valamely közeli hitközségben kötelesek magukat felvétetni. Az anyakönyvi ellenőrzésről beküldött jelentésekből tudjuk, hogy a megye területén 1851 óta rendben folyt a zsidó anyakönyvezés.[5] Ennek ellenére a bizalom nem volt nagy a zsidók iránt, mert 1855-ben fokozottabb ellenőrzésükre került sor, aminek hivatalos indoka egy elkészítendő katonai nyilvántartás minél pontosabb összeállításának a szükségessége.

Ennek érdekében születik meg az a rendelet, amely kimondja, hogy az eddig héber nyelven vezetett circumciziós feljegyzéseket ezentúl minden egyes esetben németnyelvű jegyzőkönyvvel kell kiegészíteni. Magát a műtétet pedig csakis a hitközség által meghatalmazott személy végezheti. A megye jelentést kér a hitközségektől, miként történtek eddig ezek a szertartások. A dunaföldvári hitközség közli, területén hárman is vannak, akik e kegyes műveleteket elvégezni képesek. A szülők azzal végeztetik a műtétet, akivel erre nézve megállapodnak. A kormányzat még ebbe a teljesen magánjellegű és vallási aktusba is beleszól, jellegzetes példájaként a bosszantásoknak, amelyekkel a zsidó alattvalók életét megnehezítik, de ennél sokkal súlyosabb jellegű nehézségeket is támasztottak, amelyekről a kor zsidó történet-

írása részletesen megemlékezik, ezért azokat nem részletezzük. Csupán a házalási pátensről szólunk majd, amely érzékenyen érintette a bonyhádi hitközség helyzetét, főként lélekszámának alakulását. A circumciziós jegyzőkönyveket azért követelték, mert a katonai szolgálat teljesítésének kötelezettségét a jövőben e jegyzőkönyvek segítségével ellenőrizhették. Az anyakönyvezés alól esetleg éppen azért vonták ki a szülők újszülött fiaikat, hogy később ne kerüljenek katonai nyilvántartásba. De a circumcizio alól senki sem vonta el fiát. Ily messzire terjedt az abszolút kor ellenőrző figyelme.[6]

Kiterjedt ez a hitközségek lélekszámának és vezetőinek ellenőrzésére is. 1851-ben a megyének arról kell átfogó jelentést küldenie, hogy milyen az egyes hitközségek vezetőinek a magatartása és tekintélye a gyülekezetekben s mennyi az általuk vezetett hitközség tagjainak a létszáma. 1857-ben – a zsidó oktatásügy rendezése miatt – a kérdések külön kimutatást kívánnak az iskolaköteles gyermekek számáról. Érdekes, hogy a hitközségi vezetők magatartására a megyei jelentések vagy egyáltalában nem felelnek, vagy a lakonikus „gut" szócskával intézik el.[7]

Az 1851. és 1857. évi összeírásoknak az egyes hitközségek lélekszámára vonatkozó közléseit tájékoztatás jellegű adatoknak fogadhatjuk el csupán, a kor megyei statisztikáinak közismert pontatlansága folytán. Ez jellemzi a Tolna községre vonatkozó adatokat is, melyek mindkét esztendő összeírásában egységesen 145 főben állapítják meg az ott élő zsidók számát. Bátaszék az 1851. évi adathoz képest 1857-ben mindössze két főnyi gyarapodást mutat ki a maga 147-es számadatával.

A fontosabb hitközségekre nézve alább ismertetendő megyei adatokat összevetettük Fényes Elek 1851-ben kiadott statisztikájával, de valósághűbb eredményeket megítélésünk szerint ezúton sem nyertünk. Fényes Elek adatai éppen a megye két legnagyobb zsidó centruma, Bonyhád és Paks esetében nem tűnnek meggyőzőnek. Bonyhádon 1851-ben annyi zsidót mutat ki, amennyit már 1840-ben jelentett, 1563 személyt. Paks megyei statisztikája 1851-ben 1265 zsidó lakost jelent, Fényes idézett művében 816 lélekről tud. A legkiáltóbb azonban a szekszárdi adatok ellentéte. Itt Fényes Elek 15 főnyi zsidóságával

szemben az 1851. évi megyei kimutatás 119 személyről ad számot. Más, alább bemutatandó tények arra a következtetésre visznek, hogy ez esetben mindenképpen Fényes tévedett. De általános érvénnyel is megismételhetjük, hogy ezeket a kimutatásokat csupán tájékoztatás jellegű adatoknak fogadhatjuk el.

A következő táblázatban az adott helység utolsó számadata „F 1851" jelzéssel Fényes Elek: Magyarország Geographiai Szótára (Pest 1855) című művének megfelelő számadatát közli. Ahol tőle adatot nem nyertünk „–" jelet alkalmaztunk.

Hőgyész:	1808: 41 család	1848: 563 személy
	1851: 592 személy	1857: 811 személy
	„F 1851": 630 személy	
Gyönk:	1808: 37 család	1848: 360 személy
	1851: 340 személy	1857: 305 személy
	„F 1851": 340 személy	
Görbő–Pincehely:	1808: 19 család	1848: 181 személy
	1851: 340 személy	1857: 305 személy
	„F 1851": 285 személy	

A megye két legnépesebb gyülekezetének adatai ekként alakulnak:

Bonyhád:	1781: 382 személy, 1840: 1563 személy, 1840: ?	
	1851: 2281 személy, 1857: 2351 személy	
	„F 1851": 1563 személy	
Paks:	1781: 382 személy	1840: 710 személy 1848: ?
	1851: 1265 személy	1857: 1210 személy,
	„F 1851": 816 személy	

A megye két legfiatalabb hitközségének létszám adatai:

Dunaföldvár: 1823: 2 adózó, 1848: 74 személy

1851: ? 1857: 630 személy
F 1851: „–"

Szekszárd: 1823: 2 adózó, 1848: 74 személy
1851: 119 személy, 1857: 304 személy,
„F 1851": 15 személy.

A Szekszárd és Dunaföldvár lélekszámában tapasztalható fejlődést az abszolutizmus korának megváltozott gazdasági és társadalmi feltételei magyarázzák. Lényegében már az 1840-ben szabaddá tett letelepedés és kereskedelem megnyitotta az utat az addig a nagyobb létszámú zsidóság számára elzárt városok és községek felé. Az 50-es években a beköltözés üteme meggyorsult.

A továbbiakban arra keresünk feleletet, milyen hatással volt a fejlődés kapitalista útjának az 50-es években történt kialakulása az eddigi nagy zsidó centrumok, elsőrenden a bonyhádi és a paksi hitközség életére.

Az általános tapasztalat szerint ez az átlalakulás a nagyobb uradalmi és mezőgazdasági központokból a városok felé vonzza a zsidó lakosságot. Grünvald Fülöp[8], a magyar zsidóság nagy történetírója szerint a falusi községek virágzásának kora hazánkban a XIX. század első fele. A század második felében meginduló polgárosodás következtében a XX. század első évtizedeire jelentős mértékben csökken a volt feudális kor mezőgazdasági centrumaiban élő zsidók száma. Ezt a folyamatot behatóan, bár nem mindig teljes megértéssel a zsidóság adottságai s a kialakult új gazdasági viszonyoknak reájuk gyakorolt hatása iránt Szekfű Gyula elemzi.[9] Beköltözésüket a városokba, a nyerstermények összegyűjtésére, vagy elszállítására alkalmas falusi, vagy mezőgazdasági központokból, amelyek immár jelentéktelenekké váltak, „a kapitalizmus hívásának" tudja be, ami az adott viszonyok között kétségtelenül helytálló megállapítás is, de beköltözésüket a városokba még egyéb körülmények is indokolták. Nevezetesen a birtokos osztály kárpótlása folytán előállott helyzet. Az abszolút kormányzat ugyanis a kártalanítási előlegeket szűkmarkúan s politikai mellék-tekintetek figyelembevételével folyósította, aminek következ-

tében a földesurak nehéz körülmények közé jutottak. A termelés viteléhez szükséges munkaerő, felszerelés, tőke nélkül állottak, de nyomasztó közterhek sújtották őket. Ugyanekkor a szabadságharc leveretését követő évtized mezőgazdasági fejlődése a gabona konjunktúra jegyében zajlott le.

Ha mindezeket figyelembe vesszük, érthető, hogy a falusi mezőgazdasági centrum többé már nem hat vonzóerővel a zsidó kereskedők egy része számára, míg a város mind a nyerstermény-kereskedelem, mind az iparcikkek árusítása terén jó reménységekkel kecsegtetett a piaci viszonyokat, a modern kereskedelem és hitelélet igényeit ismerő és tőkével is rendelkező kereskedő réteg számára.[10]

E gazdasági átalakulás mellett az abszolút kormányzat egyes intézkedései az eddig házaló kereskedelemből élő, leginkább szegény zsidókat is érintik. Az 1852 végén kiadott házalási pátensre gondolunk.[11] Egy bonyhádi hitközségi dokumentum szerint ennek a pátensnek az életbeléptetése a bonyhádi házaló kereskedők számára ajánlatossá tette, hogy más foglalkozás után nézzenek.[12] A pátens ugyanis csak egy évre s csak osztrák alattvalónak biztosította a házalási jogot. Az engedélyt minden helységben be kellett mutatni a politikai, vagy rendőrhatóságnak. Úgy tűnik, a megszorításokat, legalább is Bonyhádon, előszeretettel érvényesíthették a zsidók irányában, amiért onnan a szegény házalók közül sokan elkívánkoztak. Ezt a benyomásunkat még akkor is fenn kell tartanunk, ha az abszolutizmuskori Bonyhád hitközségi lélekszámának adatai bizonyos emelkedést mutatnak (1851: 2281, 1857: 2351) s nem engednek a város gyors elszívó hatására következtetni. Ez az elszívó hatás későbbi időpontokban is érvényesülhetett erőteljesebben, de e meggondoláson felül perdöntő bizonyítékkal bírunk a már említett bonyhádi dokumentum birtokában arra nézve, hogy már az 50-es esztendőkben változások állottak be a bonyhádi hitközség tagjainak gazdasági helyzetében és lélekszám alakulásában.

Az 1857-ben Szekszárdra összehívott zsidó tanügyi értekezlet alkalmából a megye jelentősebb hitközségei memorandumban összegezik álláspontjukat az ott tárgyalás alá kerülő kérdésekkel kapcsolatosan. A bonyhádiak terjedelmes és jól szerkesztett irata a többi között ismer-

teti a hitközség anyagi helyzetének és lélekszámának alakulását, 1851 előtt és után. Nem minden méltóság és önbecsülés nélkül hangoztatják, hogy 1850 előtt Pest, Pozsony és Pápa után Bonyhád volt a legnagyobb és legmódosabb gyülekezetek egyike a hazában. De 1850 után sok száz család, méghozzá a legjobb módban élők Pécsre, Eszékre és Bajára költöztek. Még most is kétezer lelket számlál a bonyhádi hitközség, írják 1857-ben (ez 351-gyel kevesebb, mint a hivatalos kimutatás abból az évből – a szerzők), de tagjai 7/8-a egészen szegény, míg 1/8-a küzdelmes életet folytat a becsületes helytállásért. Bár ebben a memorandumban anyagi természetű kérdésekről is szó van, így elképzelhető, hogy helyzetüket a valóságosnál komorabb színekkel ábrázolják, mégis hinnünk lehet a bonyhádi állításoknak, hiszen alig merészkedhettek volna a hatóságot félrevezetni, könnyen ellenőrizhető és megcáfolható állításokkal. Ha pedig e bonyhádi irat valóságtartamát elfogadjuk, tetten értük a kritikus 1850-es esztendőt, amikor a gazdagok elvándorlása megkezdődött.

A bonyhádiaknak tagjaik elköltözésére vonatkozó állításait pécsi adatok is alátámasztják. Az 1851-ben készült pécsi Conscriptio szerint, a 385 főből álló hitközségnek 119 tagja Tolna megyéből származik.[13]

A megváltozott helyzet tehát mind a gazdagok, mind a szegények, bár különböző okokból történt elköltözése miatt változásokat idézett elő a bonyhádi hitközség összetételében. A bonyhádi memorandum különösen a házalói pátenst okolja a létszámcsökkenés miatt. Ez „olyan mértékű elvándorlást vont maga után, mint egyetlen hazai hitközségünkben sem". Eképpen nemcsak „a kapitalizmus hívásának", hanem a megváltozott körülményeknek is engedelmeskedni kényszerült az a zsidóság, amely ezekben az években elhagyja bonyhádi lakóhelyét.

Mindemellett még jelentős zsidó község marad Bonyhád. A polgárosodás folyamata, a művelődési igények emelkedése, a környezetbe történő beilleszkedés vágya az otthon maradottak körében is megélénkül.

Saul Friedenthal bonyhádi rabbi írja 1862-ben: már vagy egy évtizede tapasztalom, hogy vannak, akik idejüket német és francia

nyelvtanulással töltik. Friedenthal rabbinak e rosszalló megjegyzését ne vegyük zokon. Azok közé a rabbik közé tartozott, akik mindent, ami nem a zsidó tudás gyarapítását szolgálta, elveszett időnek és energiának tartottak.[14]

A többségében konzervatív felfogású Pakson, ha átmenetileg is és bizonnyal nem hatósági követelés híján, 1854-ben rendeződik az iskolaügy. Az oktatás 6 osztályban folyik, Dorogon (Nagydorog) és Dunaszentgyörgyön „filial-Schuhlekkal", ma úgy mondanók, kihelyezett tagozatokkal. A bölcskei zsidó iskola egyetlen osztályában 40 tanulót oktatnak, míg a dunaföldvári hitközség 4 osztályos iskolájában 74 gyermek jár, mindezek az adatok 1854-ből ismeretesek.[15]

Pakson egyébként a zsidó felvilágosodás jellegzetes képviselői a mászkil-tanítók akarják tanítványaikat a modernebb életformákhoz illeszteni, ami miatt a hagyományhűekkel folytonos bajaik vannak.

Hőgyészen és Bonyhádon az istentisztelet esztétikai értékének emelésére rendszeresítik a kórusokat, amit a rabbik nem vesznek jónéven, bizonyos mértékű lazulásnak, elvilágiasodásnak tekintenek. A két község rabbija levélváltásaiban kölcsönösen kifejezi azt a tapasztalatát, hogy a község számára az előimádkozónak nem jámborsága, hanem jó hangja s szép éneke a döntő. A múlt század végén s e század első évtizedeiben a kórus és a templomi énekesek alkalmazása még természetes volt, ami ellen senki sem emelt kifogást. Századunk 50-es éveitől az elvilágosodás jelét látják ebben konzervatív rabbijaink.[16]

A beilleszkedés vágyából születik, de tragikus meghasonlásokra visz Bonyhádon a viszály a Perls főrabbi s hitközsége vezetői között évekig húzódó vitákban. Ezekről munkánk más fejezeteiben szólunk részletesebben. A beilleszkedési igények csendesebb és szelídebb módon mennek végre Hőgyészen, ahol a már említett kórus bevezetése váltott ki nemtetszést a rabbi részéről s utóbb az meg is szűnt. A csinosodási vágy fákkal kívánja beültetni a templom udvarát, ami addig nem volt szokásos a zsinagógáknál.[17]

Az 1851. évi jelentés (amely részletesebb az 1857-esnél) kilenc gyülekezetről ad számot úgy, hogy feltünteti az egyes hitközségekhez tartozó filiákat is. A minden bizonnyal jelentősebbnek ítélt és a jelentés-

ben ezért felemlített hitközségek család és lélekszám adatai a következők; az eredeti jelentés sorrendjében:

Bátaszék: családok sz.: 24, lélekszám: 143
Tolna: családok sz.: 29, lélekszám: 145
Bonyhád: családok sz.: 351, lélekszám: 2284
Gyönk: családok sz.: 66, lélekszám: 340
Fadd: családok sz.: 32, lélekszám: 201, vagy: 261 (nem volt jól olvasható)
Szekszárd: családok sz.: 26, lélekszám: 119
Görbő–Belecska: családok sz.: 53, lélekszám: 268
Hőgyész: családok sz.: 129, lélekszám: 592
Paks: családok sz.: 180, lélekszám: 1265

Rabbi működött:

Faddon: Izrael Lővy, egyben előimádkozó és metsző,
Gyönkön: Jákob Ádler,
Hőgyészen: Herman Goitein,
Szekszárdon: Izrael Wurm, egyben előimádkozó és metsző,
Tolnán: A. Venetianer
és természetesen Bonyhádon Perls Mózes, valamint Pakson Ungár Joél.

Görbő–Belecskán a rabbiszék elhalálozás miatt betöltetlen volt.

Több hitközségben működött dájján a rabbi oldalán. A bonyhádi hitközség nagyságára és erős voltára jellemző, hogy 1851-ben nem kevesebb, mint három dájján tevékenykedett,[18] a hitélet szolgálatában.

JEGYZETEK

Tolna megye hitközségei az abszolutizmus korában című fejezethez

[1] 1848–49 a magyar zsidóság életében, Budapest, 1948. 49.

[2] Magyarország Története 1848–1890. I. Budapest, 1979. 463 skk.

A zsidóemancipációra: u. o. 423. A szűkebb országterület zsidó lakossága 1857-ben volt 4%. Feltételezzük, hogy ez a százalékszám volt érvényes a most tárgyalt években is. A zsidókra kivetett hadisarcra, illetve az Iskolaalapra: *Berzeviczy Albert:* Az abszolutizmus kora Magyarországon 1848–1865. I. Budapest, 1922. 110, *Venetianer Lajos:* A magyar zsidóság története, Budapest, 1922. 205–206.

[3] A katolikus papság ellen hozott intézkedésekre: *Berzeviczy* op. cit. I. 115., *Karácsonyi János:* Magyarország Egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig, Nagy-Várad, 1915. 282–283. A protestánsokkal szemben hozott intézkedésekre: *Zsilinszky Mihály:* A magyarhoni protestáns egyház története. Budapest, 1907. 676 skk., *Ottlyk Ernő:* Hűség Istenhez és népünkhöz egyházunk történetében, Budapest, 1965. 228 skk.

[4] *Venetianer Lajos:* A magyar zsidóság története, Budapest, 1922. 204–209., T. m. L. Megyehatósági Iratok 4298.897./1850.

[5] T. m. L. Megyehatósági iratok 2319/1850.

[6] T. m. L. fasc. Xi. A. 4057/1855.

[7] T. m. L. Megyehatósági Iratok fasc. Xi. A 4057/1851, u. o.: Megyehatósági Iratok 379/1852., u. o. fasc. x. Bi 6809/1857.

[8] *Grünvald Fülöp:* A zsidó letelepülések múltja a magyar földön, Ararát Évkönyv 1942. 70.

[9] *Szekfü Gyula:* Három nemzedék és ami utána következik, Budapest, 1935, 247.

[10] A megváltozott gazdasági helyzetre, a birtokosok anyagi nehézségeire, a mezőgazdasági termékek konjunktúrájára, a városok jelentőségére az új helyzetben: Szekfü: op. cit.: 247, *Hóman–Szekfü:* Magyar Történet. V², Budapest, 1936. 447. skk., *Berend T. Iván–Szuhay Miklós:* Magyar Gazdaságtörténet I/2. 1848–1918 (kézirat), Budapest, 1970. 31–34., A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században 1849–1949, Budapest, 1976. 11, 12, 184–189., *Berzeviczy:* op. cit. II.: 364: „...minden város a maga vidéke termelvényeinek természetes kereskedelmi gócpontja lett."

[11] Reichsgesetz u. Regierungsblatt. 1852, LXXIV. 252. Egy későbbi megszorítás 1856-ban eltiltja a zsidókat keresztény egyházi kegytárgyak, keresztek, szentképek előállításától és forgalombahozatalától. T. m. L. fasc. XII. B. 4710/1856.

[12] A bonyhádiak a szekszárdi tanügyi tanácskozáshoz intéztek memorandumot ebben az ügyben, annak bizonyítására, hogy iskolájuk ügyében a túlzott anyagi követeléseknek nem tehetnek eleget, anyagi helyzetük romlása miatt. T. m. L. fasc. X. Bi 6809/1857.

[13] *Schweitzer József:* A Pécsi Izraelita Hitközség Története, Budapest, 1966. 46.

[14] Z. A. 61.

[15] T. m. L. fasc. XA 4959 pol/1854.

[16] Z. A. 62.

[17] Z. A. 58., 62.

[18] T. m. L. 6591/1851. Nachweisung der Einteilung der Israeliten in Tolnauer Comitat in Cultusgemeinden.

A ZSIDÓK ELHELYEZKEDÉSE A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK KERESKEDELMI ÉLETÉBEN

A XIX. század közepéig zsidó kereskedőink nagy része lakásukon kereste fel a fogyasztókat. A század derekától kezdve egyre gyakoribb, hogy a kereskedők felhagynak a házaló jellegű vándorlással és állandó telephelyű üzletet nyitnak. Törekvésük az, hogy a vevők igényeit boltjuk keretei között elégítsék ki. Ezért beszélhetünk ebben a korban *kétarcú* kereskedelemről. A gazdag boltosok mellett még több száz házaló is résztvett az áruforgalom színes világában. A nagykereskedők utcájában a csekély megbecsülésnek örvendő házalók és gyolcsos tótok batyuiból kézpénzre ajánlják gyakran silány minőségű áruikat. A tekintélyes boltos kereskedők kénytelenek jelentős engedményekkel s többnyire hitelre eladni árukészletüket.

A dombóvári, hőgyészi, paksi és dunaföldvári termény-, bőr- és fakereskedők jelentős szerepet visznek a folyami és közúti — később — a vasúti-árufuvarozásban. Velük egyidőben és azonos terepen szinte mindenütt megtaláljuk a birtokosok terményfeleslegét felvásárló bizományosokat és alkuszokat. A zsidóktól és nem-zsidóktól vitt kereskedelemben házalók, rongykereskedők, szatócsok, vásári szabók, textil-nagykereskedők és borügynökök széles skálája színesíti a képet. Van, aki már árjegyzéket és mintákat küld vevőinek, míg mások a piacokon és az országos vásárokon, a földre kiterített ponyváról kínálják portékájukat.

A felvásárlókereskedelem számára újabb piacszerzési lehetőségeket kínál a magyar területek bekapcsolása 1850. október 1-től a birodalom vámterületi egységébe. A vámvonal eltörlése, a felszabadított áruför-

galom a napoleoni háborús időszak konjunktúrájára emlékeztetett. Jó hatással volt a mezőgazdasági termékek jövedelmező kivitelére. A gőzhajózás megyénk áruforgalmát is élénkíti. A Duna-menti települések szerb és zsidó kereskedői soha nem tapasztalt erővel vetik rá magukat a gabona, olajos magvak, gyapjú, bor és ló felvásárlására.[1] „Szekér csorbítja teherhordók, hajó pedig a szekeresek hasznát ... a révész tönkrejut a híd által."[2] A kereskedelmi tőke megtérülése tekintetében sem volt mindegy, hogy rossz földes utakon s több hetes szekérfuvarral, vagy néhány nap alatt juttatják célhoz a nyugaton szinte korlátlan mennyiségben értékesíthető agrárterméket. A dombóvári Weltmann Lipót csak akkor éri utól a terménykereskedelemben a dunaföldvári Bischitz Salamont, amikor a Duna-menti gőzhajó sebességét utóléri a Délivasút gőzmozdonya.

Terménykereskedőink nagy részének elődei még apró tételekben számoltak s gyűjtő-kereskedést folytattak. Vagyonukat egy árva szekér is elvontatta. Az utódok már ezer-mázsákban gondolkoznak. Az áruval nincsenek közvetlen összeköttetésben. A begyűjtést ügynökeik végzik, ezek bonyolítják a fuvarozást.

A század első felének jellegzetes alakja a zsidó bőrszedő és kocsmabérlő, aki e mellett még szatócskodik is. A század második felében a helyzet változik. A felvásárló kereskedelem kezd különválni a bolti kereskedelemtől, amely fogyasztási cikkeket árusít. A felvásárolható mezőgazdasági termékek mennyisége egyes esztendőkben és egyes vidékeken oly tetemes, hogy pusztán a felvásárlásból is biztos megélhetést lehet teremteni. A *középparasztság* többet termelt a család és az újratermelés szükségleteinél, *a felesleget piacra vihette.* A szegényparasztság nem igen rendelkezett felesleggel, de a család alapvető szükségleteinek kielégítése érdekében s a növekvő adóterhek miatt, nélkülözhető, vagy mással pótolható mezőgazdasági termékeit, például gyapjút, tollat, diót és egyéb termékeket *kénytelen volt áruba bocsájtani.*

Egy 1850-ből eredő adatkimutatás alapján számításokat végeztünk a megyében előállított szeszesitalok termékmennyiségéről, a megyei fogyasztás mértékéről és a megyén kívül eső áruforgalomról. Kiderült, hogy a megyében előállított sörnek közel 10%-a, a pálinkának

60%-a, a bornak több, mint 90%-a a megyén sőt az országon kívül talált fogyasztókra. A szekszárdi bortermés 94%-át eladták a borkereskedőknek.[3]

A termékek áruvá válásának kezdete óta, a kisárutermelőhöz hasonlóan, minden eddigi termelési módban fennállott és bizonyos mértékig sajátosan zsidó foglalkozás számba ment a házaló-kereskedelem. A fiatalabbak már nem is ismerik, az idősebbek a kifejezés hallatán egy elavult kereskedelmi módszerre emlékeznek.

A kereskedésnek ezt a legősibb formáját az 1852. évi császári pátens engedélyhez köti. A házalási engedélyt csak feddhetetlen erkölcsű és legalább 30 éves állampolgárok kaphatták meg. Számos idős, vagy idősebb zsidó ember tartotta fenn magát házalásból. A boltos kereskedők már a század eleje óta kifogásolják működésüket, 1850 után pedig egyre erősödött a törekvés felszámolásukra.[4] A boltosok vetélytársat láttak bennük, noha a házalók árukészlete még a kor viszonyai között is rendkívül szegényes volt. Mai kifejezéssel „leértékelt", silányabb minőségű cikkeket „bugyorból árusítanak".[5] Sokan rongyszedéssel foglalkoznak, cserébe tűt, gyolcsot apró dísztárgyakat, bögrét, üvegárut adnak.[6]

A legtöbb zsidó házaló a bonyhádiak, a dunaföldváriak, a hőgyésziek és a paksiak közül került ki. De ismerünk belecskai, görbői és szedresi lakosokat is e foglalkozási körből. Bejárják egész Magyarországot, eljutnak Szlavoniába, Horvátországba. Tolnába viszont az északi megyékből, az osztrák tartományokból és Olaszországból jönnek.[7]

Nehéz volt a házaló élete. Szekérfuvar igénybevételét csak kivételesen engedélyezték számára. Az is ritka volt, hogy az idős házalók feleségük, vagy fiuk nevét teherhordóként feljegyeztethették engedélyükre. Persze a gyakorlatban sok minden másképpen alakult, mint ahogy azt a pátens szabályozta. Noha a házalási engedély nem terjedt ki élelmiszerekre, tudunk olyan esetről, amikor földesúri biztatásra a házaló a pusztai cselédséget közmegelégedésre látja el ezekkel az árukkal is.[8]

A mai értelemben vett vásárok eredete a hűbériség kezdetére vezethető vissza. Az apátsági székhelyek és a mezővárosok kaptak vásár-

tartási jogot, így eladók és vevők előre meghatározott helyen és időben találkozhattak. Az úgynevezett búcsúvásárok elsősorban a dombóvári és a tamási járásban voltak népszerűek, valamennyi július és november között, Anna, Bertalan, István, Mihály és más nevezetes névnapokon tartották azokat, olykor országos jelentőségűek voltak.[9]

A XIX. század közepén legtöbb vásárunk kétnapos volt. Az első napon történt az állatok értékesítése, második napon az árukirakodás volt a fő tevékenység. „Am erste Tag ist Viehmarkt, am zweiten Tag Kleidermarkt".[10] 1848—1860-ig a megyének 17 települése rendelkezett vásártartási joggal.

A zsidó vásárosok az év 5 hónapjában — április, május, június, szeptember és november — jártak el a legtöbbet, ebben az időszakban tartották a vásárok kétharmadát. A legnagyobb forgalom április, szeptember és november hónapjaira esett, amikor szinte egymást érik a vásárok.[11]

A múlt század harmincas-negyvenes éveiben a boltos kereskedelemben feltűnnek a szaküzletek előfutárai. Egy-egy árucsoportból akkora a választék, hogy a ruházati bolt már a maga raktárán belül is szelektál, vagy csak textil és divatárut tart, vagy pedig cipőkereskedelemre specializálja magát. A század közepe táján, a Duna menti mezővárosokban, majd Bonyhádon, Hőgyészen és Tevelen a kereskedők mind többen a bolti kereskedelemre összpontosítják figyelmüket és tőkéjüket. A bonyhádi és dunaföldvári kerületekben a boltok szaporodásával csökken a vásárok száma. A megye belső területein s Tolna észak-nyugati felét kitevő tamási járásban, ahol kevés a boltoskereskedő, gyakoriak a vásárok. A fejlettebb kereskedelmi forma, a bolti- és telepes kereskedelem térhódítása, és a vásárok csökkenése között szoros kapcsolat figyelhető meg.

A közigazgatási kerületekre számított mutatók értékelésénél figyelembe kell venni, hogy az egyik kerület *nem általában* fejlettebb a másiknál, ugyanis a területükön fekvő mezővárosok jelzik elsősorban a boltok és kereskedelmi telepek térhódítását. A szekszárdi és a tamási kerület falvainak boltellátottsága nemigen különbözik egymástól, mégis azt kell mondanunk, hogy a szekszárdi kerület 4 mezővárosában letelepült kereskedők száma meghaladja a tamási kerület 24 telepü-

A tizezer lakosra jutó vásárok és kereskedők száma 1859-ben:

A kerület megnevezése	*A tizezer lakosra jutó*	
	vásárok	*kereskedők*
	száma	
Bonyhádi	1,8	53
Szekszárdi	3,2	27
Dunaföldvári	2,1	45
Hőgyészi	4,7	28
Tamási	5,3	15
Átlag	3,4	33

lésének, benne 5 mezővárosának együttes kereskedelmi ellátottságát. Míg a tamási kerületben összesen 63 kereskedőt találunk 1850-ben, addig a szekszárdi kerület 110 kereskedője közül 94-en a négy mezővárosban, Bátaszéken, Faddon, Szekszárdon és Tolnán találhatók.[12]

Betekintés a kereskedelmi és pénzügyi viszonyokba

A zömében kereskedelemmel foglalkozó zsidó lakosság mindennapi életének, gondjainak és sikereinek közelebbi megismerése indokolttá tesz némi bepillantást Tolna megye XIX. századi kereskedelmi és pénzügyi viszonyaiba. A Tolnában megtelepült zsidó emberek kezdettől fogva tisztában voltak az anyagi eszközök fontosságával létfenntartásuk érdekében.

A szekszárdi és a bonyhádi hitelintézetek keletkezése előtt a vállalkozók többnyire a konjunktúrákon izmosodott kereskedőktől vettek fel kölcsönöket. Az 1846-ban megalakult szekszárdi takarékpénztár pénz- és hitel-forgalma a szabadságharc leveretése után visszaesett. A politikai és gazdasági konszolidáció nyomán a 60-as években zömmel a külföldi tőke nagyarányú behatolására, a hitel kihelyező tevékeny-

ség megélénkült. „Bank, társaság, egylet nő mint a gomba, külföldi tőkék jönnek forgalomba" – írja *Arany László* a Délibábok hőse-ben.

Bonyhádon 1865-ben elérkezettnek látják az időt egy pénzintézet megalapítására s még ugyanez év decemberében Tolna vármegye alispánja pártolólag terjeszti a Helytartótanácshoz Krausz Lipót zsidó kereskedő és más bonyhádiak folymodványát, „amelyben egy részvényekre alapítandó segélyegylet Bonyhádon leendő felállítására engedélyt kérnek."[13] Krausz és társai türelmetlenül várják a Helytartótanács igenlő válaszát, de egyelőre a járási főszolgabíró és a soproni kereskedelmi és iparkamara ismételt javaslatai elintézetlenül feküsznek a kormányzati szerveknél. Két évnek kellett eltelnie, míg megszületett a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelmi Miniszter jóváhagyásával a bonyhádi segélyegylet alapszabálya és működési engedélye. Csakhogy a részvényesek már régen befizették az alaptőkét és várják az osztalékot. Az egylet elnöke, Krausz Lipót azonban rejtélyes módon eltűnik Bonyhádról. Utóbb Szekszárdon bukkan fel, ahol a kereskedő fivére cégtársaként ismerik őt. Adósságot adósságra halmoz, mire egy bécsi kereskedő cég perbe fogja a kereskedelmi törvényszéknél.[14]

A magyar igazságügyi minisztérium felhívására a központi és a Völgységi járás főszolgabírái megkezdik a csekély eredménnyel kecsegtető eljárást. Kiderül, hogy Krausz fivérének szekszárdi üzletében nincs mit lefoglalni. Ugyanez év karácsony előestéjén Tolna Megye Állandó Bizottmányához a következő értesülés érkezik: „Krausz Lipót, az Egylet elnöke kereskedési üzletét egyszerre megszüntetvén, vagyona titokszerűen eltűnt, olyannyira, hogy midőn több hitelezői kielégítést nem nyerhettek ... Bonyhádról másfél éve eltávozott, egyleti részvényeit a bíróság lefoglalta."

A korabeli kereskedelmi- és hitelviszonyokat talán jól érzékelteti az a körülmény, hogy Krausz Lipótot egy cseppet sem zavarta a bonyhádi kudarc. A vármegyei licitáción 1868-ban több ismert, jó nevű szekszárdi kereskedő versengett a megyei aparátus és intézményeinek ruha- és élelmezési szükségletei kielégítéséért. Krausz, aki még mindig bonyhádi kereskedőnek adta ki magát, el is nyerte a megrendelések egy részét.[15]

A közlekedési és hírközlési eszközök elégtelensége miatt a kereskedők csak gyér információkkal rendelkezhettek abban a gazdasági környezetben, amelyben a termelők egyre inkább a háztartás szükségleteit meghaladó mennyiségű használati tárgyat állítottak elő eladási célokra. Mind a termelők, mind a kereskedők a piaci árukra érvényes törvények uralma alá kerültek. A piacrendszerben a gazdasági élet elemi erejű hatást gyakorol a társadalmi folyamatokra is. Ebből az következik, hogy a piaci viszonyok, mint például a kereslet és a kínálat szeszélyes fordulatai az egyes embereket, végső soron a társadalom egészét újabb és újabb helyzet elé állítják. Megváltoznak a jövedelmi viszonyok. Egyesek óriási presztízsveszteséggel kerülnek ki a válságokból, mások meggazdagodnak. A piac magatartása szinte olyan fontossággal alakítja a gazdasági élet szereplőinek sorsát, mint ahogyan a háromszögben az oldalak „meghatározzák" a szögeket.

Valójában mi váltotta ki a tőkés piacgazdálkodásra térő magyar gazdaság megtorpanásait s benne a kereskedők tönkremenetelét? Talán nem ismerték eléggé a távoli termelők és nagykereskedők üzletpolitikáját, vagy az ország más vidékein uralkodó gazdasági viszonyokat, s ezért csak a helyi fogyasztói piac megfigyelésére szorítkozhattak?

Ezt az aggályt elfogadhatjuk s mindjárt érthetővé válik, hogy a napi forgalmi tapasztalatokra támaszkodó kereskedő néhány heti, vagy havi élénk üzletmenet sikerétől felbuzdulva merészebb áru-beszerzésekre határozza el magát. Konjunktúrát sejt és nagyobb árutételeket rendel. Jobban felkészül a következő forgalmi idényre.

Egy-egy pusztító aszály, kolerajárvány, vagy eddig ismeretlen versenytárs megjelenése viszont tüstént feleslegessé teszi a beszerzett áruk egyrészét. Fizetési kötelezettségeinek máris nem tud eleget tenni, holott néhány hónappal ezelőtt a pezsgő üzletmenet hatására hajlandó volt magasabb vételárat és rövidebb fizetési határidőt elfogadni szállítóitól.

A helyzetet még bonyolítja a hatvanas években divatba jövő ház- és szőlővásárlás. A kereskedelmi tőke nem csekély hányada ingatlanokba invesztálódik, ahelyett, hogy forgótőkéjét „áruban és betétekben"

növelje. Az udvarra nyíló nedves sötét boltocskák nem méltóak a megszerzett kereskedelmi hírnévhez, ezért, akik tehetik, a forgalmasabb utcákban vásárolnak telket, majd hitelből felépítik boltjukat. Elszaporodnak a jelzálogkölcsönök. Nem egy esetben vagyonuk értékénél nagyobb adósság terheli a kereskedőket. S ha éppen ebben a kritikus időszakban lanyhul az üzleti forgalom, akkor az adóssággal terhelt épületek és szőlők nem jövedelmeznek, a hitelre eladott áruk ellenértéke nem folyik be, mire néhány hitelező megrohanja a kiskereskedőt.[16] Néhány gyenge üzletmenet és a kintlevőségek behajthatatlansága miatt rohamosan csökkennek az árak, sőt az eladásra szánt áru is jórészt hitelben kél el. A csődeljárás alá vont kereskedőknél, a leltárak tanúsága szerint, a hitelre eladott áruk értéke eléri, néha meg is haladja a bolti készlet értékét. Az a kereskedő, aki pontosan vezette könyvvitelét, hamarosan felismerhette a követelési és tartozási oldal rendellenességeit. Ha a passivák meghaladták az aktívumot, egyetlen törvényes módot választhatott: az 1840. évi XXII. törvénycikk előírásai szerint bejelentette a csődöt.

A vagyonbukás okait a legváltozatosabb indokokkal magyarázzák. Abban megegyezik minden vallomás, hogy a bukásért a vásárló erő csökkenését hibáztatja. Egyeseket ismeretlen tettesek kiraboltak, mások tudtuk nélkül adóssággal terhelt üzletet örököltek. A hitelben eladott áru ellenértékének sikertelen behajtása is szerepel az indokok között. Fuhrman Adolf azért vált fizetésképtelenné, mert egy bátaszéki kereskedőért vállalt kezességet. Most, hogy benyújtották a számlát, ő maga is pénz nélkül tengődik. Mások kereskedelmi jó hírnevük megőrzésére hivatkoznak: „nevem és becsületem nem engedték, hogy kereskedésemet szűkebb körre szorítsam" az üzletmenet lanyhulásával.[17]

A fizetésképtelenné vált kereskedő ellen, az esetek többségében bár megindult a csődeljárás, de a hitelezők, különösen a gyárosok és a nagykereskedők, a legtöbbször eltekintettek követeléseiknek a csődeljárás útján történő kielégítésétől. Nem szolgálta érdeküket ez, miután a csődbe került kiskereskedő vagyonából elsősorban nem az áruhitelt nyújtó szállítókat elégítették ki. Őket megelőzték a hivatali eljárásokkal, ügyvédekkel, perügyelőkkel kapcsolatos költségek, az

adóügyi hatóságok, majd a gyámok, nemkülönben a különféle tartozások segédeknek, háztartási alkalmazottaknak, azután a lakbér hátralékok, az orvosi díjak, a feleség törvényes hitbére és a váltó törvényszéknél bejelentett hozománya. Csak mindezek után került sor a pereskedők kártalanítására, ha ugyan maradt még valami a vagyonból.[18]

A kártalanítás e bonyolult rendszere miatt a hitelezők nem igen mentek bele az árverés szerinti kielégítésbe. Lőwi Simon bonyhádi textil nagykereskedő 52 ezer forintos adóssága sem ijeszti meg négy szekszárdi, kilenc pesti és negyvenegy bécsi áruhitelezőjét. Úgy vélik, hogy 13 ezer forintra becsült árukészlete és 18 ezer forintot érő ingatlanai elegendő fedezetet nyújtanak a békés kiegyezésre, illetve a tartozások későbbi kiegyenlítéséhez.[19]

A bizalom esetenként nem annyira az adós személyi értékei, mint inkább vagyona iránt nyilvánult meg. Előfordult, hogy a hitelezői választmány a csődtömeg kezelésére és a készlet kiárusítására, vagy az üzlet további vitelére valamelyik közeli hitelezőt bíztak meg. Lőwi Simon nagykereskedését Schlieser Lipót bajai kereskedő gondjaira, Behr Károly paksi rőfös üzletét a szekszárdi Pirnitzer Józsefre, Fuhrman Bernát hőgyészi rőfös kereskedését pedig fivérére bízták.[20]

A hitelezők tisztában voltak azzal, hogy a csőd miatt bezárt bolt, nem alkalmas az adósság törlesztésére. Ezért, maga a hitelezői választmány sürgette a legerőteljesebben a csődeljárás befejezését és a kiegyezést. A hitelezők magatartását találóan jellemzi Behr Károly, amikor 1867-ben így nyilatkozik: „a kereskedelmi világban több tekintélyes rokonom közbejárásával és általuk nyújtott anyagi segítséggel hitelezőimmel kiegyeztem."[21]

A kereskedő társadalom mérlegre tette a csődper kimenetelének esélyeit s többnyire a kiegyezés lehetőségeit latolgatta; azon volt, hogy megtartsa s el ne veszítse vevőit. A csődbejutott kereskedő talpraállításához további pénz és áruhiteleket nyújtottak, a korábbi adósságok törlesztésére hosszúlejáratú haladékot biztosítottak.[22] Ebben az eljárásban nincsen különbség a berlini Goldberger, a bécsi Hirschfeld, a pesti Goldberger Sámuel, vagy a Hirsch Simon és a Singer-cég között. De hasonlóképpen gondolkodik a bonyhádi Krausz Lipót,

a szekszárdi Berger Simon, vagy Gutter Ágoston is. A szállítókat és a vevőket erős kötelékek fűzték össze, amint ezt a Hofbauer Lipót tolnai kereskedő esete példázza. Perében a meghirdetéstől számított egy hónapon belül, különböző városokban élő kilencvenhárom hitelezője teljes egyetértésben egyezett ki vele. Ugyanez a Hofbauer Lipót viszont, mint maga is hitelező, mindenkor teljes bizalommal kezelte saját adós-vevőit: a pécsi, a budai, a temesvári, a grázi és a zürichi ügyfeleket.[23]

Kereskedelmi jogviszonyok

A kereskedők jogait és kötelezettségeit az 1840. évi XVI. törvénycikk szabályozta.[24] Ezt követően törvény előtt csak azokat tekintik igazában kereskedőknek, akik cégüket (Handlungsfirma) bejegyeztetik és kereskedelmi tevékenységükről, vagyis beszerzési és eladási forgalmukról könyvelést vezetnek. Tolna megye kereskedői többségükben a pesti váltótörvényszéknél jegyeztették be magukat. Eleinte számosan a helyi mezőváros tanácsával, illetve a falvakból a vármegyéhez fordultak bejegyzési kérelmükkel, miután e funkciók gyakorlására a váltótörvény ezeket a hatóságokat is felhatalmazta.[25]

A bejegyzett kereskedők között felmerült vitás ügyekben bizonyító erővel rendelkeztek az üzleti könyvek. A nem bejegyzett kereskedőkkel szemben pedig, az üzleti könyvek az áru eladási helyére, mennyiségére, árára nézve szolgálnak bizonyítékul. Hasonlóképpen a fizetési esedékesség időszakára nézve is.

Korábban sok vita keletkezett a szállítás során felmerült károk költségeinek viselése körül. A kereskedőkről szóló fentebb idézett törvény 36. paragrafusa kimondja, hogy az áru átvétele után minden károsodás a megrendelőt terheli.

A kereskedőnek nyújtott árengedmény akkoriban az áruban levő rejtett hibák és a selejteződés miatt keletkező kiskereskedelmi veszteségek, sőt a kiegészítő árufuvarozási költségek fedezetét is biztosította. A Pestről, Komáromból, és Ausztriából érkező árukat a Dunához közel eső települések kereskedői részére a hajóállomásokig szál-

lították a szállító cég költségén. Mai terminológiával ezt úgy mondhatjuk, hogy az áru rendeltetési helye csak akkor esett egybe a kereskedő telephelyével, ha az történetesen dunaföldvári, paksi, vagy tolnai lakos volt. A hajóállomásról a közeli s távoli helységek boltjaiba szekérfuvarral került az áru.[26]

Hitközségeink tagjai között számosan voltak kereskedelmi alkalmazottak. Az ő helyzetükre is vessünk egy pillantást. A kereskedők és alkalmazottaik viszonya is rendeződött. A kereskedőtanulók nemcsak az áruismeret elsajátítását és az eladói tanulmányok folytatását igényelhették, hanem a könyvelési alapismeretek megszerzésére is jogot formálhattak. A munkaadó köteles volt őt eltartani, öltözékkel és lakással ellátni, sőt orvosi ellátásáról is gondoskodnia kellett. A kereskedősegédek a lakáson és eltartáson felül, havi, pontos fizetést követelhettek meg.

A kereskedősegéd és a tanonc felmondási idejét két hónapban állapították meg, de a fontosabb beosztású segédek, például pénztárosok és könyvvezetők esetében, ez négy hónap volt. Az alkalmazottak részére biztosított jogok meglehetősen kemény követelményekkel párosultak. A munkaadó megkívánta a feltétlen engedelmességet s boltnyitástól záróráig a lankadatlan tevékenységet, amely magába foglalta a raktár rendezést, a takarítást, sőt számos esetben még a háztartási munkák végzését is. A könyveléssel megbízott segédtől főnöke megkövetelhette, hogy a bejegyzett tételek helyességét adott esetben szavatolja a bíróság előtt.[27]

JEGYZETEK

A zsidók elhelyezkedése a XIX. század második felének kereskedelmi életében című fejezethez

[1] T. m. L. 1851. évi közigazgatási iratok 4515/1851. sz.

[2] *Széchenyi István* válogatott írásai. Budapest, 1959. 217. o.

[3] *Szilágyi Mihály:* A Tolna megyei kereskedelem története 1848-tól 1914-ig. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből. II. kötet. Szekszárd, 1969. 283. o.

[4] Commercial 1816. 4 : 14. sz.

[5] T. m. L. Közigazgatási iratok, 1854. XII. B. 1507.

[6] *Uo.* a 2043. sz. iratban olvasható, hogy „... a rongyszedés is némely csekély áruk, mint szalag, galant(eria), gyűrű, bicska cserében adásával szokott járni."

[7] *Uo.* 2388. sz. irat.

[8] *Uo.* 2004. sz. irat (a Gindli család 1849–1854 között keletkezett iratainak egyike).

[10] T. m. L. Alispáni iratok 536/1865.

[11] T. m. L. Közigazgatási iratok 1865. XII. D. 2362. sz.

[12] T. m. L. Közigazgatási iratok 1756/1850. sz. – A bonyhádi járásra vonatkozóan csak 1857-től kezdve vannak ilyen természetű adatok a T. m. L. Közigazgatási iratok XII. E. 2045. szám alatt.

[13] T. m. L. Alispáni iratok 1287/1865. sz.

[14] *Uo.:* 547/1868. sz.

[15] *Uo.:* 1555/1868. sz.

[16] „... a mostani kereskedő világ kétharmadának több az adóssága, mint a vagyona." T. m. L. Csődperek 222. sz. köteg.

[17] T. m. L. Csődperek 205., 222., 244. sz. kötegek.

[18] Az 1840. évi XXII. tc. a csődeljárásról. Magyar Törvénytár 1836–1868. Budapest, 1896.

[19] T. m. L. Csődperek 182. sz. köteg.

[20] T. m. L. Csődperek 182., 221., 222. sz. kötegek.

[21] T. m. L. Csődperek 221. sz. köteg.

[22] T. m. L. Csődperek 208. sz. köteg.

[23] T. m. L. Csődperek 163., 182., 211., 244. sz. kötegek.

[24] *Magyar Törvénytár.* Ez a törvénycikk az 1875. évi XXXVII. t. c. megjelenéséig volt érvényben.

[25] Az 1840. évi XV. t. c. a váltóról. II. rész 3. fejezet.

[26] T. m. L. Alispáni iratok 1417/1872. sz.

[27] Az alkalmazottak ellátására vonatkozó részletes adatok a Tolna megyei Levéltár Csődperek 205. számú kötetében; a tulajdonos és alkalmazottai viszonyára nézve a kereskedőkről szóló törvény megfelelő paragrafusai és a Csődperek 244. sz. kötetében találhatók.

A ZSIDÓK HELYE ÉS MEGÍTÉLÉSE TOLNA MEGYÉBEN AZ ABSZOLUTIZMUS KORÁBAN

Az alábbiakban a nem zsidó források segítségével próbáljuk megállapítani azokat a változásokat, melyeknek következtében a megtűrt állapotból gyakorlatilag felszabadulva, bár korlátozások között, de sokszor a megyei hatóságok pártfogását élvezve, a helyi hatalmasságok zsidóellenes magatartása ellenére is, de beküzdötték magukat a gazdasági élet különböző szféráiba, megyénk zsidó lakosai.

Tolna mezővárosában első alkalommal 1766-ban a Festetich család Denkovics nevű árendátora adott engedélyt egy zsidó boltosnak letelepedésére, de ez három év múlva tönkrement. Ekkor Ringenbach Benedikt tolnai sváb kereskedő elérkezettnek látta az időt ahhoz, hogy évi 130 forint hálapénz fejében kicsaljon egy olyan igérvényt, amely szerint rácot és zsidót nem fogad be többé a város falai közé. Ringenbach és három társa előbb megígérte a zsidók és rácok távoltartása végett megajánlott összeg folyamatos kifizetését, de három év múltán kérték annak felére csökkentését, minthogy boltjuk rosszul megy. Denkovics és utódai ezután szabad utat engednek a zsidó vállalkozók letelepedéséhez. Mint vásárbérlők, fuvarozók, kocsmárosok és kereskedők élnek itt. A XIX. század derekán a mezőváros 35 kereskedője között 24 zsidót találunk.[1] Tolnának azonban akadt olyan elöljárója, aki minden erejével gátolta az egészséges gazdasági verseny kibontakozását. Anaigl Sebestyén bíró „az Izraelita nemzet engesztelhetetlen ellensége" visszaélve a bírói „páltzával, mely a' rend, tsend, és az igazság kiszolgáltatásának simboluma": megtagadja egy zsidó ember lakhatási engedélyének kiadását.

Schwartz Jakab hőgyészi zsidó szűcsmester 1854 februárjában bizonyítványokkal felszerelve kéri a tolnai bíró engedélyét arra, hogy ez év április 24-én beköltözhessék Tolnára, ahol azonal lakást is bérel. Szent György napján több kocsira való bútorral és műhelye szerszámaival meg is jelent Tolnán. Az esti órákban érkező új lakos meglepő és kínos helyzetbe került. A kisbíró visszaadja iratait, közölve, hogy letelepedéséhez a tanács nem járul hozzá, azonnal távozzék. Másnap reggel a kisbíró ismét távozásra szólítja Schwartzot, megfenyegetve azzal, hogy ha nem engedelmeskedik, őt és családját a város szekerén zsuppolják ki Tolnáról. Erre Schwartz Szekszárdra siet, a szolgabírónál keres és talál védelmet. Azonnal visszafelé veszi útját Tolnára, de családját s ingóságait már a város határánál talája. Most a tolnai hitközség vezetőihez fordul, segítségüket kérve a hajthatatlan bíró ellen. Deutsch Herman, Rosentahl József és Weisz Adolf azonnal panaszt emelnek a császári és királyi megyefőnöknél. Emlékeztetnek arra, hogy a tolnai bírót zsidóellenes cselekedetei miatt a megyefőnök és a közigazgatási főbíró már megfeddte, de „gyalázatjára a' XIX. századnak" nem okult belőle. Elmozdítását és felelősségre vonását kérik, bírói úton. Schwoy cs. kir. főbíró jelentéséből megtudjuk, hogy a tolnai tanács a bíró előterjesztése alapján már február 19-én elutasította Schwartz lakhatási engedélyét, arra hivatkozva, hogy a hőgyészi tanács felületes igazolást adott magatartásáról. A megtagadó határozatról viszont nem értesítették a panaszost. Schwoy intézkedésére a város határába kizsuppolt család visszaköltözhetett abba a házba, ahonnan kirakták. A tolnai bírót pedig ismét „megdorgáltuk és hivatalosan rendre utasítottuk".[2]

A *dunaföldvári* rabbi 1857-ben a szombati hetivásár áttételét kéri csütörtökre, mivel szombaton a zsidó lakosság ünnepel, nem kereskedik s így elesik a forgalomtól. A tanács elutasítja a kérelmet. Figyeljük meg az indokolást, majd vessük egybe az egy évvel későbbi engedélyezéssel!

A tanács szerint – mondja az elutasítás – nem szükséges megbontani a piacnapok kialakult rendjét, mivel a „kereszténységnek mint többségnek, megfelel a szombati napon tartott hetipiac. A szombati nap hetipiaca mindig nagyobb, mint a szerdai, mert a zsidó kereske-

dőknek keresztény alkuszai azon megjelennek, a keresztény parasztság is jónak tartja a szombatot." Végül egy kétségtelenül nyomós érv a tanács álláspontja mellett: „a dunaföldvári szerdai és szombati hetivásárok jól igazodnak a szomszédos Paks mezőváros keddi és csütörtöki hetipiacaihoz, ahonnan a kereskedők szerdán és szombaton átmennek Dunaföldvárra."

1858 októberében más szelek fújnak Dunaföldváron s a főrabbi kérelme sikerrel jár. A tanács méltányolja a zsidók vallási szempontjait s mint a jelentés hangoztatja: egyébként is, a kézműipari cikkek és a termények kereskedelme nagyrészt a zsidók kezében van s így a hetipiac megváltoztatása eredményeként jobban folytathatják kereskedésüket. A keresztény kereskedőkkel konkuráló *zsidók a lakosság javát szolgálják.* A vármegye rá is ütötte pecsétjét erre a határozatra, de alig száradt meg a tinta a földvári polgárok iratán, megint gondoltak egyet s elhatározták a szerdai piacnap visszaállítását. „Rájöttek arra, hogy a mezővárosban 600 mesterember él vásárlátogatásból" s ezek a vásárok másutt többnyire hétfőre esnek. Így, vagy a dunaföldvári hetipiacról, vagy a vidéki országos vásárokról kell lemaradniuk. Végül sajnálattal állapítják meg: „a több mint 13 ezer lelket számláló Dunaföldváron sajnos néhány-száz izraelita kívánsága teljesült. Befejezésül, a zsidók szombati vallási szempontjai ellenében felhozzák a maguk vallási szempontjait: „A vásárra járó parasztok és iparosok vasárnap kénytelenek a hétfői hetipiacokra felkészülni, például gabona rostálással és így *a keresztények nem ülhetik meg ünnepüket.*"[3] A hatóság pártolólag lép fel a partikuláris érdekeket védelmező *dunaföldvári kereskedő testület* ellenében is. A kereskedők testülete 1852-ben egy Wirth Salamon nevű kitanult tabi rőföskereskedő letelepedését igyekszik meggátolni azzal, hogy a meglévő négy rőfös mellett az új boltos csak megkárosítaná őket. A kerület albírája viszont, pártolja az ötödik rőfös boltnyitási kérelmét és javaslatára a megye alispáni hivatala – a kereskedelmi testület újabb akadékoskodásai ellenére – megadja Wirthnek az engedélyt.[4]

A *szekszárdi* mészáros céh 1853-ban, nem önszántából, hanem királyi leiratra, felvette soraiba a zsidókat is. Az évek múltával azonban, a céhek vezetői egyre több borsot törnek a zsidó mesterek orra

alá. Kétségbe vonják inas – és legénytartási jogukat, vonakodnak hozzájárulni a zsidóknál tanult segédek „felszabadításához", noha a zsidó mészáros legények éppúgy kitanulták a mesterséget és kitöltötték a vándoréveket, mint keresztény társaik.

1856-ban a megye nyolc községéből érkezett panasz a megyefőnökhöz a zsidó mészárosok részéről, a szekszárdi anyacéh ellen, amiért, megtagadta a mesterlevél kiadását. Ennek hiányában viszont, a legények szerződtetése nem volt lehetséges. „Vándorlási idejükbe" ugyanis, csak azokat az éveket számították be, amelyeket mesterlevéllel rendelkező céhtagoknál töltöttek el.

A császári és királyi megyefőnök érvényt szerez a kormányrendeletnek. „... a' törvénynek ezen az 1848 előtt tőlünk megtagadott jóságát az utóbbi időkben a cs. kir. magas kormány vallás különbséget nem ismerő igazságszereteténél fogva az által is élveztük" – vallják a zsidó mészárosok –.[5]

A kenyér és presztizs féltés vezette a *szekszárdi* Gutter Ágoston és Ney János sváb kereskedőket, amikor panaszt emeltek a vármegyénél a bonyhádi, a hőgyészi és a paksi zsidók ellen. Azt állítják róluk, hogy a régi bankjegyek kivonásából és a váltópénz összevásárlásából nagy nyereséget értek el az 50-es évek felé. Az említett zsidó községek a jelen helyzetben „a bajok főfészkei". A vármegyénél „felolvasás után" irattárba helyezték az acsarkodó levelet.[6]

A XIX. század derekán alig akadt tolnai település, ahol ne lenne zsidó boltos és csaplár. Bonyhádon, Hőgyészen és Pakson a vállalkozók mintegy 95%-a zsidó, más mezővárosokban a kereskedőknek több mint a fele (átlagban 76%-a) közülük kerül ki. A településenkénti szóródás nagynak mondható.

Szekszárdon a zsidó kereskedők részaránya	52%
Bátaszéken és Tolnán egyaránt	70%
Gyönkön	83%
Ozorán és Simontornyán egyaránt	86%
Faddon	95%
Dombóváron és Pincehely–Görbőn	100%

Zömben a zsidók vitték a gabonakereskedelmet, „Korn-judok"-nak azaz „gabona-zsidók"-nak nevezték ezeket. A bőr- és gyapjúkereskedelmet, a rőfösséget és a rongyfelvásárlást is számosan űzték. Sok helyen foglalkoztak az üveg-, porcelán- és kerámia termékek, valamint az építőanyagok és a különféle vasáruk adás-vételével.[7]

Amennyire egyértelmű a zsidók magas részaránya a kereskedelemben, annyira nem az, ha a jövedelmek elsajátításának az oldaláról nézzük jelenlétüket. Az 1851. évi kereskedő-összeírás csak azokra terjed ki, akiknél az 5%-os jövedelemadó elérte a 3 forintot. Ennélfogva sok zsidó kereskedő is lemaradt a listáról. Akik pedig elérték az adóminimumot, azoknak jövedelme városonként néha lényegesen eltért a nem-zsidó kereskedők jövedelmétől.

Szekszárdon a zsidó kereskedők 1851. évi „bevallott és kinyomozott" jövedelme 94—140 Ft. körül mozgott. Az átlagjövedelem 119 Ft. körül alakult. A nem-zsidó kereskedők jövedelme 99—282 Ft. között alakult, átlagban 217 Ft. körül volt.

Tolnán a zsidó kereskedők jövedelme 50—300 Ft, átlagban 147 Ft. A nem-zsidóké 250—3140 Ft, átlagban 935 Ft.

Bonyhádon kivételesen minden kereskedő felkerült az adójegyzékre; a zsidók és keresztények jövedelme mind az alsó és felső határokban, mind átlagban közel állott egymáshoz. A határösszegeket 100—420 Ft. között állapíthatjuk meg. Az átlag 167, illetve 170 Ft. Ez utóbbi összeg jelzi a zsidó kereskedők átlagjövedelmét.

Hőgyészen és Ozorán a zsidó kereskedők „kinyomozott" jövedelme jelentősen meghaladja a nem-zsidókét. Hőgyészen abszolút összegben is kedvező a kép. (223 Ft.). A zsidó kereskedők megyei átlagjövedelme 140—170 Ft. körül helyezkedett el. Más volt a helyzet Ozorán, ahol jövedelmük 40—328 Ft. között mozgott (átlagban csak 138 Ft.), az egyetlen keresztény szatócsnál 70 Ft.-ot mutatott ki az adólajstrom.[8]

1840-ben Bonyhád, Paks és Hőgyész a legnépesebb zsidó község.

Bonyhádon a mezőváros lakóinak 32%-a zsidó (1563 fő). Hőgyészen a mezőváros lakóinak 24%-a zsidó (630 fő), Pakson a mezőváros lakóinak 9,3%-a zsidó (710 fő).[9]

A népszámlálási adatok tanúsága szerint tárgyalt korszakunk végén Tolna megye lakosságának 3,6%-a volt zsidó vallású (7984 fő).

A tőkés árutermelés anarchiája már az ötvenes évek elején tömegesen szedte áldozatait a kereskedők körében. Sokan olyan kedvezőtlen állapotba kerültek, hogy nem is vetettek ki rájuk adót.[10] Bevételeik koplaltatóan soványak. Szegénység, éhség szorongatta őket. Van aki koldulásra adja magát, van aki hitelre, leértékelt edényeket és szatócsárukat vásárol a nagykereskedőknél és „hátas-zsidóként" járva vásárról-vásárra, faluról-falura próbálja megkeresni kenyerét. De viselik a megnehezült idők terheit azok is, akik megélhetésüket szántóföldek és kertek részesművelésével, vagy állattartással akarják biztosítani. Fischl Dávid és családja is erre a sorsra jutott, amikor üzletük 1860-ban csődbe került.[11] A szegénysorsú, és az áruforgalomban jelentéktelen szerepet vivő szatócsok mellett, jelen vannak a jómódú zsidó kereskedők is. Boltjuk fekvése, alapterülete, a berendezés külleme tükrözi anyagi helyzetüket. Más dolog bérelt helyiségben kereskedni, s megint más, ha saját, központi fekvésű házában tarthat valaki boltot.

A magas boltbérek és a házadó előbb-utóbb éles különbségeket teremtenek. A tehetősebbek fenntartják boltjukat, szépítik a portált, üveg-kirakatokkal hívják fel a figyelmet áruikra, korszerűsítik az üzlet belső berendezését. Segédeket és tanoncokat alkalmaznak, az árut házhoz szállítják. Ugyanakkor a kis és közepes tőkeerejű cégek a forgalmas fő utcáról kiszorulnak a sáros mellékutcákba. Parasztházakban bérelt helyiségeik többnyire nedvesek, rosszul világítottak. A kedvezőtlen körülmények folytán a szövetek színűket vesztik, a fémáruk megrozsdásodnak, csak mélyen leszállított áron lehet egyrészüket értékesíteni.[12]

Benne vagyunk a kapitalizmusban.

JEGYZETEK

A zsidók helye és megítélése Tolna megyében az abszolutizmus korában című fejezethez

[1] OL. Festetich család keszthelyi lt. Tolnai ág. P. 234. 32. csomó.
[2] T. m. L. Cs. kir. Megyehatóság iratai XX. A. 2748/1854. sz.
[3] T. m. L. Közigazgatási iratok XII. D. 4370/1858. sz.
[4] T. m. L. Közigazgatási iratok 3497/1852. sz.
[5] T. m. L. Cs. kir. Megyehatóság iratai XII. B. 792/1856. sz.
[6] T. m. L. Közigazgatási iratok XII. F. 7120/1859. sz.
[7] T. m. L. Közigazgatási iratok 4515/1851. sz.
[8] T. m. L. Közigazgatási iratok 882/1851. sz.
[9] *Szekfü Gyula:* Három nemzedék. Egy hanyatló kor emléke. Budapest, 1920. 143. o.
[10] „... a kereskedés oly kedvező állapotban nem létez, hogy a fennálló rendszabályok szerint a jövedelemadó alá eshetnének." T. m. L. Közigazgatási iratok 7212/1851. sz.
[11] T. m. L. Csődperek 209/1860 sz. köteg.
[12] T. m. L. Csődperek 205/1863. és 222/1864. sz. kötegek.

A ZSIDÓ OKTATÁS HELYZETE TOLNA MEGYÉBEN 1851-BEN

Az abszolút kormányzat figyelme csakhamar az iskolák felé fordult. Geringer báró, polgári főbiztos 1849. november 6-án kelt körrendeletében alapelvként mondja ki, hogy az iskolák vezetését az egyházközségekre bízza.[1]

A zsidó iskolaügy rendezetlen volta külön intézkedéseket tett szükségessé. A megoldás érdekében hívták létre a már ismert iskolaalapot. Az alappal kapcsolatos intézkedések megtételére készült előtanulmányként 1851-ben az az átfogó jelentés, amely részletesen tájékoztat a megye zsidóságának iskolai viszonyairól.[2] Felöleli a székváros, Szekszárd s Tolna 33, zsidóktól lakott helységét. Még az egy-két családból álló szórvány településeket sem hagyja ki. Ezekben családi körben magántanítók látták el az oktatást. Eltekintve e szórványoktól s a csekélyebb lélekszámú hitközségektől, melyekben a magániskolák tanulói még 15 főt sem tettek ki, a tolnai zsidók — a jelentés évében — 11 jelentősebbnek mondható iskolát tartottak fenn. Ezekből 3 iskola állott hitközségi kezelésben, mégpedig a bonyhádi, a paksi és a szekszárdi. Magániskolákban folyt az oktatás Bátaszéken, Bölcskén, Dunaföldváron, Görbő—Pincehelyen, Gyönkön, Hőgyészen, Pakson és Tolnán. A hivatalos hitközségi iskola mellett Bonyhádon még 12 magániskola működött.

A jelentés a 6—13 év közötti gyermekek iskolalátogatását vizsgálja. Faddon és Szekszárdon 54, illetve 18 tanuló részesült oktatásban, valamennyi az adott helységekben élő s a megjelölt korcsoportba tartozó gyermek. Bár a bonyhádi helyzettel külön foglalkozunk, a tel-

jesség kedvéért itt is megemlékezünk arról, hogy a számbavett 510 gyermek közül 181 a tizenkét magániskolára jutott, míg a hitközség iskoláját mindössze 54 tanuló látogatta. A bátaszéki és dunaföldvári magániskolák valamennyi, e két helységben élő gyermek tanítását biztosították. A tanulók létszáma iskolánként 22 volt. Ezzel szemben a 49 bölcskei gyermekből csupán 22 jutott a két magániskolára. Görbő—Pincehely 48 iskolást jelent, de a gyermekek összlétszáma 72 volt. A 65 gyönki gyermekből 20 látogatta a két magániskolát. Hőgyész 4 magániskolája viszont biztosította valamennyi, a megjelölt korcsoportba tartozó tanulónak, számszerint 68-nak az oktatását. Hasonlóképpen a tolnai magániskola is, amely az ott élő 38 gyermek tanítását végezte. Pakson 210 gyermekből 168 vette igénybe a hét magániskolát.

Iskolalátogatás tekintetében ezek szerint, a hitközségi iskolákat tekintve, Fadd és Szekszárd állott az első helyen. A magániskolák közül a dunaföldvári, a bátaszéki, a hőgyészi s a tolnai látta el valamennyi, a megnevezett helységekben élő tanuló oktatását. Ez összesen 6 helység volt. A következő 5 helységben az oktatásnak csupán részleges megoldásáról beszélhetünk. Ezek: Bölcske, Görbő—Pincehely, Gyönk, Bonyhád és Paks. Feltűnő, éppen e két utóbbinak s egyben a két legnagyobb zsidó centrumnak rendezetlensége az oktatás terén. Az okokat munkánkban a bonyhádi, illetőleg a paksi iskolai ügyek előadása kapcsán próbáljuk kideríteni.

Az osztályok számát tekintve, egynél több osztályú hitközségi iskola volt Faddon 4, Szekszárdon 3 és Bonyhádon 2 osztállyal. A magániskolák közül a dunaföldváriban és a hőgyésziben 4—4, a Görbő—Pincehelyiben 3, végül a tolnaiban 2 osztályban folyt tanítás. A tanítók számát nézve egynél több tanító oktatott a faddi hitközségi iskolában (2), míg a magániskolák közül Hőgyészen (4), Görbő—Pincehelyen (3), Dunaföldváron és Tolnán (2—2).

Az osztályok számának alakulása a következő volt: Egynél több osztállyal működött a faddi (4), a bonyhádi (2), és a szekszárdi hitközségi iskola (2). A magániskolák közül: Dunaföldvár és Hőgyész (4—4), Görbő—Pincehely (3) és Tolna (2).

Az egy iskolában működő tanítók száma így alakult: a hitközségi

iskolák közül Faddon két tanító működött, míg a magániskolák sorában a négy tanítós Hőgyész vezet, Pincehely–Görbő három, végül Dunaföldvár és Tolna két-két tanítóval szerepel.

A legrendezettebb hitközségi iskolát Fadd mondhatta a magáénak, a maga két tanítós, négy osztályos intézményével, a magániskolák közül a hőgyészi tűnt ki, ahol a négy osztályt négy tanító vezette.

A tananyagról nehéz pontos képet alkotni, miután az erre vonatkozó bejegyzések nem egyöntetűek. Találkozunk az „írás, olvasás, számolás" feltüntetésével, másutt a „német és héber nyelv írásban" feleletet kapunk erre a kérdésre, de van olyan megállapítás is, amely szerint a szóban forgó iskolában a „magyar–német–héber nyelvek írása és olvasása" adja a tananyag nyelvi részét. Ezek mellett számolást és vallástant minden iskolában tanítottak. De volt olyan iskola is, amelyben még talmudot is oktattak.

A tanítók fizetése meglehetősen változatos volt. A magániskolákban a szülőkkel történt megegyezés alapján részesült a tanító fizetésben. A hitközségi iskolák tanítóit vagy maga az iskolafenntartó, vagy a szülők fizették. A legmagasabb tanítói fizetést 1851-ben a tolnai hitközség folyósította egyik tanítójának, évi 350 forint összegben. Ehhez még lakás és ellátás járult. E természetbeni szolgáltatások egyébként számos hitközségben érvényben voltak, amiből arra következtethetünk, hogy a tanítók zöme ekkoriban egyedülálló fiatalember lehetett, ezért vált szükségessé a gondoskodás lakásukról és ellátásukról.

Adottságaikból eredően ezek az iskolák aligha lehettek magasabb színvonalú intézmények, mégis az alapvető közismereti és vallástani tárgyak elsajátítására, többé-kevésbé alkalmasak voltak.

A tanügyi kormányzat magasabb követelményeinek csupán a bonyhádi főelemi tett eleget s az is csak 1860-tól kezdve, amikor is megkapta a nyilvánossági jogot.[3]

JEGYZETEK

A zsidó oktatás helyzete Tolna megyében 1851-ben című fejezethez

[1] *Berzeviczy:* Abszolutizmus I. 139.

[2] T. m. L. megyehatósági iratok 1194/1851. A soproni cs. k. kerületi főnök rendeletére készült jelentés a „szegzárdi kerületbeli községekben található oskolák és oskoláztató gyermekekről."

[3] *Barna Jónás–Csukási Fülöp:* A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája, I., Budapest, 1896. XXXVII.

AZ 1857. ÉVI OKTATÁSÜGYI TANÁCSKOZÁS SZEKSZÁRDON

Emlékezünk arra, hogy 1851-ben nagyarányú és alapos felmérés készült a megye zsidó oktatásügyi helyzetének megállapítására. Úgy látszik, intézkedések nem igen követték ezt a felmérést, mert 1857-ben a megye indíttatva érezte magát arra, hogy a tolnai zsidóság képviselőit oktatásügyi tanácskozásra hívja össze, a még mindig rendezetlen iskolai ügyekben, Szekszárdra.

A hatóságot Reiner Mátyás politikai és megyei biztos képviseli mint elnök, a jegyzőkönyvet Ugróczy József megyei tisztviselő vezeti. A zsidó bizalmi férfiak Ungár paksi és Fischer dunaföldvári rabbik, a bonyhádi hitközség elnöke, a szekszárdi és a gyönki iskolák felügyelői, egy kocsolai kereskedő, végül egyetlen pedagógus, a szekszárdi zsidó iskola tanítója.

A kormányzat iskolapolitikáját az összbirodalom érdekeivel összhangzásban, inkább a polgárság kialakításának növekvő igényei szabták meg, semmint a falusi iskolák gondjainak könnyítése. Ha most mégis falusi iskolák ügyeivel foglalkoznak, nyilván azért történik, mivel a zsidó lakosság jórésze ekkor a polgársághoz felsorakozó réteghez számított.

A zsidó képviselők méltányolva a kormányzat törekvéseit, messzemenőleg elismerik a zsidó iskolaügy rendezésének fontosságát, ugyanekkor nem hallgatják el a rendezetlenség két alapvető okát, az anyagi eszközök hiányát, a tanítók bizonytalan helyzetét, melyek következtében a rendszeres oktató tevékenység súlyos hátrányokat szenved. Ismeretes, hogy az államhatalom a népoktatásra általában is rendkívül

kis összegeket fordított s az iskolafenntartás költségeit a polgárok adóiból próbálta fedezni. A zsidók esetében minden bizonnyal aggályosan ügyeltek arra, hogy túl ne lépjék az Iskolaalap biztosította határokat. A bonyhádiak e tanácskozás kapcsán felpanaszolják, hogy 1853-ban még az Iskolaalap terhére sem kaptak segítséget, holott jelentős mértékben járultak hozzá az alap létesítéséhez. Amennyire jogosak lehettek a zsidó részről hangoztatott anyagi kívánalmak, ugyanannyira jogos volt az a kívánság, is, amely a tanítók helyzetének és jogállásának rendezését sürgette. E tekintetben a szekszárdi hitközségnek a tanácskozás elé bocsátott memoranduma sürgeti, hogy a hitközségi tanítók jogállása minden tekintetben azonos legyen a másutt működő kollégáikéval. Ily módon lehetne elejét venni az eddigi, szinte állandó személycseréknek.

A tanácskozás alapelvként mondja ki, minden önálló hitközség kötelezettségét elemi iskola fenntartására. Az osztályok száma kettő, vagy három legyen, arányosan az egyes hitközségek lélekszámával és anyagi erejének mértékével. A főelemi iskolákra nézve, amelyek négy osztályból állanak, az érvényben lévő állami rendelkezések legyenek irányadóak.

Az órák számát az első osztályban heti huszonnégy, a másodikban heti harminc, a harmadikban heti harminchat órában kívánják megállapítani. Az oktatás eredményessége érdekében a pályázat útján betöltendő tanítói állások az első három évben ideiglenes jellegűek lennének. Végleges alkalmazásra a negyedik esztendőben kerülne sor. A tanítók helyzetének további megszilárdítása érdekében javasolják a nyugdíj és az özvegyi nyugdíjak szabályozását. Létbizonytalanságban élő embertől nehéz alapos és lelkiismeretes munkát elvárni. Az iskola fenntartásával kapcsolatban hangsúlyozzák egyfelől maguknak a hitközségeknek az anyagi felelősségét, másrészt az Iskolaalap jelentőségét. Állásfoglalásukból kihangzik, hogy e két pénzügyi forrás egyikével sincsenek túlzottan megelégedve. A tandíj megállapításánál figyelembe kell venni a szegénysorsú szülők fizetőképességének lehetőségeit.

A zsidó küldöttek erőteljesen hangsúlyozzák azt a kívánságot,

amely szerint a hitközségi iskoláknak egyben vallástani intézeteknek is kell lenniük.

Az egyház és a császárság között 1855-ben létrejött konkordátum a vallástant iskolai főtantárggyá tette. Ez szolgálhatott alapul arra, hogy a zsidó vallástani ismeretek oktatását ezen az állami konferencián nyomatékosan és hangsúlyosan tárgyalják. A tantervet úgy kell megállapítani, hogy a Szentírást a héber eredetiben tanítsák, majd magasabb fokon héber nyelvű kommentárokat is olvassanak hozzá. Az alapvető vallástani ismeretek mellett, a zsidók történetének és a héber nyelvnek az oktatását is tervbe veszik. Ebben a tekintetben azt az érdekes megjegyzést találjuk a szekszárdiaknak a konferenciához intézett beadványában, hogy némelyek a héber nyelv oktatását kihagynák a tantervből. A szekszárdiak hangsúlyozzák: ilyen elgondolást zsidó iskola nem tehet a magáévá. A vallástani tervek kapcsán érdekes megfigyelnünk, hogy míg 1851-ben a megye több elemi iskolájában is folyt talmud oktatás, addig most, csupán Fischer dunaföldvári rabbi javasolja e diszciplinának, mint nem kötelező tárgynak felvételét a tantervbe. A hitoktatási tervek bizonyos mértékig differenciáltak a fiú és leány osztályokra nézve. Ez utóbbiaknál beérik a héber imák folyékony olvasásával, míg a fiúknál szükségesnek tartják az alapos liturgiai ismereteket, melyek elsajátításának a legjobb módja reggeli és esti istentisztelet az iskolában.

JEGYZET

Az 1857. évi oktatásügyi tanácskozás Szekszárdon című fejezethez

A tanácskozás alkalmából felvett jegyzőkönyv és az ahhoz csatolt memorandumok szolgáltak forrásul, T. m. L. fasc. X. Bi 6809/1857.

TOLNA MEGYE ZSIDÓ LAKOSSÁGÁNAK EGÉSZSÉGÜGYI HELYZETÉRŐL ÉS A ZSIDÓ ORVOSOKRÓL

A megye népességét sújtó járványokról nem sok adat maradt fenn, s a legtöbb esetben nem állanak rendelkezésre megbízható számok arról sem, hogy a népbetegségek hány embert ragadtak el. Különösen gyérek a zsidó lakosság betegségeiről az adatok. A zsidó anyakönyveket, így a halálozási anyakönyveket is, csak 1850 után kezdték vezetni a községek, ezért a korábbi időkre vonatkozóan – néhány alább tárgyalandó eset kivételével – nemhogy a halál okát, de még a halottak számát sem tudjuk megállapítani.

A járványok közül a pestis és a kolera követelt sok áldozatot. A pestis 1739-ben volt a legkíméletlenebb, míg a kolera 1831-ben és 1866-ban. A járványok elleni hathatós küzdelem jegyében Tolna megye is több ízben megkapta az orvostartásra vonatkozó rendeletet. A kinevezett orvosoknak kellett figyelemmel kísérniük a járvány terjedését, míg a javaslatukra hozott egészségügyi rendszabályok betartását a vármegye ellenőriztette.

A helytartótanács rendeletére 1777-től Tolna megye is bekérte a községektől a legfontosabb népmozgalmi adatokat. A zsidó lakosságot illetően, sajnos, mindössze Bonyhádról és Hőgyészről maradt fenn olyan kimutatás, amely nem csupán a lakosság felekezetek szerinti megoszlását, hanem a születések számát is közli. Eszerint

Hőgyészen 1777-ben 27 házaspártól 8 gyerek
1778-ban 28 házaspártól 2 gyerek
1779-ben 23 házaspártól 4 gyerek
összesen: 14 gyermek született.

Ugyanebben az időszakban 11 zsidó ember halt meg. Hőgyészen ezekben az években minden tizedik lakos zsidó volt. A katolikus családokban 217 gyermek született, s ezekkel egyidejűleg 199-en haltak meg. A természetes szaporodás tehát közel megegyező a két felekezetnél.

Bonyhádon ezekben az években
48 zsidó vallású született, meghalt 28. Születési többlet 20 fő.
510 nem zsidó vallású született, 423 meghalt. Születési többlet: 87 fő.

A születési többlet a zsidók körében 70%-os, míg a nem zsidóknál csak 20%-os.[1]

Magyarországon 1831-ben jelentkezett az első kolera járvány. Több mint félmillió ember betegedett meg s a betegek fele meghalt. Június 13-án észlelték először a szörnyű betegséget a tiszai só szállító hajósok között, majd július 27-én Pakson is megjelent s ezután Dunaföldváron ütötte fel a fejét. A megye zárlatot rendelt el, csak a kezelő orvosok és a gyógyszerészek mozoghattak szabadon. Tolna megye 48 helységében 5215-en betegedtek meg s közülük 2415 beteg a járvány áldozatává lett. 1831. június 13-tól október 18-ig jelentkeztek a megbetegedések megyénkben.[2]

Arra, hogy a zsidó lakosság közül mennyi áldozatot szedett a pestis, nem tudunk pontos feleletet adni. A levéltári források csak a községek egy összegben jelentett adatait őrizték meg az utókor számára. Ismerve a teljes lakosságon belül a zsidó lakosság létszámát, feltételezzük, hogy közülük mintegy száz személyt érhetett el a kolera s becslés szerint a betegeknek a fele halt bele a súlyos vészbe. Eisner János még látta azt a feljegyzést, amely körülbelül 1780-tól tartalmazta a bonyhádi zsidó temetőben nyugvók főbb adatait. Ebben a kolera áldozatainak nevét piros csillaggal jelölték meg. Az áldozatok számát azonban nem közli.[3]

Az 1849. évi kolera járvány augusztus havában jelentkezett Tolnában, a legtöbb áldozatot Szekszárdon szedte, ahol 41 felnőtt és 38 gyermek számára végződött a betegség halálos kimenetellel.[4] Megelőzésére csupán általános jellegű jótanácsokkal tudtak szolgálni.

„Józan életmód, nyugalom, könnyen emészthető ételek és szeszes italok, végül célszerű testi mozgás." Gyógyszerül szegfűt, fodormentát, mustárlisztet és kámforos pálinkát javasoltak.[5]

A fertőző járványos megbetegedések alkalomszerű megjelenése mellett szinte rendszeresen szedte áldozatait a gümőkor, a vérhas, a hideglelés, a nyavalyatörés, a bélhurut és más betegségek. A halál okát az anyakönyvek csak 1851-től kezdik bejegyezni s a betegségek népies elnevezése miatt a bejegyzett adatok szaktekintetben nem mindig kifogástalanok.[6] A legtöbb esetben ugyanis nem az orvos, hanem az elhunytnak valamely hozzátartozója jelentette be a halálesetet és körülményeit. Az 1876. évi egészségügyi törvény hatálybalépéséig tulajdonképpen nem is volt hivatalosan halottkémlelés.

Dunaföldvár, Gyönk, Hőgyész és Szekszárd zsidó halotti anyakönyvei 1851-ig vezetik vissza az elhunytak adatait név, életkor, foglalkozás és a halál okának feltüntetésével. Megfelelő csoportosítással képet kapunk a zsidó lakosság átlagos életkoráról, a betegségekről és a csecsemőhalandóságról.

Dunaföldváron 1851—1860 között 43 férfi és 30 nő halt meg.

Életkoruk szerint az elhunyt	*férfiak,*	*nők,*	*összesen*
30 napon belül	5	3	8
1—12 hónapos korban	14	16	30
1—10 éves korig	13	7	20
10—20 éves korig	5	1	6
20—40 éves korig	1	2	3
40—50 éves korig	1	—	1
50—60 éves korig	3	—	3
60 év felett	1	1	2
Összesen:	43	30	73

A fentiekből kiderül, hogy a gyermekek fele nem érte meg az 1 éves kort sem, további 1/4-e pedig a 10 esztendőt. Az élveszületettek 78%-a nem jutott el a felnőtt korig. A vizsgált időszakban egyetlen

olyan ember élt a dunaföldvári zsidók között, akiről azt jegyezhették fel, hogy magas kort ért el. Strausz Dávid volt a neve, s állítólag 100 éves korában halt meg.

Az anyakönyvi bejegyzések mintegy 25 féle halálos kimenetelű betegségről árulkodnak. Közülük a leggyakoribbak nőknél az elsorvadás, gyermekeknél a gyengeség és a nyavalyatörés (frász) néven megjelölt halálok. Meglehetősen nagy számban szerepel a tüdővész és a májsorvadás. 4–5 esetben égés, illetve kolera okozta az elhalálozást.

Gyönkön szintén az 1851–1860 közötti időszak halotti anyakönyvi adatai szolgáltak elemzésünk alapjául. Ebben az évtizedben a halálozások kor szerinti összetétele az alábbi volt.

Életkoruk szerint az elhunyt	*férfiak*	*nők*	*összesen*
30 napon belül	11	4	15
1–12 hónapos korban	11	9	20
1–10 éves korig	9	13	22
10–20 éves korig	1	3	4
20–40 éves korig	3	10	13
40–50 éves korig	2	3	5
50–60 éves korig	1	5	6
60 év felett	11	10	21
Összesen:	49	57	106

Adataink szerint a gyermekek 1/3-a elhunyt, mielőtt betöltötte volna az 1 évet, de további 1/5-e sem érte meg a 10 éves életkort. *Feltűnően magas a 20–40 éves korban elhunyt nők aránya.* A halál okául tüdővész, tífusz, epidémia végül a semmitmondó „gewöhnlich" megállapítás olvasható. A dunaföldvári adatokkal egybevetve, Gyönkön viszonylag magas a 60 éven felüliek aránya. A halottak 1/4-énél nem lehetett megállapítani a halált okozó betegséget, további 12 esetben a már említett „gewöhnlich" megjelölés szerepel. Magas a tüdővészben elhunytak száma, majd sorrendben a hideglelés és az elsorvadás

következik. Számottevő az idős korral járó gutaütés és végelgyengülés is. Ezeken kívül veszettség, idegláz, náthaláz, skarlát, egy gyomorrák-megbetegedés, végül két 20 éves ifjúnak vízbefulladása szerepel a gyönki halálozási statisztikában.

A *Szekszárdi* Hitközség halotti anyakönyvében is 1851-től vannak adataink. Egy évtized alatt 28 férfi és 21 nő tagja hunyt el a hitközségnek.

Életkoruk szerint az elhunyt	*férfiak*	*nők*	*összesen*
30 napon belül	7	3	10
1–12 hónapos korban	6	5	11
1–10 éves korig	9	2	11
10–20 éves korig	2	4	6
20–40 éves korig	2	4	6
40–50 éves korig	1	1	2
50–60 éves korig	–	1	1
60 év felett	1	1	2
Összesen	28	21	49

Szekszárdon, akárcsak más zsidók lakta településeken s minden bizonnyal a nem zsidó lakosság esetében is, a nagyarányú csecsemő és gyermek-halandóság nyomja rá a bélyegét a halálozási statisztikára. Amint az látható, az elhunytak 1/5-e nem élt egy hónapig sem, további 1/5-e meghalt 1 éves kora előtt. Egy részüknél a halál okában bizonytalanok voltak, ezért azt ismeretlennek nevezték. Hideglelés, görcs, kólika, bélgyulladás, hashártyagyulladás, tüdőhurut, sőt gyakorta a hányás is halállal végződött. Ez utóbbi valószínűleg a kolerás megbetegedés velejárója volt. A 10–20 év közöttiek egy része tífuszban és angolkórban halt meg. Volt, aki a Sárvízbe fulladt.

A középkorúakat sujtó betegségek, illetve halálokok: kolera, tuberkulózis, sorvadás. Az idős korosztályt a végelgyengülés és a tífusz vitte a sírba. Szülés folyamán egy nő halt meg, míg két férfi fürdés közben lelte halálát.

Áttekintettük a szekszárdi kórháznak a XIX. század harmadik negyedére eső halálozási statisztikáját. 186 haláleset következett be, ebből 103 szekszárdi lakost érintett, a fennmaradó 83 elhunyt Magyarország 39 városából és községéből került Szekszárdra. Kik, honnan s milyen betegséggel részesültek ápolásban a szekszárdi Ferenc-kórházban, a zsidó vallású betegek közül?[7]

Bonyhádról 13, Decsről 10, Paksról és Sióagárdról 6–6, Hőgyészről 4 zsidó vallású személy nyert felvételt s végül fejezte be itt életét. Bezdántól Rajkáig, Nagykanizsától Ungvárig sorolhatjuk azokat a helységeket, melyeknek 1–2 idevetődött lakóját Szekszárdon érte a halál. Egy tapolcsányi varga és egy lánycsóki fuvaros a Sárvízbe fulladt, a faddi születésű 19 éves Berger Etel, szekszárdi szolgáló leány bánatában fojtotta vízbe magát.

Egy fajszi kereskedőt, a 40 éves Jakob Mandlit a szekszárdi vásárban ért halálos gutaütés, a 23 éves gyönki rabbijelölt, Móric Krausz gyógyíthatatlan elmebetegségbe esett és a szekszárdi kórházban hunyt el 1868-ban. Négyen tífuszban haltak meg s számosan tüdővészben, skarlátban, torokgyíkban és „köhögésben".

A közel azonos megjelölésű halálokok gyakorisága:

– tüdőbetegségek	32
– torokgyík	15
– hideglelés	18
– skarlát	8
– tífusz	6
– agyhártya-gyulladás	4

Az összesen 38 halálok között szerepel még bárányhimlő, gyengeség, sárgaság, stb. Egy katona vízkórságban halt meg, egy 15 éves fiú spiritusztól szenvedett halálos kimenetelű égési sebeket, míg a 66 éves Kohn maga vetett véget életének.

Glósz József szekszárdi levéltáros kutatásai szerint a kórház betegeinek ápolási költségeit zömmel adományokból fedezték, illetve a hozzátartozók által eszközölt térítésből. A betegek többsége szegény

ember volt, egy részük után az ápolási és a temetési költségeket a községeken hajtották be. Grófi, vagy földesúri család tagja nem feküdt a kórházban.

Hőgyész halotti anyakönyvét csak 1860-tól kezdték el vezetni. A hitközséghez tartozó Csibrák, Felsőnána, Kalaznó, Kéty és Murga községekben elhaltak adatai is a hőgyészi anyakönyvben találhatóak. Az 1867-ig vezetett bejegyzések szerint 62 férfi és 67 nő hunyt el. Az elhaltak közül 55-en voltak házasok, míg 77-en nőtlenek és hajadonok. A legtöbb haláleset 1861-ben történt, 36 fő, míg a legkevesebben, mindössze 9-en, 1865-ben hunytak el. A két szélsőséges adat mögött a következő tények húzódnak meg.

Az 1861. évi adatok a nagy csecsemő halandóságra látszanak utalni, de valójában ez nem így volt. Mindössze 3 gyermek halt meg 30 napon belül, míg 8 — egy éven aluli gyermek égés és füstméregezés következtében szenvedett halált. Más hitközségek adataival egybevetve tehát feltűnően magas a 20 éves életkort elérő fiatalok részaránya. Ezen túlmenően kiegyenlítettnek látszik a halálozási arány a közép és idős korúak rétegében is. Ez utóbbiaktól került ki az elhunytak 1/3-a.

Az 1866-os évben történt 9 haláleset mindegyikét más ok idézte elő. Hideglelés, torokgyulladás, hashártyagyulladás vitte sírba a kicsinyeket és a fiatalokat, a közép- és idősebb korosztályban a rák pusztított. A 18—67 év közötti hőgyészi zsidó lakosok közül egyetlen egy sem halt meg ebben az esztendőben.

Összefoglalva az 1851-től 1867-ig terjedő időszak halálozási statisztikáit megállapítható, hogy a jobb táplálkozás és a higiénia s nem utolsó sorban a javuló egészségügyi ellátás következtében időszakunk végén csökken a csecsemő és gyermekhalandóság. A felnőttkorúak közül egyre többen érik el a 60, 70 sőt 80 éves életkort. Csökkenőben van a járványos megbetegedések száma, de előtérbe kerülnek a baleset következtében és az idős korral együtt járó halálokok (rák, végelgyengülés). Az évek előrehaladtával pontosabbá válik a halálokok megjelölése is: mellhártya-, hashártyagyulladás, májrák, gyomorrák, szívbetegség.

Zsidó chirurgus, azaz sebész működéséről viszonylag későn szerzünk tudomást, bár kétségtelen, hogy nemcsak a zsidó község körében,

hanem minden rászoruló gyógyításában résztvettek ők is. A képzett orvosok és gyógyszerészek iránt a XVIII. század utolsó negyedében megerősödött az igény, magyarázata, részint a felvilágosult abszolutizmus általános népjóléti törekvéseiben rejlik, ugyanakkor számításba jött az állam szempontjából az adófizetők, a munkaerők és a katonáskodásra alkalmas lakosság egészségének biztosítása. Noha megindul az orvosdoktorok képzése, még évtizedek múltán is, például az 1831. évi kolera járvány idején, a seborvosok és a bábák létszámának emelését tekintették főfeladatnak. Miután II. József feloszlatta a szerzetesrendeket, a gyógyszerész pályán keletkezett hiányok megszüntetéséről is gondoskodni kellett. Tolnában 1809-ben tiltják el a kalmárokat és a borbélyokat a gyógyszerek árusításától az olyan helységekben, amelyekben patika működik. A legtöbb faluban a javasasszonyok tovább is folytatták üzelmeiket, de ha rájöttek, deresre húzták, megvesztőzték.[8]

Az első zsidó chirurgussal *Bonyhádon* találkozunk 1752-ben, s a neve Jakobus Ábrahám.[9] Gyógyítással foglalkozó borbélyról legközelebb 1763-ból van adatunk. Ebben az évben *Pakson* egy tanult orvosdoktor és két sebészmester (borbély) tevékenykedik, de még a szomszédos Bikács faluban is működik egy borbély. Madarász Antal, paksi keresztény borbély, bepanaszolja a paksi zsidó és a bikácsi keresztény borbélyt. Mindkettőtől hihetőleg egyaránt félti a maga kenyerét. Ócsárolja képzettségüket és népámítónak nevezi őket. Panaszleveléből kiderül, hogy a néhány hónapja Paksra vetődött zsidó borbély nemcsak a népes zsidó község körében de, a keresztény lakosok között is sok beteget szerzett a maga számára.[10]

A *gyönki* zsidó község először 1789-ben ad hírt sebész tagjáról.[11] Jelenlegi ismereteink szerint nehéz eldönteni, hogy mikor került az első tanult zsidó orvosdoktor Tolna megyébe. Az 1848. évi szélesköru népességösszeírásban már egy tucat zsidó sebész és „orvos tanár" szerepel. Bonyhád, Bátaszék, Dombóvár, Gyönk, Hőgyész és Paks után a kisebb települések, mint Iregszemcse, Pincehely és Simontornya is orvoshoz jutottak.

Hőgyészen egy általános orvos és egy orvos-sebész, Iregszemcsén „orvos-tanár", Dombóváron „okleveles sebész" működött, aki ko-

rábban katonaorvos volt, Nobel János. Népszerűségére és a demokratikus közfelfogásra jellemzően 1848-ban járási tisztiorvossá választották.[12]

A felsoroltak közül egyedül a hőgyészi Fischer Illésről tudjuk, hogy 1822-ben magyar egyetemen nyerte képesítését miután 1819-ben Magyarországra érkezett. A cseh-országi Rakonitzban született 1794-ben s 1829 óta lakott Hőgyészen, de még 1848 nyarán sem rendelkezett letelepedési engedéllyel.[13] Az első bonyhádi zsidó orvosdoktorral, *Nabath Sámuellel* első alkalommal 1823-ban találkozunk,[14] majd neve előfordul a bonyhádi Chevra Kadisa jegyzőkönyvében 1841-ben. Ugyanekkor említés történik egy Schuller nevű orvosról is. Róla egyértelműen nem derül ki, hogy a zsidó községhez tartozott-e. Betegápoló személyzetről is értesülünk ugyanebben az évben, amikor is a bonyhádi Chevra megegyezést létesít Weisz Rozi nevezetű bábaasszonnyal a szülés körüli teendők ellátására. Az 50-es években történik említés egy Hanna nevű ápolónőről. A bonyhádi betegápoldáról szóló közlés a 70-es években ugyancsak feltételezi ápolószemélyzet működését.[15]

JEGYZETEK

a Tolna megye zsidó lakosságának egészségügyi helyzetéről és a zsidó orvosokról című fejezethez

[1] T. m. L. N. Ö/476. és N. Ö/546. sz.

[2] *Gutai Miklós:* Tolna megye egészségügyének története az 1801. és 1831. év között. Tanulmányok Tolna megye történetéből VI. kötet. Szekszárd, 1975. 267. o.

[3] *Eisner János:* op. cit. 48. o.

[4] T. m. L. Közgyűlési iratok 117–1/1849. sz.

[5] T. m. L. Közgyűlési iratok 782/1848. sz.

[6] Elemzésünk a Pécsi Izraelita Hitközség levéltárában őrzött halotti anyakönyvek felhasználásával készült.

[7] *Glósz József* szekszárdi levéltáros kutatásai szerint a szekszárdi Ferenc-kórházban egyetlen földesúri családtag sem ápoltatta magát. Az ápolási költségeket közadományokból és a hozzátartozók befizetéseiből fedezték. A temetkezési költségeket nem ritkán a hozzátartozó hátrahagyása nélkül elhaltak községi tanácsán hajtották be.

[8] *Kiss István:* op. cit. 254. o.

[9] MZSO XVII. 288. o.

[10] T. m. L. Közgyűlési iratok 3 : 1521/1763. sz.

[11] T. m. L. Zs. Ö/572. sz.

[12] Pesti Hírlap 1848. évi július 1-i szám.

[13] T. m. L. Zs. Ö/581. sz.

[14] *Egyed Antal:* op. cit. 9. o.

[15] MZSO VII. 288. o.

BONYHÁD

A régészek ásója még sok mindent feltárhat a bonyhádi nép múltjából, építkezési és temetkezési szokásairól, esetleg mindennapi elfoglaltságáról is megtudhatunk egyet-mást, de az *írásos emlékek* a törökdúlásról és az azt megelőző évszázadokról mélyen hallgatnak.

A Bonyhádra s azon belül a zsidók életére vonatkozó feljegyzések mindössze a legutóbbi két és fél évszázadról adnak számot. Ezekből az elsárgult és csonka iratokból kell megfejteni a bonyhádi zsidó község kialakulásának és virágzásának titkát.

A hajdani Bonyhád pezsgő életének érdekes és jellegzetes színfoltja volt a zsidó kereskedő és kézműves réteg, az elmúlt századok folyamán messzföldön gyarapítva és öregbítve a mezőváros hírét, de a zsidó körök előtt a bonyhádi zsidó község, rabbijainak, jesiváinak és tudós tagjainak köszönhette kimagasló tekintélyét.

A responzum-irodalomban a bonyhádi zsidó község, második rabbijának, Izrael Bisencznek Landau Ezekiel prágai rabbihoz intézett levele által válik ismertté.

Magának a mezővárosnak a neve ugyancsak felbukkan — mint átírási kérdés — a harmadik bonyhádi rabbinak, Freistadt Ábrahámnak Landau Ezekielhez címzett iratában. Tudjuk, s munkánk során már több ízben találkoztunk azzal, hogy a héber nyelvű válólevelek kiállítása alkalmával a magyar helységnév pontos és egyben hagyományszerinti átírása gyakran okozott gondot azoknak a rabbiknak, akik önhibájukon kívül, a magyar nyelvben csekély jártassággal rendelkeztek, Ez indítja Freistadt Ábrahámot is arra, hogy kikérje Landau

Ezekiel véleményét, mivel az 1794. évi nagy tűzvész következtében a régi iratok elpusztultak s a község rabbija nem tudta, miképpen kell Bonyhád nevét héber betűkkel átírni, továbbá abban sem volt bizonyos, hogy a helység neve Bonyhád-e, amint az a telekkönyvben szerepel, vagy Bonyhádi, ahogyan a földesurat nevezik.

A válasz megvilágítja a kor rabbijainak gondolkodását, amelynek jellemzője, hogy minden elképzelhető kérdést, az adott esetben egy magyar nyelvhelyességi problémát is, héber nyelvi párhuzam, vagy bibliai azonosság alapján akarnak, megindító naivitással megoldani. Az átírásra vonatkozóan Landau azt feleli, hogy a néhai Izrael rabbi községe nevének utolsó betűjét a héber átírásban „tet" betűvel adta vissza, ami egyébként „Bonyhát" meg is felel a németes hangzásnak s könnyen elképzelhető, hogy a túlnyomóan németül beszélő bonyhádiak ajkán mezővárosuk neve „Bonyhát"-nak hangzott. A levelezés érdekesebb része ezután következik, amennyiben Freistadt kifejti, hogy nézete szerint a „bonyhádi" csupán annyit jelent, hogy Bonyhádról való, tehát a helyes átírás az „i" elhagyásával történhetik. Landau Ezekiel, aki korának legkiválóbb talmudistái közé tartozott, minden bizonnyal egyetlen szót sem tudott magyarul. De helyesli Freistadt nézetét, miután az „i" képző a héber nyelvben is a valamihez való hozzátartozást fejezi ki. Laban ha-Aram-i annyit tesz, mint az Aramból származó Lábán. A délibábos etimológiát a véletlen találkozások igazolták. Ettől eltekintve azonban Landau Ezekiel tárgyszerű ismeretekkel bír, mert arra a további kérdésre, hogy Bonyhád nem zsidó nevei közül melyiket kell a válólevélben feltüntetni, a magyart-e, vagy a németet, úgy felel, hogy a magyart, minthogy a német nyelv csupán az osztrák császárok uralkodása óta terjedt el.
(Richtmann Mózes: Landau Ezekiel és a magyar zsidók, MZsSz XXII. 1905. 318–319.)

Az egykori szemtanú, Józséf ha-Kohén Schwartz[1] méltán írja visszaemlékezéseiben: ebben a gyülekezetben fészekre talált a tóra, fiókái a szentírás, a misna és a talmud mesterei voltak, akik szívesen mellőzték kenyérkeresetük gyarapítását, cserébe tudományok gyarapításáért. A múlandó élet óráit boldogan áldozták az örökéletért, melyhez a tudás útja vezet. Tanítóik, útmutatóik a tóra tudomány hatalmasai

voltak, járatosak és éleslátásúak a szent tudomány problémaköreiben. Ők (rabbijaik) úgyszólván ki sem mozdultak tanházuk falai közül, de az ország minden részéből áramlottak hozzájuk a tudásra vágyó ifjak, hogy merítsenek a mesterek tudományának forrásaiból. (Idézve: *Fuchs Jesivot*, 205.)

Bonyhád története a XVIII. században sok tekintetben elölről kezdődik. Mikor a török kivonult és 1721-től kezdve a telepesek végleg megszállják ezt a vidéket, megváltozik Bonyhád néprajza és gazdasági élete. A korszakváltás idején „az adórovó Tolna megyében 13 népes helyet és alig 1200 embert talált".[1/a]

A századfordulón mindössze 4 lakos él Bonyhádon, később ezek is odébb állnak, vagy a pestis áldozatai lesznek. Mindenesetre 1720-ban, – Acsády Ignác közlése szerint[2] – négy év óta senki sem lakja. Vidéke egyfelől bozót és nádas, más oldalról kopár mező és erdőség. A mezőgazdaságot megbénítja az igaerő hiánya. De hiányzanak az iparosok és kereskedők is, ami a szétszórtan élő lakosság áruellátását sújtja.

A rácok is megszöknek innen, „a rácság is, hogysem kínoztassa magát, énkább odamegyen, ahová két szeme viszi."[3] A nagyobb arányú betelepítésig egyre romlik a vidék közgazdasági helyzete. Az ijesztően kevés iparos 1720-ban, nagy szegénysége folytán, fel sem kerül az összeírási jegyzékre, holott 5 évvel korábban még 7 adófizetésre képest találtak.

Beszédesek az elnéptelenedést bizonyító adatok, még akkor is, ha a lakosság bizonyos százalékában fizikailag nem is pusztult el, de mindenesetre a földesúri és állami közegek számára elérhetetlen helyen várta a viharos esztendők múlását. A század elején a falvak és mezővárosok állandóan „futófélben voltak", aminek következménye ebben a megállapításban jutott kifejezésre „itten a nagy pusztaság miatt absolute még pénzért sem kaphatni semmit". A jobbágy rongyokat ölt magára, mert nincs kivel búzát cseréljen, a katona lova patkó nélkül poroszkál, mert kovács és patkóvas messzeföldön nem található. Tolna vármegye 1710. május 26-án írja Nádasy Ferenc császári tábornoknak, hogy a kevés megmaradt falu egy részét sem a „Nemes Vármegye, hanem a pestis bírja."[4]

A bonyhádi zsidók betelepülésére vonatkozó ismereteink az 1740-es évek elejére vezetnek vissza. Eisner a korábbi betelepülést azzal bizonyítja, hogy abban a temetőben, amely utóbb a neológ hitközség temetője lett, egy 1703-ban emelt sírkő áll.[5] Semmi sem támogatja azt a feltevést, amely szerint a század első éveiben teljesen néptelen Bonyhádon zsidók éltek volna. Ittlétüket teljes bizonyossággal csak négy évtizeddel később állíthatjuk.

Első ízben az 1741. évi összeírásban találkozunk Bonyhádon zsidókkal. E négy első bonyhádi zsidó: Wolf, Marcus, Paul és Salamon. Kereskedelemből élnek. Árukészletük azonban a szatócs, vagy a házaló portékájának választékát nem haladja meg. Marcus és Salamon az uraság pálinkafőzdéjét is bérli. Az első telepesek a földesúrnak 69 forint árendát fizettek.

A helyenként alig kibetűzhető összeírás egy ismeretlen kóbor borbélyról és fiáról is megemlékezik, de ezt a bejegyzést az összeíró később áthúzta. Mindössze ennyi vehető ki belőle, „vagabundi Tonsor ... cum filio ... nihil solventes Dominio ..." („Kóbor borbély ... a fiával ... nem fizet az uraságnak ...").[6]

A vagabund zsidók, úgy látszik, nem sok biztatót mondhattak Bonyhádról, mert néhány évig alig nőtt itt a számuk. A távozók egyike 1742-ben lakhatási engedélyt kap Batthyány Károly gróf Pécs mellett fekvő üszögi birtokán. Üszög puszta ezáltal az első baranyai zsidó településsé válik. Egyébként Baranya vármegye 1746. évi szabályrendelete gátat vet az üszögi zsidó szatócs működésének. A zsidók további letelepedését megtiltja s csak vásárain tűri meg őket. Jó sokára 1777-ben nyílik meg az út, a baranyai gazdasági életbe történő bekapcsolódáshoz.[7]

A második összeírás 1745-ből származik a bonyhádi zsidókról. Ebben is négy zsidó háztartásról esik szó, de a négy évvel korábbi állapothoz képest csak egy ismerős névvel találkozunk, a pálinkafőző Salamon Dávidéval. A másik három viszont új ember.

Két család háztartása egy-egy üzlettárssal bővül, akik in uno pane, azaz egy kenyéren élnek a megjelölt családokkal, eképpen összesen hat kereskedőt találunk 1745-ben Bonyhádon.[8]

Magukkal hozták feleségüket és gyermekeiket is. Az egyik család-

nak tehene, a másiknak lova volt. Lakásukról most még nincs hírünk, de a következő év őszén már tudjuk, melyikük lakott urasági „zsidó házban", melyikük bérlakásban, földműveseknél.[9] Ettől kezdve a zsidók helyzete fokozatosan megszilárdul. Egyre kevésbé illik rájuk az „instabilis" „nem állandó" jelző s még kevésbé a „vagabundus" „kóborló" megállapítás.

Úgy tűnik, megtalálják számításaikat és nem sok időnek kell eltelnie ahhoz, hogy nevüket a gyarapodó kereskedők sorában találjuk. Schilson János 1745. évi távozása után új földesurak, a Perczel és a Kliegel család joghatósága alá kerülnek. A nem rég települt zsidók értékes tulajdonságait csakhamar felismerik. Átlátják, hogy e zsidó emberek fontos tényezői és megvalósítói a földesúri jogosítványok hasznosításának. Egyrészt arra alkalmasak, hogy a jobbágyok termény- és állatadóját, másrészt a földesúri birtokokról betakarított termékeket készpénzzé alakítsák át. Jelentőségüket emeli, hogy a lábon álló gabonára, dohányra, vagy a gyapjúra a termelőknek előleget fizetnek.

Ideérkezésük előtt Schilson János és Kun Ferenc a húsmérést, a pálinkafőzést és az urasági borkimérést, az uradalmi épületekben, zselléreikkel végeztették. Azonban az érdektelenség s nemegyszer a hozzáértés hiánya, arra indította a földesurakat, hogy e jogosítványaikat bérbe adják az engedélyükkel s birtokaikon megtelepedett zsidóknak. A tapasztalat azt mutatta, hogy ezek az üzletágak a zsidók ideérkezése után fellendültek.

A XVIII. század derekán fordulat állott be Bonyhád lakosságának összetételében. A református magyarok száma és részaránya eleinte változatlan, később határozottan csökken, míg a német földművesek és kézművesek, majd a zsidók lélekszáma erőteljesen növekszik. Az 1728. évi nádori összeírás 47 magyar családról tudósít, húsz év múlva, mindössze 12 magyar adózóval találkozunk. A német családok száma 31-re emelkedik. Közel ennyi a zsidóké is. (Adataink 1746-ból és 1752-ből származnak. A zsidó családok száma az előbbi évben: 13, az utóbbiban: 31 volt).[10]

A lakosság e három csoportja, élén saját elöljáróságával, külön kolóniát alkot. A zsidók bírája Ábrahám Izrael, s az első névről is-

mert zsidó chirurgus, azaz sebészmester Jacobus Abraham. Az 50-es évek végén 149 lelket számlál a bonyhádi zsidó község, ezek 41 családban elosztva élnek.[11]

Újabb másfél évtized elteltével a zsidó lakosság erőteljes szaporodásának lehetünk tanúi. Egy teljeskörűnek mondható összeírás szerint 1775-ben a felnőttek száma 230, a gyermekeké 177. Összesen 414 személy került a nyilvántartásba. Három évvel később névszerint, foglalkozásuk és jövedelmük feltüntetésével írták össze a bonyhádi zsidókat. E jól értékesíthető jegyzék segítségével kíséreljük meg Tolna megye legnagyobb zsidó községének a bemutatását. Meg kell jegyeznünk, hogy Paks, mind a lélekszám, mind a foglalkoztatottak tekintetében a második helyre szorult, s a továbbiakban is ezt a helyet tartja. A bonyhádi lélekszám 1775-ben: 414, ugyanekkor a paksi 384. A kereskedő családfők száma 1778-ban Bonyhádon: 72, Pakson: 68 volt.

Az alábbiakban bemutatandó áttekintés szerint 1778-ban Bonyhád zsidó lakosságának 3/4 része kereskedőkből és kézművesekből állott.

A kereskedő osztály három rétegre tagolódott

1. A közszükségleti cikkeket boltban, bódéban és vásári sátorban árusító *mercatorok* azaz kereskedők, akiknek a száma 14-et tett ki. Mindnyájan Bonyhádon laktak, családjaikkal együtt, földesúri, vagy paraszt házakban. Ez a réteg volt a legmódosabb. Szövetet, pántlikát, divatékszert, gyertyát s más egyebeket árusítottak. Kimutatott évi jövedelmük 100—200 forint között mozgott, átlagban egy főre számítva 156 forintot tett ki évi keresetük.

2. Ugyancsak a kereskedők osztályába tartoztak a quaestorok, akiket általában *kupecok*nak mondottak.[12] Gabona, dohány, gyapjú és bőr felvásárlásával, majd viszonteladásával foglalkoztak. Vidéki útjaikra rendszerint tányérokat, bögréket, evőeszközöket vittek, a felvásárolt termékek egyrészét ezekkel fizették. Többen voltak, mint a boltosok és a vásári kereskedők. Nyolc bőrszedőt, négy dohánykereskedőt, három gyapjú-ügynököt és két sókereskedőt találunk közöttük. Jövedelmük átlagosan 49 forint volt, tehát egyharmada a boltosokénak.

3. „*Pinckeljud*," azaz „hátas-zsidó", vagyis áruját a hátán hordó kereskedő megjelöléssel 17 zsidó neve mellett találkozunk. Csak hétnek volt közülük Bonyhádon lakása. A többiek csűrökben, pajtákban húzódtak meg, szerencsés esetben valamely család rövid időre befogadta őket. Az ő megélhetésük volt a legkeservesebb. Hiszen még a megtelepült és lakással bírók is nagyon szerény kimutatott jövedelemmel rendelkeztek ebben a csoportban. Ezeknek évi jövedelme fejenként 27 forintot tett ki. De az ideiglenesen Bonyhádon tartózkodó, nőtlen s lakás nélküli fiatalemberek egy főre eső jövedelme mindössze 14 forint volt évenként.

Ezeknél a kereskedőknél több esetben azt a megjegyzést is olvashatjuk, hogy lisztkereskedésből élnek. A gyakorlatban ez úgy történt, hogy a szekerükre pakolt néhány zsák lisztet az útvonalukba eső falvak parasztságánál gabonára cserélték, illetve készpénzért eladták. A zsellérek, sem lovuk, sem ökrük nem lévén, mit szekérbe foghattak volna, hogy a legközelebbi malomba mehessenek, kapva-kaptak a házhozszállítás e lehetőségén.

A lisztkereskedők számára ez a tevékenység szerény, de biztos megélhetést nyújtott és jóformán semmiféle kockázattal sem járt.[13]

Az összeírás szerint kilenc zsidó *kézműves* (opifex) élt Bonyhádon ebben az időszakban. A szűcsök, szabók, tímárok és vargák a szokványos helyi ipar keretein belül állnak, míg a könyvkötő (compactor) és a két ötvös, ékszerész (aurifaber) már magasabbrendű, az életszínvonal növekedésével és a műveltség terjedésével kapcsolatos igények jelenlétére utalnak. Mindegyik iparosnak van bérelt lakása, a két szűcs tehenet és kecskét, a tímár két lovat is tart. Jövedelmüket fejenként évi 41 forintra becsülik, ami valamivel kevesebb, mint a kereskedők második osztályába tartozó felvásárlóké.

A bonyhádi zsidó társadalom harmadik osztálya zömmel, a *zsidó község funkcionáriusai*ból áll. Ezek, ha a szorosan funkcionáriusnak nem tekinthető két zenészt is ide számítjuk, összesen tizenketten vannak.

Izrael Löbl rabbi 60 forint évi fizetésben részesül. Az oktatásban az iskola igazgatója és három tanító működnek 30 illetve 20 forint jövedelemmel. A liturgiát és a rituálékat egy kántor, az összeírásban

cantus magister és egy metsző, a sacterus látja el. A zenészek az esküvői vigasságokon és a purimi vidám összejöveteleken kapcsolódtak szorosabban a zsidó község életéhez.

A felsoroltakon kívül bizonyos manualistákról is megemlékeznek az összeírások. Így nevezték Bonyhádon, de Pakson is a rituális fürdő szolgáit, a tímárok és a pálinkafőzők segéderőit. Jövedelmüket a hivatalos becslés évi 18—20 forintban jelölte meg.

A bonyhádi zsidó község előbbiekben részletezett 1778. évi becsült jövedelme: 4086 forintot tett ki, egy-egy adózó zsidó lakosra ezek szerint 57 forint jutott. Ha ehhez az egy főre jutó átlagszámhoz viszonyítjuk a különböző rétegek jövedelem adatát, úgy lényeges szóródást figyelhetünk meg.

Társadalmi réteg megnevezése	*Becsült jövedelem, Ft/fő*	*Az 57 forintos átlagtól való eltérés Ft-ban*
mercator	156	+99
questor	49	− 8
Pinckeljud (állandó lakos)	27	−30
Pinckeljud (ideiglenes lakos)	14	−43
opifex	41	−16
manualista	19	−38
hitközségi funkcionáriusok	30	−27

A felsorolt jövedelmek nemcsak a kereskedésből és iparból, illetve a zsidó községtől élvezett fizetésből adódtak, hanem beleszámították azokba a jószágokat is. A család jövedelmébe a kecskét 1 forinttal, a tehenet 2 forinttal, a lovat — minőségétől függően — 4—5 forinttal, a hizlalt marhát 15 forinttal számították. Álljon itt egy példa erre: Izsák Marcus jövedelme kereskedésből 150 forint, árendából 60 forint, s két lova van 10 forint értékben, tehát összes jövedelme 220 forint.

Lakásviszonyok 1780-ban

Hazai hitközségi monográfiáink általában kevéssé vannak tekintettel a magánélet szféráira, minthogy ennek kutatására a legtöbb hitközség esetében kevés forrás állott a szerzők rendelkezésére. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a Perczel Nemzetség Levéltára segítségével ilyen vonatkozásokat is sikerült megismernünk. Az alábbiakban a zsidó község tagjainak lakásviszonyairól kívánunk képet nyújtani e családi levéltár adatainak értékesítésével.

A zsidó község tagjainak egyharmada ugyanis Perczelék házaiban bérelt lakást. Az 1780. évi vagyonleltár szerint 18 lakóház és egy imaház állott Bonyhád déli felében, a Perczel kúria szomszédságában. Nemcsak lakásaikat, de templomukat is az uraságtól bérlik.[14]

A lakóházak nagyobbik hányadát egy-egy család, kisebbik részét két család lakta. A rabbi által bérelt házban hat család lakott, míg egy másik ház négy családnak adott otthont. A ház nagyságától, állagától és lakóinak számától függött a lakbér, melynek összege 12—80 forint között váltakozott.

Izrael rabbi lakótársai két özvegy asszony, egy falujáró sókereskedő és egy ismeretlen foglalkozású zsidó ember volt. E legnagyobb bérház adatai a következők voltak: hossza 28 öl (1 öl = 1,896 méter), szélessége négy öl, alapterülete 403,6 négyzetméter.

A ház hat lakóját egy-egy szoba, konyha és kamra illette meg. Egy lakás alapterülete átlagban 67,3 m^2 volt, a falakkal együtt, melyek vastagságáról az egykorú leltárak nem tudósítanak bennünket. A tetőt zsúpszalma fedte.[15] Az egyvégtében 54 m hosszú házon 6 külső ajtót nyitottak. Az ablakok rendkívül jelentéktelenek lehettek, a leltárba fel sem vették azokat, holott az épülethez felhasznált téglát, vályog s más építési anyagok pontos felsorolását nem mulasztották el feljegyezni.

Mayer Laibnich (?) és három társa 23 öl hosszú és 2 öl széles, tehát 249 m^2 alapterületű s minden bizonnyal nagyon régi házban lakott. Az egész építményt 190 forintra értékelték. Két lakás mindössze egy-egy szobából és konyhából állott, míg a másik kettőhöz egy-egy kis éléskamra is tartozott. Négyen összesen 44 forint lakbért fizettek az uraságnak.

De volt ennél jóval komfortosabb lakás is. Két szobából, konyhából és kamrából állott. Évi bére 60 forint volt. A házhoz egy pálinkafőző ház is kapcsolódott, 30 m²-el nagyobb, mint a lakóház.

Az egykorú elnevezés a zsidó lakosokat úgy jelölte meg, hogy melyik földesúr joghatósága alatt álltak. Forrásaink ezért beszélnek például „Perczel zsidókról". Közülük hatan tartottak boltot is bérlett házukban.

A legjelentősebb boltos kereskedő Lőbl Éliás, egyben a zsidó község bírája is volt. Lakása és boltja egy 25 m hosszú házban foglalt helyet, két szoba s egy konyha állott rendelkezésre. Ezt az épületet nem a szokásos zsúpszalma, hanem nádtető fedte. Nem érdektelen megjegyeznünk, az 5×6 m-es bolthelyiség felépítése, amelyhez 12 500 égetett téglát használtak fel, költségesebb volt, mint a lakóházé. Bőrrel, vászonnal, posztóval, papíráruval és dohánnyal kereskedett. Jó menetelű üzlete lehetett, mert az uraság telkén, de a saját költségére raktárat, istállót, kocsiszínt és más építményeket létesített.

A bonyhádi zsidó kereskedők közül Selig Mayer bérelte a legnagyobb házat, ahol lakása mellett üzletét és jókora áruraktárát is tartotta. Az épületért özvegye 1784-ben évi 100 forint bért fizetett. Igaz, ez volt az egyedüli a zsidók-lakta házak közül, melyet zsindellyel (hosszúkás fa lemezekkel) fedtek. Szobái padozatát deszka borította.

Egyetlen család lakott 3 szobás lakásban s ehhez két konyha is járult. Ezt a lakást a leltározók 1780-ban felújított állapotban találták. A szobákat és a 2 konyhát friss padozattal, s a háztető is egészen új volt. A bérlő Wolf Sámuel az istállót a maga költségén építette, az egész komplexumért évi 60 forint bért fizetett. E legnagyobb zsidó bérleménnyel szemben áll a leltár szerint is domunculának nevezett házikó, roskatag állapotban, amit mindössze évi 12 forint fejében bérelt Simon Meer. Hogy mi célból, nem derül ki, mert ugyanakkor ő maga a szomszédban egy jó állapotban lévő, két szobából, konyhából és kamrából álló házban lakott.

A fentiekből megállapíthatjuk, hogy az egy családos házak száma 13, a két és négy családos házaké 2–2 volt, míg egy olyan házat ismertünk meg, amelyben 6 család helyezkedett el.

Az életkörülmények még jobb megismerése végett nézzük meg a továbbiakban a házak alapterületét és az egy családra jutó átlagos nagyságát a lakásoknak.

Az 1 családos házak területe: 22–227 m², 1 lakásra jut 104 m², a két családos házak területe: 81–109 m², 1 lakásra jut 47 m².
A négy családos házak területe: 87–249 m², 1 lakásra jut: 42 m², a hat családos házak területe: 403 m², 1 lakásra jut 67 m².

A lakások csoportosításából levonható következtetések csak az 1780 körüli évekre érvényesek. Az életkörülmények változása folytán differenciálódik a lakásellátottság is. Míg a legtöbben jobb lakást kerestek maguknak, vagy a meglévőt korszerűsítették, addig például Ábrahám Goldsmidh ötvös bérleménye annyira veszített értékéből, hogy a Perczel család, 42 forintos bérleti díját 1784-ben 32 forintra mérsékelte. Ugyanekkor egy fűszerkereskedő, hogy boltjával egy fedél alatt lakhasson, 40 forintos házat bérel, míg addigi lakása csupán évi 16 forintjába került. Izrael Wolf rabbi még öt másik családdal szorongott az urasági zsidóházban, ahol 12–15 forint között változott a lakások bére. Utóda számára 1787-ben a zsidó község különálló házat bérel évi 40 forintért.

A két bonyhádi földesúri család a Perczelek és a Klieglek joghatósága alatt, 1787 november végén 77 házban éltek a zsidó családok. A felnőtt, azaz 15 éven felüli férfiak száma 214 volt, míg a nők és gyermekek létszáma 600 körül járt.

Az összeírási jegyzékből megállapítható, hogy 10–10 házra átlagban 28 férfi jutott.

Ha figyelembe vesszük, hogy a zsidó családok, illetve háztartások az apán kívül még egy-két fiút, sőt szolgát és segédet is számláltak, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a családok fele egyedül lakta a házakat. Mindössze 10 házról tételezhetjük fel, hogy két-három zsidó háztartásnak adott otthont, míg a fennmaradó 10 házban éltek tömegesen zsidó családok, melyek 5, 6, 7, 8, illetve 11 férfi hozzátartozót számláltak.
Ezeket a megállapításokat igazolja az alábbi kimutatás:

Az	1 férfi lakót befogadó házak száma:	26,	bennük: 26 férfi
a	2	14	28
a	3	17	51
a	4	10	40
az	5	3	15
a	6	1	6
a	7	3	21
a	8	2	16
a	11	1	11
Összesen:		77 házban	214 férfi

NÉPMOZGALMI ADATOK A XVIII. SZÁZADVÉGI BONYHÁDRÓL

A zsidó lakosság szaporodását meredeken emelkedő trend (fejlődési irányzat) jelzi. A népességszaporulat két forrásból táplálkozik:

1. – a bevándorlásból
2. – a kedvező születési arányszám alakulásából.

A *mechanikus* népmozgalom, például a bevándorlás arányairól másutt részletesen szólunk, ezért az alábbiakban csak a XVIII. század hetvenes éveinek úgynevezett *természetes* népmozgalmi jelenségeit (házasság, születés, halálozás) megörökítő adatokat elemezzük.

A természetes népmozgalmi jelenségek vizsgálatánál általában olyan mutatószámokat használunk, amelyeknél az összehasonlítás tárgya a házasság, a születés, és a halálozás, a viszonyítási alap pedig az adott területen élő népesség. Szokásos az ezer lakosra jutó házasságkötések számának a vizsgálata, méginkább tanulságos az élveszületések és a halálozások számának egybevetése az adott területen, esetünkben a Bonyhádon lakó népesség számával.

Két adat hányadosából úgynevezett *arányszámot* kapunk. Vegyük szemügyre Bonyhád 1777–79. évek közötti születési adatait![16] Ebben az időszakban átlagosan évi

16 zsidó és 170 nem zsidó gyermek

született. Ahhoz, hogy az ezrelékben kifejezett születési arányszámot

megállapítsuk, szükség van a helység teljes népességi adatának ismeretére.

– zsidók átlagos évi lélekszáma	416 fő
– nem zsidók átlagos évi lélekszáma	1860 fő

Fenti adatokból a következő születési arányszámok képezhetők:

– zsidóknál: $\frac{\text{a születések száma}}{\text{a teljes népesség száma}} = \frac{16}{416} = 0{,}038$ azaz 38 ezrelék

– nem zsidóknál: $\frac{\text{a születések száma}}{\text{a teljes népesség száma}} = \frac{145}{1860} = 0{,}078$ azaz 78 ezrelék.

Hőgyészen ugyanebben az időszakban a zsidó és nem zsidó lakosság születési arányszáma valamivel közelebb áll egymáshoz: a zsidóknál 42 ezrelék, a nem zsidóknál 70 ezrelék. Messzemenő következtetéseket nem lehet levonni a két mezőváros népmozgalmi adataiból, legfeljebb egy tény látszik valószínűnek, mégpedig az, hogy a zsidó családoknál a konkrét időszakban lényegesen kisebb volt a gyermekáldás, mint a nem zsidóknál. A demográfiai kutatások szerint a fejletlenebb gazdasági és társadalmi viszonyok között élő népcsoportokra a magas halálozási arányszám (mortalitás) és az ugyancsak magas születési arányszám (natalitás) jellemző. A nagy gyermekáldás és halandóság korszakaiban nem lehetett tudni, az újszülött megéri-e a holnapot, a csecsemő a tavaszt.

A bonyhádi és hőgyészi keresztény lakosság körében tapasztalt lényegesen magasabb születési arányszám, minden bizonnyal a csecsemő- és gyermekhalandóság okozta veszteség pótlását szolgálta, de a jelenség mással is magyarázható. A gyermekek csekély létfenntartási költségei, az iskoláztatás hiányából, az igénytelen élelmezésből és ruházkodásból eredően, továbbá a gyermekmunka elterjedt volta mellett a lakosság teljes körére kiható vallás-erkölcsi nézetek, a szokásbeli és más pszichológiai tényezők is minden bizonnyal hatással voltak a gyermekszaporulatra.

Bonyhád zsidó lakossága 1778–1808 között megnégyszereződött, de ez a fejlődés nem hasonlítható a vonalzóval meghúzott egyeneshez. Az erőteljes növekedés gyakorta súlyos visszaesések közepette ment végbe. A járványok és más népbetegségek a zsidókat is megtizedelték. Így állott elő az a helyzet, hogy 1781-ről 1782-re a bonyhádi zsidó lakosság létszáma 380-ról 434-re emelkedett, azaz 14%-al nőtt, a következő évben viszont 30%-al csökkent. A fogyatkozás okait a következőkben látjuk:

a) 1783-ban a házasságkötések száma összesen	42
b) az elhalt házaspárok száma	79

Ugyanebben az évben:

a) a születések száma	99
b) a halálozások száma	401

A születéseket messze meghaladó halálozási adatok miatt Bonyhád zsidó lakossága 302 fővel csökkent. Az elhaltakból 88 férfi és 85 nő, 128 fiú és 100 lány.

A nyolcvanas éveket megelőző időszakban a születések száma jelentős mértékben meghaladta a halálozásokét. Számokban kifejezve: 1777–79 között 48 zsidó gyermek született Bonyhádon, míg elhunyt 28. Ebben az időszakban tehát ugrásszerűen nőtt a természetes szaporodás.

A népmozgalomban végbemenő folyamatok egyik fontos mozzanata a népesség megújulása, újratermelődése *(reprodukciója)*.

A zsidóktól lakott települések népességének adatokkal dokumentálható reprodukciója az 1780-as években visszaesett. A születés és halálozás adatainak különbsége csökkent – a születési és halálozási arányszám közelített egymáshoz sőt, mint fentebb láttuk, 1783-ban a természetes szaporodás folyamata megtorpant és átmenetileg – a statisztika szakkifejezése szerint – „természetes fogyásba" csapott át. *Andorka Rudolf* más területen végzett vizsgálatai alapján arra a következtetésre jutott, hogy 1787 után csökkent a születési arányszám, míg a halandóság nagyobb volt, mint azelőtt.

Bonyhád, Görbő, Gyönk és Hőgyész zsidó családjaiban 1780–1784 között évről évre mérséklődött a születések száma. A lakosság kor szerinti összetétele egyideig a felnőttek javára tolódott el. Döntően a 80-as évek végétől az 1800-as évek elejéig végbemenő *beköltözés eredményezte* Bonyhádon is az 1778-as állapothoz mért hatalmas növekedést. Hogy honnan indult el ez a nagy utánpótlási folyamat, arról alább még szó lesz.

A népesség reprodukciója szempontjából meghatározó szerepe van a házasságok termékenységének, vagyis annak, hogy egy házasságból hány gyermek születik. A *termékenység* (fertilitás) viszont a házasulók életkorától is függ. „Az a tény, hogy a nők mondjuk 18 éves koruk helyett 28 éves korukban házasodnak, néggyel-öttel csökkenti gyermekeik várható maximális számát."

E megfontolásból kiindulva a zsidó lakosságról készült népmozgalmi statisztikák érdekes színfoltja lehet a *házasulandók életkorának* bemutatása. Bonyhádról a következő kimutatás tájékoztat.

A házastársak életkora	*zsidó*		*nem zsidó*	
	férfiak	*nők*	*férfiak*	*nők*
	száma		*száma*	
16–20 évesek	3	7	6	33
21–25 évesek	4	–	25	7
26–30 évesek	1	1	9	1
31–35 évesek	–	–	6	3
36–40 évesek	–	–	1	4
41–45 évesek	–	–	2	–
46–50 évesek	–	–	–	1
Összesen	8	8	49	49

Látható, hogy a zsidó nők – egy kivétellel – 20 éves korukig férjhez mentek, míg a keresztény leányoknak csak kétharmada kötött

ilyen fiatalon házasságot. A zsidó férfiaknak közel a fele igen korán nősült s egy kivétellel, 25 éves korukra már valamennyien házasok. A keresztény férfiaknál a 20 éven aluli házasságkötések számaránya elenyészően csekély. A férfiak feleszámban 21–25 éves korukban nősültek.

Ugyanebből az időszakból fennmaradtak a hőgyészi házasságkötési adatok is. A zsidó házasulók száma 7, a keresztényeké 43 volt. A nők valamennyien 20 év alatt voltak, a férfiak életkora 21 és 25 év között mozgott. A kereszténveknél nem tapasztaltunk eltérést a bonyhádi szokásoktól. Bonyhád és Hőgyész, e két zsidó centrum összesített adataiból képzett átlagok megítélésünk szerint általánosíthatóak Tolna megye zsidó lakosságának házasságkötéseire.

Ezek szerint a *férfiak* 20%-a 16–20 éves korban
67%-a 21–25 éves korban
13%-a 26–30 éves korban nősült.

A *nők* – egy kivétellel – 20 éven aluli életkorban mentek férjhez.[17]

A korai házasságkötés szokása a zsidó vallás családetikai tanításaiból következett.

A városiasodás útján

Bonyhád 1782. június 5-én II. József császártól mezővárosi rangot nyert.[18] Ez a tény elvileg már önmagában is a kereskedelem tevékenységi feltételeinek a javítását szolgálta.

E helyen – úgy véljük – egy kis kitérőt kell tennünk.

Számos város történetének a feldolgozása után a német történészek kísérletet tettek a városfejlődés okainak meghatározására. Sok okot soroltak fel, de nem sikerült kimutatniuk *azt az egyetlen* tényezőt, amely minden városra nézve általános érvényű, ennek a kérdésnek a megítélésében. *Henri Pirenne* a flandriai városok példáján, a feudalizmus keretei között végbement város kialakulást azzal magyarázza,

hogy a földesúr kedvezményeket nyújt valamelyik településének, amelyet azután a kereskedők tovább fejlesztenek. *Rúzsás Lajos* kimutatta, hogy Henri Pirenne e megállapítása: *a kereskedelem és a kiváltság döntő fontosságáról a városfejlődésben* érvényes a feudalizmus kései századaira is és Magyarországra is.[19] *Ráday Pál*, II. Rákóczi Ferenc diplomatája a Kárpátokon túli területeken, a nyugati példákkal azonos jelenséget figyelt meg. „Úgy tapasztaltam, hogy *azon várost* is nem a tatárok, hanem a keresztények és kiváltképpen *örmény kereskedők és zsidók ottvaló lakásukkal tették városnak.*"[20]

Nálunk Tolnában a XVIII. század első negyedében még nem tapintható ki a kereskedők aktív szerepe sem a városodásban, sem a városiasodásban. Ennek a mozgalomnak a zászlóvivői inkább a kereskedni szándékozó földesurak és a módos jobbágyok voltak. A kereskedő réteg, a század második felében — Bonyhád és Hőgyész mezővárossá alakulása idején — jut megfelelő városfejlesztő szerephez.

Oppidum, azaz vásártartási joggal felruházott mezőváros, már 1715-ben is tizenkettő volt Tolnában. A mezővárosi rang megszerzésében a lakosság számának nem volt jelentősége. Két szélsőséges példa erre: *Dombóvár* 16 jobbágy családja *mezővárosi* polgárnak mondhatta magát, míg *Decs* 74 családja *possesioban*, azaz falun élt.

A mezővárosok részaránya a megye összes lakott helységéhez mérten 20%, a bennük élő családok a megye teljes lakosságának alig 23%-át adják. Mezővárosainkban az átlagos családszám 40, a falvakban 34. A legcsekélyebb a mezővárosi lakosság az említett Dombóváron, a legtöbb Szekszárdon élt, 79 családban. A legkisebb lakott hely a „nova possessiumcula" titulussal bíró Börzsöny a maga három rác pásztorával. Decs 74 családdal alkotta a legnépesebb falut.

Mezővárosainkat tehát kezdetben nem a lakosság száma, és még csak nem is a határ nagysága különböztette meg falvainktól. A döntő tényező a helység forgalmi szerepe s a földesúr összeköttetése volt a királyi kamaránál kezdetben, később pedig a helyi lakosság foglalkozása, ebből következően a földesúrral szemben kimutatható erősödése, mind gazdasági, mind jogi tekintetben. Bátától Dunaföldvárig, Dombóvártól Simontornyáig nem csupán a vásártartási jog különböztette meg mezővárosainkat a falvaktól, hanem az a még ennél is fontosabb

tény, hogy *átmenetet alkottak* a possessio és a civitás, vagyis a földesúrtól függő falu és az önkormányzattal rendelkező város között.

Megyénk városai lényegében olyan jobbágy községekként foghatók fel, amelyek földesúri szolgáltatásaikat évente meghatározott összegben megváltották és bizonyos önkormányzattal rendelkeztek. Választott bíró szedte az adót és adta át a földesúrnak. Ezek a települések a kibontakozó árutermelés, terményraktározás és pénzgazdálkodás kisebb nagyobb központjaivá alakulnak. Itt fejlődnek ki a hetipiacok, akárcsak a két napos állat- és kirakodóvásárok.[21] A környék lakossága nagy mennyiségű mezőgazdasági terméket hoz fel, s vásárol ugyanott ruhaneműeket, a mezőgazdasági munkához szükséges felszereléseket, edényzetet s más egyebet.

A megye mezővárosai akkor jutnak igazi jelentőségükhöz, amikor nemcsak megjelennek ottan, hanem le is telepednek falaik között a kereskedők. Ház és telek hozzáférhető lett számukra. Ettől kezdve beszélhetünk a tolnai rácok, a dunaföldvári görögök és a megye egyre több településében a zsidók kereskedelmi tevékenységének szerepéről Tolna megye gazdaságtörténetében.

Mezővárossá nyilvánítása évében említettük, 307 zsidó lelket számláltak Bonyhádon. Tíz év múlva, 1793-ban a zsidó házaspárok száma kereken 100 volt. A családtagokkal és a befogadott árvákkal együtt 510 főből álló létszámhoz jutunk. De a valódi létszám nem is ez volt, miután a már 7 évvel korábbi, azaz 1786. június 30-án megejtett népszámlálás 684 ott tartózkodó zsidóról adott kimutatást. Ezek szerint 174 személlyel többről, mint 1793-ban. Ennél az adatnál két szempontot kell figyelembe vennünk. A teljeskörű népszámlálás az idegen zsidókra is kiterjedt. Az 1793. évi megyei összeírásból viszont az adózás miatti félelmükben kimaradhatott a zsidók egy része.

Fentebb utaltunk arra, hogy a bonyhádi zsidó lakosság reprodukciós képessége stagnál az 1780-as években, sőt csökkent is. A századfordulóra bekövetkezett szaporulat pedig nagyrészt a bevándorlási hullámmal magyarázható. Bonyhádon, az ott élő 15 éven felüli zsidó férfiakról olyan jegyzék készült 1807. március 2-án, amely pontosan 300 személyről nyújt részletes felvilágosítást. Megismerjük ebből az összeírásból a megkérdezettek nevét, életkorát, családi álla-

potát, születési helyét, Bonyhádra érkezésének időpontját s megélhetési lehetőségeit.

Ezt az összeírást most elsősorban abban a tekintetben vizsgáljuk, hogy megállapíthassuk, *mikor és honnan* kerültek az abban szereplő személyek *Bonyhádra?*

Bonyhád zsidó lakosságának összetétele a XIX. század elején

Mint legidősebb embert a 72 éves Simon Weisskopfot tartották számon. Bonyhádi eredetűnek vallotta magát, tehát 1735-ben kellett itt születnie. Elvileg ez lehetséges, bár az első zsidó telepesről csak az 1741. évből van hiteles adatunk. Kétkedve fogadjuk azt is, hogy Josef Berger 1742-ben született Bonyhádon, minthogy az 1787. évi névátírási jegyzékben ilyen név egyáltalán nem szerepel. Valószínűbb Marcus Rothmüller halkereskedő születési adata 1746-ból, valamint Josef Felner közlése, amely szerint 9 éves korában 1751-ben a morvaországi Bisentzből került Bonyhádra.

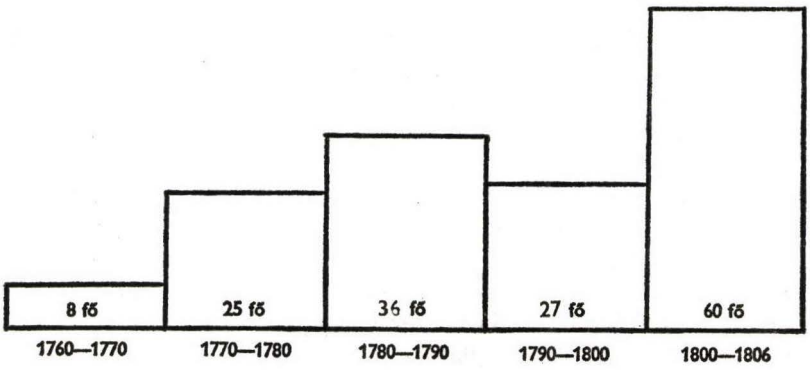
Az 1760 utáni bonyhádi illetőséget állító adatközlőknek már jobban hihetünk. Így Samson Frandlernek, aki a csehországi Ranschburgból, Isac Hartmannak, aki Hungarischbrodból érkezett és a Tolna megyei Tormás községből származó Isacnak. Ők mindhárman éppen 1760-ban jöttek Bonyhádra. E bonyhádi letelepülők között vannak *a megyeri Krausz-család ősei.*[22] A kiterjedt *Mandl* rokonság 5 tagja már 1787-ben Bonyhádon él. Korábbi nevét Blum Frühauf és Haubt nevekre cseréli fel.

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért álljon itt az alábbi kimutatás:

1761–1770 között 5 morva és 3 magyar (összesen 8),
1771–1780 között 16 morva, 6 lengyel és 3 magyar (összesen 25),
1781–1790 között 20 morva, 2 cseh, 1 lengyel, 1 elszászi és 12 magyar (összesen 36),
1791–1800 között 7 morva, 5 cseh, 1 sziléziai, 7 lengyel és 7 magyar (összesen 27),
1801–1806 között 15 morva, 2 cseh, 11 lengyel, 1 német és 31 magyar (összesen 60)
zsidó férfi került Bonyhádra.

A bevándorlási hullám intenzitásának érzékeltetését szolgálja az alábbi grafikon:

Az 1807 előtt bevándorolt zsidók száma



Miből reméltek megélni a messze távolból Bonyhádra érkezők? A magyar vármegyékből származók egy része a boltoskereskedelem viteléhez szükséges ismereteket kívánta elsajátítani, mások, mint batyus és házaló kereskedők telepedtek meg ebben a nagy zsidó községben és innen járták a környező falvakat. Egy tanító és egy jegyző Pozsonyból jött, Paksról és Cikóról üvegesek meg szűcsök, Nyitra városából egy vallástanító (praeceptor), Tevelről és Várpalotáról pipakészítő, Szenitzből szabó és varga, Paksról és Tompáról zenészek, Kiskunhalasról borbély, Ócsáról közismereti tárgyakat oktató tanító (Normallehrer), Hőgyészről és Pécelről bőrkereskedő, Óbudáról ékszerkereskedő kereste boldogulását Bonyhádon.

A szomszédos országokból a legnagyobb tömegben a *morva* zsidók telepedtek meg mezővárosunkban. Foglalkozásukat tekintve 24 csoportba sorolhatók. Legnagyobb számban a „Pinckeljud"-ok vannak, 16-an, majd 5 házaló és 5 szabó található közöttük. Morva származású

az összeírásban „jurist"-nak nevezett dajjan, a rabbinátusi ülnök, Móse (az összeírásban: Moisil) Frieden, aki 1783-ban került a gyülekezetbe Neu-Rausnitzból. A prossnitzi Ábrahám Hächtet 1792-ben alkalmazták betegápolóként (Spitalwirt) a zsidó község kórházában. Nikolsburgból és Bürnitzből még további tanítók (Schulmeister) és kereskedők telepedtek meg Bonyhádon.

A *cseh* zsidók fele alig 10 éve tartózkodik Bonyhádon az összeírás időpontjában. Többnyire házalók, batyus kereskedők, de órás, szűcs, borbély és halárus is akad közöttük.

Sziléziai származású a festőként tevékenykedő David Marcus, aki 1793-ban jött Bonyhádra.

A *lengyel* zsidók között egyetlen kereskedőt sem találunk. Kamenetzből és Coscanoljeből tanítók, Lublinból egy „Secundsinger", minden bizonnyal templomi énekes és egy üstfoltozó, Osztravából könyvkötő telepedett meg Bonyhádon. Ugyancsak lengyel származású a „tízparancsíró" szófér is, aki Tóra-írással, javítással s más kegytárgyak szövegeinek megírásával foglalkozott.

Elszászból is jutott Bonyhádra egy zsidó lakos 1788-ban Herschl Schwalb személyében. Az összeírás idején (1807-ben) napszámosként kereste kenyerét.

A *Rajna vidékét* jelöli meg származása helyéül az ekkor már 20 éve Bonyhádon élő David Preisinger tanító.

A *Német Birodalomból*, Bittenheim im Reich-ből érkezett nem régen a huszonnyolc éves Joachim Bittenheimer s itt is kötött házasságot.

A megkérdezettek közül tizenöten még hozzávetőlegesen sem tudták megmondani, mikor kerültek Magyarországra, közelebbről Bonyhádra. Elemzésünkből őket ki kellett hagynunk.

A foglalkozások köréből kiemelkedik a nagyszámú tanítóság. Ennek az a magyarázata, hogy a zsidó község által fenntartott világi és vallásiskola mellett sok magántanító is működött, vagy családi körben, vagy a saját maga által fenntartott és alapvető vallási ismereteket nyújtó iskolákban. Ők voltak a chéderek melamedjei. De természetesen, mint fentebb írtuk, ilyen intézménnyel és oktatóval rendelkezett maga a zsidó község is. Ez általános volt abban a korban.

Végeredményben:

Tolna megye 13 községéből	30
Magyarország 11 megyéjének 16 községéből	49
Morvaország 30 községéből	67
Csehország 13 községéből	17
Lengyelország 5 községéből	6
Sziléziából, Elzászból és a Rajnavidékről	1 – 1

telepes került 1807 előtt Bonyhádra.

A *magyarországi* helységek közül a nevezetesebbek: Hőgyész, Lovasberény, Miskolc, Óbuda, Pozsony, Paks, Stomfa és Vágújhely.

A *morvaországi* helységek közül megemlítendőek: Altort, Austerlitz, Bisencz, Boskowitz, Bürnitz, Eisgrub, Gőding, Nikolsburg, Ostrava és Trebitsch.

A *csehországi* helységek közül: Bitschof, Darmal, Daudlup, Nachod, Polnau, Prága, Prossnitz, Ranschburg nevét iktatjuk ide.

A *lengyelországi* származási helyek: Kamenetz, Conskanolje, Lublin és Vengaroff.

Azok, akik bonyhádi születésűeknek vallották magukat, életkorúkat tekintve a következőképpen oszlanak meg:

15 – 20 éves férfiak száma	14 fő	50%
21 – 30 éves férfiak száma	47 fő	
31 – 40 éves férfiak száma	29 fő	40%
41 – 50 éves férfiak száma	19 fő	
61 – 64 éves férfiak száma	8 fő	10%
61 – 65 éves férfiak száma	3 fő	
72 éves férfiak száma	1 fő	
Összesen:	121 fő	100%

Hazai földről s több külföldi ország számtalan helységéből sereglettek a zsidó emberek Bonyhádra. Itt olyan községet alkottak, amelyben

minden rangú és rendű ember megtalálta a helyét. Az ipari szakmák közül 18 ágazatban 58 mestert találtunk. A kereskedelem 152 személynek jelentett megélhetést, 17 profilban. Egyéb területen 18 foglalkozás típusban 79 férfi helyezkedett el.

Az alábbiakban bemutatjuk Bonyhád zsidó férfi lakosságának foglalkozási szerkezetét.

Az iparszakma megnevezése	*A mesterek száma*
1. Barbier (borbély)	2
2. Brandweinbrenner (pálinkafőző)	1
3. Brandweinbrenner knecht (uo. segéd)	1
4. Brieftaschmacher (erszénykészítő)	1
5. Buchbinder (könyvkötő)	1
6. Fandler (üstfoltozó)	1
7. Fleischhaker (mészáros)	2
8. Flickschuster (foltozó varga)	1
9. Glaser (üveges)	6
10. Goldschmied (ötvös, ékszerész)	2
11. Kürschner (szűcs)	15
12. Mahler (festő, mázoló)	1
13. Pfeifenmacher (pipakészítő)	6
14. Schneider (szabó)	12
15. Steinmätzer (kőfaragó)	1
16. Schuhmacher (cipész, varga)	2
17. Tabakmacher (dohány, ill. tubákiparos)	2
18. Uhrmacher (órás)	1
Összesen:	58 fő

A kereskedelmi profil megnevezése	*Kereskedők száma*
1. Altwarenhändler (ószeres)	2
2. Fischenhändler (halárus)	8
3. Geschmeidhändler (ékszerkereskedő)	1
4. Geschnittwarenhändler (rőfös)	1
5. Gewölbjud (boltos-zsidó)	6
6. Gewölbdiener (boltos segéd, ill. szolga)	6
7. Hasenbärhändler (nyúlbőrkereskedő)	1
8. Hauthändler (nyersbőrkereskedő)	7
9. Hausierer (házaló kereskedő)	19
10. Kreisler (szatócs)	3
11. Lederhändler (készbőr-kereskedő)	3
12. Lumpenhändler (rongykereskedő)	2
13. Mehlhändler (lisztkereskedő)	3
14. Pinckeljud, ill. Pinckelträger (batyus)	73
15. Produktenhändler (iparcikk-kereskedő)	11
16. Warenhändler (általános kereskedő)	5
17. Wollenhändler (gyapjúkereskedő)	1
Összesen:	152 fő

A hitközség alkalmazottai és egyéb fogl.megnevezése	*Száma*
1. Judenbeglaubter (jegyző)	1
2. Jurist (jogász, rabbihelyettes)	1
3. Lehrjung (diák)	6
4. Musikant (zenész)	6
5. Normallehrer (tanító)	1
6. Praeceptor (vallástanító)	1
7. Rabbiner (rabbi)	1
8. Schulmeister (tanító)	10
9. Schulsinger (kántor)	2
10. Spitalwirt (betegápoló)	2
11. Zehngebotschreiber (tóramásoló)	2
Összesen:	33 fő

Különfélék	*Száma*
1. Bettlman (koldus)	10
2. Im Dienst (ebből: 2 Gemeindediener)	6
3. Kutscher (kocsis)	3
4. Marktspieler (vásári mutatványos)	5
5. Taglöhner (napszámos)	4
6. Untätig (foglalkozásnélküli)	14
7. Wasserträger (vízhordó)	4
Összesen:	46 fő

A jegyzék egyetlen névnél sem jelzi, hogy gazdája árendátor lenne, noha a Bonyhád környéki falvakban 12 zsidó mészárost és pálinkafőzőt nevez meg bérlőnek. Hiányzik az összeírásból a metsző is. Ugyancsak nincsen feltüntetve a bírói és az esküdti tisztség sem. Arról, hogy ezek a tisztségek voltak, ugyanúgy tudomásunk van, mint ahogy metszőnek is kellett lennie. Kimaradására kellő magyarázatot nem találunk, míg a bíró és az esküdt megjelölésének hiánya magyarázható. Ez a polgári jellegű összeírás a kenyérkereseti módokat s nem a választott tisztségeket tüntette fel.

A bonyhádi zsidók körében már 1752-ben találunk egy sebészmestert. Ekkor még csupán 31 család alkotja a zsidó községet, de biztosan tudjuk, hogy két évre rá már betegápoló menhelyük és kórházuk is működik. A sebészmester, chirurgus, nyilván ott is tevékenykedett.[23]

Annál érthetetlenebb, hogy félévszázaddal később, a mintegy 300 zsidó családot számláló községben nem találtunk orvosi teendőket elvégző személyt. A kezdetleges gyógykezelést bizonyára a két Spitalwirt látta el.

Bonyhád vonzereje kimagaslónak tűnik. Ebből következik, hogy a XVIII. század vége felé bizonyos foglalkozási ágak, mint például a szabóság, a muzsikusság és a kereskedelem védelmében a helybeliek korlátozó intézkedések érdekében folyamodnak a hatóságoknál a jövevényekkel szemben. A bonyhádi zsidó szabók 1786-ban panaszolják a vármegyénél a jövevény szabók okozta káraikat, holott

a közterheket nem azok, hanem ők viselik. Alispáni utasításra a főbíró ellenőrzi, van-e útilevelük a jövevényeknek. Az útilevelek rendben voltak, de a főispáni utasításnak megfelelően foglalkozásuk gyakorlásától őket eltiltotta.[24] A bonyhádi muzsikusok is küzdenek a beszivárgó somogyi zsidó zenészek ellen. Azt kérik 1781-ben, hogy az alispán tiltsa el őket a Tolna megyei lakodalmak látogatásától, máskülönben elesnek keresetüktől. Tolna megye alispánja átiratban közli Somogy vármegyével, hogy az ottani zsidók ezentúl nem muzsikálhatnak a tolnai lakodalmakban.[25]

Megemlékeztünk már Bonyhád földesurai, a Perczel és Kliegel családok 1799. december 31-én kiadott pátenséről. Ez a többi között kimondja, hogy a jövőben a zsidó község csak azokat veheti fel tagjai sorába, akikről a földesurak egyértelműen megállapítják veszélytelenségüket a bonyhádi zsidók megélhetésére nézve. Jövevények nem kereskedhetnek.

Négy év múlva alkalmazták is a szabályrendeletet, mert 1803. március 14-én a földesurak 20 engedély nélkül tartózkodó zsidót elűztek Bonyhádról. Az illetéktelen ott-tartózkodásnál még nyomósabb ok volt az, hogy nem voltak adózó tagjai a zsidó községnek.

A korviszonyok szolgálnak magyarázatul e kemény intézkedésekre, melyekben a felelősség egy része alól a zsidó község sem mentesül, de mint megtűrt személyeknek állapotukat a türelmi s más adók befizetése határozta meg, a teherviselés súlya kényszerítette őket ilyen lépésekre. A zsidók egyetlen érdekvédelmi területe a zsidó község volt, mely olykor szankciókra is kényszerült. Salo Baron megállapítása szerint a feudális kori zsidó községek mivelsem voltak demokratikusabbak, mint a környezet, mely őket megtűrte.

Az érdekvédelem szolgálatában álló teljes jogú községi tagság mibenlétéről részletesebben szólunk a bonyhádi zsidó község igazgatása kapcsán.

A bonyhádi kereskedők és zenészek önvédelme megismétlődik Baranya megye zsidósága részéről is. A somogyi muzsikusok pedig visszaadják a kölcsönt, sikerül elérniük a bonyhádi zsidó „cigányzenészek" kitiltását a somogyi lakodalmakból.[26]

A megyék olykor zsidó segítséggel emelt szigorú határain csak

engedmények árán juthattak keresztül. Erre találunk példát abban a szerződésben, amelyet 1828. január 28-án kötött a pécsváradi járás a bonyhádi zsidó községgel. A megállapodás szerint e két határterület házaló zsidói (a pinckeljudok) kölcsönösen látogathatják egymás piac körzeteit.[27]

Néhány uradalom maga is igyekezett meggátolni a bonyhádi zsidó kereskedők szabad mozgását. A bátaszéki uradalmi fiskális a XIX. század elején 2—3 évenként eltiltotta a bonyhádi házalókat a községből. Utóbb némi váltságdíj fejében ismét engedélyezte működését, majd amikor a vármegye felfigyelt űzelmeire ismét kitiltotta a bonyhádiakat.

Indokolásában előadja: „a bonyhádi zsidók valóságos bátaszéki kereskedőkké válnak, ugyanis heti három alkalommal is megérkeznek házalnak, sőt Bruckner, Lanzinger és Pirnizer egyes házaknál árut helyeznek el, valósággal házi boltokat létesítenek: emiatt a helyi kereskedők megkárosulnak, nem tudják fizetni az árendát és egyéb közterheket".[28]

JEGYZETEK

a BONYHÁD című fejezethez

[1] *Józéf ha-kóhén Schwartz:* Cofnat Panéach, Munkács, 1909. 60.

[1-] *Kammerer Ernő:* Tolna megye XVII. századi adólajstromairól. Tolna megyei Közlöny. 1880. évi 29. szám.

[2] *Acsády Ignác:* Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában. Budapest, 1896. 378. o.

[3] *Bánkúti Imre:* Tolna megye a Rákóczi-szabadságharc korában (1703—1711.) *In:* Tanulmányok Tolna megye történetéből II. kötet. Szekszárd, 1969. 91. o.

[4] *Bánkúti Imre:* op. cit. 133.

[5] *Eisner János:* op. cit. 12.

[6] T. m. L. Zs. Ö/558. – Protocollum ab Anno 1739 novembris usque 1741 decembris. 530.

[7] *Schweitzer József:* A pécsi izraelita hitközség története. Budapest 1966. 12–13.

[8] Sem 1745-ben, sem 1752-ben nem találkozunk Abraham Judával és Seisch Mózessel, akik az 1740–1752 között Morvaország brünni kerületéből Magyarországra szökött zsidók jegyzékén szerepeltek azzal, hogy Bonyhádon keresendők. MZSO XIII. 107. o.

[9] T. m. L. Zs. Ö/559. sz.

[10] T. m. L. N. Ö/304. – Zs. Ö/562. sz.

[11] T. m. L. Zs. Ö/564. – *Uo.:* Regestrum 7576. fasciculus l. 2634. sz.

[12] „... quaestoribus sic dictis Kupeczonibus..." T. m. L. Protocollum No. 13. 1773. évből.

[13] *Házi Jenő* főlevéltáros közlése.

[14] A Bonyhádi Perczel Nemzetség levéltára. IV. köt. 179. sz. T. m. L.-ben.

[15] Zsúp, népiesen zsupp: kézzel kicsépelt és csomóba kötött, tetőfedésre való (rozs-)szalma. A gyúlékony tetők gyakran tették hajléktalanná a bonyhádiakat. 1781-ben 9 zsidóház égett le. A vármegye akkor országos gyűjtés engedélyezését kérte a helytartótanácstól. T. m. L. Közgyűlési iratok 3 : 781/23. sz. irat.

[16] T. m. L. N. Ö/477. sz.

[17] T. m. L. N. Ö/546. 94. doboz. – N. Ö/476. 95. doboz.

[18] *Pesty Frigyes:* Helynévtár. T. m. L. Filmtár 7. doboz.

[19] *Rúzsás Lajos* cikke a Levéltári Szemle 1973. évi 2. sz. 341. o.

[20] *Utazások a régi Európában.* Peregrinációs levelek, útleírások és útinaplók. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1976. 176. o.

[21] „Am erste Tag ist Viehmarkt, am zweiten Tag Kleidermarkt." T. m. L. Közigazgatási iratok. 1865. XII. D. 2362. sz.

[22] *Büchler Sándor:* A bonyhádi hitközség múltjából. Magyar Zsidó Szemle. XII. 1895. 414. o.

[23] *Eisner János:* op. cit. 48. o.

[24] T. m. L. Közgyűlési iratok 2462/1786. sz.

[25] T. m. L. Közgyűlési iratok 3 : 1781/23. sz. Marcus Simon és Marcus Mayer bonyhádi zsidó muzsikusok panaszlevele. Lásd *A. Scheiber*: Jüdische Musiker in Ungarn im XVIII. Jahrhundert. Studia Musicologica. XVIII. 1976. 335-337; M. Zs. O. XVIII. 325. No. 627.

[26] T. m. L. Közgyűlési iratok 3 : 1781/23/18. sz.

[27] *Eisner János:* op. cit. 75. o.

[28] T. m. L. Commercial 1816/4 : 14. sz.

A BONYHÁDI ZSIDÓ KÖZSÉG SZERVEZETE ÉS IGAZGATÁSA

A bonyhádi jegyzőkönyvek meglehetősen részletes tájékoztatást nyújtanak a község életére, szervezetére és igazgatására vonatkozóan, mind a feudális korban, mind a kapitalizmus korába történő átmenet eseményeire nézve.

Ezeknek alaposabb vizsgálata előtt néhány, a bonyhádi adatoktól is támogatott jellegzetességére kívánunk rámutatni a feudális kor magyar zsidósága belső életének.

Katzburg, a magyar-zsidó történetírás kitűnő művelője, a feudális kori zsidó község szerkezeti felépítésében hármas tagolódást állapít meg. A gazdagok, a közép rétegek és a szegények körét, ez utóbbiak, mindig a zsidó község határait tekintve, csupán korlátozott jogokkal rendelkeztek, míg az előbbi két csoport, minden gyakorolható jog birtokosa volt, természetesen ugyancsak a zsidó község életén belül.[1] Eképpen gazdasági tekintetben hármas, de jogképesség vonatkozásában kettős tagozódásról beszélhetünk ebben a korban. Teljes jogú tagja a zsidó községnek az lehetett, akit életvitele, magatartása, anyagi viszonyai mérlegelésével a község vezető testülete úgynevezett chezkat hakahal-lal, vagyis tökéletes jogképességgel ruházott fel. Ennek egyik ismérve volt, a bonyhádiaknak adott 1799. évi földesúri pátens[2] szerint, a földesúrtól biztosított „Haus-Freiheit", házvételi jogosítvány. Általában a betelepedéstől számított bizonyos idő, leginkább három év múltán részesítették az új jövevényeket a jogok teljességében. Az ehhez fűződő etikai követelményeket magától értetődőeknek tarthatjuk, az anyagi kritériumokon viszont nem fogunk fenn-

akadni, ha meggondoljuk, hogy a zsidó község az uralkodónak, a megyének, a földesúrnak járó mindennemű adóért és egyéb szolgáltatásért egyetemlegesen kezeskedett.

A teljes jogú tagok köréből választották a község vezetőit. A jobbágyközségek a feudális jog szerint földesúri tulajdont alkotnak. Ebből kiindulva, a tulajdonos a község hatóságát érdekeinek biztosítására, bevételeinek fokozására használja fel. A bíróválasztás az általa kijelölt három személy egyikéből, megbizottjának jelenlétében történik. Őt illeti az ítélkezési jog, súlyosabb esetekben közvetlenül gyakorolja, kisebb jelentőségű ügyekben a községi bíró és az elöljáróság ítélkezhet.

Mindezek a jobbágyközségre alkalmazott elvek és módszerek érvényesülnek a zsidó község kormányzásában, kibővítve azt a nemesi község igazgatásából az esküdtek tisztségével és a városi közigazgatásból a belső, vagy kisebb tanács mellett rendszeresített nagyobb tanács működésével. Ez utóbbinak élén állott a Vormund, „fürmender" azaz szószóló, aki a két tanács közötti közbenjáró feladatát töltötte be.

A zsidó község, még egyes tisztségviselők elnevezésében is átvette a külső igazgatásban meghonosodott címeket. Így a hagyományos ros hakahal azaz a hitközség elnöke tisztségébe a Richter, vagy Vorsteher került. A hatáskör és jelleg változatlan. De róla hatóságok is, a zsidó iratok is, mint Juden-Richterről emlékeznek meg. Hasonlóképpen találkozunk az egykorú iratokban, jegyzőkönyvekben a Geschworene (esküdtek) és a Vormund említésével.

A mezővárosi jogokból a földesúr, bormérési és húsvágási jogát érvényesíti a zsidó községgel szemben. Bérbeadás útján, vagy szabadalomként, melynek fejében váltságdíjat állapít meg. Magával a zsidó községgel, annak egy, esetleg több tagjával állott ilyen vonatkozású üzleti kapcsolatban. A ritualitás biztosítása érdekében mind az italmérési, mind a mészárszéki bérlet elengedhetetlen volt a zsidó községek számára.

Arra nézve, hogy a fent elmondottak miként valósultak meg a bonyhádi gyakorlatban, a már ismert pátens (1799-ből) és szerződés (1800-ból) nyújt részletes felvilágosítást. A községi választásokat

általában évenként tartották. A választhatóság feltétele a teljes jogképesség, a chezkat hakahal birtoklása és legalább évi 5 Ft. türelmi adó fizetése. Ez volt a megközelítően alsó határa a fizetésnek ebben az adónemben. A jelölés joga az uraságot illette. A választást öt, előre kisorsolt elektor intézte. A jelöltek köréből egy bírót, két esküdtet, hat ülnököt (előljárót), három templomgondnokot és egy szószólót választottak. Egymással közeli rokonságban állókat nem választhattak. Elöljárónak pedig csupán olyan személyt, aki legalább 10,– Ft. türelmi adót fizetett. A 21 tagú nagytanácsba háromszor hetes felosztásban választották be a tagokat. Az első csoportba az évi 3–10,– Ft. közötti, a másodikba az évi 10–25,– Ft. közötti, végül a harmadikba az évi 25,– Ft.-ot meghaladó adót fizető tagok kerültek. Ilymódon a teljesjogú és adózó tagság minden rétege képviseletet nyert a község dolgainak irányításában.

Ezzel szemben azok, akik a legalacsonyabb adókategóriát sem érték el, vagyis az évi 3 Ft. megfizetésére is képteleneknek bizonyultak, nem rendelkeztek választójoggal. Ők alkották a korlátozott jogú tagok, a chucim csoportját.

Az igazságszolgáltatásra nézve a Kliegel-féle szerződés kimondja, hogy peres ügyekben első fokon a zsidóközség ítél, de az ítéletmegfellebbezhető az urasághoz. Az urasági hajdú egyébként a zsidó törvényszék rendelkezésére állott.

A szerződés megkötése időpontjában a különféle italmérési szabadalmak fejében évi 100,– Ft váltságdíjat fizettek az uraság oltalma alatt álló zsidók.

Az uraság viszont kedvezményként biztosítja szabad kereskedésüket, amit idegennek nem engedélyez és elismeri tulajdonjogukat tőle vásárolt házaikhoz. Magára vállalja régi temetőjük bekerítésének költségeit, egyben biztosítja őket régi szabadalmaik épségben maradása felől.

Ezeket a régi szabadalmakat nem ismerjük. Mindenképpen 1770 után nyerhették el azokat, mivel ebben az évben még arról panszkodnak, hogy nincsenek privilégiumaik az uraságtól, „mint Jákob háza többi gyülekezeteinek".

A zsidó község a privilégiumok meghatározta keretekben s a poli-

tikai községen belül, mint zárt és öntörvényeitől irányított közösség viszi életét, engedelmeskedve a hatósági törvényeknek s azokkal lehetőleg kerülve minden összeütközést. Érdekeiket az általuk választott vezető testület képviseli, s egyben ez őrködik életük belső rendje felett is. A zsidó község vezetői élnek irányító, olykor fenyítő hatalmukkal.

Nagy gondot fordítanak arra, hogy a vallástörvényt ne érje sérelem. Bonyhádon szinte kiáltóan egyedülálló esetként, egy zsidó kereskedő árusítással szegte meg az Engesztelőnapot megelőző megtérés szombatját 1839-ben. Elrettentően súlyos büntetésben részesítik. Nem érik be azzal, hogy megvonják tőle a teljes jogképességet, hanem minden érintkezést vele eltiltanak. Lényegében kiközösítik, azzal, hogy a tilalom áthágója maga is hasonló sorsra jut. Az ítéletet kihirdetik a zsinagógában. A jogelvonás nem csupán erkölcsi, de anyagi tekintetben is súlyos büntetés volt, miután azzal járt hogy, mint korlátozott jogú tagja a közösségnek, nem részesülhetett kölcsön folyósításban.[3]

Enyhébb esetekben büntetésként ideiglenes hatállyal függesztették fel a teljesjogú tagsági viszonyt a zsidó községgel. Így jártak el azzal szemben, aki a község bíráját a nyilvánosság előtt súlyosan megsértette.

Minden szigoruk mellett a megbocsátás erényét is tudták gyakorolni. A múlt század elején Bonyhád, tagjai vallásos magatartása tekintetében rendkívül igényes volt. Aki a kívánalmaknak ebben a tekintetben nem felelt meg, anyagi viszonyaira nem nézve, eleve alkalmatlannak bizonyult bármely közösségi tisztség betöltésére. De egy 1807-ben kelt határozat kimondja, ha valaki botlásai után visszatér a közfelfogás szerinti helyes útra, minden akadály nélkül választható.

A már említett 1799. évi pátensből kitűnt, hogy a választhatóság egyrészt vagyoni cenzushoz volt kötve, másrészt erkölcsi tekintetben is érdemesnek kellett bizonyulni bármely vezető tisztségre.

A zsidó község másik csoportját a korlátozott jogokkal bíró chucim, azaz a külső tagok alkották. A szolgák, háztartási alkalmazottak, béresek, rendszeres jövedelemmel nem rendelkezőek, s a közjótékonyság útján eltartottak tartoztak ebbe a csoportba. Ezek még bizo-

nyos liturgikus jogokban is háttérbe szorultak. Így egy 1840-ben hozott községi határozat szerint szombaton, ünnepnapokon, kiemelkedő történeti emléknapok alkalmával nem igényelhették sem az előimádkozói tisztséget, sem azt, hogy a Tóra elé járulhassanak. A feudális kori zsidó község magán viselte a kor jellegzetességét, s nem volt demokratikus intézménynek mondható.[4] Mai szemmel nézve, de a zsidó társadalometika eszményi magaslatairól tekintve is, ez az osztálytagozódás szomorú képet mutat. A zsidó község határain túl mindnyájan jogtalanok, de köreiken belül még újabb jogcsorbító rendelkezéseket hoznak. Mégis akad mentség. A nehezen és komoly anyagi áldozatok árán megszerzett jogokban (a külső kötelezettségek mellett magának a zsidó községnek a fenntartásáról is gondoskodniuk kellett), nem szívesen osztoztak azokkal, akik a terhek hordozásában nem tudtak, vagy nem akartak részt vállalni. Maga a korszellem is mintegy eleve adottnak tekintette az anyagi és a jogi helyzetnek eképpeni egybefonódását. Az emberi jogok igénye, még a XVIII. század harmincas éveinek hazai zsidóságában is, inkább a műveltebb, csekély létszámú városi zsidóság körében éled, semmint a zsidó tömegeket kitevő falusi, mezővárosi községek körében.

Mindennek ellenére a szociális érzéknek nem voltak híján. A szegényt nem ültették a jogok asztalához, de a lehetőség szerint gondoskodtak róla. A szegényügyet intézményesítették. A zsidó község vezetőségének fontos személyiségei a jótékonysági gondnokok. Bonyhádon, Pakson is már viszonylag korán kórházat létesítenek szegénybetegeik számára.

A művelődés iránt is fogékonyak. II. Józsefnek a zsidók iskoláztatás ügyében kiadott rendelete előtt, már iskolát tart fenn a bonyhádi község.[5]

A vallásgyakorlat általában szigorúan konzervatív, bár Heller rabbi a kezdődő modernizmus jeleit tapasztalja bonyhádi hívei körében s ezért 1833-ban ez az országos tekintélyű tudós elhagyja Bonyhádot.[6] A negyvenes évek vége felé már erőteljes jelei vannak a vallási újító törekvéseknek. Súlyos viharok támadnak, végül is Hellernek kiváló utóda, Perls Mózes belefáradva a békétlenkedésekbe, visszatér szülőhazájába Bonyhádról.

Országos jelentőségű zsidó közügyben 1825-ben találkozunk Tolna megye zsidóságának képviselőjével. Az akkor megnyíló pozsonyi országgyűléshez kérelmet intéznek jogaik megadása ügyében. Erről a kérelemről tárgyal mindössze tizenhárom megye, köztük Tolna küldöttje is. Az első szerény jele a Tolna megyei zsidók jogkiterjesztési kívánalmainak e küldött megjelenése a zsidó közéletben. Közelebbieket róla nem tudunk.[7]

A bonyhádi község megbizottjai által a negyvenes évek vége felé lesz erőteljesebb a megye zsidóságának résztvétele a magyar zsidók egyetemességét érintő közügyekben.[8]

Közelebbről vizsgálva most már községeink igazgatását és szervezetét a feudális korban, megállapítható, hogy az részint cseh és morva minták után,[9] részint hazai közigazgatási módszerek alkalmazásával alakult ki. A cseh és morva földről Magyarországra települők magukkal hozták otthoni berendezéseiket új hazájukba. A hazai módszerek alkalmazása a földesúri felügyelet és irányítás következménye, minthogy letelepedésük hatósági, legtöbbször földesúri engedély és oltalom eredménye.

A zsidó község a befogadó földesúr részéről, belső életének kialakítása és vitele tekintetében bizonyos mértékű autonómiát élvez. Belső életének irányadói az általános érvényű vallástörvény, valamint a helyi szükségletek és adottságok figyelembevételével meghozott és a község minden tagjára kötelező határozat, takkána, amelyet vagy a rabbi, vagy a községi vezető testület, vagy a kettő együttesen mond ki. Ezek a határozatok már a talmudi kortól kezdve ismert intézményei a zsidó jogszolgáltatásnak. Tartalmukat tekintve nem szorítkoznak kizárólag a vallásos élet körére, hanem kiterjedhetnek bármely a zsidó község életében felmerült kérdés szabályozására. Így a bonyhádi betegellátás módozatait is községi határozat, takkána szabályozza.

A belső élet autonómiája közvetlen, vagy közvetett hatósági, gyakorlatilag legtöbbször földesúri felügyelet alatt állott. A már több ízben említett pátens mellett ezt bizonyítja a bonyhádiaknak az 1800. évben kötött szerződése a Kliegel földbirtokos családdal.[10] A letelepülésért oltalompénzt fizettek a földesúrnak, de ez alól esetleg a felmentés is elnyerhető volt. Eleinte főképpen a kereskedelem körében

végzett szolgáltatásokkal állnak uruk rendelkezésére. Utóbb kifejlődnek a kereskedelmi haszonbérletek, az italmérési és mészárszék árendák. A földesúri oltalom alatt megtelepedett zsidónak léte, megélhetése az uraságtól függött, a földesúrnak viszont bevételei függtek a zsidóknak az ő számára hasznos tevékenységétől. Ennélfogva földesúri érdek volt, hogy biztosítsa mind a zsidók zavartalan életét birtokán, mind azt, hogy az ott élő zsidó község vezetése, számára megfelelő és megbízható személyek útján történjék.

Eképpen a zsidó községnek, így Bonyhádnak is, igazgatási rendszere nagyjából azonos a hazai jobbágy és nemesi községek igazgatásával, kiegészítve az egykori városi közigazgatásból ismert nagytanács szerepével.[11] A zsidó község és a jobbágy község igazgatása közötti párhuzam kézenfekvő. A zsidók maguk is jobbágyok, s miután hazai községeink a XVIII. században túlnyomó részben jobbágy községek,[12] nyilvánvaló, hogy a földesúr zsidó alattvalói életét is a már bevált jobbágyközségi módszerek szerint kívánja berendezni.

Említettük, hogy a teljesjogú tagság elnyerése, a letelepedéstől számított bizonyos idő múltán vált lehetségessé. E jog elnyerésének egyik módja volt a házasságkötés is. Az 1810-ben kimondott községi határozat értelmében a Bonyhádra betelepülők részesülhetnek ebben a jogban, de csak az esetben, ha már itt élő s teljes jogkörrel rendelkező család gyermekével lépnek házasságra.[13] A chezkat hakahal megadása tekintetében szinte túlzottan is elővigyázatosak. Számunkra elég paradox módon még a hódolattal övezett Boskowitz rabbi sem részesül ebben azonnal Bonyhádra érkezése után. Már két éve működik a községben, amikor értesítik, hogy teljes jogképességgel ruházzák fel. Ennek ellenére hivatalból eredően szava döntő és megfellebbezhetetlen volt minden illetékességi körébe tartozó ügyben.

A zsidó község vezetői általában gondosan ügyelnek arra, a vitás ügyeket lehetőleg a község keretein belül intézzék el, de feleslegesen ne háborgassák az uraságot. Ez nemcsak a perlekedőkre, de mindnyájukra rossz fényt vetne. Határozatilag kimondják, hogy vitás ügyekben maguk között kell az igazságot megkeresni, csupán két-három eredménytelen tárgyalás után szabad az urasághoz fordulni. Az uraság egyébként adott esetekben amugyis gyakorolja felettük

rendfenntartó hatalmát. Előfordul, hogy község egy tagját 12 órai elzárásra és 12 botütésre ítéli. Utóbb a zsidó község kérésére enyhíti a büntetést. Más esetben 24 órai elzárás a kiszabott fenyítés, de a zsidó sértettek maguk kérik az ítélet mérséklését, tekintettel az elítéltnek családos voltára. Így azután két napon át letöltendő 4—4 órai elzárásra változik az ítélet.[14]

Kisebb jelentőségű ügyekben valóban maguk bíráskodnak, így egy alkalommal 36,— Ft pénzbüntetést szabnak ki, alaptalan vádaskodásért. A pénzbüntetést oktatási célra, a talmudtóra iskola számára kellett befizetni.[15]

A zárt közösségi életből adódó nagyobb fokú súrlódások, összetűzések kiváltják az uraság rendcsináló szigorát. 1821-ben valamilyen méltatlanság történt a zsinagógában. Ennek következtében Kilegel Hofrichterje szigorú hangú átiratot intéz az uradalom fennhatósága alatt álló zsidókhoz. Aki „a zsinagógában, minthogy templom", illetlenül viselkedik, nemcsak onnan, de az uradalom területéről is ki fog utasíttatni. „Az izraelita község elöljárói" jogosultak a rendbontót azonnal lecsukatni.[16]

A zsidó község igazgatásában kisebb nagyobb eltérésektől eltekintve, több, mint fél évszázadon át nincsen változás az 1799. évi pátens óta. Arra, hogy az ügyvitel gondosan történjék, már a XIX. század elejétől fogva lelkiismeretesen figyelnek. 1807-ben kimondják alapelvként, hogy a zsidó község minden fontos ügye jegyzőkönyvbe veendő, s a község igazgatását a takkának, a helyi határozatok és az uraság rendelkezései irányítják.[17]

A funkcionáriusok rabbi, dajjan, kántor, metsző, templomi énekes, tanító, templomszolga, fürdő-gondnok, hajnali költögető (Schulklopfer) fizetését, és a közintézmények: templom, fürdő és iskola részbeni fenntartását közvetett adókból, a különféle fogyasztási illetékekből biztosította a zsidó község. Ez volt a kor általános szokása. Hitközségi adó a XIX. század első felében még ismeretlen, de szükségtelen is a zsidók körében. A rituális háztartás ekkor még általánosnak mondható. A hitközségi mészárszékben kimért minden kilogrammnyi hús után lerótt húskrajcár, a különféle szárnyasok rituális metszése fejében befizetett illeték, a vallási előírások szerint

készített bor és egyéb szeszes italok után fizetett csekély járandóság, megfelelő jövedelmet biztosított a községnek. Annak érdekében, hogy e bevételek el ne aprózódjanak, a vágatási és italmérési jogot gyakran bérbeadták, általában egy évi időtartamra. A bérbeadás nyilvános árverés útján történt. A jegyzőkönyveinkben árendátornak nevezett bérlőhöz gyakran subárendátor csatlakozott. A zsidó község jegyzőkönyveinek visszatérő témái a fizetési feltételeket és módozatokat megállapító bérleti szerződések.

1800-ban a vágóállat vágatási jogának bérleti díja 1015,– rajnai forintot tett ki. Ennek fejében a bérlő minden font hús után három krajcár illetéket szedhetett. A metszőknek szigorú utasításba adták, hogy a húscédula néven emlegetett elismervényt minden esetben pontosan szolgáltassák ki.[18]

A szárnyas állatok vágatási jogáért 1843-ban évi 1500,– Ft bérleti díjat állapítottak meg. Liba levágása kilenc, kisebb szárnyasoké három krajcárba került. A nyári hónapok tartamára a díjakat 1–1 krajcárral mérsékelték. Gyermekágyas asszonyok és nagybetegek részére díjmentesen vágtak.[19]

Számos bérleti szerződéssel találkozunk az italmérésekkel kapcsolatosan is.

A pászka-liszt szállításáért fizetett engedély is hozzájárult a község bevételeinek gyarapításához. Ezért a koncesszióért 1842-ben 500,– Ft engedélyi díjat számítottak fel. A szerződés meghatározza a szállítandó liszt minőségét és szigorú kikötéseket tartalmaz az ellenőrzés tekintetében. A zsidó község a hagyományos szokásoknak és előírásoknak megfelelően gondoskodik arról, hogy a rászorultak díjmentesen juthassanak lisztszükségletükhöz.[20]

A zsinagógai ülőhelyek eladása útján is gyarapították bevételeiket.

JEGYZETEK

A bonyhádi zsidó község szervezete és igazgatása című fejezethez

[1] *Katzburg:* Toldot, 15 skk.

[2] B. Jk. 1.

[3] Uo.: 54a skk.

[4] Ezt a felismerést fejezi ki *S. Baron* tanulmánya, amelyet a Libanon I. 1936. 176 lapján közölt recenzióból ismerünk s az a tanulmány címét magyarul adja meg: „A zsidó hitközség történeti kritikája". A tanulmány a Jewish Education-ban jelent meg, New-York 1936 március.

[5] T. m. L. Ő/569, az 1781. évről feljegyzi Isak Schuhlmeister Ludimagisztert, majd az 1784. évi összeírás (T. m. L. Ő/570) Jacob Wolffról, mint a bonyhádi zsidó normál-iskola professzoráról beszél. A zsidók iskola létesítéséről 1783. III. 31-én kelt II. József rendelete.

[6] *Fuchs:* Jesivot, 20.

[7] *Venetianer:* Szervezet, 479.

[8] Erre nézve számos adat a B. Jkn.-ben.

[9] *Katzburg:* Toldot 15.

[10] B. Jk. 2.

[11] *Csizmadia Andor:* A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig Budapest 1976. 48., 57 skk.

[12] Uo.: 50., 55–56.

[13] B. Jk. I. 53.

[14] Uo.: 8b.

[15] Uo.: 59b.

[16] *Büchler Sándor:* Kútfők, MZsSz. XI. 1894. 660.

[17] B. Jk. 8b.

[18] Uo.: 1a.

[19] Uo.: 65b.

[20] Uo. 67a.

A BONYHÁDI ZSIDÓ KÖZSÉG VALLÁSI ÉS KÖZÖSSÉGI ÉLETE

A vallási és közösségi élet mindennapjaiba a megyei összeírások és a zsidó község jegyzőkönyvei nyújtanak betekintést.

Az alakulás évét 1746-ban jelölhetjük meg: ekkor már van rabbijuk Jichok Spitz s az 1746–48–54. évi összeíráshoz csatolt külön irat hírt ad – der Schachter – metszőről, sőt egy „Klein Richter" elnevezésű alkalmazottról is értesít. Bizonyára a falusi kisbíró feladatait látta el a zsidó község körében.[1]

A zsidó község vezetői nemcsak a földesurakkal tartják a kapcsolatot, hanem ők, illetve az egyes községek küldöttei képviselik községük, vagy a megye zsidóságát a hatóságok előtt is. A bonyhádiak képviselője már 1754-ben közreműködik, mint összeíróbiztos a megye zsidó lakosságának számbavételében, majd 1759-ben az adókivetés keserves munkájában.[2] A mintegy hatósági megbizatásból eljáró zsidók esküt tesznek feladatuk lelkiismeretes elvégzésére. Az általunk ismert esküszöveg lényegében azonos a Tripartitum III. részében közölt s a későbbi időkben joggal kifogásolt zsidóeskü szövegével.[3] A zsidó községek vezetőinek közfunkciója Tolnában is megfelel az országos gyakorlatnak.[4] A tevékenységekből részt vállalnak a bonyhádiak is. Mellettük meg kell teremteniük az anyagi alapokat a zsidó község szükségleteinek fedezésére. 1808-ban, mikoris árverés útján évi 1080 forint bér fejében adják bérbe a húsmérés jogát,[5] már annyira előrehaladnak anyagiakban, hogy önálló templomépület vételére gondolhatnak. A XVIII. század közepén alakuló zsidó község a század második felében erőteljesen fejlődik, 1784-ben már 382 lelket számlál,

de ekkor még nincsen önálló temploma, hanem a Perczel családtól bérelt helységben tartja istentiszteleteit.[6] A vallásos élet szolgálata terén azonban már a funkcionáriusok egész sora tevékenykedik. Az 1778-ban felvett összeírás szerint Izrael Bisencz rabbi mellett működik Izrael Wolf dajan, *külön kántor* Jacob Samuel, *külön metsző* Baruch Éliás s két tanító.[7]

A XIX. század első évében háromszáz rajnai forintért vásárolnak templom céljára épületet Perczeléktől. A család nevében Perczel Zsigmond írja alá az adás-vételi szerződést. Megtartják a régi templomhelyiséget is és átengedik a talmudegyletnek, állandó tanház céljára. Látható, rendszeres tanulás folyt a gyülekezetben. 1802-ben R. Mose Léb Palotát hívják meg a dajjani tisztségre. Az erőteljes és buzgó vallási élet bizonysága, amint erről egy 1807. évi jegyzőkönyvből értesülünk: a község temploma mellett még egy magánjellegű ima- és tanház is működött, a község vezetőségének felügyelete alatt. A század első évtizedében tehát naponta három helyen is tartottak istentiszteletet s folyt a rendszeres tanulás. A régi templomban, az új templomban s a magánimaházban.[8]

Az évek során meglehetősen növekszik a zsidó község alkalmazásában állók létszáma s minthogy a tizes években, amint az egykori jegyzőkönyv megállapítja, „az árak napról napra emelkednek s a „domestikok" (a község fizetett emberei) családjaikat jelenlegi fizetésükből eltartani képtelenek", a község vezetősége a fizetések rendezését határozza el. Erre több alkalommal is sor kerül. Az 1811. évi fizetésrendezés felsorolja az akkor életbeléptetett új hetifizetéseket:

Sámuel kántor	12 Ft.
Mordecháj sammas, addigi egyéb jövedelmeinek érintetlenül hagyásával s azzal, hogy szükség esetén a község területén kívül köteles metszőként tevékenykedni	10 Ft.
Mose Leipnik dajjan	6 Ft.
Zelig Bass a kóser hús kiosztója s egyéb segédmunkálatok végzője	6 Ft.

Áháron liberer, vagyis a temetéseknél közreműködő segítő személy	5 Ft.
Hersch Schulklopfer vagyis a költögető, aki reggelenként bezörgetett a zsidók kapuin, ablakain, hogy itt az idő templomba menni	5 Ft.
Izrael községi tanító	4 Ft.
Aharon Iszerlsz éjjeliőr	4 Ft.
„Az özvegy rabbiné"	3 Ft.

A rabbin kívül tehát 8 alkalmazottról s egy nyugdíjasról kellett gondoskodniok. Miután az alapfizetéseket nem ismerjük, nem tudjuk, mennyire voltak méltányosak és szociálisak e most elrendelt fizetésemelések. Mindenesetre feltűnő, hogy a kántor és a sammas, tehát a templomszolga nagyobb mértékű rendezésben részesül, mint a rabbiképesítésű dajjan, nem szólva a sor végére kerülő tanítóról, még kevésbé az utolsó helyre szorult nyugdíjas papnéról.

Mindenesetre nagyobb anyagi nehézségekkel nem küzdhettek, mert 1814-ben, ismét Perczeléktől, újabb házvételre került sor, ami a község számbeli és anyagi gyarapodása mellett szól. Az újonnan vásárolt épületben kívánják elhelyezni az elemi iskolát, a rituális fürdőt s még néhány alkalmazott is ott talált otthonra a tervek szerint.[10]

A XIX. század első felében jelentkező esztétikai reformigények az istentisztelet terén, a konzervatívok heves ellenzését váltották ki. A viták átcsaptak a század második felére is. A konzervatív meggyőződésűek egyik legtevékenyebb vezető személyisége Hillél Lichtenstein szikszói rabbi kezdeményezésére 1865. őszén Nagymihályon, huszonnégy rabbi zsinatra gyűlt össze. A nagymihályi határozatok erőteljesen elítélték a liturgikus reformokat s a hívek lelkére kötötték a hagyományos istentiszteleti mód megalkudatlan fenntartását.

A kórusos istentiszteletre mint a zsidóságétól idegen szokásra szigorú tilalmat rendeltek el. Hithű zsidó ember nem hallgathat kórusos istentiszteletet s vallásos kötelmei annak keretében nem teljesíthetők. Bár a határozat nem szól az orgonáról, amely maga is rendkívül sok ellenvetésre talált s ma sem használatos a hagyományokat szigorúan

követő rítusban, feltételezzük, hogy a kórus-tilalom alatt az orgonával és kórussal kísért istentiszteletet értették. Mert maga a kórus ellen aligha lehet oly súlyos kifogásokat emelni, mint ebben a határozatban. A század húszas éveiben, de még annak előtte is, teljességgel bevett és elismert gyakorlat volt a kórussal kísért istentisztelet. Erre találunk bizonyítékot a bonyhádiak egy 1819-ben kelt határozatában.[11]

Ebben az esztendőben arra a felismerésre jut a bonyhádi vezetőség, hogy a gyülekezet két előimádkozó-metszője, bizony nem valami jó énekes. Elhatározzák egy kántormetszői állás rendszeresítését és arra Jesája Dov Fuchs kántort hívják meg. Kötelessége lesz az elöljáróság által meghatározott alkalmakkor *az énekesekkel (tehát kórussal)* együtt funkcionálni az istentiszteleteken. Egyben kimondják (s ebben a nagymihályi határozat tényleg megegyezik a régebbi gyakorlattal), hogy Újév és Engesztelőnap alkalmával kórus nélkül történjék az istentisztelet. Ezzel szemben a kántor és a kórus énekel szelichot első napján, minden szombaton, illetőleg a zarándokünnepek első és utolsó napjain. A kántor éneke vezeti az istentiszteletet az újévi és engesztelőnapi muszaf alkalmával, továbbá ő adja elő a tisá be-áv-i gyászénekeket és az Eszter Könyvét Purim ünnepén. Akiket harmadiknak és hatodiknak szólítanak a tóra elé járulásra, ő hívja ünnepélyes dallammal.

Metszői tevékenysége csupán pénteki napra és az ünnepek előnapjaira korlátozandó (ekkor volt ugyanis a legtöbb ilyen feladat, annyira, hogy a két metsző nem győzte volna).

A Kinyilatkoztatás Ünnepe után az énekesekkel együtt felkereshet más községet, de a tisa be-áv előtti szombatra már itthon kell lennie, minthogy a böjtnapon már funkcionálnia kell.

Távolléte alatt a reá háruló metszői teendők elvégzésére helyettesről saját költségén kell gondoskodnia. Énekesei kiválasztásában pedig arra kell ügyelnie, hogy azok nőtlenek legyenek. Látható, hogy az esztétikai igények mellett a kívánatos takarékosság szempontjairól sem feledkeztek meg. A nőtlen templomi énekes olcsóbb, mint a családos.

Az új kántor fizetését heti 10 forintban állapították meg s ő is

részesült, niszan és tisri ünnepi hónapjaiban a kétszeres fizetésben. Az esketési stólán felül megillette őt a Jom Kippur és Purim ünnepén a templomban gyújtott gyertyák maradéka (ezeken az ünnepeken sok nagy gyertyát gyújtottak), valamint az ünnepek alkalmából egy liter kávé és egy liter cukor.

Templomi énekesek alkalmazásáról már az 1819. évet megelőző jegyzőkönyvekből és összeírásokból is tudomást szerezhetünk. A „Schulsinger" mint vezetéknév, vagy foglalkozás gyakran kerül elénk, anélkül, hogy pontosan megállapítható lenne, mit takar a szó, kántort, vagy templomi énekest. Mostani jegyzőkönyvünkből teljes határozottsággal kiderül, hogy már 1819 előtt is alkalmaztak templomi énekeseket, hiszen az új kántor a már meglevő énekesekkel működik együtt. A kántor alkalmazása figyelemreméltó jelenség, mert az esztétikus istentisztelet igényét bizonyítja, ami távolról sem áll ellentétben a vallástörvénnyel. S az igény nemcsak az akkor már jelentős méretű bonyhádi gyülekezetet hatja át, hanem a környező kisebb községekben is jelentkezik, különben nem lett volna szükség a kántor és a kórus „turnéjának" külön s meghatározott időre szóló engedélyezésére. A nagymihályi határozatokat annakidején a korviszonyokból eredő feszültség irányította. A hagyományos irodalomban a decisorok az olyan éneklés és istentisztelet ellen tiltakoznak, amely retrográd irányú s alkalmas a zsidó vallásos érzés gyengítésére. De, hogy a kórus általában nem a hagyományokkal ellentétes intézmény, e bonyhádi példa kétségtelenül igazolja.

A türelmi adó erkölcsi terhének megszüntetése után, bár váltságdíj részletek fizetésére kötelezetten, mégis megkönnyebbült lélekkel fordulhatnak belső ügyeik gondozására. A vezetőség fokozott figyelmet szentel épületei felújítására. Az 1847. év a restaurálások jegyében telik. Elkerülhetetlen a zsinagóga felújítása, amely mintegy 6000,– Ft.-ot igényel. Ebből az összegből még a folyó évben 5000,– Ft.-ot ki is fizetnek. Az iskola is düledező állapotban van, a községnek pedig, amint azt a jegyzőkönyv hangsúlyozza, elsőrendű kötelessége, hogy az oktatás számára a megfelelő körülményeket biztosítsa. A női templom felújítására összegyűlt 9000,– Ft.-ból kívánják ezt fedezni. Összehasonlításul figyeljünk fel arra, hogy amikor ez években felme-

rül Perls főrabbi nyugdíjaztatásának gondolata, havi 80,– Ft. nyugellátást kívánnak részére biztosítani. Az összhasonlításból látható, hogy a renoválásokra milyen hatalmas összegeket voltak hajlandóak áldozni s hogy erre módjuk is volt. A zsinagóga fejújítási munkálatait egy, e célra összehívott bizottság intézte.[12]

A jegyzőkönyvekből kitűnik, hogy a templomi ülőhelyek elosztása körül elégedetlenségek merültek fel, ezeket a kor demokratikus közhangulatának megfelelően, már a község valamennyi tagjának bevonásával, a zsinagógában megtartott közgyűlés keretében rendezték.[13] De a vezetőség-választó közgyűlések még a 40-es évek második felében sem bírnak autonómiával, a főszolgabíró és a földesurak képviselőinek jelenlétében történnek.[14]

A benső építés közben részt vesznek a bonyhádiak az országos zsidó ügyek intézésében is. A türelmi adó megszűnvén a fő feladat az emancipációért folytatott közdelem sikerre vitele volt. Adler Dávid 1847-ben jelenti a vezetőség ülésén, hogy mint a Verwaltungs-Comité tagja résztvett azon a tanácskozáson, amely arról döntött, hogy a zsidók kéréseit egy küldöttségben a nádor elé terjesszék-e vagy sem.[15] Feltehetőleg az 1847. november 7-re Pozsonyba meghirdetett országgyűlést megelőző országos zsidó tanácskozásról van szó, amelynek arról kellett határoznia, milyen folyamodványt intézzenek a dietához az ország zsidóságának kérelmei tárgyában. Itt merült fel egy esetleges küldöttség terve a nádorhoz, utóbb azonban különféle meggondolásokból azt határozták, hogy sajtó útján hívják fel a közvéleményt a zsidók jogos igényeinek pártolására.

Az 1848. március 15-i pesti forradalmi eseményekről külön is értesül a zsidó község, abból az átiratból, amelyet március 17-i kelettel intéz a pesti hitközség elnöke a bonyhádiakhoz, csakúgy, mint az ország minden jelentősebb községéhez. Ebből idézzük a következő részletet:

„Nagy esemény ment végbe törvényes és békés úton. Mindenki egy gondolattól van áthatva: szabadság és egység által erős haza, törvény előtti egyenlőség minden lakosra nézve; fenntartása a személy és vagyon bátorlétnek... Kötelessége ezen nemzeti mozgalomhoz tiszta szívvel és erős akarattal csatlakozni (t. i. a hazai zsidóság-

nak), hogy mindnyájan, mint a közös édes haza egyénei békés renddel és szerény mérséklettel olvadjanak egybe az összes népességbe.[16]

A bonyhádi zsidók résztvételéről a forradalom és szabadságharcban részletesen emlékezünk meg munkánknak abban a fejezetében, amely a megye zsidóságának résztvételét kívánja bemutatni a nemzet szabadság küzdelmében.

A márciusi eseményekkel kapcsolatosan felmerült sajátos és szomorú zsidó problémákat, — a zsidóellenes zavargásokra gondolunk — a március 29-én megtartott gyűlésben tárgyalja meg a bonyhádi vezetőség. Hihetőleg a magyar zsidók ügyeit kezelő választmány elnökének, Kunewalder Jónásnak, egyben a pesti hitközség elnökének csillapító hangú leveléről tárgyalnak, amelyben a levél írója, a türelemmel párosult várakozásban jelöli meg a zsidók helyes magatartását, amely azután „a mi kérdésünket is a legkedvezőbben megoldandja". Kunewalder e levele tulajdonképpen beismerése annak, hogy az adott pillanatban a zsidók ügyeiben nem sikerült eredményeket elérni, ezért is javasolja, hogy várják be „békével az időt, amelyben ... ügyünk a polgári társaság közmegelégedésére" nyer megoldást. A gyűlés határozata ugyanis kimondja: egyetért Kunewalder álláspontjával. Amennyiben a szükség megkívánj, aakár Pestre, akár Pozsonyba két tagot delegálnak a zsidó ügyekben eljáró küldöttségbe.

Ugyanekkor s nyilván az esketési szertartások körül támadt viták következtében merült fel Perls főrabbi nyugdíjaztatásának fentebb említett terve s vele együtt a Herr Kaplan-nak nevezett, Kutna Izrael rabbihelyettes nyugállományba helyezése is. A nagy idők azonban súlyosabb kérdések felé irányították a figyelmet, így ezek a nyugdíjba helyezések nem valósultak meg.

A forradalom és szabadságharc leveretése után a hitközségekre oktrojált új vezetőség hivataloskodása idején ismét fellángolnak az ellentétek a vallási modernizmus és tradicionalizmus hívei között s a középpontban ismét a főrabbi személye áll. Elveiből, főként a templomi házasságkötés dolgában nem hajlandó engedni. A hangulat annyira elmérgesedik, hogy már a templomi áhitat békéje és rendje is fájdalmas módon felbomlott. A súlyos helyzetért a rabbi és az elöljáróság kölcsönösen egymást okolják. A korviszonyok szomorú ér-

dekessége, hogy még a templom falai között történő belső viták is a főszolgabíró elé kerülnek. Ebben az eljárásban a szembenálló felek megegyeznek. A hitközség vezetősége négy templomi rendbiztost választ, s a főszolgabírótól kéri ezeknek megerősítését tisztségükben. A rendbiztosokat azonban a főrabbi hívei kiutasítják a templomból. Az elmérgesedett helyzetben Perls főrabbi egy, a főszolgabíróhoz intézett beadványában, mindenképpen az igazságnak megfelelően kifejti, hogy az elöljáróság foglalkozzék az igazgatási ügyekkel, de a hitélet dolgait bízza a rabbira, főként pedig ne álljon elő reform-követelésekkel a vallás terén. A bonyhádi albíró 1851-ben abban a hitben élt, hogy sikerült egyességet létrehoznia a szembenálló felek között az esketések dolgában azzal, hogy kiki ott részesülhet a szertartásban, ahol kívánja, akár a templomban, akár a szabad ég alatt.[17]

A megegyezés azonban nem hozta meg a remélt tartós békét. Mint tudjuk, a főrabbi végül is távozásra határozta el magát.

Perls Mózes főrabbi távozása után a rabbiszéket nem is töltötték be. A funkciókat Friedentahl Saul rabbihelyettes végezte egészen 1883-ban bekövetkezett haláláig. Ő volt a rabbikollégium feje. Mint dajjanok működtek, Weil Móse Sámuel (1819—1859), Kutna Izrael (1834—1872) s 1850 körül Silberstein Salamon. Bár Friedenthal Sault forma szerint rabbijukká nem választották, a hitközség rabbiját megillető fizetési osztályba sorolták. Eisner János még látta azt a pénztárkönyvet, amely kimutatta a Bonyhádra érkező vendég-rabbik utazásával és ott-tartózkodásával felmerült költségeket, ami arra enged következtetni, hogy voltak törekvések a rabbiszék betöltésére, de úgy látszik, hogy a keserű múlt tanúlságai alapján nem találtak olyan személyt, aki a különböző vallási árnyalatokhoz tartozó hívek igényeit kielégíthette volna.

Ismerjük Friedenthal Saulnak néhány levelét, melyeket hőgyészi kollegájához intézett. Ezekből kiderül, hogy ő a maga személyében teljes mértékben a vallási konzervativizmus híve, de a vallás terén bizonyos újításokat követelő hitközségi tagokkal szemben meggyőződését nem volt ereje érvényesíteni. Az 1868-ban megtartott országos kongresszus után bekövetkezett szakadás korszakában az egykor szinte teljességgel, később jelentős részében konzervatív bonyhádi

gyülekezet hét hitközségi tag kivételével a kongresszusi irányzathoz csatlakozik, majd 1883-ban ez a már különálló hitközség dr Reich Jehuda személyében egyetemi végzettségű rabbit választ.[18]

Néhány évvel a szakadás után, az akkor mindössze 7 tagot számláló orthodox gyülekezet annyira megerősödik, hogy megválaszthatja R. Móse Pollákot saját rabbijának.

Ez az időszak túlesik vizsgálataink határán, az új bonyhádi rabbi vallási és társadalmi nézeteiről mégis meg kell emlékeznünk, miután felette jellegzetesek azokra a forrongó évekre. Pollák rabbi bibliamagyarázatai során adja elő elutasító és elítélő álláspontját a modernizmus híveivel szemben. Nézete szerint akik még a kisebb jelentőségű vallási rendeleteket hágják is át, rendkívül súlyos bűnt követnek el, minthogy utóbb már a zsidó vallás lényegétől is el fognak távolodni. A modern szabású hitszónokok működését kárhozatosnak mondja, miután azok beszédeikben nem a vallási igazságok mély tartalmaira teszik a hangsúlyt, hanem a stílus-szépségeket keresik, amelyekkel pedig leginkább a női hallgatók dicséreteit lehet learatni.[19]

Ungár Joél paksi rabbi temetését is felhasználta arra, hogy az ősz kartársat búcsúztató beszédében a bonyhádiak példáját állítva a gyászoló gyülekezet elé, aggályosan óvja a paksiakat attól, ne essenek egy liberálisabb hajlandóságú rabbi bűvkörébe. Tudjuk a célzások hátterét. A modernebb irányzatú hívek Pakson az akkor ott már néhány éve dajjanként tevékenykedő és kiváló talmudista Adler Sándort szerették volna rabbijukká választani. Pollák rabbi célzásai reá irányultak, amikor emlékeztette a gyászolókat arra, hogy mire vitt a modernizmus Bonyhádon, ahol az egykori szentéletű rabbik helyén *színeit váltogató hitszónok prédikál.* Nem kételkedhetünk a gyász-szónok meggyőződésének őszinteségében. Az is vitán felüli, hogy a paksi konzervatívok jelöltje az elhunyt rabbi veje, Elieser Zuszmann Szófér, rendkívüli egyéniség volt. A jámbor bonyhádi rabbihelyettest azonban színét, tehát meggyőződését váltogató embernek és színházi affektusokra pályázó szónoknak bemutatni nem lehetett igazságos és méltányos eljárás. Mindezek bemutatása azért látszott szükségesnek, hogy érzékeltessük feszültségeit a kornak, amelyben ilyen megnyilatkozások megtörténhettek.[20]

JEGYZETEK

A bonyhádi zsidó község vallási és közösségi élete című fejezethez

[1] T. m. L. Ö/561.

[2] MZsO. XVII. 310., több zsidó község, így Paks képviselőivel együtt. MZsO. XVII. 324., hat zsidó férfi aláírásával.

[3] MZsO. XVII. 305. A német nyelvű szövegben az összeíró feladatának hű és pontos elvégzésére tesz esküt. Ellenkező esetben érje őt utól mindaz a büntetés, amely Dátánt és Abiramot sújtotta és az a betegség, amely elérte Náámánt. Sose jusson Ábrahám kebelébe. A tolnai összeírók számára előírt esküszöveghez hasonló, vagy attól némileg eltérő, de bántó és az eskütevőre nézve lealázó kifejezésekkel és fogadkozásokkal megtűzdelt eskümintát többet is találhatunk éppen a türelmiadó összeírásával, illetve beszedésével kapcsolatosan: *Winkler Ernő:* A zsidó eskü Magyarországon, MZsSz XLIV. 1927. 29–47.

[4] Így Baranya megyében is: Schweitzer: A Pécsi Izraelita Hitközség Története, Budapest, 1966. 14. A megyék zsidóságának központi szervezete nincsen. Egyetlen összekötő kapocs a zsidó községek között a türelmiadó kivetése, az ezzel kapcsolatos eljárások, tanácskozások.

[5] B. Jk. 1a.

[6] T. m. L. Ö/570., A bonyhádi Perczel nemzetség Nemzetségi Levéltára IV. 179. A vágoda szomszédságában állott cserépfedésű téglaépületért 66 forint árendát fizettek.

[7] T. m. L. Ö/568.

[8] B. Jk. 4a, 2b, 8b.

[9] Uo.: 10a.

[10] Uo.: 12a.

[11] Uo.: 21a.

[12] B. J. kn. 1847. július 12-i ülésről.

[13] Uo.: 1847. július 24-i ülésről.

[14] Így volt még az 1848. évi vezetőség választás alkalmával is, amikor Perczel Gábor főszolgabíró s mint földbirtokosoknak, a Perczel családnak képviselői jelenlétében választották meg a község új vezetőit.

[15] B. J. Kn az 1847. október 8-i ülésről.

[16] 1848–1849 a magyar zsidóság életében, Budapest, 1948. 49–50.

[17] T. m. L. 158/9/1851., uo.: 2609/1851.

[18] *Eisner:* op. cit.: 31–36.

[19] *Móse Pollák:* Vajdabbér Móse, Pozsony, 1891. Homiletikus kommentár a Tórához, prédikációk és talmudikus fejtegetések. Csupán az első két tórai könyvhöz kapcsolódó homiliákat tartalmazó kötetet volt alkalmunk elolvasni. Ebben I. 58–59, II. 8a–8b oldalakon található kritikai megjegyzésekre utalunk, az újító törekvések dolgában.

[20] Op. cit.: 37a.

A CHEVRA KADISA

Minden zsidó községnek fontos szervezete a kegyeleti feladatokat, a szegény betegek gondozását, általában a humanitárius és szociális szolgálatokat ellátó „szent társulat" a Chevra Kadisa, amely egyben és hivatásából eredően a zsidó temetők fenntartója és gondozója is volt. A bonyhádi község sem nélkülözte ezt a jelentős intézményt. Eisner János monográfiája külön fejezetet szentel a Chevra és a temetők története ismertetésére. Előadását kiegészíti néhány vonással magának a Chevrának fennmaradt, de tőle nem tanulmányozott jegyzőkönyve. Az alábbiakban főképpen ennek a kötetnek a múlt század 40—60-as éveire vonatkozó adataira támaszkodunk. Már Büchler Sándor, majd nyomában Eisner ismerteti a *Chevrának 1754-ben szerkesztett alapszabályait.*[1] Ezek különös figyelmet érdemelnek, miután részletesen intézkednek a zsidók alkalmazásában álló községi tagok betegápolásáról. Kimondják, hogy a zsidó munkaadó alkalmazásában álló szolga, vagy cselédleány két hétig a munkaadó saját házában részesüljön betegápolásban, de utána kórházba szállítható, ahol a jótékonysági gondnok, majd a betegápoló gondnok tartozik ápolásáról gondoskodni. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy Winkler Mihály egykori bonyhádi plébános megnyilatkozásából tudjuk, hogy az alapszabályokban említett kórház a zsidó község (közelebbről a Chevra Kadisa) intézménye volt. Bármily kezdetleges formában is, de a szegénysorsú betegekről, majd mint utóbb kiderül, az elhagyatott öregekről s már a község megalakulását tekintve igen korai időkben, gondoskodás történt.

Kórházaink eredete az egykori menedékhelyekre vezethető vissza. A XVIII. században a pusztító pestis járványok és az átvonuló, vagy az állandó katonaság betegeinek ápolására, helytartótanácsi rendeletek több ízben is, *Xenodochiumok* létesítésére serkentették a vármegyét. Az így keletkező, vagy felekezeti és emberbaráti érzületből létesített menedékházak hosszú időn át nem voltak állandó jellegű intézmények. A XVIII. század második felében sem terjedtek túl egy-egy szegényház keretein. Pontosabban szólva nem a gyógyítás célját szolgálták, bár akkoriban ispitál, ispotály és kóroda elnevezésekkel jelölték meg ezeket a létesítményeket, hanem általában az elszegényedett, magatehetetlen, főleg idős emberek *eltartására* hívták életre azokat. „Mert más a' *Xenodochium* azaz: *tápláló* és más a' *Gyógyítóház*. Ámbár öszve zavarva mind a kettőt mi Magyarok közönségesen Ispotálynak helytelenül nevezzük."[2]

A bonyhádiak eredendően betegápolás céljára hívták létre ezt az intézményt, amint arról az alapszabályokból meggyőződhettünk. Csillag István kutatásaiból tudjuk, hogy a budai zsidók 1710-ben létesítettek egy járványkórházat a Gellérthegy alatt. Pozsony város tanácsa a schlossbergi zsidók kérésére 1713-ban engedi át az úgynevezett puskapor-csűrt pestises betegeik számára. 1739-ben a budai tanács járványkórház építésére ad engedélyt a budai zsidóknak azzal, hogy mihelyt arra nem lesz többé szükség, a város birtokába jut.[3]

Ez időleges jellegű járványkórházakkal szemben a század első állandó zsidó kórháza létesítésének érdeme a bonyhádiaké. A paksi zsidók privilégium-leveléből[4] is kiderül, hogy fenntartottak egy ilyen intézményt, de részleteket arról nem tudunk a privilégium-levélen túl, egy 1778. évi összeírásból csupán a kórházgondnoki állásról értesülünk.[5]

A bonyhádi Chevra Kadisa a betegek ápolására szerződést kötött helybeli orvosokkal, így dr Nabath-tal és egy Schuller nevű doktorral. 1843-ban dr. Schuller évi két arany dukát tiszteletdíjban részesül s az ezt rögzítő jegyzőkönyv hozzáteszi, dr. Nabath is megkapja eddigi tiszteletdíját a konziliumokért.[6] Schuller honoriumát a következő esztendőben további egy arannyal felemelték. Hogy az orvosok csupán a szegény betegek gyógyítását végezték-e, vagy általában gyógy-

kezelték a Chevra Kadisa tagjait, az meg nem állapítható, de feltételezhető.

A Chevra ugyanis önkéntes társulás volt, amely tagdíjakból és adományokból, valamint hagyatékokból, majd később alapítványokból tartotta fenn magát, de végeredményben a község minden tagja hozzájárult az egyesület fenntartásához halálozások esetén, sírhely megvásárlásával és a temetési költségek térítésével. A tagok általában bizonyos előjogokkal rendelkeznek, így a sírhelyek megválasztásában is. Elképzelhető, hogy a tagsági díj fejében a Chevra gondoskodott az orvosi kezelésről. A közkeletű héber szóval hekdésnek nevezett intézmény bővítésére gondja volt a vezetőségnek. Az 1844, évi tisztújító közgyűlésen elhatározzák, hogy a hekdést, azaz a kórházat 3 szobából álló intézménnyé bővítik.[7] Az átmeneti jellegű járványkórházakkal szemben a bonyhádi zsidó kórház több mint egy évszázadon át állott fenn. Egy 1866. évi jegyzőkönyv szerint arról hoztak határozatot, hogy egy magános beteg öreg embert minden térítés nélkül állandó tartózkodásra fogadnak be intézményükbe.[8] Azt is tudjuk, hogy 2 év múlva a már elavult intézetet újjáépítették. Egyszerre töltötte be a kórház és a menház szerepét, majd később a kórházi intézmények bővülésével inkább menházzá alakult át.

Az első alapszabályhoz mérten, az idők folyamán módosultak az ápolási feltételek. Ilyen módosítást hajtottak végre 1841-ben,[9] mikor is megállapították az akkori viszonyokhoz mért átalány összegeket, amelyeket a munkaadók évenként voltak kötelesek befizetni alkalmazottaik netáni kórházi ápolási kiadásainak biztosítására. Ezzel tulajdonképpen *a zsidó község* a maga körében megteremtette az alkalmazottak kötelező betegbiztosítását. Előtte már régebben is gondoskodott a szegénysorsú betegek orvosi ellátásáról. Ezeken túlmenően, mint majd alább látjuk, gyógyszertári számlákat is fizetett. E szociális intézkedések jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni.

A munkaadók évi hozzájárulását adóosztályba sorolásuk arányában állapították meg. Az első adóosztályba tartozó gazdák évi átalánya 12 forint 30 krajcár volt, a második osztályba soroltak évi 8 forintot fizettek, le egészen az évenként mindössze 1—2 forintot kitevő biztosítási összegig.

A Chevra Kadisa tevékenységi körére vet világot az a pénztárkönyv, amely az 1840–1853 közötti években mutatja ki az intézmény kiadásait. A „Chevra Kadisa Ausgabe Buch" feliratú kötet a Tolna megyei levéltár őrizetében található. Lássunk néhány tételt, ízelítőül:

Három átutazó szegény részére	45 krajcár,
Temetés alkalmával két sírásónak	50 krajcár,
A Szimchat-Tóra alkalmával kiosztott havdála gyertyák ára	7 forint 48 krajcár,
Gyógyszertári számlákra	2 forint 45 krajcár,
Kávé beszerzésére Savuot éjszakai virrasztásra	2 forint 11 krajcár,
Özvegy rabbinénak segély	25 krajcár,
Rabbinak tiszteletdíj sabbat haggadol talmudi előadásért	1 forint 06 krajcár,

A kiadási tételekből látjuk, hogy mely vallási alkalmak voltak kiváltképpen a Chevra Kadisa gondozására bízva, a temetkezéseken kívül. A Savuot éjszakai virrasztás, a szombat kimenetelekor gyújtott színes, fonatos gyertyák ünnepélyes kiosztása Szimchat-Tóra ünnepén, amikor más előjogai is voltak az egyesületnek. Így az egyesület tóráját vezetői vihették az ünnepélyes körmenetben. A régi szokásoknak megfelelően, a rabbi évenkénti két nagy talmudi előadását a Pészach és a Jom Kippur előtti szombatokon ez az egyesület is külön tiszteletdíjjal honorálta.

A zsidó község életében kiváltképpen adar hónapjának hetedik napja, Mózes születésének és halálának évfordulója volt a Chevra Kadisák ünnepi alkalma. Ekkor az egyesületet illette az istentisztelet megtartásának tisztsége, amely alkalommal megemlékeztek az esztendő során elhunyt rabbikról és tudósokról, mint Mózes mesterünk méltó tanítványairól. Általában az istentisztelet előtt tartották a tisztújító közgyűléseket, mint egy 1843. évben felvett jegyzőkönyvből kiderül, akkoriban évenként. Érdemes elidőznünk az 1863. évi tisztújító közgyűlésnél. Ünnepi szónokul dr Hirschfeld pécsi főrabbit kérték fel. A jegyzőkönyv mint fennkölt filozófusról és páratlanul nagytudományú rabbiról emlékezik meg a vendégszónokról, aki Ullmann Salamon, az évben elhunyt makói rabbiról mondott emlékbeszédet.[10]

Meglepő, hogy a Bonyhádhoz képest liberális felfogású pécsi hitközség rabbiját hívták meg az ünnepi beszéd megtartására s egyben azt bizonyítja, hogy a konzervatív vallásosságú bonyhádiak sorában a vallási tekintetben haladóbb nézeteket képviselő személyek is helyet kaptak a Chevra vezetésében. Ugyanakkor nem szabad túlzásba esnünk, mert Ullmann Salamon éppen a vallási újítók ellen fellépő rabbik közé tartozott s ha róla a pécsi rabbi az emlékbeszéd megtartását vállalta, arra mutat, hogy ő maga is inkább a konzervatívokkal érzett, semmint az újítókkal. Mindenesetre további érdekessége az ünnepélynek még az, hogy a hagyományhűektől általában kevéssé méltányolt egyetemi grádusú, doktori fokozatot elnyert rabbi, azért nem a zsinagógában, hanem a közgyűlés alkalmával szónokolt. A megoldás a vezetők tapintatára, s nem csekély diplomáciai érzékére vall, de a jelenség már előre vetíti árnyát a néhány év múlva bekövetkező szakadásnak, mikor is a bonyhádiak többsége az 1868. évi kongresszus alkalmával a vallási liberalizmus mellé állt.

A Chevra Kadisa a zsidó község, majd a hitközség körén belül autonom testületként működött, láttuk, saját pénzkezeléssel. A vezetést egy főgondnok irányította, két első gondnok és két másodgondnok segítségével. A tagok képviseletét 15 tagú választmány biztosította, amely még 5 póttaggal egészült ki. Ezzel az egyesülettel párhuzamosan és hasonló szervezeti felépítésben működött egy ugyancsak a szegény betegek istápolására létrejött egyesülés, a Bikur Cholim, mint nevében is mutatja a beteglátogató egyesület.

A bonyhádi temetőket Eisner részletesen ismerteti. E vonatkozásban ezért csupán egy, a Magyar Zsidó Oklevéltár XVIII. kötetében közölt adatra utalunk. Eszerint feljegyzést készítettek a paksi és a bonyhádi zsidó temetőkről. A feljegyzés Bonyhádra nézve megállapítja, hogy az 1768-ban létesített temetőt kibővítették. Annak területe most 2106 m², húsz lépésnyire van a helységtől s a héber község tulajdonában áll.[11]

JEGYZETEK

A Chevra Kadisa című fejezethez

[1] *Eisner:* op. cit.: 48.

[2] *Gutai Miklós:* Tolna megye egészségügyének története az 1801. és 1831. év között. Tanulmányok Tolna megye Történetéből. VI. kötet. Szekszárd, 1975. 267. o.

[3] *Csillag István:* Régi zsidó orvosok és kórházak Magyarországon MZsO. XIII. (bevezető tanulmány a kötethez). 40.

[4] A paksi privilégium-levél szerint: „Krankenhospital Bathaus und Frydhof sollen wie bis herr Ihr Verbleyben haben..."; a privilégium-levél teljes szövegét közli: *Laufer Lajos:* MZsSz. III. 1886. 503.

[5] T. m. L. Ö/568.

[6] BCHK. Jk. 7b.

[7] BCHK. Jk. 5b.

[8] BCHK. Jk. 48a.

[9] BCHK. Jk. 5a.

[10] BCHK. Jk. 37a.

[11] 604 sz. oklevél.

A BONYHÁDI RABBIK

R. Jichok ha- Lévi Spitz

Bonyhád első rabbija a nikolsburgi születésű R. Jichok ha-Lévi Spitz. Működése alatt épült az első általunk ismert temploma a községnek s a hagyományok szerint jesivát is tartott.[1]

Egy megyei összeírás szerint már 1750 előtt, mégpedig 1746-ban is ott tevékenykedett s az ezévi összeírás „Zekl Rabbiner" megjelöléssel említi. Irodalmilag is működött, Birkat Jichok néven a Tórára, Vajeetar Jichok címen a zsoltárokra, végül Béur Jichok cím alatt a haggádára írt kommentárokat. Atyja volt Michael Spitz, vagy Spitzer, hőgyészi rabbinak. 1768-ig, — abban az esztendőben bekövetkezett haláláig — működött Bonyhádon.

R. Jiszrael b. Jehuda Arjé Bisencz

A második bonyhádi rabbi. A községbe érkezésének pontos ideje ismeretlen, annyi azonban bizonyos, hogy 1770-ben már itt élt, mert ebben az évben egy rituális kérdésben levelet intézett Landau Ezekiel prágai rabbihoz, majd 1777-ben magánjogi problémában fordult hozzá. Egy alkalommal kiállított egy válólevelet, melynek megírására az egybehívott rabbikollégiumban veje is helytfoglalt, amiért erős támadásokban volt része.[2]

Eisner szerint 1780-ig töltötte be a bonyhádi rabbiszéket, de inkább 1782-ig láthatta el tisztét, miután az ebben az esztendőben felvett zsidó összeírás utódjáról úgy emlékezik meg, mint aki ez évben költözött Bonyhádra. Ő maga az 1780. évi összeírásban Izrael Lőb néven

szerepel, de találkozunk ott egy másik s nála kisebb fizetést húzó rabbival is, akinek Izrael Wolf volt a neve. Hihetőleg ő volt ekkor a község dájánja.[3] Izrael dájjánról a 70-es években Büchler Sándor is említést tesz.[4] Hívei nagy megbecsülésben részesítették rabbijukat, kinek bölcs ítéletei messze földön jó hírnevét keltették, amiért is a bonyhádiak a jámbor és igazságos bíró megtisztelő jelzőkkel illették őt.[5] A mellette működött dájjánról a bonyhádi hazkára könyv nem tesz említést. Tehát nem ott hunyt el; hogy Bonyhádról hova került, nem tudjuk.[6]

R. Ábrahám Freistadt

Bonyhád harmadik rabbija volt s minden bizonnyal a bonyhádi jesiva megalapítója. Eisner János szerint 1780-ban kezdte meg működését ebben a gyülekezetben. Egy Tolna megyei összeírás szerint 1782-ben érkezett Vágújhelyről.[7] Teljes nevén Ábrahám Jehuda Léb Freistadt. Bár ő, neve után, ítélve hazai születésű, (Freistadt Galgóc német neve) s Vágújhelyről érkezik, magyar nyelvtudása még nem volt tökéletes, ami egyébként akkoriban nem volt ritka a zsidók között. Részben erre utal kérdése Landau Ezekiel prágai rabbihoz, arról, hogy Bonyhád nevét miként kell átírni a héber nyelvű válólevélben. De a kérdés feltevést jogossá teszi az is, hogy a válólevelekben használt átírást a meghonosodott szokások szerint alkalmazták. Lehet, hogy Bonyhádon erre nézve különféle nézetekkel találkozott, ezért fordult a szaktekintélyhez. Munkánk során több alkalommal rámutattunk arra, hogy ez a probléma másutt is felmerült. Jesivájára nézve Fuchs Ábrahám megfigyelését tesszük magunkévá, aki észreveszi, hogy Landau Ezékielnek egy Freistadthoz és Grieshaber paksi rabbihoz intézett közös levelében, csupán a bonyhádi rabbit illető címzésben utal a levél írója arra, hogy a megszólított községében nem csupán rabbi, hanem a jesivának a feje is.

Működése idején Bonyhád már jelentős gyülekezet, egy megyei zsidó összeírás szerint 5 fizetett tisztségviselővel. Az 1794-ben dúlt tűzvész martalékává lett zsinagógát rabbija gyászdalban siratja el.

Ezt a gyászdalt a tűzvész évfordulója alkalmából beiktatták a liturgiába is. A szerző a nagy veszteséget elsiratva megemlékezik a gyülekezetnek 5 Széfer Tórájáról, melyek az épülettel együtt a lángokban hamvadtak el.[8] 1808-ban bekövetkezett haláláig töltötte be tisztét.

A gyászdalon kívül önálló irodalmi alkotás nem maradt fenn tőle, de Landau Ezékiel hozzá intézett levelében magasztalóan emlékezik meg tudományáról.

R. Binjamin Zeév Wolf Boskowitz

Vezetéknevét szülővárosáról nyerte, hol atyja a kollini származású R. Semuél b. Nathan ha-Lévi, a rabbinikus irodalomban nagyra becsült Machacit ha-Sekel című mű szerzője rabbi volt.

Az 1740-ben született Binjamin Zeév már kora fiatalságában kitűnt kiváló képességeivel. Atyja, talmudi előadásai közben szívesen mondogatta, ha kisfia a szőnyegen levő kérdésben vele vitában szállna, miképpen felelne neki. Az apából, mint a későbbiek igazolják, nem a szülői elfogultság beszélt. Fia, korának egyik legnevesebb hazai rabbija lett. Kitűnt jártasságával a jeruzsálemi talmudban, amelyet akkoriban kevésbé tanulmányoztak, mint a babilonit. Ez utóbbihoz fűzött glosszáit az 1830–33. évi bécsi kiadásban tették közzé. Leghíresebb munkája Majmuni kódexéhez, a Jad ha-Chazakához kapcsolódik: Széder Misna, három részben jelent meg 1820–1840 között. Atyja művéhez Kolbon címen fűzött kommentárokat. Eszter Könyvéhez írott homiliái Maamar Eszter címen jelentek meg.

Világi ismeretekkel is rendelkezett s ami kartársainál még meglehetősen ritka, tanítványait oktatta is ezekre, bevezetve őket a matematika és a fizika alapelemeibe.[9]

Szívesen és tudatosan alkalmazott pedagógiai elvek vezették a talmud tanításban. Eszméit Majmuninak a tóratanulással kapcsolatos megállapításaiból vezeti le a Misne Tóra: Hilch. Talmud Tóra IV. 2. alapján.

A rabbi személyisége – mondja fejtegetéseiben – tiszteletet parancsoló legyen, ám adja meg a tiszteletet tanítványainak is. Ne viselkedjék velük sohasem lekicsinylő módon. Az elismerést tárgyának komo-

lyanvételével, a témának újszerű meglátásokban gazdag előadásmódjával szerezze meg a maga számára. Ne ismételje szolgai módon azt, amit mestereitől tanult. Egy-egy megjegyzéssel, utalással nyisson előttük tágabb perspektívákat, szoktassa őket önálló gondolkodásra. Ha az adott pillanatban minden utalását talán nem is értik, ösztönzése a további elmélyült tanulásra majd meghozza gyümölcsét.

Némelykor utal a korviszonyokra, fájlalja, hogy a megélhetés nehézségei az adók és bérletek díja híveire oly nagy megterhelést hárít, hogy nem foglalkozhatnak kellőképpen a szent tanulmányokkal.

Egyébként a folytonos tanulásban ő maga járt elöl jó példával. Amikor megkérdezték tőle, milyen módszerrel lehet olyan nagy ismeretanyagra szert tenni, mint amilyen neki sikerült, azzal felelt: a negyedórák kihasználásával. Két feladat között még negyedórányi szünetet sem engedélyezett magának.[10]

Atyjától azonban a tudományos képességekkel együtt nem örökölte annak békés természetét. Talán ezért is volt olyan zaklatott az élete, míg Bonyhádra nem került. Számos községben viselte a rabbi tisztséget: Kollinban, Prossnitzban, Balassagyarmaton, állítólag Abonyban is, sőt egy ideig az akkor alakuló pesti községnek is ő volt a vallási vezetője. Átmenetileg két ízben is volt óbudai lakos, de ott összekülönbözött országos hírű rabbijával, Müncz Mózessel, aki nem vette szívesen a kiváló képességű kolléga ottani ténykedéseit, annál inkább mivel még magántemplomot is létesített a gyülekezet körében. Heves természete összetűzésbe sodorta az óbudai rabbinátus öreg dajjanjával, Elchanan rabbival, amiért az egy szombat délután bottal a kezében ment végig a csúszós járdán. Tudvalevő, hogy a bot használata szombat napon tiltott, de mégis méltánytalan dolog volt az öreg rabbit hithűségében mélyen megsérteni.[11]

Lakhelyét 1793-ban Pestre tette át, ahol az akkor még mindössze 39 családból álló gyülekezet vallási vezetőjévé választja. Jogi akadályok miatt nem viselheti a rabbi címet, de valójában rabbi funkciókat végez. Lényegében ő volt a pesti zsidó község első rabbija. Az óbudaiak ellenzése miatt 1796-ban hivatalától meg kellett válnia.

A nyugatalan természetű, de nagytudományú férfiú végül is Bonyhádon érkezett révbe.

A rabbilevelet 1809 tammuz havának 19. napján állították ki részére. A bevezető részben egy szentírási mondat alkalmazásával: Benjamin az Örökkévaló kedveltje biztonságban fog lakozni (M. V. 33. 12.), bibliai nevére s addigi zaklatott sorsára történik utalás azzal, hogy új állomáshelyén nyugalomban és békességben lesz része. Biztosítják arról, hogy róla és családjáról illő módon fognak gondoskodni. Feladatkörét a vallásos élet irányításában, a szükséges döntések meghozatalában s a jesiva vezetésében határozzák meg. Kérik, ügyeljen gondosan tanítványainak mind szorgalmára, mind magatartására. A kor rabbijai rendszeresen tanítottak s csak kivételes alkalmakkor prédikáltak. A prédikációs időpontokat a következőkben határozták meg: Pészachot és Jom Kippurt, továbbá az elul és adar újholdját megelőző szombatok, valamint szelichot első hajnala és Kol Nidré estéje. Kérik, hogy e két utóbbi prédikáció ébresszen bűnbánatot a hívekben, el egészen a hangos zokogásig. Meghatározzák tórához járulása szombati és ünnepi alkalmait.

Fizetését heti 20 arany forintban állapítják meg, melynek kétszerese jár niszan és tisri havában, tekintettel az ünnepekre. Megilletik őt ezeken felül a hivatallal járó szokásos mellékjövedelmek. Vállalja a zsidó község hat talmudiskolai növendéknek teljes ellátását. A gazdasági viszonyok romlásával előbb heti 32, majd 1815-ben heti 50 forintra emelik fizetését, ami messzi túlhaladja a község többi funkcionáriusának díjazását. De kikötik azt is, kötelezi magát arra, hogy 3 évig mindenképpen Bonyhádon marad.[12]

Úgy tűnik, hogy a Bonyhádon végre megalapozott jogos hírnév messzire szállott s más gyülekezetek szerették volna megnyerni őt rabbijukul. Nyilván ezért igényelték nyilatkozatát a 3 évi helybenmaradáshoz. Valóban 3 évig maradt még körükben, 1818-ban bekövetkezett haláláig.

Sírirata felsorolja legkiválóbb műveit, melyekkel, mint olvassuk, még halála után is áldást hoz reájuk. „Zokognak a városban, jajonganak a kapukban a szépség miatt, mely most elenyész a porban. A kinyilatkoztatás hónapjában vétetett el tőlünk bűneink miatt tóránk dicsősége s maradt a keserűség s a fájdalom a szívekben.[11]

A Boskowitz rabbi halálával elárvult rabbiszéket a lengyelországi Zamosczban 1776-ban született Heller rabbival töltötték be. A választás a bonyhádiak szakértelmére és igényességére vall. Az új rabbit kortársai „charif", azaz az éleseszű jelzővel illették. 1819–1833 között működött Bonyhádon, ahonnan Óbudára pályázott, de az ottani modernebb gondolkozású hívek nem látták volna szívesen jövetelét. Egy felőle alkotott véleményről éppen óbudai aspirációi kapcsán értesülünk. A hagyományos vallásosságot modern műveltséggel egyesítő Rosentahl Salamon úgy nyilatkozik mint éleseszű talmudistáról, aki mitsem tud a világ folyásáról. Rosentahl Salamon ebben tévedett. Jekutiel Juda Grünwald éppen azt hangsúlyozza, hogy nagyon is jól ismerte a korproblémákat, amelyekben tudatosan a modernizmus ellen foglalt állást s a vallásos tradícionalizmusnak egyik vezető szelleme volt.[13] Éppen ezért kínálták fel a rabbiszéket neki a bonyhádiak, ahol a túlnyomó többség a konzervativizmus töretlen híve volt. De rabbisága utolsó idejét már megkeserítik a zsidó felvilágosodás hívei, ezért is hagyja el Bonyhádot, amely akkor Pozsony és Óbuda után az ország legtekintélyesebb községe. De még akkor is oly nagy a hatása és befolyása, hogy az utódlására sokaktól szívesen fogadott Alexandersohn Jonatán megválasztását meg tudja akadályozni, mert kételyei támadtak jövendő utóda vallásos őszintesége felől s gyanússá vált, nem rokonszenvez-e a reformokkal. A pályázót az egykorú leírások s viselt dolgai, valóban kiegyensúlyozatlan és szerencsétlen természetű embernek mutatják be. Hellert aligha lehet elfogultsággal vádolni, amiért ellenezte, hogy Alexandersohnt a bonyhádi rabbiszékbe ültessék. Utóbb egyes rabbik mesterségesen is hangulatot teremtettek ellene s életét teljes elhagyatottságban, mellőzésben fejezte be.

Maga Heller mint elődje Boskowitz rabbi is, már gyermekkorában feltűnt kiváló képességeivel. Fiatalon lett a brody-i jesiva feje. Ettől a tisztségétől azonban egy személyét fenyegető veszedelem miatt nagy hirtelen s családja hátrahagyásával kellett megválnia. Jóhiszeműségének lett áldozata, miután kellően tárgyilagos tájékozódás nélkül foglalt állást egy vagyonjogi kérdésben s ez rendkívül súlyos következ-

ményekkel járt volna részére. Állítólag szándékos provokáció, cselvetés hálójába került.

Tehetségére jellemző az a hagyomány, amely szerint Tiv Gittin című művét menekültében szerkesztette, két hét alatt.[13]

Magyarországra érkezve Ungvár rabbija s az ottani nagy jesiva megalapítója lett. Eleinte vonakodott a bonyhádiak meghívását elfogadni, de amikor azok ragaszkodásuk kifejezésére egészen Ungvárig kocsit küldtek érte, mégiscsak rászánta magát, hogy székhelyét Bonyhádra helyezze.[14]

Tizenhárom évi működését csupán az utolsó időkben zavarják meg az újító törekvések.

Rabbilevele nevének akrosztikonba foglalt mondattal indul: Móslé Hair Vehaéda Cövaé Bonyhád Jachad Hitaszfu Jövaksu Roe Sze... A héber abc betűi szerint és a szokásos rövidítések figyelembevételével ez a mondat a szavak kezdőbetűinek egybeolvasásával adja a címzettnek nevét: Morénu Harab Cvi Hirsch. A héber mondat értelme a következő: A város és a gyülekezet vezetői Bonyhád (szent) seregei egybegyűltek, hogy pásztort keressenek... A rabbilevél egyébként megegyezik az ilyen iratok szokásos tartalmával, a rabbi jogainak, kötelességeinek és díjazásának részletezésével. Fizetése azonban kevesebb volt mint elődjének, heti 25 forint, míg a prédikációk alkalma némileg bővült. Így megemlékezik az irat a Mózes születése és halála évfordulóján a Chevra Kadisa rendezésében tartott istentiszteleten mondandó prédikációról, amely „megfelel községünk hagyományainak".

Ez alkalommal is vállalják 6 talmudnövendék teljes ellátását.[15] Főműve mellett a Pentateuchoshoz írt kommentárt: Tapuché Zahav címen, melyet halála után adtak ki (Ungvár 1865). Irodalmi emlékét őrzi még Szófér Mózessel folytatott levelezése.

Kiváló nevelő és tanító volt, iskolájából számos jeles rabbi került ki, közöttük a legszélesebb körökben R. Selomo Ganzfried ismert, a máig is közkézen levő Kiccur Schulchan Aruch szerzője. Bonyhádról egy rövid időre még visszatért Ungvárra, majd mégis elfogadta Óbudán a rabbi tisztséget, de ott hamarosan, 1834-ben elhunyt.

JEGYZETEK

A bonyhádi rabbik című fejezethez

[1] *Richtmann Mózes:* Landau Ezekiel és a magyar zsidók, MZsSz. XXII. 1905, 318. *Eisner:* op. cit. 18. *Fuchs:* Jesivot 205–206., T. m. L. Ö/561.

[2] *Richtmann Mózes:* id. tan.: 318.

[3] T. m. L. Ö/574., Ö/568.

[4] *Büchler Sándor:* Adalékok a hazai zsidó községek történetéhez 1830–1848. MZsSz. VII. 1890. 593. Izrael Wolf rabbi neve a Perczel nemzetség Nemzetségi Levéltárában fordul elő (IV. 179), mint a család birtokán lakó zsidóé.

[5] *Fuchs:* Jesivot 206.

[6] *Eisner:* op. cit.: 19.

[7] T. m. L. Ö/574.

[8] *Eisner:* op. cit. 20.

[9] *Büchler Sándor:* A pesti hitközség első rabbija Boskowitz Farkas, MZsSz. XI. 1894. 87–102.

[10] *Fuchs:* Jesivot 206–209, ugyanitt található sírkövének fényképe is.

[11] *Richtmann Mózes:* id. tan. Landauról 327–328.

[12] B. Jk. 15b, 16a.

[13] *J. J. Grünwald:* R. Cvi Hirsch Heller, Ápirjon I–II. 1926–1927. évfolyamaiban folytatólagosan közölt tanulmány.

[14] Uo.: I 344 skk.

[15] B. Jk. 25.

NYOLC ÉV RABBI NÉLKÜL

Heller rabbi távozása után nyolc évig betöltetlen a rabbiszék. A rabbinikus teendőket R. Jákob Cvi Friedländer, utóbb nagysurányi rabbi látja el, akiről többször is dicsérő módon emlékezik meg R. Móse Schick responzumaiban,[1] valamint R. Móse b. Jirmijáhu, később Leipnikban lett dájján. Mindketten dájjáni minőségben vezetik a vallási életet. Eisner János előadása szerint csupán egyetlen kísérlet történt a rabbiszék betöltésére, mégpedig a pereskedései folytán a magyar rabbik történetében keserű hírnévre jutott Alexandersohn Jonatán személyében. Őt azonban elődje, Heller rabbi nem találta alkalmasnak erre a tisztségre, holott a hívek egy része előtt tetszést aratott.[2]

Valójában nem egyedül Alexandersohnnal kísérleteztek a bonyhádiak, hanem igen sokat fáradoztak ezalatt a nyolc év alatt a rabbiszék méltó betöltése végett. Törekvéseiket nem érdektelen megismernünk, mert a rabbi megválasztása ügyében egy olyan problémáról kapunk képet, amely ekkoriban több nagyobb hazai községünk életét is éveken át foglalkoztatta. A bonyhádi rabbiszék betöltésével egyidőben merült fel ugyanez a súlyos kérdés Óbudán is. Érdekes felfigyelnünk a szereplő személyek azonosságára, ami a két községnek jelentőségére, súlyára utal. Mindkét községben azonos, tekintélyes személyiségek jöttek számításba, mint Chájesz és Taubesz rabbik, de kívülük még mások is.

A magyar zsidók számbeli gyarapodása, vallásos és intellektuális

irányzataiknak különbözősége adja a magyarázatát annak, hogy egy-egy nagyobb gyülekezet rabbiszékének betöltése miért okozott súlyos gondokat.

A múlt század 30—40-es évei a magyar zsidók lélekszámának gyors emelkedését hozzák magukkal.[3] A számbeli növekedés színesebbé, változatosabbá teszi a vallási és intellektuális összképet. A negyvenes években 241 ezerre tehető a lélekszám, míg az, másfél évtizeddel ezelőtt 127 ezer volt. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a múlt század statisztikai adatai gyakran csupán megközelítő pontosságú közlésekként értékelhetőek, a számok mégis beszédesek. Az 1828. évi nádori összeírás a bonyhádi zsidók lélekszámát 1563 főben adja meg.[4] Fényes Elek 1851-ben kiadott statisztikája ugyanezt a lélekszámot közli a bonyhádi zsidókról és ugyanebben az évben Tolna megyében is készül összeírás a zsidó lakosságról, amely a bonyhádi zsidók létszámát 2284 személyben jelöli meg.

Mindezekből következik, hogy a rabbiválasztás időszakában kialakult lélekszámra pontos adatokat aligha lehet megállapítani. Perls Ármin a Bájit Neemánban több, mint négyszáz családról beszél (25 o.). Ez, egy családot 5 személyből állónak tekintve, kétezer lelket tesz ki. Mindenesetre 1500—2000 személyből álló, nagy gyülekezetnek tekinthetjük Bonyhádot. Egész Tolna zsidó lakosságát 1830—35 között az egykorú hivatalos statisztika 3822 lélekre teszi. Minthogy Bonyhád a megye zsidóságának vezető és legnépesebb gyülekezete, becslésünk megfelelhet a reális értéknek, de talán ha hozzá számítjuk a Bonyhádhoz tartozó szórvány-községeket, még a négyszáz családfőnél többen is lehettek, akik szavukat és igényeiket hallatták akkor, amikor megfelelő rabbiról, szellemi vezetőről kellett gondoskodniuk.

A magyar zsidók körében ezekben az évtizedekben a felvilágosodás és a polgárosodás hívei vívják küzdelmüket a hagyományos életforma sérthetetlenségét valló konzervatívokkal szemben. Ez a küzdelem összefonódik a rabbiválasztás kérdésével. A rabbi személye, magatartása, vallási iránya döntő jelentőségű községe szellemének, vallásos életformájának kialakítása tekintetében. Bonyháddal egyidőben keresnek rabbit Óbudán,[5] ahol a legesélyesebb pályázó éppen a Bonyhádról távozó Heller rabbi, de a polgárosuló s műveltebb

hangadók eltanácsolják Óbudáról, figyelmeztetik, ha mégis jönne, meg fogják keseríteni az életét. Az ottani modernek modernebb szabású papot akartak, mint amilyen a volt bonyhádi rabbi.

A korszak eszmei küzdelmeinek térképén a hagyományos vallásosság fellegvára Pozsony. Ugyanennek a töretlen tradícióhűségnek chaszid színezetű megfelelői Sátoraljaújhely és Nagykálló. Ha vannak is viták a tradíció e központjai között, mindhárman azonosak a térkép más pontjain elhelyezkedő Pest, Bécs és Prága fölvilágosodó, polgárosodó, a konzervatív vallásosságtól némileg eltávolodó nagyvárosi zsidóság igényeinek elhárításában sőt elítélésében. Hogy a konzervativizmustól való elszakadás legszélsőségesebb gyakorlati következményét szemügyre vehessük, utaljunk a lovasberényi születésű Saphir Mózes Gottliebre, aki 16 éves korában Prágában megszerzett rabbioklevelével a zsebében nemhogy íróvá lett, ami már maga sem volt kedves a hagyományhűek szemében, hanem Bécsben elhagyta zsidó hitét, kitéve ezzel magát a jogos megvetésnek. Pályája kezdetén jiddis nyelvű bohózatot írt, majd renegáttá lett. A hagyományhűek a hitehagyott író példáján okulva következetességük s tántoríthatatlanságuk igazolását láthatták.[6]

Hogyan áll Bonyhád ebben a szellemi küzdelemben? A felvilágosodás inkább a nagyvárosi zsidók között terjed s Bonyhád elég kicsiny hely ahhoz, semhogy az aufkläristák számára kellő lehetőségeket biztosítson. Mégis elég nagyszámú zsidóság él a mezővárosban ahhoz, hogy biztosra vehessük közöttük jelenlétét a rokonszenvezőknek a felvilágosodás eszméjével.

Kiváló rabbitekintélyekhez fordulnak a bonyhádiak, ajánlanának nekik megfelelő pásztort.[7] De ez a kísérletük nem járt sikerrel. Időközben Cvi Hisch Chájesz zolkievi rabbi fejezi ki készségét az iránt, hogy elmenne Bonyhádra, bár az ottani községről nincsenek alaposabb ismeretei. A mérsékelt felvilágosodás híveként számontartott és becsült Rosentahl Salamon ajánlja őt a bonyhádiak figyelmébe. Ez talán arra utal, hogy a hangadók közt megfelelő erőt képviselhettek azok is, akik az ajánlóval azonos nézeteket vallottak. Chájesz maga is a zsidó felvilágosodás mérsékeltebb szárnyához tartozott, kiváló talmud-tudós és széleskörű irodalmi munkásságot végez.

Székhelye az akkori Galíciának egyik fontos zsidó centruma. Rabbiségi kerületéhez 17 gyülekezet tartozott. De a chaszidikus irányzat terjedésével nem értvén egyet, szívesen felcserélte volna Zolkiewet Bonyháddal. A terv azonban nem valósult meg.

A község vezetőségében más irányzatok is képviseletet nyertek. Ennek tulajdonítható, hogy a kezdeti, 1834. évi sikertelen kísérletezések után 1836-ban Beer Oppenheim, vagy Oppenheimer rabbinál érdeklődnek Trebitschben, akinek küldött útján ajánlják fel a rabbitisztséget. Ez utóbbi rabbiról nem tudtunk közelebbieket megállapítani, de Oppenheim, vagy az óbudai források szerint Oppenheimer nem ismeretlen név a magyar rabbiszékek betöltésének történetében. A Bonyhádon is számításba vett R. Móse Taubesz snyantini rabbit ő ajánlja Óbudára, amiért Rappaport prágai főrabbi részéről erős megrovásban részesül. Ez a rabbi a legszélsőségesebb chaszidikus irányzat híve volt, amivel a prágai főrabbi nem tudott megbékülni. Taubesznek 1837-ban ajánlották fel a bonyhádi rabbi-tisztséget. Személyének előtérbe jutása arra enged következtetni, hogy az ő vallási irányának a követői is befolyással voltak a rabbiválasztásra. De mellette szólhatott az is, hogy elődjének, Heller rabbinak a tanítványa volt. Ám ez a kísérlet sem járt sikerrel. A kudarcok nem vették el a bonyhádiak kedvét.

A legtovább Oppenheim (Oppenheimer) mellett tartanak ki. Még 1839-ben is leveleznek vele, kérve, hogy nyilatkozzék végre. Az iránta tanúsított ragaszkodást és bizalmat talán az magyarázza, hogy tanulmányait a nagyhírű fürthi jesivában végezte Németországban, így őbenne vélték megtalálni azt a személyt, aki a különféle vallási árnyalatokhoz vonzódó híveket egységbe fogva, közmegelégedésre lesz képes pásztorolni. Oppenheimerről tudjuk, hogy Berlinben kapcsolatba került a héber felvilágosodás, a haszkála mozgalmával is. Hogy a bonyhádiak tudtak-e erről, azt nem lehet eldönteni. Végül Pozsonyban telepedett meg. Az a levél, amelyet 1839-ben intéztek hozzá a bonyhádiak, nem leplezi bántottságukat és csalódottságukat, amiért hosszas huza-vona után sem képesek vele dűlőre jutni a felajánlott rabbiság dolgában. A többi közt biztosítják őt arról, hogy elődeihez hasonlóan nemcsak a legnagyobb megbecsülésben, de

a gondtalan megélhetésben is része lesz. Nyugodtan szentelheti majd életét tanító hivatásának. Ha végre rászánja magát és jön, örvendezni fognak, de tudnia kell, hogy nem akármilyen gyülekezetbe hivogatják őt. Minden tekintetben rendezett községet ajánlanak fel neki, ha eredményesen fog működni, előbb-utóbb egész Izrael háza egy emberként fogja vallani, menjünk Bonyhádra, mert onnan indul ki számunkra a Tan. Bonyhád, számára össze van kötve a hírnév lehetőségével.

De Oppenheimer ennek ellenére sem jött.[8]

Ezek után kezdtek tárgyalásokba Perls Mózes kismartoni rabbival, aki eleget tett meghívásuknak.

Az új rabbi működése elé a legszebb reménységekkel tekinthettek, de ez a tudós és jámbor férfiú nem bizonyult szerencsésnek Bonyhádon.

JEGYZETEK

a Nyolc év rabbi nélkül című fejezethez

[1] Paaré 127.

[2] *Eisner:* op. cit.: 25. Alexandersohn a múlt századi hazai rabbik történetének egyik érdekes, viszontagságos életű alakja. Büchler Sándor nézete szerint a személyével – nem oktalanul – kapcsolatos viták a reformeszmék elnyomására irányuló törekvésekből is sarjadtak. B. S.: Adalékok a hazai zsidó községek történetéhez 1830–1848. MZsSz. VII. 1890. 540–541.; az Alexander nevéhez fűződő „csabai rabbipört" részletesen adja elő Kohn Sámuel: Kohn Schwerin Götz, Budapest, 1899. 60–82.

[3] *Grünwald Miksa:* Zsidó Biedermeier, Budapest, 1937. 58.

[4] T. m. L. Megyehatósági iratok 6591/1851, 1828. évi nádori összeírás Bonyhád, Randolph L. Braham: Hungarian—Jewish Studies, New York, 1966. 72.

[5] Az óbudai rabbiválasztás körüli eseményekre: *Büchler Sándor* id. tan. 589 skk., u. ő.: A zsidók története Budapesten, Budapest, 1901. 321. skk.

[6] Egyébként Saphirnak „Der Falsche Kaschtan" c. bohózata, amely kb. 1820. körül keletkezett, Grünwald Miksa szerint bizonyos mértékben tükrözi a haladók és konzervatívok harcát az óbudai zsidó községben. G. M.: op. cit.: 86.

[7] *Perls Ármin* a Bájit Neeman-ban közölt életrajzában nagyatyjának Perls Mózesnek, áttekinti a bonyhádi rabbiválasztás néhány fontos kérdését 26–30. Cvi Hirsch Chajesről: *M. Rosenfeld:* Oberrabbiner Hirsch Perez Chajes. Leben und Werk, Bécs, 1933. 5–10. Cvi Hirsch Chajesz nevét ma is nagy tisztelettel övezi a zsidó jogtörténet, mint e tudományágnak egyik legjelentősebb művelőjét a XIX. század első felében: Menachem Elon: Hamispat ha-Ivri, Jeruzsálem, 1978. 1292–93.

[8] A szóban forgó rabbikra nézve, *Oppenheim:* Enc. Jud. (angol) XII. 1419., *Taubesz* uo.: XV. 833., a rabbiválasztással kapcsolatos állásfoglalásokra, intézkedésekre fentiekkel folytatott levelezésre: B. Jk. 39b, 41b, 42b, 49b. 50a. 53b.

R. Móse Perls

Hosszú vajúdás után szerencsésen oldódott meg a rabbikérdés, amikor a bonyhádi községnek R. Móse Perlst sikerült megnyernie rabbi széke betöltésére. Az új rabbi 1784-ben született a morvaországi Bródban, hol atyja dajjan volt. Tanulmányait szülővárosában kezdi meg, Pozsonyban folytatja, majd Posenban fejezi be. Ottani mestere R. József b. Pinchás volt reá nagy hatással, őt tekintette mintaképének. Bonyhád előtt Koitein, Holics, majd Kismarton működésének színhelyei. Kismartonból 1841-ben hívják meg Bonyhádra, ahol 1854-ig viseli a rabbitisztséget, majd ebben az évben telve jogos keserűséggel, mélyen megbántva, bár hűséges hívei szeretetétől kísérve, megválik hivatalától. Visszatér szülővárosába s még ebben az esztendőben megtér őseihez.

Életútját, sorsát, jellemét alapos monográfiában mutatja be unokája, Perls Ármin pécsi főrabbi annak a kötetnek az előszavában, amelyben egybegyűjtötte nagyapja responzumait.[1]

Az életrajzból egy folytonosan tanuló, az élettel szemben igénytelen, jótékony, hivatását felette komolyan vevő, önérzetes férfiú portréja bontakozik ki előttünk.

Elvhűsége, önérzete készteti arra, hogy megváljon a kismartoni

községtől. A régi hagyományokat buzgón ápoló kismartoni vezetőség még a XIX. század első felében is hivatottnak érezte magát arra, hogy tagjainak nem csupán hit és magánéletét, de még szórakozásait is szabályozza, úgy ahogy az előző századokban volt szokásos a zsidó községek életében. Egyik ilyen régi, de még a XIX. század első felében is respektált takkána, szabályrendelet, amelyet a községnek a XVIII. században működött R. Méir b. Jicchák nevű rabbija, a rabbinikus világban Maharam Asch néven közismert és közbecsült tudós alkotott, előírta, hogy a község tagjai számára a kártyajáték Chanukka nyolc és Purim két napján van megengedve. Utóbb a chanukkai engedély határidejét némileg megtoldották, majd annak lejártát kihirdették a község tagjai előtt. A kialakult gyakorlat szerint az engedélyezési és a meghosszabbítási eljárás, amely tulajdonképpen akkor már merő formalitás volt, a zsidó község bírájának, világi fejének a hatáskörébe tartozott. Ennek távollétében egy alkalommal Perls rabbi intézkedett ebben az ügyben, s a templomszolga útján közhírré tétette a kártyajátékra engedélyezett időszak lejártának közeledtét. A rabbi intézkedését a világi vezető a maga hatáskörébe történt indokolatlan beavatkozásnak tekintette s gyermeteg módon, hatalmának érzékeltetésére újabb rendeletet bocsátott ki, amelyben a kártyajátékok további folytatását engedélyezte. Ez a kicsinyes és méltatlan eljárás súlyosan sértette a rabbi önérzetét. Elhatározta, hogy elfogadja a bonyhádiak meghívását. Nem sejthette, hogy új állomáshelyén a kismartoninál sokkal súlyosabb kellemetlenségek és megpróbáltatások várnak rá, annál is inkább, mivel a kezdet Bonyhádon felette ígéretes volt. Az ottani hebraisták igazán kitettek magukért a rabbilevél megszerkesztésében s tegyük hozzá, e héberben és zsidó tudományokban jártas réteg mindvégig hű is maradt az utóbb oly sokat támadott rabbihoz.

A rabbilevél verssel indul, az egyes sorok kezdőbetűi akrosztikonban a címzett nevét adják. Ezután a rabbi magasztos állásának és hivatásának méltatása következik: „... szavaiban élet és igazság van ... árassza bölcsességét reánk ... az ifjakra, akik hozzá sereglenek ... tanítson és ítélkezzék a vallás dolgaiban ... néki senki ellent ne mondjon ..."

A prédikációs alkalmakat a bonyhádi hagyományok szerint s az előző rabbik díjleveleiben foglaltaknak megfelelően állapítják meg, azzal a kibővítéssel, hogy havonként az újholdat szentelő szombaton is prédikáljon, ezenkívül minden szombaton tartson talmudi előadást a felnőtteknek, míg a jesiva tanulóifjúságát naponta részesítse talmud oktatásban. Fizetése heti 30 forint bécsi értékben, melynek niszan és tisri hónapokban kétszeres összege jár. Ezen felül a rabbinikus gyakorlatban kialakult minden mellékjövedelem megilleti őt. Tanítványait a zsidó község tagjai saját házaiknál fogják ellátni. Őreá pedig úgy tekintenek majd, „mint az Úr küldöttjére s őrködni fognak békéje felett."

Az első bonyhádi évek valóban békességesen telnek el, de néhány esztendő múlva kezdődnek a bajok, amelyek ezután szinte egész bonyhádi működését végig kísérik.

Az az esztétikai reform, amely a XIX. század elején indul ki Németországból s az istentiszteletek külső formáinak megváltoztatására törekszik, nem marad hatástalan Magyarországon. Az 1818-ban épült új hamburgi zsinagógában már orgona kíséri az éneket és a prédikáció a jiddis helyett német nyelven hangzik. A példát két év múlva Lipcse követi s a nagy vásárvárosba érkező kereskedők gyorsan szétviszik az ottani istentiszteletnek hírét. Bécs 1826-ban avatja fel modern zsinagógáját, melynek ünnepelt hitszónoka Mannheimer, rajongott kántora Sulzer. A pesti község 1830-ban avatja fel a Chorschult, amelyben a modernek igényeinek megfelelő módon megy végbe az istentisztelet. Veszprém 1841-ben a bécsi és a pesti minták után alakítja ki istentiszteleti rendjét s Nagykanizsán is megszólalt orgona 1845-ben.

Ismeretes, hogy az orgona, a kórus, a nem jiddis nyelven tartott prédikáció rendkívül heves vitákra adott alkalmat a konzervatív és a modern irányzatú vallásosság hívei között.[2]

Az istentisztelettel és a liturgiával kapcsolatos újítások ez esztétikai reformigények sorában Chorin Áron javasolja azt, hogy az eddigi szokásoktól eltérően, most már ne a szabad ég alatt, hanem a templomban történjék az esketési szertartás. Tulajdonképpen nagyon szerény és a haláchával nem ellentétes javaslat volt ez, hiszen maga R. Mose Iszerlesz (XVI. század), akinek a szava sok esetben döntő

jelentőségű az askenáz, tehát a magyar zsidók vallástörvényi gyakorlatában is, a Sulchan Aruch Jore Dea 391. 3-hoz fűzött glosszájában két alkalommal is megemlékezik arról, hogy az esketési szertartást a chuppa alatt, a templomban végzik. Bonyhádon ez az újítási törekvés okozott óriási bonyodalmakat, nemcsak a község, de rabbija, Perls Mózes személyes életében is. Az új idők hívei azt kívánják, hogy a rabbi az új szokásoknak megfelelően a templomban végezze az esketési szertartást, Perls azonban, híven hagyományhű lelkületéhez, nem hajlandó erre.

Szinte a korszak atmoszférájához tartozik, hogy egy Chorin Árontól eredő javaslatot lehetetlenség elfogadni konzervatív rabbi számára, még akkor is, ha az semmiképpen sem áll ellentétben a hagyományokkal. Jekutiél Juda Grünvald szerint az óbudai rabbi erősen támadja a Chorin-féle javaslatot, mert abban a római egyház tudatos utánzását látja. A templomi esketés ügye óriási viták középpontjába kerül. Annak ellenére, hogy amint ezt munkánkban másutt bemutatjuk, a szertartás templomi elvégzésének megvannak a maga hagyományai, de Grünwald szerint e hagyományokat éppen azért hagyták figyelmen kívül, mivel a katolikus egyház csakis a templomban kötött házasságkötést ismeri el érvényesnek, s született meg az a rendelkezés, hogy a zsidó házasságkötés a templomon kívül történjék, nehogy más felekezet ritusának másolásaként tűnjék a zsidó szertartás.[3]

Ez az elmélet teljességgel téves és alaptalan. A katolikus házasságkötés formái ugyanúgy keresztülmentek bizonyos változásokon, mint ahogyan a zsidó házasságkötés sem történt mindig egyforma módon az évezredek során.

A katolikus házasságkötés története éppen azt bizonyítja, hogy a liturgia egyrésze a XV. században még a templom kapuja előtt ment végbe. Nevezetesen, a gyűrűk megáldása és az arra következő consensus (megegyezés) kitudakolás, mely után a pap elvégeztette a gyűrű átadás szertartását, majd a menyasszonyt és a vőlegényt kézenfogva bevezette a templomba, a szertartás további részeinek folytatására. A középkor vége felé a római katolkus házasságkötés kiinduló pontját képező consensus-kijelentés az egybekelők részéről, a templom előtt, vagy a templomban hangzott el.[4]

Megdőlt tehát az a feltételezés, hogy a templomi esketés a zsidóknál más vallás gyakorlatának átvételét jelenti. Igaz ugyan, hogy a talmudi irodalomnak vannak olyan tételei, amelyek alapján a zsinagógai házasságkötés megkérdőjelezhető, de ezek értelemszerűen távolról sincsenek összefüggésben a katolikus egyházi gyakorlattal.

E kis kitérő után térjünk vissza Perls rabbihoz, aki rendkívül erőteljesen elleneszegült annak a kívánságnak, hogy az esketési szertartást a templom falai között végezzék. Elképzelhetetlen, hogy ne ismerte volna a vallástörvény irodalmat, amely erre módot ad. De az adott korviszonyok között, a vallási reform terjedések idején ellenzett minden olyan változtatást, amely reformátori jelleggel bírt volna.

Hogy a házasságkötés helye körüli vita pontosan mikor robbant ki Bonyhádon, nem állapítható meg, Perls Ármin nagyatyja első bonyhádi évei utáni időkre teszi ennek az igénynek a jelentkezését. Annyi bizonyos, hogy 1848-ban már voltak pártolói Bonyhádon ennek az újításnak. A hitközség vezetői 1850-ben beadványt intéznek a megyefőnökhöz, amelyben előadják, hogy már 1848 áprilisában elhatározták a templomi esketés bevezetését, de ez „mostmár majd két évek lefolytával" sem valósulhatott meg „egy-két nyugtalan és valóságos bálványozó egyének" ellenzése miatt. Hatósági intézkedést kérnek arra nézve, hogy az esketések rabbijuk közreműködésével templomban történjenek. Ebben a beadványukban még nem ejtenek rossz szót Perlsről. A kérelem eredménytelen marad. A Bach-korszak, amely sietett a pesti zsidók reformgyülekezetét feloszlatni, minthogy a forradalmi gondolatok egyik melegágyának tekintette, ellensége mindenféle újításnak. Dőry helyettes megyefőnök arra utasítja a hitközséget, hogy „távol minden veszedelmes újítástól" szorosan ragaszkodjanak a kialakult szertartási szokásokhoz. Mindenesetre jellemző a Bach-korszakra, hogy még egy ilyen ártatlan liturgikus változást is veszedelmes újításnak tekint. A hitközség azonban tovább megy. Rappaport prágai főrabbitól szerez be szakvéleményt, amely szerint a templomban végzett esketés a vallástörvény szempontjából teljesen rendjénvaló.[5] A bonyhádi rabbira azonban nincsen hatással prágai kollégájának szakvéleménye, ezért a hitközség vezetősége erőteljesebb, mondhatni erőszakos rendszabályokhoz folyamodik és 1851-ben eltiltja

rabbiját az esketések végzésétől. A rabbihelyettesek, a dajjanok pedig kiszolgáltatva a hitközség világi hatalmasságai kényének, vallási felettesük, a rabbi ellenére esketnek a zsinagógában. Lényegében meg is tehették, csak éppen nem voltak lojálisak a rabbi iránt. De Perls rabbi sem hagyja annyiban a dolgot. Most ő emel panaszt a megyefőnöknél, amiért a hitközség elöljárósága az esketéseket kezéből kivéve csorbítja megállapított jövedelmét.

Angyal János közigazgatási főbíró tárgyilagosan vizsgálja ki az ügyet, tapintatos és méltányos egyességet sikerül elérnie.[6] Ezentúl mindkét módon történik majd esketés Bonyhádon, de a templomban aképpen, hogy a női résztvevők, a menyasszony és az őt kísérő két asszony kivételével, akik oda járulhatnak a frigyszekrény elé, csakis a nők számára kijelölt karzati részeken foglalhatnak helyet. Akik pedig úgy kívánják, a szabad ég alatt részesülhetnek továbbra is a szertartásban.

A főbíró jelentéséből most már kitűnik, hogy a hitközség vezetői mindent elkövetnek rabbijuk befeketítésére. Hitelét azzal igyekeznek rontani, hogy izgat a kormányzatnak a zsidó iskolaügy érdekében kiadott intézkedései ellen. A főbíró megállapítja, hogy ez a vád alaptalan s magának az elöljáróságnak a körében is széthúzás tapasztalható, továbbá a hitközség tagjainak többsége a rabbi mellett áll, amit az aláírásukkal ellátott nyilatkozat is bizonyít. Angyal főbíró a bonyhádi rabbit derék, erélyes, példás és tudós embernek mondja, de úgy látja, hogy szemevilágának elvesztése és agg kora miatt, hiszen már 80 éves (valójában 67 éves volt ekkor), a „közönség kívánatának" nem tud megfelelni. Javasolja „az érdemteljes Rabbi urat" illő nyugdíjban részesíteni.

Az elöljáróság látva, hogy nem tudja a rabbit a hatóságok előtt lejáratni, továbbra is fenntartja vádjait az iskolaügy dolgában. Tény, hogy a kormányzatnak a zsidók iskoláztatására vonatkozó törekvéseit egyes konzervatív rabbik valóban nem vették jónéven, mert az olykor vallástalan tanítók befolyásától féltek. A rabbik tevékenységét az abszolút uralom élénk figyelemmel kísérte. Perlsnél is tartottak házkutatást, de reá nézve kompromittáló és az iskolaügy ellen izgató iratokat nem találtak nála. Azzal is megvádolják, hogy civakodó haj-

lamától indíttatva akadályozza a hatósági kinevezéssel működő elöljárók tevékenységét, egyébként is a forradalom híve, (amit szavaival és adományaival támogatott) és így a császári háznak ellensége. Bár vizsgálatokat, időleges lefogatást s kellemetlenségeket kellett a rabbinak elszenvednie, végül is a hatóságok méltányosabbak voltak iránta, mint egyesek a saját hívei közül. Eljárás ellene nem indult.

Sírirata megemlékezik bonyhádi megpróbáltatásairól. Megkeserítették életét, olvassuk a zárósorokban, körbefonták (ti. fondorlatokkal) s őt, ki az Élet Fája volt, méltatlanságokkal illették.

A tudós férfiú haláchikus levelezésben állott R. Móse Szóférral, aki kismartoni sérelme kapcsán kifejezi meggyőződését, hogy ellenfelei méltatlanok hozzá s nem érnek fel az ő szelleméhez. Bizonyára hasonlóan vélekedett volna a bonyhádi dolgokról is a pozsonyi rabbi, ha megéri e fájdalmas eseményeket.

Perls Mózeshez számosan fordulnak kérdésekkel vallástörvényi problémákban. Feleleteinek egy részét adta ki unokája, a már említett Bajit Neeman című munkában, amelyből néhány állásfoglalását mutatjuk be az alábbiakban.

A gazdasági és termelési viszonyok által felvetett problémák vallástörvényi megoldását a körülmények beható mérlegelésével pozitív módon úgy viszi keresztül, hogy a törvény és az élet egymással ne szembenálló felekként viaskodjanak. A bőr kidolgozásnak megszakítást nem tűrő folyamatát végzi zsidó vállalkozó megbízásából keresztény vallású ember. A kérdés, hogy az akkord munkában a nem zsidó ember részéről szombaton is végzett tevékenység miképpen ítélendő meg. A rabbi megtalálja a vallástörvényi szempontok és a munka folyamatos végzését kívánó tevékenység megengedhetőségének egybehangolását.

Vérzékeny család gyermekének circumcíziója kapcsán felmerült kérdésekkel keresik fel. Előadja a vallástörvényi megoldásokat, hozzátéve, hogy az orvosi konzultációt mindenképpen kívánatosnak tartja.[7]

Bonyhádi ellenfelei békétlen természetűnek igyekeztek feltüntetni, holott sokat fáradozott községe belső békéjének és egységének fenntartásán. Értékes emléke ennek az a responzuma, amely a bonyhádi hitközség jegyzőkönyvében maradt fenn.[8] Volt Bonyhádon egy magát

exkluzívnak tekintő vallásos csoport, amely gondosan ügyelt arra, hogy létszáma a harminckettőt soha ne haladja meg, régi és családjukban hagyományosan őrzött chazákára, előjogra hivatkozva szombaton és ünnepnapokon külön istentiszteletet tartottak, újév és engesztelőnap kivételével. Istentiszteleteiken csupán a maguk 32 főből álló csoportjához tartozókat tisztelték meg a tóra elé járulással. Arra hivatkoztak, hogy különállásuk még a zsinagóga-építés korszakából adódik, amikor is őseik tartottak külön istentiszteletet, minthogy az építkezések alatt több helyen gyűltek egybe istentiszteletre a bonyhádiak. Az akkori szükséghelyzettől diktált, de most már indokolatlan és arisztokratikus különállási törekvést a zsidó község számos tagja joggal sérelmezte. Perls rabbi vallástörvényi okfejtéssel kimutatta, hogy a szeparatív csoport előjoga, chazakája időszerűtlen, ennélfogva érvénytelen.

Az európai tradícióhű rabbik sorában őt is felkérik, nyilatkozzék a braunschweigi vallásreform törekvések felől. Az a gyűjtőmunka, amely nyilatkozatának teljes szövegét adja, nem jutott kezünkhöz, de egyik responzumának befejező soraiban összefoglalja elítélő nézetét. Nem tartja őket illetékesnek arra, hogy vallástörvényi döntéseket hozzanak, s még attól is óv, hogy velük a hagyományhűek vitába bocsátkozzanak, s ezzel mintegy partnerül ismerjék el őket. Az újító álláspontokkal szemben egyszerűen hivatkozni kell a fennálló tórai törvényekre, mondja Perls rabbi, nyilatkozata lényegének e néhány soros összefoglalásában.[9]

Egyebekben nem volt ellene a világi ismereteknek, mint számos tradícióhű kor- és kartársa. A világi tudomány, úgy vallotta, a hittudománnyal szintézisben jelent igaz s építő értéket. Éppen ezért nem ellenezte, ha jesiva-növendékei a világi műveltség elsajátításához szükséges alapismereteket talmudi tanulmányaikkal egyidőben szerezték meg. Feltételül azonban kikötötte, hogy a laikus tudományok nem mehetnek a rabbinikus studiumok kárára. Bonyhádon nagy jesivát vezetett s az oktatásban a főhangsúlyt a pontos nyelvi és logikai megértésre vetette, míg a sokaktól kedvelt mesterséges jogviták alkalmazását nem részesítette túlzott előnyben.[10] Távozása Bonyhádról szomorú példája annak, mire vezethet a világiak hatalmaskodása

a rabbival szemben. Ellenfelei talán jó ügyet, az istentisztelet esztétikai reformját, vele szemben méltatlan és méltánytalan eszközökkel akarták sikerre vinni. A zsidó polgárosodás folyamatában, megengedhetetlen eszközökkel küzdöttek a haladás érdekében. Perls Mózes emlékét megpróbáltatásai nem homályosítják el, neve a kor legkiválóbb rabbijainak sorában foglal helyet.

JEGYZETEK

a R. Mose Perls c. fejezethez

[1] Bajit Neeman, kiadja: *Ábrahám Cvi Perls (dr. Perls Ármin)*, Máramarossziget, 1907.

[2] Ezeket a vitákat részletesen tárgyalja J. J. Grünwald Liflagot és Toldot ha-Reformacion ha-Datit ... c. műveiben, amelyekre többször is utalunk munkánkban.

[3] *J. J. Grünwald:* Toldot ha-Reformacion ha-Datit, 65–66[7].

[4] *Hanuy Ferenc:* A jegyesség és házasságkötési forma kifejlődése a Ne Temere decretumig, Budapest, 1912, 237–241.

[5] *Büchler Sándor:* Házasságkötés a zsinagógában, MZsSz. XI. 1894. 619–622.

[6] A hitközség vezetői és a főrabbi között elmérgesedett vitában a megyei hatóság szeretne békét teremteni ezért, a megyefőnök utasítására Kelemen János 1851. április 27-én felkeresi a főrabbit, hogy mint helybeli közigazgatási albíró, próbáljon vele megegyezésre jutni a házasságkötés dolgában. Igyekszik rábírni arra, hogy teljesítse hitközsége kívánságát s a jegyespárokat a zsinagógában adja össze. Miután a főrabbi nem volt hajlandó a kérés teljesítésére, a közigazgatási albíró a három „alrabbihoz" folyamodott, akik „egyhangúlag kijelentették, miképp a kívánság egyházi szabályaikkal nem ellenkezik", már végeztek esketést a templomban és a kérés teljesítésére „hajlandóknak nyilatkoztak". Kelemen eljárásáról szóló jelentését annak a meggyőződésének a kifejezésével zárja le, amely szerint a kérdés Bonyhádon megnyugtató módon rendeződött. (T. m. L. K. J. jelentése 2609/1851.) A vita azonban nem zárult le. Perls hívei és ellenfelei között a forrongás, legalább is a hitközség vezetősége szerint, oda fajult, hogy még az

istentiszteletek rendje és nyugalma is felborult. Annyira, hogy a hitközség vezetősége négy rendbiztost jelölt ki a templomi rend fenntartására s ezeknek tisztségükben történő megerősítését a főszolgabírótól kéri. Az áldatlan állapotokért a főrabbi és az elöljáróság kölcsönösen egymást okolják. (T. m. L. B 156/9/1851, B 158/9/1851.) Ezekután a főrabbi terjedelmes iratában adja elő panaszát a megyefőnök előtt, a bonyhádi hitközség elöljáróságának vele szemben elkövetett méltatlan intézkedéseit. Megállapítja, hogy az elöljárók neki „nyílt ellenei", kényszeríteni akarják a templomi esketésre, szónoklatai ellen izgatnak, sőt a zsinagógában személye ellen izgató iratokat olvasnak fel. Még hivatali szolgáját is elvonták tőle. Csupán a hívek „higgadt, megfontoló kedélyeinek tulajdonítható", hogy a község belbékéje teljességgel fel nem borul. Egyébként 90 hitközségi tag aláírásával ellátott nyilatkozatot csatol, amely az ő példaadó lelkészi magatartását igazolja. (T. m. L. 2618/1851.) Ezekután Angyal János közigazgatási főbíró, majd Kelemen János közigazgatási albíró foglalkoznak a vitával ismételten. A főbíró a leghelyesebbnek azt látná, ha az „érdemteljes rabbi urat" megélhetését illő módon biztosító nyugellátásban részesítené a hitközség, minthogy „az elöljáróság maga között is meghasonolva vagyon ... mégis, hogy a népnek többsége a rabbi mellett áll". (T. m. L. közigazgatási iratok 421/1851, 3250/1851.)

[7] Bajit Neeman 4., 31.

[8] B. Jk. 72a–74b.

[9] Bajit Neeman 26.

[10] *Fuchs:* Jesivot, 210.

HÁZASSÁGKÖTÉS A ZSINAGÓGÁBAN VAGY A SZABAD ÉG ALATT

A házasságkötés helyét illető vita, szabad ég alatt-e, vagy templomban történjék a szertartás, sehol az országban nem váltott ki olyan elkeseredett, szinte testvérharccá fajult vitákat, mint Bonyhádon.

Ezért indokoltnak tűnik, hogy a házasságkötés helyének megállapítását tárgyaló irodalommal némileg behatóbban foglalkozzunk.[1]

A Biblia a házasságkötési szertartásnak csupán egyes mozzanatairól (chuppa, móringpénz, esküvői díszruha és koszorú), a talmudi kor már kialakult esküvői törvényekről és szokásokról értesít. Ebben a korszakban a házasságkötési szertartás három mozzanatból állott, mégpedig az eljegyzésből, a megszentelésből és a tulajdonképpeni házasságkötésből. A történelem során kialakult gyakorlat e három mozzanatot összevonta, míg az eredetileg nászágy rendeltetésű chuppát az esküvői baldachin formájában tartotta fenn.[2]

A talmudi kor házasságkötési törvényei és szokásai, illetőleg ezeknek interpretációja módot ad arra a következtetésre, amely szerint korszakunk egyes szakaszaiban zárt helyen, zsinagógában, más szakaszaiban a szabad ég alatt ment végbe a házasságkötési szertartás, illetve annak egyik, vagy másik mozzanata.

A Szentföldre nézve a III. századtól fogva vannak értesítések arról, hogy a házasságkötés színhelyét a szabad ég alól a zsinagógába tették át. A változás okát a politikai viszonyok alakulásában kell keresni. A szertartás elvégzése nem tetszett kívánatosnak a nagy nyilvánosság előtt.[3]

Babilóniában a III. század első feléig maga a házassági aktus a nyilvánosság előtt ment végbe. Ekkor Ráv, a szurai talmudakadémia

rektora, mint a jó ízléssel ellenkezőt, melyet előző korszakok még úgy látszik nem így ítéltek meg, súlyos büntetés terhe mellett eltiltott (Kiddusin 12b.).[4]

Azok, akik magának az esketési liturgiának szabad ég alatt történő elhangzása mellett foglaltak állást, a Szukka 25b. oldalán található talmudi forrásra, illetőleg ennek későbbi interpretációjára hivatkozhattak. Itt ugyanis arról van szó, hogy a jegyespár és a násznép a sátoros ünnep alatt felmentést nyer a sátorban tartózkodás alól. Ennek az alaptételnek a további vizsgálata vitt arra a következtetésre, amely szerint a chuppa előtt elmondandó benediktiókat, amikor a násznép nagy létszáma miatt zárt helyen nem fér el, a szabad ég alatt kell elmondani. Maga a házasságkötési szertartás általában a vőlegény házában történik. Így érthető, hogy amikor az nem bizonyul elegendőnek a násznép befogadására, kivonultak a szabad ég alá. Ezt a megoldást, mint lehetőséget említi a Szukka 25b-hez fűződő tószafot kommentár, én szimcha címszó alatt. A szövegezésből arra következtethetünk, hogy a XII–XIII. századi középeurópai gyakorlat nem a szabad ég alatti esketési szertartás mellett bizonyít. A keleti zsidóságban már előbb is a zsinagógai esketés dívott. A VII. századi nesztoriánus és az egykorú zsidó liturgia bizonyos hasonlóságai is erre utalnak.[5] A német zsidók XIV–XV., illetve XVII. századi esküvői szokásairól R. Jákob ha-lévi Möllin (MÁHÁRIL), illetve R. Juzpa Sammas művei szolgálnak felvilágosítással.[6]

Ezekből megtudjuk, hogy a házasságkötés többféle módon is történt e századokban. Özvegyek esetében a templom udvarában, a zsinagóga kapujában, egyébként magában a zsinagógában, de rendelkezésre állott külön, a házasságkötés megtartására szolgáló épület is. A XVIII–XIX. század fordulóján élt Müncz Mózes óbudai rabbi (MAHARAM MINCZ) ismeri mind a templomi, mind a szabad ég alatti házasságkötési szertartás gyakorlatát. Ez utóbbit jó előjelnek tekinti a bőséges gyermekáldásra nézve, annak az Ábrahámnak adott isteni ígéret alapján, amely szerint oly számosak lesznek utódai, mint az ég csillagai. Ezért az ő gyülekezete is ezt a gyakorlatot követi.

A XIX. század legnagyobb magyar rabbijához, Szófér Mózes pozsonyi rabbihoz Feitel gyöngyösi rabbi intéz kérdést ez ügyben.

A házasságkötési liturgia színhelye ekkor már gyakorlati jelentőségű probléma a magyar-zsidó hitéletben. E század elején jelentkeznek azok a törekvések, amelyek a hagyományosan bevett szabad ég alatti házasságkötést a templomi esketéssel kívánják felcserélni. Szófér Mózes válaszában R. Móse Iszerlesznek (XVI. század) abból a megállapításából indul ki, amely szerint „vannak, akik azt mondják, a szabad ég alatt kell a Chuppát felállítani, jó előjeléül annak, hogy az esküvő pár utódai oly számosan lesznek, mint az ég csillagai" (S. A. Eben Haezer 61.1.). Szófer Mózes rámutat Müncz Mózes forrására a két fajta gyakorlat tekintetében. Müncz – írja a pozsonyi rabbi – R. Jákob Möllin tudósításából merít, minthogy akkoriban mindkét fajta gyakorlat ismert és indokolt volt. Leány menyasszonynál esküvői tánc előzte meg a templomi szertartást. De özvegynél, amikor táncot nem tartottak, a szabad ég alatt eskettek. Minthogy e németországi esküvői tánc, a „Meien" nálunk az ottani formában nem dívik, a templomi esketés nem indokolt. Csodálkozását fejezi ki afölött, hogy ez utóbbit Iszerlesz Mózes egyáltalán nem említi. Valójában megemlékezik erről de a gyásztörvények kapcsán (S. A. Jore Déa 391.3-ban). Itt tilalmasnak nyilvánítja a gyászoló megjelenését a lakodalmas házban, de megengedi, hogy meghallgassa a benedikciókat, *amikor a chuppát a templomban állítják fel*, minthogy annak liturgikus jellege van és nem a gyásszal összeférhetetlen vidám esemény.

Látható, hogy maga R. Móse Iszerlesz mindkét gyakorlatot ismerte és elfogadta.[7]

R. Móse Szófér azért helyesli, hogy a szabad ég alatt végezzék a szertartást, mivel most már ez a bevett gyakorlat és szokás számos országban, Akik ehhez ragaszkodnak mintegy kifejezik ragaszkodásukat az Ábrahámnak adott ígéret megvalósulása iránt, ám akik a templomi esketés megtartását kívánják, olybá tűnnek, mintha a hagyományokkal szakítva más vallások házasságkötési gyakorlatát kívánnák követni. Szófér Mózes e nézetével egybehangzó a múlt század oly szigorúan konzervatív rabbijainak és vezető tekintélyeinek a véleménye is, mint amilyenek R. Móse Schick és R. Juda Aszód voltak. A hagyomány fenntartása, tehát a szabad ég alatt történő esketési szertartás mellett foglaltak állást.

Míg nálunk, mint láttuk, óriási vitákat támasztott ez a kérdés, a német kultúrorthodoxia későbbi megalapítója, Sámson Rafael Hirsch már 1845–1851 között, mint nikolsburgi rabbi a templomban végezte az esketéseket.[8] Annyi megkötéssel, hogy a templom csarnokában csupán a menyasszony és anyja jelenhettek meg, annak az ismeretes rendelkezésnek az alapján, amely szerint a zsinagógákban a nők számára a férfiakétól elkülönített hely van fenntartva. Hirsch rabbi, a hagyományos ritustól eltérően a liturgia során beszédet is intézett az esküvő párhoz. Megemlítendő még, hogy amennyire Bernfeld[9] összefoglaló művéből ismerjük, a múlt századi németországi reformzsinatok tárgyalási anyagában sem merül fel a házasságkötés helyének problémája. Úgy tűnik, sajátos magyar-zsidó hitéleti kérdése volt ez a múlt századnak, összhangzásban a többi ujító törekvéssel a vallásgyakorlat terén.

Mindezek ismeretében nem csodálkozhatunk azon, ha a szigorúan konzervatív Perls Mózes bonyhádi rabbi, minden reá nehezedő nyomás ellenére, az újító törekvések légkörében szilárdan kitart álláspontja mellett. Semmiképpen sem hajlandó az ő idejében már ujításnak tűnő templomi esketési szertartáson közreműködni. Feltétlen híve a hagyományos szertartásnak. Merev, de az Ő szempontjából érthető magatartását két tényező indokolja.

Az egyik, a zsidó törvényalkotásban rendkívül nagy jelentőségű minhágnak, a kodifikált törvénnyel egyenértékű jogforrásként tekintett, kisebb, vagy nagyobb körökben gyakorlattá vált szokásnak a feltétlen tisztelete. A minhág pedig kétségtelenül Perls rabbi mellett szólott. A másik tényezőt abban a konzervativizmusra e korban kiváltképpen is jellemző gondolkodásmódban látjuk, amely minden, még a legcsekélyebb mértékű újítást is hevesen ellenzett a vallásgyakorlat terén.

JEGYZETEK

Házasságkötés a zsinagógában, vagy a szabad ég alatt című fejezethez

[1] A vita hazai, illetve bonyhádi vonatkozásaira l.: *Büchler Sándor:* Házasságkötés a zsinagógában, MZsSz. XI. 1894. 619–622., *J. J. Grünwald:* Le-Toldot ha-Reformacion ha-Datit ... 1948. 65–66., *G. M.:* A Sulchan Aruch és a magyar zsidóság, Budapest, 1913. 31–32.

[2] *Enc. Jud.* VI.: Ehe: 223 skk.

[3] *Z. W. Falk:* Jewish Matrimonial Law In The Middle Ages ... Oxford Univ. Press, 1966. 49–50.

[4] *L. Lőw:* Gesammelte Schriften III., Szeged, 1893. 200 s köv.

[5] *S. D. Goitein:* A Mediterranean Society III., London, 1978. 94–95. (Erre a műre dr. Scheiber Sándor volt szíves felhívni figyelmünket.)

[6] *J. Zamir:* Haminhagim sel R. Juzpa Sammas, Szináj, XLIV. 1980. I–II.

[7] *M. Szófér:* Resp. Eben ha-Ezer, Wien, 1880. 99.

[8] *J. J. Grünwald:* op. cit. 56.

[9] *S Bernfeld:* Toldot ha-Reformacion ha-Datit, Krakkó, 1900.

ZSIDÓ ISKOLA BONYHÁDON AZ ABSZOLUTIZMUS KORÁIG

A bonyhádi zsidó község, már a kezdeti idők óta gondoskodik a gyermekek oktatásáról.

Az 1746–48–54 évekről fennmaradt zsidó összeírásokban két „Schulmeister", Pinchas Salamon és Michl Lebl nevével találkozunk.[1] 1778-ban ugyancsak két „Ludimagiszter", Joseph és Izsák nevűek oktatnak. Ezek a tanítók még a hagyományos chéder, az alapfokú zsidó vallási ismereteket nyújtó iskola oktatói voltak.[2]

Az 1784-ben összeírásba vett Jacob Wolf neve mellett viszont már ezt a megjelölést olvashatjuk: Professor Normalis Scolae Judaicae. Ő tehát már elemi iskolai tanító. Ebből a bejegyzésből nyilvánvaló, hogy a bonyhádi zsidók azonnal megvalósították II. Józsefnek 1783-ban kelt híres rendeletének az elemi iskolák felállítására vonatkozó utasítását. Mint ismeretes, ez a Systematica gentis Judaicae Regulatio néven kibocsájtott uralkodói rendelet a monarchia zsidó alattvalóinak helyzetét gyökeres és átfogó rendezés alá vette.

Ennek köszönhető a zsidó községek világi ismereteket nyújtó iskoláinak megszületése is.

A bonyhádiak, úgy látszik, nemcsak létrehozták az iskolát a császár parancsára, de annak fejlesztésével is törődtek. 1798-ban a magyar és német nyelv oktatására, évi 150 forint fizetés fejében, külön tanítót alkalmaztak. A magyarnyelvi oktatás e viszonylag korai időpontban történt rendszeresítése mellett, nem mehetünk el szótlanul elismerésünk kifejezése nékül.[3]

Az iskola eredetileg a Chevra Kadisa tágas épületében működött,

majd 1807 óta a „régi rabbinusi ház" szolgált otthonául, egy fedél alatt a tanítói lakással."[4]

A Helytartótanács figyelemmel kíséri a zsidó iskolák helyzetét. Bonyhádi bizonyítéka ennek az a rendelet, amelyben a vármegye 1812-ben utasítja Dőry főszolgabírót, intézkedjék a zsidó iskola épületének szükséges átalakítási munkálatai felől. A zsidó község megkezdte az átalakításokat, de félben hagyta azokat, holott a befejezés immár nem tűr halasztást. A főbíró maga elé rendeli a zsidó község vezetőit s azzal fenyegeti őket, hogy ha a kiszabott határidőig a munka nem készül el, mint engedetleneket a törvény elé állítja a felelőseket.[5]

Nem tudjuk, lett-e foganatja a főbíró szigorú intésének, de az iskolát 1814-ben már másutt találjuk. A Perczel családtól bérelt házban működik az egykorú iratokban általában Normal Schule néven említett iskola. Nagy kiterjedésű épület lehetett, mert szolgálati lakások is helyet kaptak benne, sőt a rituális fürdőt is ott alakították ki. Az oktatás eredményességére ebben az időszakban is gonddal vigyáz a zsidó község vezetősége. Erre utal az 1817-ben kirobbant s több éven át elhúzódó tanító vita. Egy olyan zárt közösség esetében, mint amilyen az akkori bonyhádi zsidó község volt — csakúgy, mint valamennyi az országban — egy ilyen vita alkalmával a személyes motívumokat teljességgel soha sem lehet kizárni. De minthogy a kifogások egy magas életkorban levő ember ellen szóltak, azok realitását, legalább is bizonyos mértékben feltétlenül el kell fogadnunk. Fürst Izrael a magyar és német nyelv tanítója panaszt emel a megyénél, amiért a zsidó község nem akarja fizetését javítani. A község vezetői védekezésükben előadják, hogy a panaszos már felül van hetvenedik évén, németül elfelejtett, magyarul meg nem tud kellőképpen. Fürst ügye még 1820-ban sem dőlt el. Ekkor a zsidó vezetők azt kérik a megyétől, engedélyezze az öreg tanító helyébe a fiatal Benedict Herzfeld alkalmazását. Fürst régebben, szükségből még megtette, de „a mostani, már magasabb műveltséggel bírók igényeit" nem elégíti ki. Jelöltjüknek viszont, külön képesítése van a magyar nyelv oktatására.[6] A vita során a bonyhádiak nem felejtik el megemlíteni, hogy bár anyagi nehézségekkel küzdenek, iskolájukat mindenképpen

fenntartják s tanítójukat tisztességgel megfizetik.[7] A megye megértését kérik, annál is inkább, mivel Bonyhád az elsők között van a hazai zsidó községek sorában, amely Normal Schulét mondhat a magáénak. De az öreg tanító sem hagyja magát. Ő meg azt adja elő, hogy 36 évi szolgálat áll mögötte s e hosszú idő alatt, mind általában a helybeliek, mind tanítványai megbecsülését vívta ki a maga számára. Mindezeket igazolni is tudja és ezért kéri, „eddig is híven viselt tisztségében" tartassék meg továbbra is. A végső döntés nem ismeretes előttünk.

Annyi bizonyos, hogy a bonyhádi iskola a későbbiekben kiérdemelte a felügyelő hatóságok megbecsülését. Ezt bizonyítja Augusz Antal alispánnak 1842-ben előterjesztett jelentése.[8]

„Tekintetes Karok és Rendek!
Bonyhádon az Izr. Oskolákat négy osztályból állóknak, számos nevendékekkel népesítve, tisztaság, pontosság, czélszerűség mellett nemzetiség terjesztésére, egyszerű erkölcsiség gyakorlatára és közhasznú és mellőzhetetlen esmerések oktatására czélzóknak tapasztaltattak. Nem külső fény és pillanati rögtönzés, hanem belső érték és allaposság bélyegzé azokat, mind ezen eredmények pedig ez oskolai választmányok derék elnökének Adler Dávidnak és Bauer Leopold igazgató tanítónak tulajdonítatnak.
Szegzardon Majus 6-ikán 1842.

Augusz Antal m/k"

A negyvenes évek magyar politikai közéleti vitáiban a zsidó emancipáció ellenzői szívesen érveltek azzal, hogy ha a zsidók nagy tömegeinél van is magyarosodás, „az nem tudatos, hanem pusztán szociológiai folyamat".[9]

Eltekintve attól, hogy minden a társadalomban végbemenő folyamat szociológiai folyamat, a bonyhádi törekvések a magyar nyelv oktatására már a kezdeti időktől fogva, majd később az Augusz Antaltól vett kifejezéssel a nemzetiség, azaz a magyar nemzeti érzés elmélyítésére tett fáradozásaik, aligha foghatók fel valamely pusztán mechanikus, szociológiai jelenségnek.

Zsidó iskola Bonyhádon az abszolutizmus koráig című fejezethez

[1] T. m. L. Ö/561.

[2] T. m. L. Ö/570.

[3] *Büchler Sándor:* A magyarországi zsidó iskolák múltjából. MZsSz. XI. 1894. 448.

[4] *Eisner:* op. cit.:

[5] T. m. L. Htt B6, Htt B30/1812. A helytartótanács 1812. Szent Jakab hava 28. napján tartott tanácsülésében foglalkozott a bonyhádi zsidó iskolával s utasította Tolna megyét a szükséges intézkedések megtételére.

[6] B. Jk. 12a.

[7] *Büchler Sándornak* 3. sz. jegyzetünkben idézett tanulmánya 449, T. m. L. Htt B 141/1820. sz. irat szerint a zsidó község vezetősége előadja, milyen nagy áldozatokat hoz iskolájáért s tanítójának évi 600 forint fizetést folyósít.

[8] T. m. L. közigazgatási iratok 3250/1851. 8. sz. melléklet.

[9] *Simon László:* Zsidókérdés a magyar reformkorban, Debrecen, 1936. 44–46.

A BONYHÁDI ZSIDÓ ISKOLAÜGY AZ ABSZOLUTIZMUS KORÁBAN 1850—1860

Az önkényuralom zsidó politikájához hozzátartozott az a célkitűzés is, hogy a szabadságharc idején rebellisnek bizonyult magyar zsidók gyermekei a jövőben, következetesen Habsburg-hű szellemben neveltessenek. Ezen az elvi alapon kívánja rendezni a zsidók iskolai ügyeit, olyképpen, hogy az általában meglehetősen leromlott helyzetben jutott zsidó iskolák a kor pedagógiai színvonalára emelt és korszerű alapismeretek elsajátítására alkalmas intézmények legyenek.

Az országos rendezés anyagi alapjait az Iskolaalap volt hivatva biztosítani.[1] A szükséges teendőket egy országos felmérés előzte meg a zsidók oktatási helyzetéről.

Szerencsénkre Tolnában, a megadott kérdések szerint felette gondosan elemezték a megye zsidó lakosságának oktatásügyi helyzetét s így arról meglehetősen jól vagyunk tájékozva.

Az általános képet külön fejezetben tárgyaljuk, most a bonyhádi helyzettel foglalkozunk. Forrásunk az az 1851. évben készült terjedelmes jelentés, amely a „szegzárdi kerületbeli községekben található (zsidó) oskolák és oskoláztató" gyermekekről készült.

A bonyhádi adatok az alábbiakban foglalhatók össze:

1. A 6—13 éves gyermekek száma: 510.
2. A hitközség két osztályos iskolát tart fenn, az első osztályban 34, a másodikban 20 a tanulók száma, a tanító Waldman Ferenc.
3. A tanító évi fizetése 160 Ft, amelyhez tanulóként évi 12 Ft pótdíj jár, ezenkívül szabad lakás és fűtés.

4. 12 magán iskola is működik a hitközségben, ugyanannyi tanítóval s összesen 181 tanulóval.

Az oktatás a hitközségi tulajdonban álló épületben, illetve a magán-iskolák tanítóinál történik. A jelentés derék embernek mondja a hitközségi tanítót, kinek tevékenysége a számolás, az írás és az olvasás oktatására terjed ki. Arról, hogy az oktatás milyen nyelven történik, mely nyelv olvasására és írására tanítják a növendékeket, nincsen említés. Azt azonban hangsúlyozza a jelentés, mennyire kívánatos lenne, ha mind az 510 gyermek a hivatalos felügyelet alatt álló hitközségi iskolát látogatná, ahol a „normális", azaz elemi iskolai tárgyak oktatásában részesülnének.

Elszomorító az olvasó elé tárulkozó kép. Eltekintve az abszolút kormányzat germanizációs törekvéseitől s Habsburghűségre nevelő célkitűzésétől, igazolja azt az oktatáspolitikai elképzelést, amely a zsidó iskolaügy rendezését napirendre tűzte. Az iskolaköteles gyermekeknek csupán 10,6%-a részesült rendezett iskolai keretek között oktatásban. A magán-iskolákban, melyek ellenőrzésére nem terjed ki a jelentés, az iskolaköteleseknek 35,4%-a tanult, de hogy milyen tantárgyakat, arra nézve nincsenek ismereteink. A legfájdalmasabb, hogy az 510 6—13 éves gyermeknek valamivel több, mint a fele e felmérés szerint semmiféle rendszeres képzésben sem részesül. Annyi bizonyos, hogy az Augusz Antaltól fémjelzett 1842. évi állapothoz képest a visszaesés óriási mértékű. Az akkorai iskola tanulói létszámát bár nem ismerjük, de tudjuk, hogy az 4 osztályból állott, míg a mostani csupán kettőből, de oda is törpe kisebbsége járt a bonyhádi gyermekeknek. Nyilván a zivataros idők erőteljesen hozzájárultak e nem szerencsés kimenetelű változásokhoz.

A hagyományos zsidó nevelés ismeretében azonban azt biztosra vehetjük, hogy a fiú-gyermekek szinte kivétel nélkül látogatták a vallási alapismereteket nyújtó chédereket, de ezeket valószínűleg fel sem vették a jegyzékbe s nem számították be a magán-iskolák közé. Akkor viszont ez utóbbiaknak a száma, 12, tűnhetik magasnak.

Nézetünk szerint a magyarázatot az szolgáltatja, hogy a hitközségi iskola vallási irányát túlzottan liberálisnak találhatták a zömében

konzervatív vallási felfogású és életgyakorlatú bonyhádiak. Ezért inkább magán-tanítókkal, magán-iskolákban tanították gyermekeiket. Ezt a feltevésünket igazolja Eisenstadt Méir ungvári rabbinak elutasító és tiltakozó álláspontja a hitközségek által fenntartott iskolák iránt, melyeket ő vallási tekintetben a zsidó nevelésre alkalmatlanoknak tartott. Elgondolása szerint a hitközségek teljességgel szekularizált iskolákat tartsanak fenn, vallástani oktatással ne is foglalkozzanak. Ezt a konzervatív rabbik által arra alkalmasnak ítélt vallásoktatók végezzék. Az ungvári rabbi állásfoglalása széles rétegekre volt nagy hatással.[2] Annyira, hogy bizalmas hatósági utasítás született, az iskolai ellenpropaganda ellenőriztetésére. A Perls főrabbival kapcsolatos viszályban is felmerült ellene az a vád, hogy az ungvári rabbival egyetértésben a hitközségi iskola látogatásától igyekszik távol tartani a gyermekeket.

E meggondolások a hivatalos hitközségi iskola csekély tanulói létszámának, ugyanakkor a magán-iskolák meglepő elterjedésének magyarázatául szolgálnak.

Az iskolát a nagyfokú részvétlenség ellenére is tovább kívánja fejleszteni a vezetőség, ezt egyébként a kormányzat is sürgette, meg már más hitközségek is például szolgáltak nekik. Mint írják, egy valóságos Hauptschulét, főelemiiskolát terveznek s ezt egy új iskolaépületben szeretnék elhelyezni. De hiába fizet be megfelelően az előírásoknak 18 ezer forintot Tolna megye zsidósága az egyébként adók módjára kezelt Iskolaalap számlájára, amikor 1853-ban a létesítendő épület céljára anyagi segítséget kérnek a kormányzattól, még válaszra sem méltatják őket. „A Tolnai izraeliták tetemes mértékben járultak hozzá" ehhez az alaphoz, panaszolják, de süket fülekre találnak. Ez a panasz az 1857-ben összehívott szekszárdi iskolaügyi konferencia alkalmából hangzott el, amiatt, hogy kérésüket éveken át teljesítetlenül hagyták. A kormányzat e magatartása jellegzetes példája az abszolutizmus kétarcú politikájának. Egyrészt előmozdítani kívánja a zsidók polgári beilleszkedését, másrészt a szükséges intézkedések hiányával, akadályozza e célkitűzés megvalósulását. A bonyhádi hitközség ebben az 1857. évi iratában nyomatékosan hangoztatja nehéz anyagi helyzetét, amit a házalási pátens kibocsájtása következtében

előállott létszámcsökkenéssel magyaráz, mégis eleget kívánnak tenni az iskoláztatás terén támasztott hatósági kívánalmaknak. Annál is inkább, mivel „a fiatalság oktatásának ügye nem enged nyugtot nékik". De a kormányzat inkább csak követel, semmint segítene, mert az iskolával kapcsolatos hatósági kívánalmakat még 1859-ben sem tudják megvalósítani. Ebben az esztendőben testületileg lemond a bonyhádi hitközség elöljárósága, kedvét szegték a hiába való próbálkozások s az iskolaügy rendezését az utódokra bízta.[3]

A bonyhádi iskola kifejlődése 1860-ban következett be. A hitközség vezetőiben valóban megvolt a jószándék iskolájuk bővítése, fejlesztése iránt, de a közviszonyok akadályozták addig a megvalósítást.

Az abszolút kor elején mindössze két osztállyal tengődő iskola 1860-ban már négy fiú osztállyal és két leány osztállyal működik, a fiúkat két főtanító és két altanító, a leányokat egy tanító és egy tanítónő oktatja. A tandíj havi 45 krajcár volt, az iskola fenntartása évi ezer forint kiadást igényelt.

Ez a főelemiiskola már minden tekintetben eleget tett a tanügyi kormányzat magasabb követelményeinek s 1865-ig nyilvánossági jogot élvezett, ami abban állott, hogy magántanulókat vizsgáztathatott s államérvényes bizonyítványt adott ki.

JEGYZETEK

A bonyhádi zsidó iskolaügy az abszolutizmus korában 1850–1860 című fejezethez

[1] Az Iskolaalapra vonatkozó kiterjedt irodalomból Venetianer Szervezet c. művében tett megállapításokra utalunk, 527 lap: eszerint Haynau 1849. július 19-én katonai szükségletek természetben való beszolgáltatására hadi sarcot vetett ki a zsidókra, amelyet október 17-én 2 300 000-nyi összegben való megváltásra változtatott át. Később az uralkodó a belügyminiszter tanácsára 1850-ben hajlandónak nyilatkozott a sarc elengedésére, ha a zsidók legalább 1 millió forintot készek

befizetni a budai kamarapénztárba, hogy ebből az összegből egy izraelita vallási alap képeztessék. A zsidó megbízottak egyetértésüket nyilvánították az alap létesítése iránt, azzal, hogy az csak oktatási célra szolgáljon, nem pedig vallásira is, a zsidó vallási ügyek akkori több tekintetben rendezetlen volta miatt. Így jött létre az Iskolaalap, melyhez való hozzájárulásra Tolna megye zsidóságára 18 000,– forintot róttak ki azzal, hogy a részleteket a megyei főadószedő hivatalnál kell befizetni. A befizetések intézésével a megyei hatóság Adler Dávid bonyhádi hitközségi elöljárót bizta meg. T. m. L. Megyehatósági Iratok 641/1851.

[2] *A. M. Moskovits:* Jewish Education in Hungary, (1848–1948). New York, 1964. 20.

[3] A hatósági feltételeket, annak hangoztatásával, hogy az iskoláról a hitközségnek kell gondoskodnia, úgy tűnik, az új vezetőség biztosítani tudta. T. m. L. fasc. X. B1 6809/57/1859.

WINKLER MIHÁLY, A HEBRAISTA BONYHÁDI PLÉBÁNOS

Az alábbiakban egy ma már könyvészeti ritkaság-számba menő, héber – német – latin nyelvű munkát kívánunk bemutatni. Létrejötte minden bizonnyal kapcsolatba hozható a bonyhádi zsidó élettel.

A könyvre és szerzőjére Galambos Ferenc hívja fel a figyelmet, a Vigilia 1973. évi II. számában megjelent tanulmányában: Winkler Mihály életútja. Egy lelkipásztor és népnevelő a XVIII. században. Ebből a tanulmányból értesülünk Winkler munkájáról s tudjuk meg, hogy a szerző feltüntetése nélkül megjelent könyv Winklertől származik. Tiszteletreméltó szerénységében elhallgatta a nevét.

A hebraista pélbános kötetének célkitűzése már a címből kiolvasható: Epistola ad omnes Judeos qui dispersi sunt sub coelo per universam terram. Viennae Typis Josephi Hraschanzky Caes. Reg. Aulae Typogr. Bibliop. 1800. A héber címváltozat elhagyva a nyomdász, a megjelenés helye és éve megjelölését, eképpen szól: Széfer el kol hájehudim áser nafocu mitachat hassamájim al kol hááreс, vagyis: Levél minden zsidóhoz, akik szátszórtan élnek az égbolt alatt, mind a földkerekségen.

A szerző, közvetlen hangú és rábeszélő stílusban előadott, olykor gyengéden korholó formában felszólítja a zsidóságot, a keresztény vallás (lényegileg a katolicizmus) alapelveinek, hittételeinek elfogadására. A kereszténység igazságait kívánja bizonyítani.

Elöljáróban le kell szögeznünk, távol áll tőlünk mindenféle polémia e majd két évszázados mű tartalmával és célkitűzésével szemben. Egyedül, mint kor és teológia-történeti érdekességet vizsgáljuk, igyekezvén, bár a teljesség igénye nélkül, forrásait kimutatni.

Winkler könyve esetében a jelenség figyelemre méltóbb, mint a tartalom. A munka kevés eredetit nyújt, inkább a hitvitázó irodalom már ismert tételeit fogja egybe s annak aránylag kései kicsengéseként tartandó számon. Egyébként maga a szerző is belátta törekvéseinek meddő voltát. Műve visszhangtalan maradt.

Winkler Mihály egyházának buzgó, nagy műveltségű papja volt. Korát megelőzően mély szociális érzékkel bíró ember. Két kórházat és négy templomot épített. Kőszegen született 1729-ben, középiskoláit Egerben és Pesten, a teológiát Pécsett végezte, ahol 1754-ben szentelték pappá. Bonyhádon 1769—1789 között működik, onnan visszavonul egyik előbbi állományhelyére, a baranyamegyei Gödrére. Ott hunyt el 1810-ben. Irodalmi hagyatéka hat kéziratos mű és e most bemutatott nyomtatott könyv, melyből tudtunkkal két példány található, Budapest és Pécs egyetemi könyvtáraiban. Kéziratos műveiből kettő a zsidó vonatkozású. „Ein Gespräch", egy több mint ezer lapot kitevő jiddis nyelvű, dialógus. Beszélgetés egy keresztény és egy zsidó ember között. Feltehetően itt adja bő kifejtését a nyomtatásban mindössze ötvennégy lapra terjedő Epistolának. Másik zsidó tárgyú alkotása a „MAFTÉACH" „Kulcs" németül tudók számára, a jiddis nyelv írott és nyomtatott betűinek, írott alatt a Rási típust értve, elsajátítására. Ezt a munkát átvizsgálta Bihari József professzor. Érdeklődéssel várjuk erről készített tanulmányát.

A bonyhádi plébános rendkívül sok időt és szellemi energiát áldozott arra, hogy a héber és a jiddis nyelvvel alaposan megismerkedjék. De, amint látjuk, ismerte a zsidó liturgiát is. Nem kétséges, hogy a zsidóság közeli megismerésére egyedül Bonyhádon nyílott alkalma. Sem tanulmányi évei, sem papi működése alatt Magyarszéken, Gödrén és Szakadáton nem kínálkozhatott erre lehetőség. De Bonyhád jelentős zsidó település az ő idejében. Az ottani zsidók buzgó vallási élete és tudománya a zsidó irodalomban lehetett rá oly rendkívüli hatással, hogy e gyakorló lelkésztől szokatlan teljesítményre, a héber és jiddis nyelv oly alapos elsajátítására vállalkozzék, hogy ezeken a nyelveken irodalmilag is működni tudjon. Kár, hogy nem tudjuk, tartott-e személyes kapcsolatot bonyhádi zsidókkal, tanult-e tőlük. Ő maga csupán arról emlékezik meg, hogy a bonyhádi zsidóság köré-

ben rendkívül elterjedt volt a talmud tanulmányozása. Ennek tudja be kudarcát misszionáló céljaiban.

Könyvének bevezető mondatai után a héber szentírás számos helyének krisztologiai szempontú exegezisével, majd zsidó történeti és irodalomtörténeti példákkal, végül az egyházi liturgiából vett bizonyítékokkal, a zsidó és a keresztény etika egyes tételeinek összehasonlításával kívánja meggyőzni az olvasót a maga igazságáról.

Alaptételként hangsúlyozza, hogy minden nép Isten alkotása. Ő, a katolikus pap is az Egyetlent imádja, Izrael Istenét, hiszen kívüle nincs más Isten. A circumciziot jelképesen értelmezi, amelyhez Jirmijáhú 4.4. nyújt alapot számára. A Jesája könyvének 7. fejezete 14. mondatában megjövendölt fiút Jésuára vonatkoztatja. Rendkívül nagy súlyt vet a trinitas, vagyis a háromságtan biblikus igazolására. Ezt igyekszik alátámasztani, a tetragrammaton, a négy betűs istennév JHVH, három betűs eredeti alakjáról JHV szóló elgondolással. Azt vallja, hogy ehhez hasonlóan a másik négy betűs isten-név EHJH (Ehje) is három betűből állott eredetileg: EHJ. A három betű mindkét isten-név esetében a háromság kifejezésére szolgál, míg a hé betűnek ugyancsak mindkét névben látható duplikációja a Fiúnak, Jézusnak kettős, azaz isteni és emberi természetére utal.

A katolikus lelkész e magyarázata az isteni nevekről, rendkívül sokban megegyezik a magyar reformátusság nagy hitvitázójának, az antitrinitáriusokkal disputáló Méliusz Péternek (1536–1572), a Méliusz-kutatás szerint egyik legjellegzetesebb vitairatában kifejtett tételeivel a Jah és a JHVH isten-nevekről. Méliusz a nagyváradi vitán adta elő filológiai bizonyítékait az isten-nevekben található utalásokról a háromságra nézve, de nem aratott nagy sikert. Ellenfelei érvelését kabalisztikus módszerűnek tartották.[1] Méliusz ebben az exegézisben nem volt úttörő, hanem wittenbergi professzorától, Johannes Forstertől (1496–1558) merített. Maga Forster viszont a négybetűs isten-névnek a háromságot bizonyító értelmezésében a XV–XVI. század keresztény kabalistáira utal.[2] Ezek a keresztény kabalisták viszont a XIII. században keletkezett Zohár félreértésével jutottak téves következtetéseikre. Ugyanis a Zohár neoplatonikus

háromság-tételeit (ok, okozat és közvetítő) alkalmazták a keresztény háromság-tanra.[3]

Egy másik alkalommal Winkler a középkori zsidó irodalomból igyekszik bizonyítani azt, hogy maguk a zsidó tudósok is elismerik a háromság-tan igaz voltát. Ennek jeléül írják Isten nevét rövidítve három jád betűvel, ilyenképpen: JJJ.

Tény, hogy ezzel az írásmóddal már a X. század második felében találkozunk. A Scheiber Sándor által kiadott Mesullám ben Kálonymos-féle geniza levél is ezt a módszert alkalmazza.[4] Scheiber professzor szíves szóbeli magyarázata szerint azért, hogy a szerző még írásban is elkerülje az isten-név hiábavaló kiejtésének vétkét. Használták ezt a megjelölési módot olyképpen is, hogy a három jád betűhöz még egy bét betűhöz hasonló jelet is alkalmaztak. Eképpen a három jád és a bét betű számértéke harminckettőt tett ki. Ebben a harminckettes számban misztikus utalást láttak Isten világteremtő bölcsességére, amely egyes tradíciók szerint harminckétféle módon, ösvényen nyilatkozott meg. Végül alkalmazták ezt az írásmódot a papi áldásban (M. IV. 24–26.) olvasható három, jád betűvel kezdődő szóra – jövarechecha, jaér, jisszá – történő utalás céljából is. Ily módon írták körül Isten nevét. Winkler ebben az esetben is ismert egy zsidó hagyományt, de tévesen értelmezte azt.[5]

Az istenfiúság bizonyítására, a többi között hivatkozik, a keresztény exegézisben köztudott második zsoltárra. A második zsoltárnak ilyen értelmezését a zsidó teológusok közül Kimchi Dávid is (1160–1232) jól ismerte és bőségesen foglalkozik a zsoltárból bizonyítható istenfiúság apologiájával zsoltárkommentárjaiban. A Dán Róberttől e vonatkozásban idézett helyekhez hozzáadhatjuk még Kimchinek a 45. zsoltár exegézise során hangsúlyozott állásfoglalását, Isten oszthatatlanságának elvével szemben áll a háromságtan, zsidó teológiai szempontból ezért el nem fogadható.[6]

Winkler Mihály történeti érvei közül arra vonatkozóan, hogy Isten megvonta kegyét Izraeltől, emlékeztet a II. Szentély pusztulására. A rombolás és pusztítás méreteiről és a személyi veszteségekre nézve Josephusra hivatkozik. De nemcsak a római-zsidó háború tragikus kimenetelét ismeri, hanem Julianus császár sikertelen kísérletét is

a lerombolt Szentély felépítésére. A császári kudarc bizonyíték megint csak arra nézve, hogy Isten kegye elfordult a zsidóktól. A történelmi irodalomból tudjuk, hogy Winkler érvei már az egykorú szerzők irataiban is szerepelnek. Szir forrás szerint Juliánus halála évében „égi harag viharzott végig az országon, rombadöntve azt a huszonegy várost, melynek lakói résztvettek a Szentély újjáépítési munkálatainak előkészítésében". Nyilvánvaló, hogy a szándékot nem pártolta égi akarat. Az objektív források szerint a huszonegy város tűzvész áldozata lett.[7] Szerzőnknek a liturgia köréből felhozott érve a Miatyánk imádság, amelyet héber fordításban természetesen, de minden kommentár nélkül közöl. A zsidó imakönyvben otthonos olvasóira bízza a Kaddis asszociációkat. Arra is hivatkozik, hogy az egyház papjai naponta imádkoznak a zsoltárkönyvből, akár a zsidók.

Etikai érvként egybeveti a mózesi törvényt és az újszövetség szeretet-parancsait. A szeretetnek tágabb értelmezését ez utóbbiban látja megnyilatkozni.

Winkler Mihály könnyed, nem túl fordulatos, de nyelvtanilag korrekt bibliai héberséggel ír. Néhol feltűnik postbiblikus szó, vagy kifejezés is. Így a 'dávká, csak azért is', vagy a ‚tachlit haselémut' fordulat, ami ‚az erkölcsi tökéletesség végcélja' gondolatának felel meg. Winkler Mihály hittérítő tevékenységére minden bizonnyal nagy hatással volt a hitbuzgó Mária Terézia uralkodása. Ismeretes, hogy a királynő és hatóságai erőteljesen kedveztek a katolikus hittérítésnek, amely ért is el sikereket, a zsidók körében is, de inkább a gyermekek esetében, ahol az önkéntesség nem volt mindig biztosítva. A felnőtt zsidó lakosság nem vonzódott a vallascseréhez.[8]

JEGYZETEK

Winkler Mihály, a hebraista bonyhádi plébános című fejezethez

[1] Studia et Acta Ecclesiastica II. Budapest, 1967. 248 skk.

[2] *Dán Róbert:* Hunamizmus, reformáció, antitrinitarizmus és héber nyelv Magyarországon, Budapest, 1973. 71–87.

[3] *Kecskeméti Lipót:* Egy zsidó vallás van-e, több-e? Nagyvárad, 1913. 73. Ugyancsak a Zohárból vett más példákkal bizonyítja a keresztény kabbalisták téves értelmezését: *L. Jacobs:* A Jewish Theology, London, 1973. 26–28.

[4] *A. Scheiber:* Meschullam b. Qalonymos' Brief nach Konstantinopel in Sachen der Karäer, Acta Orient. Hung. XXIV, 1971. 359–371.

[5] *J. Z. Lauterbach:* Substitutes for the Tetragrammaton, PAAJR. II. 1930–1931, 58 skk. Az isteni teremtő bölcsesség harminckét ösvényéről szóló elképzelés a Széfer Jecirában (I. 1.) található. Lásd *L. Baeck:* MGWJ. LXX, 1926. 371.

[6] *S. J. Esterson:* The Commentary of Rabbi David Kimchi on Psalms, 42–47. HUCA X. 1935.

[7] *Ch. H. Ben-Sasson:* Toldot ám Jiszráél I. Tel Aviv, 1969. 341.

[8] *Marczali Henrik:* Magyarország története II. József korában II. Budapest, 1884. 268–269; *Richtmann Mózes:* A régi Magyarország zsidósága, MZsSz XXIX. 1912. 312.

PIRNITZER JÓZSEF
EGY TOLNAI ZSIDÓ KERESKEDŐ CSALÁD ÚTJA

Pirnitzer József, majd a Pirnitzer József és Fiai cég pályafutása, híven tükrözi a szerény szatócsból áruház tulajdonossá izmosodó kereskedő réteg útját, a XIX. században. A család, kezét ott tartja a gazdasági élet ütőerén, szeme figyeli a társadalmi változásokat s kiveszi részét az egyenjogosítás, tehát a zsidók szabadsága és a haza egyetemes szabadsága ügyének szolgálatából. A gazdasági válságok éveiben segítik az árvákat és a városi közigazgatás elszegényedő alkalmazottait. Tőkéjükkel és kezdeményezésükkel jelen vannak pénzintézetek alapításában. A fiúk Pesten és Temesvárott tanulják a kereskedelmi számvitelt s a magasabb fokú bankismereteket. A cég mindvégig megőrzi megbízhatóságát. Száz éves fennállása alatt egyetlen egyszer sem jutott kényszeregyesség alá. A hazai polgárság, közelebbről a vidéki kereskedő jellegzetes típusait ismerhettük fel ennek a családnak a tagjaiban, általában magában a Pirnitzer famíliában.

Családfájuk a Dél-Dunántúl két jelentős zsidó centrumából sarjad ki, Bonyhádról és Paksról.

Pirnitzer József 1812-ben született Bonyhádon. Egy 1848 nyarán készült zsidó összeírás ebben az évben harminckét esztendősnek mondja, de a halálozási anyakönyv és a halála alkalmával róla megjelent méltatás adatai szerint az 1812-es születési év felel meg a valóságnak. Nyolcvannyolc éves korában hunyt el, 1900. július 20-án, sikereinek színhelyén, Szekszárdon.[1]

Születése évében Bonyhádon három Pirnitzert ismerünk. Jeléül morvaországi származásuknak, Bürnitz és Bürnitzernek hívják őket.

Az idősebbik, az 50 év körüli Dávid, 1795-ben vándorol be Magyarországba, azóta a bonyhádi jesivában tanít.[2] A másik Bürnitz, Lőbl, két évvel utána érkezik s nyit itt boltot. Perczel Ignác földbirtokosnak 1810 körül már gyakori vendége. Ő nyújtja a hiteleket a bonyhádi földesúr kereskedelmi vállalkozásaihoz.[3] A legfiatalabb Bürnitz 1805-ben érkezett Bonyhádra. Ez a Bürnitz Mózes mint házaló kereskedő volt ismeretes Bátaszéktől Hőgyészig.[4] Nevével 1820 körül már nem találkozunk többé. Hihetőleg, feleségével együtt fiatalon elhaltak. Őket tekinthetjük Pirnitzer József szüleinek, minthogy a családi hagyomány szerint József árvafiúként került az idősebb Pirnitzerek családi asztalához. A zsidó község jótékony egyesületeitől, mindenek előtt a Chevra Kadisától is kapott némi támogatást. Gyermekkora ismeretlen előttünk. Életkörülményeit a távoli s a zsidóságon kívülálló is maga elé képzelheti Egyed Antalnak, a költő és tudós katolikus papnak egykorú tudósításaiból, a zsidók életmódja és szokásai felől.[5] S ha nem tudjuk is, ismerte-e egyáltalán szüleit, emlékezett-e a napra, mikor őket fehér gyolcsba öltöztetve, földi nyughelyükre kísérték, bizonyos, hogy halálozási évfordulójukon imádkozott értük. Nevét, a zsidó hagyományoknak megfelelően, valamelyik elhalt nagyatyja, vagy nagybátyja után kapta. Fiatal éveiről tudjuk, kereskedő inasnak adták.

Ebben az időben írja meg Egyed Antal Bonyhád rövid történetét. Elmondja, a zsidó felekezet a legnépesebb. A 360 református, az 1132 evangélikus és az 1586 katolikus szomszédságában 1631 zsidó élt ekkor Bonyhádon. A 4709 lakost magába foglaló mezővárosnak minden harmadik lakója zsidó volt. Minden felekezet iskolát tart fenn. A városka közel 500 házának többsége cseréppel fedett. Hetipiaca, évi négy állat- és kirakodó vására vonzza a környék lakóit. A születések száma a század húszas éveiben meghaladja a halálozásokét. Ez nem csekélység. Három orvos is működik Bonyhádon, köztük a zsidó Nabath Sámuel, aki évi két alkalommal himlőoltást ad a gyerekeknek.[6]

A Kron család 1832-ben nyitotta meg rőfösüzletét.[7] Hozzájuk áll be segédnek Pirnitzer József, míg az 1840. évi 29. törvénycikk az ő életében is nem eredményez döntő változást. Ez a törvénycikk

biztosítja – a bányavárosok kivételével – a szabad költözködés és kereskedelem jogát a zsidó alattvalók részére.

Pirnitzer, e jog ismeretében s meghallva, hogy a szekszárdi Fő utcán, a posta épület szomszédságában a Mayer féle ház kis üzlethelyisége bérbeadó, elhatározza, ott fogja megnyitni boltját. Megtakarított pénzével, a család támogatásával Szekszárdra megy szerencsét próbálni. Jó iskolája lehetett a Kron féle rőfösüzlet, a múlt század dereka táján kialakuló sárközi népviselet is a kezére jár. Selyem, kásmír és különféle pántlika-anyagokat árul. Raktárát bécsi és lyoni cégektől hozatott készlettel gazdagítja. A már megtelepedett szekszárdi cégek, Diamanték és Bergerék, csakhamar észrevehetik, Pirnitzer vevő-közönsége egyre bővül-tágul.[8] De ő maga albérletben lakik, takarékosan él, természetesen ragaszkodva a ritualitáshoz a kóser „traktéros" házában étkezik. Rövidesen házasságot köt a paksi Behr Katalinnal.

A zsidó esküvők leírását ugyancsak Egyed Antaltól kapjuk. József és Katalin a zsinagóga előtt felállított baldachinhoz érve fogadják az egybegyűlt násznép jókívánságait. A szertartás során a rabbi kehellyel a kezében mond hála imát, amiért a Teremtő gondoskodik az emberi nem fenntartásáról. A vőlegény, menyasszonya ujjára illeszti a karikagyűrűt, miközben ünnepélyesen kijelenti, légy megszentelt feleségem Mózes és Izrael törvényei szerint. Vége ezzel a szent cselekménynek, az ifjú pár s a lakodalmas nép a fiatalok otthona felé indul, zenészek kíséretében.[9]

A bonyhádi zsidó muzsikusokról már korábban is szóltunk. A századforduló zsidó összeírásai hat zenészről tudósítanak. Feltételezik, hogy Rózsavölgyi Márk édesapja Mordchele Rosenthal, volt a primása a lakodalmakat járó bonyhádi zsidó zenekarnak. Fia, Márk kétszer is járt Bonyhádon. Amikor 1848 januárjában, 59 éves korában koldus szegényen Pesten meghalt, Petőfi is ott állott sírjánál és tíz szakaszos költeményben örökítette meg emlékét.[10]

Pirnitzerünk házassága kezdetén még nem gondolhatott arra, hogy 25 éves feleségét is Szekszárdra hozza. Katalin asszony egy ideig szüleinél marad s az ifjú férj csak szombatokra látogat haza, hitvesséhez, majd 1842-ben született elsőszülött fiához, Antalhoz,[11] de 1848-

ban már Szekszárdon él az egész család. Antalt még további négy gyermek követi.

A házasságkötés jól egyesítette Pirnitzer szorgalmát és takarékos gazdálkodását a megbecsült paksi Behr családnak az üzleti világban elismert tekintélyével és hitelképességével. A házasság minden tekintetben szerencsésnek volt mondható.

A történelmi 1848. március 15-e Pesten éri Pirnitzer Józsefet. Maga is ott szorong a tömegben, mely lelkesülten hallgatja a szabad sajtó elsőszülöttét, a cenzori engedély nélkül kinyomtatott 12 pontot s Petőfi *Nemzeti dal*-át.[12] Pirnitzer és hittestvérei nem lehettek érzéketlenek a nemzet áhított kívánságai, követelései, az egyenlőség, a szabadság és a testvériség megvalósítása iránt. Új lángra gyújtotta 48 a régi vágyat a zsidó szívekben, egyenlőnek lenni az ország többi lakosával, törvény és köztudat előtt. A csodálatos pesti élmény emlékére Pirnitzer haza viszi magával a Nemzeti dal első napi példányát. Nagy becsben tartja, majd utóbb mellé helyezheti nemzetőri kardját. A Nemzeti dal e példánya s a nemzetőri kard a család drága ereklyéje lett. Kegyelettel őrizték még a dédunokák is, egészen 1944 nyaráig. Ekkor deportálták a családot, együtt Szekszárd zsidóságával.[13]

JEGYZETEK

Pirnitzer József· Egy tolnai zsidó kereskedő család útja című fejezethez

[1] T. m. L. Zs. Ö/581., 587. sz. – Tolnavármegye c. helyi lap 1900. július 22-i száma. – Szekszárdi Izraelita Hitközség anyakönyvének 51. oldalon tett bejegyzése.

[2] T. m. L. Zs. Ö/574. sz.

[3] T. m. L. Közgyűlési iratok 1043/1811. év. – T. m. L. Zs. Ö/587. sz.

[4] T. m. L. Közgyűlési iratok 62.312/1816. év. 4 : 14. sz.

[5] *Egyed Antal:* Bonyhád Mező-városnak rövid leírása. Elsőízben a *Tudományos Gyűjtemény* 1823. évi V. kötetében jelent meg. Legutóbb 1975-ben Bonyhád Nagyközség Tanácsa kiadásában *Bonyhád a 18–20. században* címen látott napvilágot.

[6] *Uo.:* 7. skk.

[7] T. m. L. A Pirnitzer kereskedő család rendezetlen iratai. *Kron Salamon* 1928. március 6-án kelt levele *Pirnitzer Edéhez:* „A Kron cég 1832-ben alapíttatott Bonyhádon, ahol társas cég volt, egy évig Bécsben szintén társas cég; 1863. óta Szekszárdon egyéni. Néhai nagyapád *Pirnitzer József úr a bonyhádi cégnél évekig mint segéd volt alkalmazva.*"

[8] *Andrásfalvy Bertalan:* A sárközi társadalom és műveltség alakulása. SÁRKÖZ (A Babits Mihály Irodalmi Társaság folyóirata). Szekszárd 1956. II. szám 23. o. – Pirnitzer József kereskedelmi térhódítására utaló adatok: T. m. L. Közigazgatási iratok 4515/1851. sz.

[9] A *Behr* családra vonatkozó források: Magyar Zsidó Lexikon Paks címszava, továbbá: T. m. L. Zs. Ö/572. – A zsidó esküvő leírása: *Egyed Antal:* op. cit. 10. o.

[10] *Rózsavölgyi Márk* és atyja bonyhádi tartózkodására: Magyar Zsidó Lexikon 490. o.

[11] T. m. L. Pirnitzer család levéltára. – T. m. L. Zs. O/581./1848. július 10-i adatfelvétel. – A bölcskei (Tolna megye) zsidók tanúsító levele szerint az idegen zsidók „a zsidó traktér Házban egész esztendő által Kvártélyt tartanak, ahonnénd tsak Schabes napjára vagyis Szombatra mennek haza." T. m. L. Közgyűlési iratok 8 : 14/1824.

[12] Tolna megyei Újság 1940. évi számában: 100 éves a Pirnitzer Áruház.

[13] *Szilágyi Mihály:* Egy szekszárdi kereskedőcsalád története. *In:* DUNATÁJ. Tudományos és művészeti antológia. 1978. december. Kiadja a Tolna megyei Tanács.

III. PAKS

ZSIDÓK A TÖRÖK HÓDOLTSÁG IDEJÉN

Darvas József 1968. július 5-én hírdette meg Pakson, a volt zsinagógában az *Olvasó Népért* mozgalmat. A zsinagóga, amely majd két évszázadon át a paksi zsidó vallási élet centruma volt, ma, homlokzatának jelentős, boltívekben gazdag belsejének kisebb mértékű átalakítása után, a paksi járási könyvtárnak ad otthont.[1]

Paks nevével első alkalommal az 1333. évi pápai tizedjegyzékben találkozunk. A legtöbbet fizeti a környék lakott helyei közül: 23 banalest. A község első birtokosa a Paksy-család, 1354-ben jelenik meg a színen.[2]

A török hódoltság korának paksi életviszonyairól a defterek, több átutazó idegen (Marc Antonio Pigafetta, Evlia Cselebi, Ottendorff Henrik, Kirimi Ibrahim) és a magyar kútfők adnak hírt. A kétféle adózás kötelezettségének eleget téve a magyar kézen levő Várpalotára évi 300 forint adót fizetnek megegyezés szerint („in una summa per pactatim"): A paksi hászbirtokon élők ezen felül kötelesek a töröknek fejadót, kapuadót és tizedeket szolgáltatni. A kereskedők a vám helyek bérlőiknek közbenjöttével a vámok útján adóztak a török kincstárnak.

A török kincstárt megillető adó- és vámjövedelmek bérleti rendszerében tűnnek fel első ízben a zsidók Pakson. Ibn-i Jáfesz zsidó adószedő, 1555. november 30 óta *Mehmed* budai várszolgálatos bérletfelügyelő mellett ámil-ként, azaz mint ügyintéző működik.

Hogy ő és családja Pakson tartózkodott-e s hogy egyáltalán rajta, vagy családján kívül más zsidók is éltek-e ekkor Pakson, nincsen

tudomásunk. Sírkövek nem jelzik itteni elhalálozásukat, de Paks keresztény lakóitól sem maradtak fenn síremlékek ebből a korból. Mindössze egy muzulmán síremlékről számol be Evlia Cselebi. *Árkodzs Baba* síremlékéről, amely a város Dunára néző sétányán áll s a mohamedánok kegyhelyként tisztelik. De ez a sírkápolna is osztozott a legtöbb török építmény sorsában: elpusztult.[3]

A települések kisebb, ám rendszerint gazdagabb részének jövedelmét a török kincstár magának tartotta meg. Ezek voltak az úgynevezett *hászbirtokok*. A belőlük kisajtolható jövedelmeket a defterdári hivatal megbízott bérlői kezelték. Ilyen hászbirtok volt a paksi határ is. A mezőgazdasági termékek dézsmájának beszedése, gyakran pénzzel történt megváltása mellett a hidak, a révek, a vásárok, és általában a vámszedőhelyek kezelése tartozott a bérlők hatáskörébe. Ezeken felül pedig a nem mohamedán lakosságra kivetett, kezdetben háztartásonként 50 akcse, majd az infláció miatt emelkedő összegű *fejadónak* és a királyi Magyarországon is jól ismert *kapuadónak* a beszedése. Mindezekben a munkákban serénykedett Mehmed emin szolgálatában *Ibn-i Jáfesz*.

Rajta kívül rácok, bosnyákok, törökök is közreműködtek az adók beszedésében és továbbításában. Azt is közlik a defterek, hogy Jáfesz mint a paksi mukátaa pénzügyi tisztviselője mennyi arany és ezüstpénzt adott át a futároknak, akik azokat a budai pénztárba szállították, majd a pesti káditól elhozták a befizetés nyugtáját, a jóváírást.

Jáfeszt 1558-ban Tolnán találjuk Bajazid emin társaságában. Tolna is szultáni javadalom s ott a magyar, rác és török vámbérlőkkel együtt zsidók is résztvesznek a török pénzügyigazgatás terebélyes hálózatában.[4] Jáfesz távozása és a budai *Ibnjamin* nevű zsidó embernek paksi megjelenése között egy évtized telik el. A hasonlóképpen budai *Kálmán* zsidóval társulva, 1567. június 21-én Szidi Ali tímárbortokost túllicitálva, több, meg nem nevezett társukkal együtt elnyerik a paksi bérleteket.[4]

A vállalkozókat napidíj illette meg. Az emin általában 10—20 akcsét kapott ezen a címen. *Ibnjamin* napidíját a defter nem tünteti fel,

de *Kálmán* mint amil napi 5 akcse illetményt húzott. Ő volt 1558–1560 között a tolnai mukátaa bérlője.

Vállalkozásuk tiszavirág életűnek bizonyult; Khoszrev tolnai mültezim ugyanis, 5 hónap múlva elérte a Portánál – amint ezt a budai kádi igazolta is –, hogy ötezer akcse ráígérésével elnyerje a paksi hászbirtokok bérletét. De őt is utolérte a vállalkozók sorsa. Alighogy belekóstolt az új állomáshelyen reá váró feladatokba, a tolnai Rácz Mihály és Jakub szpáhi 2000 akcse megajánlásával a három évi bérleti díjat egymillió-húszezer akcséra emelik s ez által Khoszrevet kiütik a bérletből. A tülekedés még ekkor sem áll meg. Néhány hónap alatt egy tucat bosnyák, magyar, rác, török és zsidó vállalkozó tűnik fel. Az egyik a kincstári javadalom bérletbiztosa, vagyis mültezim emin, a másik amil, tehát adószedő, a harmadik a bérletjegyző kjatib, a negyedik a kefil, azaz a kezes. Az ötödik az előbbi tisztségek kombinálásával kerül fel a defter keskeny lapjaira.

A váci török pénzügyi hivatal a mukátaa hatásköre 1559. április 14-ével jelentősen bővül. A ráckevei, dunaföldvári, tolnai, bátai és paksi dunai átkelőhelyek marhavámját a váci hivatalhoz kapcsolják. Így kerül kapcsolatba *Szálimun* a tolnai s a bátai kikötőkkel s kerül el Dunaföldvárra is. Mindenütt rövid ideig tartózkodik, majd dolga végeztével továbbhajózik. Hozzátartozóit Budán kell keresnünk.[6]

Paks gazdasági életét a török megszálló hatalom a XVI. század végéig nem viselte meg túlságosan sőt egyes években viszonylagos fejlődésről is beszélhetünk. A megtorpanás akkor következett be, amikor a magyar kivitel legfontosabb cikke a szarvasmarha a nyugati piacok pénztelensége miatt eladhatatlanná vált. A XVI. század végén leáldozott a magyar szarvasmarha „aranykora", a kereskedők tezaurálták tőkéjüket. Ennek következtében végetért a vámosok eldorádója. Míg a XVI. század derekán a kincstári bevételek túlnyomó többsége az áruforgalom vámbevételeiből került ki, addig a XVII. században ez az arány a 10% alá esik.[7]

Nemcsak a szarvasmarha kereskedelem felett húzták meg a lélekharangot, de a szőlő termesztésre orientált paksi mezőgazdaság is zsákutcába került. Sokan panaszkodnak: nincs vevő a szőlőre, a török

és magyar földesurak pénzben követelik a szőlő-dézsmát. Budától Isztambulig mindenfelé a hitel hiánya is sújtja a gazdasági életet s ugyanakkor a pénztelenséget egyes árucikkek hiánya kíséri.[8] Végül is: a tizenötéves háború okozza a legnagyobb törést Paks életében. Zsidókról már nem is szólnak a források, amikor a hódoltsági Paks mezővárosára több ízben is rárontanak a hajdú-csapatok.

Éliás Márton esztergomi zsidó 1701 szeptemberében kelt levelében adósságaira nézve moratoriumot kér Lipót császártól. A részletes kimutatásban feltünteti *Daróczy István* paksi postamesternek szóló 50 forintos tartozását. Ez a köznemes igazgatja a török kiűzése után a megye legjelentősebb postahivatalát s egyben birtokos ember is. Nagy tekintélyét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy 1689-ben ő iktatta be örökös főispáni tisztébe Radonay Mátyás pécsi püspököt. Tíz év múlva már Tolna megye alispánja. Vállára nehezednek a közigazgatás súlyos gondjai. Szervezi az adóösszeírásokat, meghallgatja a porció és a forspont [az ellátás és a szállítás] ellen felmerült panaszokat. Tisztségében Ferenc nevű fivére követi. Őt küldi a vármegye a pozsonyi diétára, amelyen az 1728. évi országos összeírás végrehajtásáról adnak eligazítást.

A *Paksy-család* utódaiként a *Daróczy*, illetve annak fiúsított ága révén a *Száraz-család* jutott Paks község birtokába. Az 1720. évi összeírás 35 magyar és 15 német családot számlál. Nyolc év múlva az országos összeírás már 174 családra terjed ki. Ilyen iramú gyarapodás csak a bevándorlás élénkülésével magyarázható. A szaporulat ugyanis jelentősen meghaladta a lakosság reprodukciós lehetőségeit.[9]

Paks mint fontos szárazföldi és vízi-úti állomás *1730-ban elnyeri a mezővárosi rangot.* Nyolc év múlva engedélyt szerez évi négy vásár megtartására. A Tolna megye területén élő, nagyrészt kommerciális tevékenységet folytató zsidó lakosságnak a felét Pakson találjuk.[10]

A paksi zsidók első csoportjának érkezését 1728 – 1735 közé tehet-

jük. Pest megye és Pest-Buda demográfusa biztosra veszi, hogy a XVIII. század 30-as éveiben elénk táruló jelentős paksi községnek az alapját a helyi birtokviszonyok vetették meg. Paks és környéke jellegzetes példája volt a komposszeszori gazdálkodásnak. A szerző úgy véli, hogy az ilyen birtokokon a sok gazda mellett különösen bonyolult feladatot jelentett a földesúri haszonvételek kiaknázása. Ebben a helyzetben jó hasznát vehetni a zsidó árendásoknak.[11]

Az 1767–68. évi országos zsidóösszeírás adatainak elemzéséből az a következtetés vonható le, hogy Magyarország hat nyugati megyéjének – Vas, Sopron, Moson, Pozsony, Nyitra és Trencsén – zsidósága ipari és kereskedelmi vonatkozásban megelőzte az ország többi részét, „egyedül a pálinkafőzés kétes dicsőségét engedte át nekik."[12]

Amennyire helytálló ez a megállapítás Tolna megye falusi, illetve pusztai településeken élő zsidóságára, annyira más a kép, ha Paksot vizsgáljuk. A megtelepülés első éveiben a zsidó község 20 családból áll, de csupán egyetlenegy zsidó emberről mutatható ki, hogy családját és önmagát pálinkafőzésből tartja fenn. Megállapításunk alátámasztására, ismerkedjünk meg az első paksi zsidókkal, amennyire az, a magyar zsidóság első törzskönyveként felfogható 1735. évi összeírásból lehetővé válik.[13]

Paks, Tolna megye első zsidó községe.

Rabbija, *Dávid Marcus*, a morvaországi Ugard grófot nevezi meg örökös urának, míg a mostaniaké Daróczy Ferenc alispán és özvegy Szárazné, Daróczy Katalin. Az egész község ennek a családnak a joghatósága alatt él. A névsort kezdő rabbi s a felsorolást berekesztő tanító, Moyses Jakab, mentesülnek a földesúri adók lerovása alól. A kéregetésből élő, származási helyét megnevezni nem tudó *Tebl Mandl*, az ugyancsak kereset nélküli *Marcus Nikolsburger* a morva Lichtenstein uradalomból, valamint az ugyancsak Morvaországból érkezett Michael Schneider, a Schwarzenberg hercegség területéről, szintén mentesek az adózás alól.

A fennmaradó 15 család a morva Kaunitz, Lichtenstein, Pruszkau és Schwarzenberg családoknak, mint örökös uruknak évi 10 forintot, új földesuraiknak 90 forintot adózik.

Honnan tevődik össze az adók fedezete? Az összegnek több mint a felét a Pruszkau gróf birtokáról érkezett Jacob Csaszni fizeti évi 52 forint értékben. Az uradalmi pálinkafőzde bérlője, szolgát is tart s a zsidók közül egyedül neki vannak tehenei.

Ábrahám Izsák évi 27 forintos adófizetési kötelezettséggel áll a második helyen. Egyike az első rőföskereskedőknek a megyében. Saját házában tartja boltját, amelyben posztószövetek, vásznak, prémek, szalagok és fonalak választékából álló készlet áll a vevők rendelkezésére. Héttagú háztartásában foglal helyet egy férfi segéderő, aki a nyersbőrök felvásárlását végzi. Gazdasági épületei sorában istállója is van, amelyben két lovat tart.

Kereskedő társai közül még *Herschl Michlnek* van boltja, míg a többiek alkalmi bódéban, de leginkább batyuból árusítják a textíliákat. Herschl kiegészítő keresete borkimérésből ered. A falvakat felkereső házaló kereskedők zöme szövetet, vásznat, pántlikákat és selyemkendőket árul, némelyikük fésűvel és tűvel is kereskedik. *Jeremiás Lebl* árukészletében a „charta" is szerepel, ami alatt egyként érthetünk könyvet, papírárut és naptárat.

A 20 paksi család 1735-ben 80 lelket számlált. A családnagyság két határát a gyermektelen rabbi és az 5 gyermekes Michael Polák jelzik. A 15 évnél idősebb gyermekek száma mindössze 3, viszont a község 13 családjában jócskán találunk 15 éven aluli gyermekeket. Négy gyermeket nevelt négy család, 3 gyermeket két család, két gyermeket 3 család nevelt, míg négy családnak egy-egy gyermeke volt.

Nem volt gyermeke a rabbin kívül még két kereskedő családnak, a tanítónak, végül a kéregetésből tengődő Mandlnak.

Az első évtizedben a zsidó családok száma 65%-al, a gyermekeké 87%-al növekszik. Három önálló keresetű nőtlen fiatalember és egy özvegyasszony, a betegápoló Hanna figyelembevételével az 1746. évi zsidó összeírás 36 háztartásra terjed ki.[14]

Megnevezés	*Lélekszám*
A felnőttek száma	64
A gyermekek száma	60
A szolgák és szolgálók száma	9
Összesen:	133

A gyermekek számának növekedése azt a benyomást keltheti, mintha tíz év leforgása alatt népesebbek lettek volna a paksi zsidó családok. De a gyermekszaporulat nem haladja meg a gyermekes családok számának növekedési ütemét, attól kis mértékben el is marad. Megállapíthatjuk, hogy az átlagos gyermek-létszám és a családok átlagos nagysága 1735–1746 között nem módosult.

Megnevezés	*1735.*	*1746.*	*Index*
Családok száma	20	33	165
Családtagok száma, fő	80	133	167
Átlagos családnagyság, fő	4	4	100
Gyermekes családok száma	13	25	192
Gyermekek száma, fő	32	60	187
Átlagos gyermeklétszám	2,4	2,4	100

Az 1735–1746 közötti esztendőkből népmozgalmi adatok nem kerültek napvilágra, így nem tudhatjuk, hogy a természetes népszaporulat (a születések és halálozások plusz előjelű különbözete) és a vándorlási különbözet miként befolyásolta a paksi zsidó községről fentiekben képzett mutatószámokat, hasonlóképpen nélkülözni kényszerülünk a házasságkötésekből, a csecsemő- és gyermekhalandóságból nyerhető demográfiai elemzéseket.

Az életkörülmények nem voltak rózsásak. Paksot kétes elemek lepték el, javaiban és létbiztonságában fenyegetve a békés lakosságot.

Elszaporodnak a tolvajok, olyannyira, hogy még a halottak hátrahagyott holmijait is elorozzák. Az alispán 1739. évi november 21-én kelt jelentésében kénytelen kimondani, hogy a paksi lakosok lopnak, fosztogatnak, rabolnak válogatás nélkül. Alighogy meghal valaki, máris hurcolják bútorait s más mozdítható tárgyait. A hullarablók ellen a kiváltságosak tudnak csak hatásosan védekezni. Szárazné, Daróczy Katalin holttestét a hozzátartozók a pálosok pesti rendházába vitetik, a lelkiüdvéért mondandó misékre 2000 rénes forint összegű alapítványt tesznek.[15]

A rendezetlen közállapotokat a zsidó kereskedők számára súlyosbítják idegen vetélytársaiknak megjelenése a paksi piacon. Ez annak következménye volt, hogy Paks, mint említettük, 1738-ban jogot szerzett évi négy vásár megtartására. A máshonnan jött kereskedők megosztják a helyi vásárlóerőt, ennek következtében a paksiaknak máshol kell áruikra vevőt találniuk. 1739-ben kérvényezik a megyénél az „egészséges Falukra és Helységekre" szóló passzust, hogy portékáikra vevőt találhassanak.

Az engedélyt meg is kapják, majd 5 év múlva ismét a megyéhez fordulnak, hogy a városon kívüli árusítást engedélyezze részükre.[16]

A kereseti lehetőségek körének szűkülése nem zárja ki a zsidó lakosság létszámának további növekedését. Az 1740–52 között Morvaországból engedély nélkül Magyarországra érkezett zsidók jegyzékében is találkozunk Paksra került emberrel: „Simon Jacob von Iglauer creys zu Poksch".[17]

A betelepülés első erőteljes hulláma a XVIII. század derekán ért véget. Két évtizeden át mintegy 35–40 család teszi ki a paksi zsidó község lakosságát.

PAKS ZSIDÓ LAKOSSÁGA A XVIII. SZÁZADBAN

A Pakson megtelepült zsidóság második nemzedéke népes községbe születik bele. 1778-ban 70 zsidó családot számlálnak. A tucatnyi kézműves, pálinkafőző, bőrszedő, gyapjúfelvásárló szövetkereskedő mellett a zenészek s a lakodalmi szórakoztatók is megtalálják megélhetésüket. Nem szólva a zsidó község hivatásos funkcionáriusairól. A bírói tiszt, választott tisztség volt. Az 1778. évi összeírás szerint a zsidó bíró foglalkozására nézve boltos és gyapjúkereskedő. Maga a zsidó község még további hat település 11 családját foglalja magába. Bölcske és Fadd 3—3— családdal, Tolna 2, Alsónyék, Györköny és Kardacs 1—1 családdal szerepel az összeírásben.

A XVIII. századi Paks utcáiból eredeti állapotában egy sem maradt fenn. A gyakori tűzvész miatt a földesurak csak a szétszórtabb, s nem a zárt utcaszerű építkezést engedélyezték. Paks történetírója így is meg tudta határozni az utcák egykori irányát s a község középpontjának helyét, magának a helységnek a kiterjedését.

A lakosság kezdettől fogva felekezetek szerint különült el; így a katolikus többség a Fő út nyugati mellékutcáiban, az evangélikusok a „Páliban" és a „Pipiskében", a reformátusok a belvárosban helyezkedtek el. *A zsidók a Fő út két oldalán, illetve közvetlen környékén laktak.*[18]

A XVIII. század nyolcvanas éveiben Paks teljes lakossága túl volt az ötezren. A zsidók száma 200—400 között hullámzott. A községi népesség-összeírás kevéssé mondható tökéletesnek ekkor, ezért vagyunk kénytelenek ilyen tág határokat feltüntetni. A számbavételt nehezíti

a sok idegen [Extranei quasi domiciliantes], akik néhány hónapig parasztoknál bérelnek szállást, majd dolguk végeztével tovább mennek Paksról.

Az 1780–83. évek között a népességváltozás az alábbi képet mutatja:

Népességcsoport	*1780-ban*	*1781-ben*	*Változás*	
			fő	*%*
Keresztények száma, fő	3598	3905	+307	108,5
Zsidók száma, fő	211	436	+225	207,6
Idegenek száma, fő	575	279	−296	48,5
Szolgaszemélyzet, fő	589	651	+62	110,4
Koldusok száma, fő	33	28	−5	84,8
Összesen:	5006	5229	+293	106,–

Nyilvánvaló az összefüggés az „idegenek" számának csökkenése és a helybeliek létszámának hirtelen emelkedése között. A természetes szaporodás eltörpül amellett, hogy 1781-ben az összeírók – előttünk ismeretlen megfontolásból – az extraneusokat, az ideiglenesen Pakson lakókat a lakással bírók kategóriájába minősítették át.

Meglepetéssel szolgál a következő évi összeírás is, amennyiben a felére csökkent a 15 éven felüli zsidó férfiak száma s kevesebben vannak a zsidó nők és fiúk is. Együttesen 91 személlyel, 20%-al fogy Paks zsidó lakossága. Abszolút számban tetemesebb (565 fő), százalékban kifejezve hasonló méretű a katolikusoknál jelentkező növekedés. Mindezt bizonyítja a cselédek számának 332 főt kitevő, feltűnő mértékű csökkenése.

Ésszerűnek tűnik az a következtetés, hogy a népességfelvételt vagy ismét új szempontok szerint hajtották végre, vagy az utasításokat rosszul alkalmazták. Végül is Paks lakossága 1782-ben összességében csupán 1%-kal tér el az előző évi állapottól.

Az 1780–81. évi 6%-os szaporodást közepes mértékűnek tarthat-

juk, de az 1782. évi, 1%-ra zsugorodó népesség-többletet mindenképpen kevésnek kell ítélnünk. Tovább erősödik a gyanú, ha a következő, 1783. évi csökkenést vizsgáljuk, amely 330 főt jelent. A zsidó férfi albérlők átminősítésével némileg emelkedik a paksi honosságú zsidók száma (a nőké viszont csökkenést mutat), hasonlóképpen csökken a mezőváros katolikus tömegeinek létszáma is, kiváltképpen a gyermekeké, mintegy 15%-kal.[19] Ugyanebből az időszakból fennmaradtak Bonyhád és Hőgyész születési és halálozási adatai. Ezek fényt vetnek arra, hogy 1782–83-ban valamilyen járvány tizedelte a lakosságot. *Bonyhádon* 1783-ban 42 jegyespár kötött házasságot, de az év folyamán halálozások miatt 37-re csökkent a házaspárok száma. Született 99 gyermek, de elhalt 228 csecsemő- és gyermekkorú. A község felnőtt lakosságából 173-an hunytak el. Így állhatott elő az a ritka helyzet, hogy az előző 6 évtizeden át (1720–1780) egyértelműen domináló természetes szaporodás folyamatát a „természetes fogyás" váltotta fel.

Hőgyészről ugyancsak a fogyásra utalnak az 1782–83. évi adataink. Míg 1780-ban kétszer annyian születnek, mint amennyien meghalnak, addig 1782-ben 66 születést 69 haláleset követ. Egy év múlva még tragikusabb a helyzet: 63 születésre 107 halálozás jut. Talán nem járunk messze az igazságtól, amikor a paksi lakosság csökkenését is exogén halálokokra vezetjük vissza.[20]

A PAKSI ZSIDÓ KÖZSÉG AZ 1807. ÉVI ZSIDÓ ÖSSZEÍRÁS TÜKRÉBEN

Tolna vármegye 1806-ban tervezetet dolgozott ki a magyar nyelv elterjesztésére. Egy év múlva a hivatali életben meghonosították a magyarnyelvűséget: a megyegyűlések jegyzőkönyveit is magyarul írják ettől kezdve.

1807. február 19-én Tamássy Mihály szolgabíró, Grünvald Ábrahám zsidó bíró és 4 zsidó esküdt aláírása hitelesíti azt az összeírást, amely magyar nyelven veszi számba a 17 éven aluli gyermekeket és a 17 évesnél idősebb férfiakat. Megállapítja a férfiak életkorát, születési helyét, családi állapotát, a fiú és lánygyermekek számát, Magyarországra jövetelük idejét s feltünteti a családfő foglalkozását is. Ez az összeírás felér a korabeli népszámlálások részletességével és színvonalával.

A XVIII. század nyolcvan-kilencvenes éveiben Morva-, Cseh-, Lengyelország és a Német Birodalom különböző tájairól újabb bevándorlás hullámai érnek el Paksig, hatásukra tovább színesedik a paksi zsidó társadalom. De érkeznek Nyitrából szabók, Pest megyéből boltos kereskedők, Fejérből muzsikusok, megint máshonnan szűcsök, metszők, tanítók; akad köztük sebész és vízhordó is. A tekintélyes számú külföldivel egyidőben tehát, nagyszámban jelennek meg hazai zsidók is Tolna megyében és Pakson is, hogy megismerkedvén a helyi viszonyokkal, keressék a földesurakkal és a már honos zsidókkal a megegyezést. Kedvező esetben elnyerik a földbirtokosok és — ahol már működnek — a zsidó községek engedélyét a letelepedésre.[21]

A XVIII. századot feldolgozó történetírásunk előtt jól ismert és gyakran említett mozzanat: a lakosság szinte minden rétegének ide-oda

vándorlás. Nem telepítés, nem is csak bevándorlás, hanem az országon belüli munka- és lakóhely változtatás megy végbe.

Akárcsak a pásztorok és a vándoriparosok helyváltoztatását, a zsidók vándorlásait sem lehet megnyugtatóan lokalizálni. Mert igaz ugyan, hogy példának okáért a bemutatandó zsidó összeírás első sorában említett *Mathias Wolf*ról megtudhatjuk: hét éves korában jött el a morvaországi Posliczból, de hogy hány helyen fordult meg mindaddig, amíg a szabó mesterséget kitanulta, majd az örökös vándorlással felhagyva végül is megállapodott Pakson, ahol idővel házat szerzett magának, — titok marad. A vándorlás e szokásában megérthetjük, hogy maga *Grieshaber* rabbi is, amint erről beszámolunk róla szóló fejezetünkben, egy időre megszakítja paksi tartózkodását. Ugyanezt teszi a verbói származású tanító, a lovasberényi muzsikus, a bisenczi üveges és így folytathatnók a sort tovább.

A nagybecsű 1735. évi zsidóösszeírás óta nem készült olyan jól használható számbavétel, mint ez az 1807. évi conscriptio. Bőséges adattár a paksi zsidóság megismeréséhez. A népességfelvétel 128 zsidó háztartásra, azok 165 fiú és 178 lánygyermekére, továbbá 31 nőtlen fiatalember és 4 özvegy adataira terjed ki. Az adatok csoportosításánál a származási helyre, a felnőtt lakosság korcsoport szerinti megoszlására, a házasulók életkorára, végül a foglalkozási viszonyokra voltunk figyelemmel.

Pakson 1807 elején összesen 643 zsidót számlálnak. Ebből külföldi származásúak (a családfők és a családtagok) 219-en voltak.

— a morva zsidók	18 helységből
— a cseh zsidók	6 helységből
— a lengyel zsidók	3 helységből
— a német zsidók	2 helységből
— a galíciai zsidók	1 helységből

azaz a külföldi zsidók összesen 30 helységből érkeztek Paksra.[22] De ennél is színesebb a *Magyarország 17 vármegyéjének 48 helységéből megtelepedett zsidók származási összetételének az ábrája.* A Paksra érkezettek szülőhazáját a Nyitra — Pozsony — Zala — Újvidék — Temesvár — Máramarossziget — Miskolc határolta körben találjuk

meg. Létszámuk 415 személy. A családokból 210-en már Pakson születtek, a többiek az elmúlt évek során kerültek mezővárosunkba.

Nyitra megye	8 helységéből	14 család
Fejér megye	7 helységéből	8 család
Pest megye	5 helységéből	10 család
Tolna megye	5 helységéből	6 család
Pozsony megye	4 helységéből	6 család
Veszprém megye	3 helységéből	5 család
Borsod megye	3 helységéből	3 család

Bács, Esztergom és Somogy megye 2–2 helységéből 2–2 család, míg Győr, Máramaros, Sopron, Temes, Vas és Zala megye 1–1 helységéből 1–3 család származik.

A vándorlási adatok vizsgálata arra a meglepő eredményre vezetett, hogy a Pakson megtelepült lakosság ezekben az évtizedekben szinte kivétel nélkül véglegesnek tekintette mint lakóhelyét az élénk forgalmú Duna menti mezővárost. A népes paksi községből egy évtized alatt mindössze 9 zsidó férfi kereste boldogulását a városon kívül. De ők sem kerültek messzire, gyakorlatilag Paks vonzáskörében, annak valamelyik filiájában (Dunaszentgyörgy, Fadd, Tolna, Báta) maradtak. Érdemes felfigyelni arra, hogy mind a négy helység Pakstól délre a Duna mentén fekszik. Tolna megye belsejében egyetlen zsidó községben, vagy szórványban sem találunk paksiakat, míg bonyhádi, görbői és hőgyészi zsidókkal Tolna és Baranya megye számos településében találkozunk.

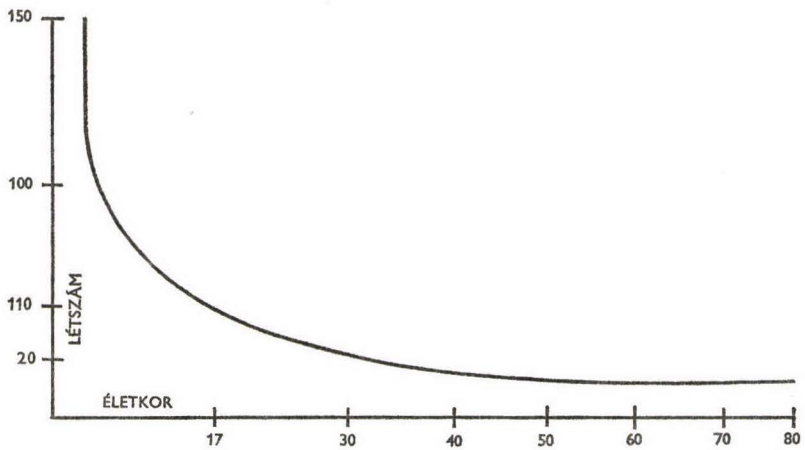
Általában véve lazának találjuk a paksiak kapcsolatát Tolna több mint félszáz községének zsidó lakosaival. Mindössze 5 községből települt 1–1 család Paksra, Bonyhádról, Csibrákról, Faddról, Görbőről és Kétyről. Fejér, Pest és Nyitra megyéből lényegesen többen települtek le Pakson, mint Tolnából. A megye zsidó lakosságának és a paksi zsidóknak a kapcsolatai a XIX. század negyvenes éveitől kezdve élénkülnek meg, az üzleti és a házassági kötelékek folytán.

Tanulságos a felnőtt lakosság korcsoportok szerinti megismerése is. Összeírásunk csak a férfiak életkorát tünteti fel, de valószínűnek

látszik, hogy más vidékek kialakult szokásai szerint Pakson is 2–5 évvel fiatalabbak a nők férjeiknél. Ennek figyelembevételével igyekszünk megállapítani, hogy az adott időpontban a fiatalabb korosztályok vannak-e túlsúlyban, vagy pedig elöregedési folyamat jellemzi-e a paksiakat. A község felnőtt lakosságának életkori megoszlása – fiatal, vagy idősebb házasok – jelentősen befolyásolja ugyanis a várható születések számát.

A rendelkezésünkre álló adatok birtokában elkészítettük azt a grafikont, amelyet a népességstatisztikában a „lefektetett fél korfa" néven ismernek. A vízszintes tengelyen az életkor, a függőlegesen pedig a gyakoriság, azaz az egyes korcsoporthoz tartozó emberek száma szerepel

Paks zsidó férfi lakosságának életkora 1807-ben



Valamely község lakóinak korfája tömör formában beszél a lakosság demográfiai helyzetéről, s a megelőző évtizedek népmozgalmáról.

A fejletlenebb társadalmi és gazdasági viszonyokra a magas születési és a magas halálozási arányszám jellemző. Ennek a korfának az alakja mindenekelőtt a fiatal házasok nagy számát bizonyítja, ami

termékenyen befolyásolja a születések számát. A magas születési arányszámnak viszont „ellene dolgozik" a csecsemő- és gyermekhalandóság, amit a biológiai okokon kívül a szociális viszonyok is befolyásolnak. A korfa szűkülése a 15—25 éves korosztálynál jelentéktelen, ami arra utal, hogy a házasságkötések szempontjából a legfontosabb életkorban levő fiatal párok, mintegy 10 év óta egyenletes számban vannak jelen Pakson.

A 60 éven felüliek számaránya elenyészően csekély. Mégis említést érdemel, hogy az ide tartozó 12 férfi, kik közül 10-nek még élt a felesége, a viszontagságos körülmények ellenére is magasabb kort ért meg. Bár figyelembe kell vennünk, hogy a megkérdezettek általában a valóságosnál idősebbeknek érezték és vallották magukat, mégis az 1740 óta Pakson lakó Áron Schäffert a maga 84 évével matuzsálemi korúnak tekinthetjük.

A zsidó férfiak száma kor és családi állapot szerint 1807-ben

Korcsoport	*Férfiak*		*Nős férfiak száma*
	száma	*megoszlása*	
17—21 évig	23	14,3	1
22—26 évig	23	14,3	14
27—30 évig	18	11,0	17
31—40 évig	39	24,0	39
41—50 évig	31	19,0	30
51—60 évig	17	10,0	17
61—70 évig	7	4,4	6
70 év felett	5	3,0	4
Összesen:	163	100,0	128

Megállapíthatjuk, hogy a XIX. század elején a zsidó ifjak nem nősültek 18 éves korukban, hanem többségük 22—30 éves koráig várt a házasságkötéssel.

A férjezett nők életkori megoszlásáról nincsenek adataink.

A PAKSI ZSIDÓK IPARI ÉS KERESKEDELMI TEVÉKENYSÉGE A XIX. SZÁZAD ELSŐ HÁROM ÉVTIZEDÉBEN

A gazdasági élet területére térve, felmerül az a kérdés, milyen mesterség volt a századforduló éveiben ideérkezők kezében s miből tartották fenn magukat az új környezetben. Azért jöttek-e, hogy betöltsék a gazdasági és társadalmi viszonyok folytán nekik szánt funkciókat, avagy versenytársaivá szegődtek a már itt meghonosodott kereskedő polgároknak és uradalmi bérlőknek.

A zsidó szappanosok, szűcsök, tímárok és üvegesek nem igen mérközhettek a keresztény iparosokkal, de mint felvásárló-kereskedők és boltosok kezdettől fogva túlsúlyba kerültek, a vidékre járó házalókereskedők pedig csakis a zsidókból kerültek ki. Nagyon sok adat szól amellett, hogy fellendülése egyik csúcspontját a XIX. század első évtizedében nyerte el a paksi zsidóság. Szerencsénkre e rendkívül becses 1807. évi zsidó összeírás mellett rendelkezésünkre állnak az 1828. évi nádori összeírás Paksra vonatkozó adatai, így e két irat segítségével lehetőségünk van a két évtizedes időszak változásainak elemzésére.

A zsidó iparosok 1768-ban mindössze hárman vannak, két szabó és egy üveges, 20 év múlva kilenc zsidó iparost találunk, majd a következő 20 éves időszakban az erőteljes bevándorlás következtében számuk 40-re emelkedik. Az 1807. évi csúcspontot követő 2 évtizedben ez a szám 23-ra csökken, bár Paks iparosainak 1/5-e még így is a zsidókból kerül ki.

Az 1828. évi összeírásban már hiába keresünk 8 szabót és 4 üvegest. A 2–2 könyvkötő és tímárműhely is megszűnt. Alig mérsékelte

a csökkenés ütemét a 3 szappanfőzőnek és egy nyereggyártónak a megjelenése.[23]

A kereskedelmi ágazatban is jelentős – mintegy 40%-os – csökkenés áll be a század elején megállapított 91 főnyi létszámhoz képest. Az 1828. évi nádori összeírás főként a házaló kereskedők és a mezőgazdasági termékeket felvásárló quaestorok számának apadására utal. Egy Kriszt Bernard nevezetű zsidó kereskedőről feljegyzi, hogy: „fallimentárius", vagyis vagyonbukott.

Az adatokat óvatosan kell kezelni. Lehet, hogy a századeleji adatfelvétel ennél szigorúbb normák szerint készült és számbavette az időszakos, alkalmi kereskedőket, azok felnőtt fiaival együtt, míg az 1828. évi összeírás módszeréből kitűnik, hogy iparosoknak például csak azokat tekintették, akik legalább 3 hónapot kizárólag szakmájukban töltöttek el. Ennek megfelelően osztályozták a negyed, a fél, a háromnegyed és az egész éven át dolgozó iparosokat és segédeiket.

Az iparból történő megélhetés körülhatároltságát jelzik a következő arányszámok. Az iparosoknak mindössze 1/4-e élt meg kizárólag iparából s ezek egész éven át foglalkoztatták (maguknál tartották) segédeiket. Az iparosok 1/5-e csupán az év 3/4 részében talált munkájára és készítményeire megrendelőt s csak minden tizediknek a műhelyében dolgozott segéd. Az iparűzést az esztendő felére kereken 50 zsidó és nem zsidó iparos, az összes iparosoknak közel 1/4-e korlátozta, míg az esztendő másik felében időszakos mezőgazdasági munkavállalásból éltek meg. A többi iparos 3–6 hónap között talált szakmájának megfelelő megélhetési lehetőséget.

A lehangoló kép nem véletlen, miután a lakosság is tudta, hogy az 1828. évi nádori összeírás az adóterhek igazságosabb elosztását volt hivatva előkészíteni. Ennek ismeretében a megkérdezettek a lehető legsivárabb képet festették helyzetükről. Ennélfogva a fenti adatokat az ipari és kereskedelmi foglalkoztatottság minimumaként kell értékelnünk. Biztosra vehetjük, hogy ebben az időszakban a megadott adatoknál nagyobb számban és az évnek nagyobbik felében tartották fenn magukat és családjukat iparból és kereskedésből.[24]

A Paksról alkotott gazdasági helyzetképhez hozzá tartozik még az is, hogy a közbirtokosok és a kalocsai érsekség kikötői a dunai

révben nagy mértékben élénkítették a kereskedelmet. A Paksi hajós kereskedők között is találunk zsidó embert. *Egyed Antal*tól tudjuk, a XIX. század 20-as éveiben a paksiaknak 22 malma forog a Dunán s messze tájakról, főként mióta a Sárvizen a szabályozás következtében megszüntették a malmokat, a megye belsejéből is csapatostól érkeztek az őrletők a paksi malmokhoz.[25]

Mezővárosunkban évente négy nagyforgalmú vásárt tartanak. A keddi és a pénteki hetipiacok vetekednek az országos vásárok termelői felhozatalával. A piaci élelmiszerek felvásárlásában és árusításában a zsidók is tevékenyen közreműködnek. A paksi jegyző szóvá is teszi a közvetítőkereskedelem árnyoldalát. A piaci felhozatal a zsidók kezén át kerül a helybeli fogyasztókhoz, így az jelentősen megdrágul. Ez a tény is igazolja, hogy a zsidók kereskedelmi szerepe, a század elejéhez mérten legalább is számottevően nem csökkent, hanem átalakult: a házalók egy része a vásárokban és a hetipiacokon kereste megélhetését. Az 1828. évi összeírás viszont – jellemző módon – csak négy alkuszt, szenzált, egy zöldségest és egy lókereskedőt említ ebből a körből.

Pakson 1828-ban 609 zsidót számlálnak, a mezőváros teljes lélekszáma megközelíti a 7000-et. A zsidó községben a kézművesek és kereskedők mellett, bár kis számban, élnek szőlősgazdák, napszámosok, sőt seborvosok is és a már több alkalommal említett zenészek. Azt is tudjuk, hogy a patikárius vevőköre a zsidókból kerül ki elsősorban, talán már volt zsidó patikárius is. A paksi piacot drágálló és a zsidók árfelhajtó tevékenységét elmarasztaló jegyző jelenti Egyed Antalnak 1829-ben, hogy a lakosság többnyire házilag készített gyógyszerekkel kúrálja magát, ezzel szemben a zsidók már „patikabeli orvosságokkal élnek".[26]

A zsidó lakosság külön csoportját alkotják a hitközség által javadalmazottak: a rabbik, a kántorok, metszők, tanítók, a zsidó község és a zsinagóga szolgái, illetve a községi jegyző. Pakson mind a négy felekezetnek van papja, temploma, iskolája és tanítója.

A mezővárost gyakorta pusztítják tűzvészek. A paksi zsidók első ismert privilégiumlevelét is annak köszönhetjük, hogy azt, ami annak előtte volt érvényben, a tűzvész elhamvasztotta. A XVII. század elején

két tűzeset okozott óriási károkat. 1805-ben mind a négy templom, iskola és paplakás leégett együtt a fél várossal. Három év múlva 14 közbirtokos kúriája és a közelükben álló házak váltak a tűz martalékává. A helyreállítási munkák azonban még nem a rendezettebb városkép kialakítására irányultak, hanem továbbra is a mezőváros 930 lakóháza hússnál több utcában – mint a krónikás kifejezi – „rendetlenül vagyon összeépítve".[27] A paksi zsinagógát ért tűzkár után az épületet feltehetően az eredeti helyén állították vissza. Nincs adatunk arra nézve, hogy a tűzeset után másutt emelték volna templomukat a zsidók. A XIX. század harmadik évtizedében 66 zsidó embernek volt Pakson háza, melyek közül 23 házban bérlakások is voltak. A zsidók által lakott lakások nagysága általában, megegyezett a hasonló foglalkozású kereszténykével. Akinek kettőnél több szobája, konyhája és éléskamrája volt, az kiadta egy részét albérlőnek. Spitzer Áron zsidó tanító 3 szobából, két konyhából álló házában két házaspárnak évi 14 forintért adja két szobáját és egyik konyháját. Ugyanezt teszi a katolikus kántor is. Klein Mózes házában a zsidó község borkimérője, epocillator vinum Communitatis Judaei, évi 16 forintért jutott kényelmes albérlethez. Egy szűkös albérleti szoba használatáért viszont, csupán 4 forint 48 krajcárt tud bevételezni Schneider Sámuel.

Rosenthal Dávid házának utcára nyíló lakrészét bolt céljára adta bérbe. Bér (Beer) Mojzes, jóllehet két háza is van, nem fogad be lakókat. Az egyik épületet maga lakja népes családjával és cselédeivel, míg a másik, 1500 forint értékre becsült árukészletének a raktára s minden bizonnyal jóforgalmú boltjának elhelyezésére szolgál.[28]

JEGYZETEK

Paks című fejezethez

[1] Az 1888. évi utcanevek között szerepelt a *Zsinagóga utca* is. Paks monográfiája. Szerk.: *Németh Imre*. Paks, 1976. 226. o.

[2] *Josephus Brüsztle:* Recensio universi dioecesis cleri Quinqueecclesiensis. Pécs, 1874–1800. IV. köt. 106. o.

[3] *Fekete–Káldy-Nagy:* op. cit. 287. o. – Török-magyarkori történelmi emlékek. Ford. és jegyzetekkel ellátta *Thúry József*. Budapest. III. köt. 1904. 207. o.

[4] *Fekete–Káldy-Nagy:* op. cit. 426. o.

[5] *Velics–Kammerer:* op. cit. 341. o.

[6] *Vass Előd:* Vác 1560. évi török vámnaplói. Szentendre. 1975. 139. o.

[7] Istanbul. Basvekalet Arsivi, Maliye No. 16.005. Közli: *Vass Előd:* Tolna megye a mohácsi csatától a török kiveréséig. *In:* Tolna megye történetének olvasókönyve I. Szerkesztette: *K. Balog János*. Szekszárd, 1978. 197. o.

[8] Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy 1606–1645. Redigiert von *Ludwig Fekete*. Budapest, 1932. LXV.

[9] *Paks monográfiája* 61., 205., 358. o. – Paks településtérképe. Klny. a Földrajzi Közlemények 1958/1. számából.

[10] *Uo.:* 205. o.

[11] *Moess Alfréd:* Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája 1749–1846. A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái 2. Szerkeszti: Scheiber Sándor. Budapest, 1968. 44. o.

[12] MZSO XVI. 20. o. *Házi Jenő* elemzése alapján.

[13] MZSO VII. 546–555. o.

[14] Adataink teljesebbek az MZSO VII. kötet 801–802. oldalakon közölteknél, és meghaladják a Pécsi Püspöki Levéltárban 28/1746. sz. alatt nyilvántartott Tolna megyei zsidóösszeírás paksi adatait. Az elemzés a T. m. L. Zsidóösszeírások 561. sz. alapján készült, mely az adófizetőket is tartalmazza.

[15] *Kiss István:* op. cit. 253. – Documenta Artis Paulinorum 2. köt.

[16] *Paks monográfiája* 205. o. – T. m. L. Commercial 1739. évi 4 : 246. sz. – T. m. L. 1744. évi közgyűlési iratok: regestrum 5270. fasc. 4 : 312.

[17] MZSO XIII. 107–115. o.

[18] *Paks monográfiája* 45. o.

[19] T. m. L. N. Ö/477. sz. Tabella conscriptionis animarum.

[20] *Uo.:* Az *exogén* halálokok (azaz külső tényezők): a fertőző betegségek, a légzőszervi, a szív és egyéb *szerzett* betegségek. Ezzel szemben az *endogén* okok:

a csecsemőkorban a koraszülöttségből, a veleszületett gyengeségből, továbbá az időskorban a szervezet elöregedéséből eredő halálozás.

[21] T. m. L. Zs. Ö/574. sz.

[22] Abraham Stirn tanító és Marcus Moyses kiskereskedő „burkus", azaz porosz zsidónak vallja magát. Születési helyéül a tanító Lengyelországot, a kiskereskedő Schleswiget jelöli meg.

[23] T. m. L. Zs. Ö/567. és 574. sz. – T. m. L. Conscriptio Oppidi Paks 1828.

[24] T. m. L. Conscriptio Oppidi Paks 1828.

[25] *Egyed Antal:* Paks' Leírása. *In:* Tudományos Gyűjtemény 1829. II. kötet. Szerk.: Vörösmarty Mihál Pesten. 73. o.

[26] T. m. L. Paks mezőváros tánácsának válaszlevele *Egyed Antal* kérdőpontjaira 1829-ben.

[27] *Uo.*

[28] T. m. L. Conscriptio Oppidi Paks 1828.

A PAKSI ZSIDÓ KÖZSÉG A XVIII. SZÁZADBAN

Paksot tekinthetjük Tolna megye első zsidó községének. A morvaországi telepesek rabbit is hoznak magukkal, Dávid Márcust, aki már 1735-ben körükben működött. Őt Salamon Beer követi, 1746-ban már ő tölti be a paksi rabbi-tisztséget s még 1759-ben is viseli azt. Ebben az évben pecsétjével és sajátkezű aláírásával: Salamon Juden Rabbiner in Paks, hitelesíti a zsidó-conscriptió-t.[1]

A harmadik paksi rabbi, 1766–1781 között R. Józséf Jechiél Cvi Klein. Róla már irodalmi emlékünk is van. Egy rituális kérdésben – az állati tüdő megvizsgálása ügyében – levelezésben állott Landau Ezékiel prágai rabbival, aki dicsérőleg emlékezett meg felőle.[2] A magas elismerés megszerezte számára a jó hírnevet a magyar rabbik históriájában. Érdekes módon az 1778. és 1781. évi megyei összeírások a paksi rabbit Michl Hersch néven említik. A Hersch név azonos a héber Cvi névvel, a Michl pedig feltevésünk szerint elírás lehet, minthogy pontos formájában Michaélnek ejtendő s ez közel áll a Jechiel-hez. Így feltevésünk szerint a megyei forrásokban említett Michl Hersch és a zsidó forrásokból megismert Jechiel Cvi, azonos személy. Richtman Mózes szerint 1782-ben egy József Mihály nevű rabbi követte elődjét a paksi rabbi-tisztségben. Ez nem látszik valószínűnek, hihetőleg ismét egy név-elírás okozza a félreértést. József Mihály valószínűleg azonos Józséf Jechiellel, minthogy, amint azt már fentebb írtuk, a Jechiel-t felcserélték a „Mihály" héber megfelelőjével, a Michael-lel. A tévedést illető nézetünket az a körülmény is valószínűsíti, hogy Grieshaber Izsák – sírkövének tanúsága sze-

rint – már 1782-ben megkezdte paksi működését s nem 1789-ben, amint ezt Richtmann írja. Ez év októberében Grieshaber még Baján tartózkodott, ott temette el első feleségét, majd azután tért vissza Paksra, első hazai állomáshelyére, melyet néhány évre felcserélt a bajai rabbiszékkel.[3] Így József Mihályt elhagyhatjuk a paksi rabbik sorából s a község negyedik rabbijának Grieshaber Izsákot tekinthetjük. Róla külön emlékezünk meg, működése egyébként már átvezet a XIX. századba. Itt azonban utalnunk kell egy elírásra, amely paksi működésének kezdőévére utal a Pinkasz Hakehilot-Hungária című műben, amely szerint Grieshaber paksi működését 1817-ben kezdte meg. Eltekintve sírfeliratától, melynek pontosságához nem fér kétség, egy, már 1807. évi megyei összeírás is őt nevezi meg a paksi zsidók rabbijaként.

A szervezett közösségi élet nyomait a XVIII. század közepétől kezdve követhetjük nyomon a megyei összeírások segítségével.[4] Így 1754-ben judex-e és minor-judex-e, azaz bírája és kisbírája van a paksi zsidóknak s egy Simon nevű metsző áll a gyülekezet szolgálatában. Az összeírás szerint a már ismert Salamon nevű rabbi 15 forint (havi?) fizetést élvezett. Az 1759. évi összeírás ugyancsak megemlékezik a zsidó község bírájáról és a kisbíróról.

A közösségi életnek szélesebb kereteit mutatja be az 1778. évi conscriptio, amely a rabbi mellett kántort, metszőt is bemutatva, a ludimagister-ről ad hírt. Tudjuk, hogy már az első, 1735. évi összeírás is tudósít tanítóról. Egy évtizedekkel későbbi, most ismét említ ilyen foglalkozásút, feltehető, hogy állandóan s rendszeresen gondoskodtak a gyermekek intézményes oktatásáról. Egyébként 1778-ban a metsző egyben a kisbírói tisztet is betöltötte. Ebben az esztendőben, (majd 1781-ben) egy Exauctoratus Rabbinus megjelölésű személlyel is találkozunk, bizonyos Jozef Marcus-szal, aki szőlőműveléssel foglalkozott, de jövedelmet húzott még más forrásokból is. A zsidó község jó anyagi helyzetére utal, hogy rabbijának évi 100 forint fizetést tudott biztosítani. Az általunk vizsgált összeírásokban egyedül e mostaniban találkozunk a „Communitati Paranimphus" foglalkozás megjelölésével, amelyet egy bizonyos Marcus Jacob töltött be.[5] Minthogy a paranimphus a magyar vőfélynek felel meg, bizonyosra

vehetjük, hogy Marcus Jacob a lakodalmi vigasságok rendezője és mulattatója volt, a régi zsidó életből ismert marselik. Emellett még, egy fizetéses állást töltött be, ő volt a „...hospit curator", vagyis a betegápolda gondnoka, esetleg az átutazó szegények ügyes-bajos dolgainak intézője. Egyébként a lakodalmi mulattatóval később is találkozunk, mégpedig az 1781. évi összeírásban. Ekkor egy Mojzes nevű ember foglalkozását határozza meg a conscriptio a következőképpen: In nuptiis Judaicis Histrionem agendo, míg egy Jacob Mojzes nevezetű zsidó muzsikusról feljegyzi, hogy az esküvőkön szokott zenélni.[6]

Ugyancsak ebben az esztendőben még két olyan személlyel találkozunk, akik a zsidó községben és a zsinagógában teljesített szolgálataikból, amelyekért fizetést élveznek, tartják fenn magukat. Az egyik közülük metsző is.

A XVIII. század végére tehát egy kialakult s a közösségi élet minden igényét és szükségletét kielégíteni képes zsidó község él Pakson. Van világi és hitéleti feje, bírája és rabbija, 1788 óta, II. József császár rendeletének eleget téve, iskolája s nemcsak földesuraitól, hanem a megyei hatóságoktól is elismert temetője Pakson. Fizetni képes mindazokat a személyeket, kántort, metszőt, tanítót, kórház gondokot, kisbírót, templomi s községi szolgát, akik nélkülözhetetlenek a közösségi élet vitelében. S mindezek mellett még betegeinek kórházi ápolásáról is gondoskodik, a zsidó község keretén belül. S hogy életük meglehetősen vidám lehetett, arra utal a lakodalmi mulattató s muzsikusok jelenléte.

A szervezett községi életre nézve átfogó képet nyújt a paksi zsidó község 1781-ben kelt privilegiális levele földesuraitól. Grünvald Fülöp előadásában, az alábbiakban ismertetjük.[7]

Az oklevél német szövegéből arról értesülünk, hogy már az okmány aláíróinak ősei ingyen bocsátották a község rendelkezésére a szükséges telket zsinagóga, fürdőház, kórház és temető részére. Az 1777-ben dühöngött tűzvész idején elpusztultak az iratok, azért szükségessé vált a privilégiumok újabb megerősítése. Nyolc pontba foglalják a községgel való megállapodásukat. Telket engedélyeznek új templom építésére, melyet a zsidók a maguk költségén – a bemutatott építő-

mesteri terv szerint – felépíthetnek, hogy ott szertartásaikat – törvényük szerint – elvégezhessék. A zsinagóga, a kórház, a fürdő és a temető, úgy mint eddig, egészen a zsidóságé. Ha ezek az épületek elpusztulnának, joguk van a régi telkeken azokat újból felépíteni. A szüretelt és vásárolt borukat a zsidó kocsmákban árusíthatják, ezeket tetszésük szerint árendába adhatják. A község bíráját engedély nélkül megválaszthatja a tagok többsége, de a megejtett választás az uraság megerősítésére szorul. A rabbi, a zsidóbíró és az esküdtek alkotják az elsőfokú bíróságot zsidónak zsidó elleni perében. A hozott ítéletet joguk van végrehajtani akár kényszereszközökkel is. Ha helybeli mészárosok nem látják el őket elegendő kóser hússal, akkor ők maguk gondoskodhatnak hússzükségletük kielégítéséről.

Mivel az itt lakó zsidók, ők és elődeik, nagy költséggel, amely a 8000 rénes forintot meghaladta, eddig már kétszer felépítették zsinagógájukat és most harmadszor építik, ezért senki sem telepedhet a zsidó községbe annak engedélye nélkül, amíg avval egyességet nem köt.

Ez a kiváltságlevél tette lehetővé, hogy a zsidó község fölépíthette azt a templomát, mely még mai napig is fennáll. Az akkori kor szokása szerint középen négy oszloppal, melyek a boltozatot tartják.

Ez az a templom, amelyre a paksi zsidók történetének első mondatában utaltunk. A fasizmustól elszenvedett üldözések folytán beállott elnéptelenedés következtében eredeti funkcióját már nem volt hivatott betölteni. Így alakult át a „könyv népének" temploma könyvtárrá, a könyv szentélyévé.

JEGYZETEK

A paksi zsidó község a XVIII. században című fejezethez

[1] T. m. L. Ö. 564.

[2] *Richtmann:* Landau 329.

[3] *Kohn Sámuel:* Kohn – Schwerin – Götz bajai és bácsmegyei főrabbi, Budapest, 1899, 150.

[4] T. m. L. Ö. 561.

[5] T. m. L. Ö. 568.

[6] Uo.

[7] *Grünvald Fülöp:* Sárospatak – Mátészalka – Paks, Évkönyv 1971/72, szerkeszti: *Scheiber Sándor*, Budapest, 1972. 139.

A PAKSI ZSIDÓ KÖZSÉG A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A zsidó gyülekezetek történetének fontos forrásai a jegyzőkönyvek Paks vonatkozásában – fájdalom – nem állnak rendelkezésünkre. Nyilván elvesztek az 1944. évi deportáció következtében. Így a paksi zsidó község életét e források nélkülözésével kell megismernünk. A fejezetünkben megadott évtizedek igazgatási ügyeibe a már nem nagy számú levéltári irat segítségével nyerünk betekintést. A vallási életről a Dávid Szófér művében közölt zsinagógai szertartások gyűjteménye ad képet, ha nem is teljességgel. Szófér két szokás-gyűjteményt közöl. Az egyik a R. Eliezer Zuszman Szófér által meghonosított szokásokat tartalmazza. Keletkezésük 1886–1903 közé esik. Ebben az időszakban volt R. Eliezer Paks főrabbija. A másikat fia és utóda, R. József Léb Szófér állította össze, aki atyja halálától 1918-ig töltötte be a rabbi-széket. Feljegyzett minden, a maga koráig meghonosodott szokást, némelyiket annak a rabbinak a nevével, aki bevezette, de a legtöbbet név nélkül. Azoknak a zsinagógai szokásoknak, vagy ezekkel kapcsolatos történelmi adatoknak a bemutatását mellőzzük, amelyek megállapíthatóan későbbi eredetűek a munkánkban tárgyalt időszaknál, míg néhányat azok közül, amelyek, ha nem is bizonyítható, de az általános liturgiai ismeretek szerint feltételezhető, hogy már a XIX. század első felében is a gyakorlatban voltak, bemutatunk. A legtöbb ezek közül általában jellemző volt a hagyományos életformát gyakorló gyülekezetek életére. Nem egy közülük ma is szokásban van s nem csupán a konzervatív rítust mindenben követő hitközségeinkben. Úgy véljük, hogy ily módon, ha nem is

teljes kronológiai pontossággal, de megközelítően képet kapunk Paks múlt századeleji vallásos életéről, amely régebbi évtizedekben gyökeredzett s későbbi évtizedekben is virult.

Lássuk néhányat belőlük.[1]

A gyülekezet reggeli istentiszteletét közös zsoltármondás vezette be. Utána a gyászolók elmondották a kaddis imát.

Az ábrahámi szövetségbe történő felvétel a templomban ment végbe. Ilyenkor a Tóra-szekrényre olyan függönyt helyeztek, amelyre rá voltak hímezve az elmondandó áldások és a szertartás tiszteletére számos gyertyát gyújtottak.

A Tóra-szekrény bal oldalán márvány oszlop állott. Arra volt felvésve az árvák kaddisa, amelyet a gyászolók ez oszlop köré gyűlve mondottak el. Az oszlop alján egy üreg volt, oda helyezték el a circumcizió alkalmával leoperált bőrdarabkát.

A bar-micva ünnepséget mindig szombaton tartották s a családi örömünnephez minden família 13 tojás elküldésével járult hozzá. Még a legszegényebbek is küldtek 3 tojást.

A házasságkötéseket a megállapított időpont előtti két szombaton kihirdették a zsinagógában.

A zsinagóga bejáratánál elhelyezett hirdető tábla közölte a betegek nevét s a hét folyamán előfordult gyászeseteket, mindkettőt látogatás céljából.

A gyermekek a délutáni istentisztelet előtt minden napon összegyűltek a templomban s egy idős férfi vezetésével fennszóval olvasták a 119-ik zsoltárt.

A Sávuot éjszakai virrasztást a gyülekezet a nagy tanházban végezte, míg a rabbi és tanítványai a kis tanházban töltötték a vigilia éjszakáját, utána pedig a rituális fürdőbe vonultak.

A tisa be-áv előtti szombaton a rabbi olvasta a haftárát, Jeremiás Siralmainak gyászdallamán. Tisa be-áv napján az Arzé ha-Levanon és a Saali Szerufa kezdetű gyászdalokat ő adta elő.

Az első napi szelichotot megelőző szombat estén az újévi és engesztelő napi dallamon énekelte a kántor a felhívást a közös áldásra: bárchu...

A ros-hasánai esti beköszöntő istentisztelet után a rabbi ünnepi

fövegére (a strámlira) talliszt öltött s úgy mondotta el mintegy negyedórát tartó ünnepköszöntőjét, amelynek elterjedt neve a „lemáán jirbu" derása volt.

A ros hasánai sófár-fúvást megelőző prédikáció után a rabbi intonálta a lamnaceach kezdetű zsoltárt.

Ugyancsak ő mondotta fennhangon az u-netane tokef imádság egyes szakaszainak nyitó és záró szavait.

Jom Kipurkor évenként előre kijelölték az imádkozandó szelichákat, melyek jegyzékét már előre összeállították.

A Szimchat-Tóra körmenetben az első tórát a rabbi vitte, utána a dajjan haladt, majd a község elnöke következett. Sorrendben utánuk a Chevra Kadisa főgondnoka, a jótékonysági gondnokok, végül a község kebelében működött egyletek gondnokai következtek, olyképpen hogy ki-ki a maga egyletének a tóráját vitte a körmenetben.

A tóra 3 „vőlegénye" a rabbi, a dajjan és a község elnöke volt.

Minden két esztendőben került sor a bíró, illetve elnök és a 18 tagú vezető-testület újraválasztására. Az újjá alakult tisztikar első tanácskozását megjelenésével tüntette ki a főrabbi, buzdító beszédet intézett hozzájuk, s áldásban részesítette őket.

A koporsó körül végzett körmenetet a temetői szertartás-házban tartották. Temetés után a gyászolók hagyományos első, szimbolikus étkezését a Chevra Kadisa szolgáltatta.

Zájin adar emléknapján a 90–101. zsoltárokat iktatták a liturgiába. A rabbi Mózesről prédikált s ennek kapcsán megemlékezett az év folyamán elhunyt rabbikról és tóratudósokról. Az emlékbeszédet megszakítva a gyülekezet a gyász jeléül a földön helyezkedett el s úgy hallgatta végig az Él málé ráchámim gyászéneket, majd helyeiket ismét elfoglalva a templomban, a rabbi vigasztaló szózatával ért véget a megemlékezés.

A nagyon gondos valláserkölcsi alapokra helyezett zsidó élet mellett, a paksi zsidók is csak emberek voltak s a kisebb nagyobb hibáktól, gyengeségektől ők sem lehettek mentesek. Mindezekre rámutatnak az igazgatási ügyek, ugyanakkor példázzák jogos emberi s jogok nélkül is csírázó állampolgári öntudatuknak, jogképességük felismerésének jeleit.

A zsidó község vezetősége oly széleskörű autonómia fenntartására törekszik, hogy a földesuraktól még a múlt században nyert bíráskodási privilégiumot századunk harmincas éveiben is, nemhogy fenntartani, hanem zsidó és nem zsidó felek peres ügyeiben is alkalmazni kívánja. A megye, érthetően ezt az álláspontot nem fogadja el, bár a zsidó község bíráskodási jogát elismeri, amennyiben az érdekelt felek arra nézve megegyezésre jutottak. Ellenkező esetben viszont: „... minekutánna a Sidó elöljárók rendes és különös bíróságnak vagy törvényhatóságnak nem ismertethetvén, a keresztény felek arra, hogy követeléseiket, habár zsidók ellen folytassák, semmi szín alatt nem tartoznának..."

Ugyanekkor a megye elutasítja Paks mezővárosa elöljáróinak a folyamodását, amelyben kérik, hogy a zsidóknak a közszolgálatok készpénzzel történő megváltását a jövőben ne engedélyezzék. A megye a kérelmet alapos vizsgálat végett a szolgabíróhoz utalja, aki jelentésében további szempontok vizsgálatát látja szükségesnek, ezért az ügyet állásfoglalás végett az úriszékre teszi át, addig pedig meghagyja a zsidó községet régi szokásában, azaz a közszolgálat a továbbiakban is pénzzel váltható meg, a végleges döntésig.[2]

A közszolgálatok pénzzel történő megváltását a zsidók részéről az indokolta, hogy ezek, például közmunkák elvégzése szombat- vagy ünnepnapra esett, mikor is a vallástörvény teljes munkaszünetet ír elő.

Ami a bíráskodást illeti, még a maguk között felmerült vitás ügyekben sem fordultak a zsidók minden esetben a saját fórumaikhoz. Így 1830-ban egy paksi zsidó ember hitelrontás miatt két másik zsidó ellen a szolgabírói hivatalnál tett feljelentést, de az, a panaszt nem tartja eléggé megalapozottnak. Egy kajdacsi zsidó lakos is a vármegyénél keresi a maga igazát 1833-ban, minthogy a paksi zsidó község a teljesjogú tagság fejében 190 forint lefizetését kérte tőle, amelyből 70 forintot le is fizetett. „... szomorú környülállásaim" folytán a fennmaradó 120 forintot „nem fizethetém be". Minthogy nem lett tagja a községnek, kéri a megyét, fizettesse vissza a paksiakkal a hiába kifizetett előleget.[3]

Nem zsidókkal szembeni peres ügyeikben ebben az időszakban már

nem éreznek lelki, vagy társadalmi gátlást, hogy igazságukat külső hatóságoknál keressék. Így, egy Hirschfeld nevű paksi zsidó Perczell Istvánnét perli, míg egy másik paksi zsidó ember egy zombai lakos ellen nyújt be keresetet bor-tartozás miatt. Egy paksi kereskedő elorozza egy vágvecsei zsidó kereskedő árúját, s a megrabolt kereskedőt a mezőváros szolgái még bántalmazzák is. A megye a politikai és gazdasági liberalizmus szellemében jár el, utasítva a főszolgabírót, hogy „a folyamodónak személyes megsértése és a kereskedésbeli szabadság csorbítására nézve fennforgó környülállások" miatt az ügyet vizsgálja ki és hozzon ítéletet.[4]

A paksi mészárszék bérlője és a paksi zsidó község vezetői között is támadt nézeteltérés a kiszolgáltatott kóser hús minősége miatt. A vitában Szelle József fiskális, mint úriszéki jegyző, meghagyja, „hogy a szokásos Zuvaggal (értéktelenebb részekkel) együtt kell mázsálni, a marha fejéből több, mintsem amennyi az egész marhához arányozva azon részre járhatna – keményen tilalmaztatik." Az iratokból megtudjuk, hogy a zsidó község „a kóser húsnak fontját mindig egy garassal feljebb, mint a vármegye limitatioja vagyon, szokta azért méretni, hogy azon felesleges árból a székálló zsidó legénynek, Papnak és Nótáriusnak bérük kikerüljön ..."[5]

A paksi zsidó község is követte az akkori idők gyakorlatát, amely szerint a községek fizetési kötelezettségeik egy részét a rituális hús árusítása útján szerzett bevételből fedezték. Egyébként, mint érdekességet említjük meg, hogy a mészárszékben a rituális felügyeletet, ritka módon egy nő, bizonyos Márkus Milka látta el, ő vette át s mérte ki a húst Jáger József árendás mészárszékében.

A bemutatott hatósági iratokból kiviláglik, hogy a megye ebben a korszakban a liberalizmus szellemétől áthatva tárgyilagosan, igazságosan kezeli a hozzá forduló zsidók ügyeit s hogy bíztak is a megyei igazgatásban, mutatják az ügyek, amelyekben hol indokoltan, hol indokolatlanul jogsegélyt kértek.

Ez évek legérdekesebb benső zsidó vitája, amelyben a paksiak hatósági igazságszolgáltatást kérnek, a faddi és a bölcskei zsidók ellen benyújtott panaszuk, amelyben arra kérik a megyét, utasítsa e két községet, hogy járuljanak hozzá „azon igasságos arány szerint –

aminő arányban a türelempénz terhében osztoznak" a paksi rabbi fizetéséhez.[6]

Érdemes megismernünk a „Paksi Izraelita Közönség" 1842. évi beadványát a főszolgabíróhoz, amelyben kérésüket indokolják, s egyben meglehetősen arisztokratikus társadalomszemléletről téve tanúságot ismertetik a rabbi helyzetét és moralisztikus feladatait a zsidó község életében.

„Mivel minden jólrendezett társaságban egy főnek, vagy kormányzónak kelletik lenni, mert csak így lehet a rendet fenntartani — különben a társaságnak fel kell bomolnia — de egy fő által kormányzónak is alkalmasnak és a dolgok tökéletesen értőnek kelletik lenni, tudván ezt bölcs eleink, azért rendelték, hogy Rabbinusi hivatalt csak az viselhet, ki a Talmud tudomány egész kiterjedésében esméretes, a Jurin (sic!) minden ágában avatos: mert ellenkező esetben a legnagyobb rendetlenség származhat és ezen rendetlenség eltávoztatása végett mi alulírott közönség egy olyan Rabbinust választánk magunknak, mely akármely előadandó vallásbeli különös esetekben ítélhessen — hogy így vallásunk rendbetartására ügyeljen — de ezen főfelügyelőség nemcsak nálunk, azaz a mi közönségünknél, hanem mindazon helységekben melyek a paksi distriktushoz tartoznak, szükséges, de rabbinusunknak kötelessége is, hogy így a vallástalanság veszélyessége el ne terjedjen, de kötelessége a Rabbinusnak felügyelni minden vallásbeli dolgokra, — mutatja a mostani legközelebbi példa Bölcskén...

Ott ugyanis az történt — amint a beadvány előadja — hogy a bölcskei rabbi, akit ugyan a paksiak metszőnek titulálnak, a zsidó egyházjog előírásainak figyelembevétele nélkül adott össze egy jegyespárt, a házasságot végül is a paksi főrabbinak érvénytelenítenie kellett.

A továbbiakban a paksi beadvány előadja, hogy a vallástörvények szerint a metszőket s általában az alacsonyabb rangú, nem rabbiképesítésű vallási vezetőket valamely rabbinak akár egy évben többször is „próbára kell állítani", hogy tevékenységük megfelel-e a vallási előírásoknak. Nem szólva arról, hogy „a főrabbinusnak kötelességében áll híveinek lelki üdvösségéről gondoskodni" ... „mármost kérdés, azon helyeken, hol ilyen fő Pap hiányával vannak", a felügyelet elmulasztásából nem származik-e hátrány a vallás érdekeire. Az isko-

lák és a tanítók felügyelete, a gyermekek „célerányos neveltetését a szülőknek serkenteni és előmozdítani", az ifjaknak a „magasb Talmud tanításában" történő résztvételéről meggyőződni a főrabbi kötelessége kerületében. Főfelügyelő hiányában „az ifjúság, tudatlanság és neveletlenség örvényébe" sodródhatik. Végül „vallásunkban vagynak oly esetek, miket csak egyedül a fő tudósok intézhetnek el – és így egyedül csak a fő Rabbinus – ..."

Az előadottakból arra a következtetésre jutnak a paksiak, hogy miután „minden izraelitának fő kötelességében áll, egy vallási főfelügyelőt elösmerni", a faddiak és a bölcskeiek már amúgy is régóta a paksi rabbinátus alá tartoznak, a főszolgabíró rendelkezzék olyképen, hogy e két zsidó község a türelmiadó fizetésének arányában járuljon hozzá a paksi rabbi fizetéséhez.

A faddiak és a bölcskeiek erőteljesen tiltakoznak a főszolgabíró előtt. Kijelentik, soha a paksi rabbinátus alá rendelve nem voltak, a paksi rabbi javadalmazásához „soha egy krajcárt kötelességből nem fizettünk". Igaz, amikor saját rabbijuk nem volt, a paksi pap „nehányszor predikálni jött, de kötelességében nem állott", ők pedig fáradozását illendő módon honorálták. Tény, hogy Bölcskén, egy a zsidó házasságjog szerint szabálytalan házasságkötés történt, de mert mindannyian gyarló emberek vagyunk, hibázhatunk, egyébként is a bölcskei rabbi nem a paksi rabbi „kényszerítésével", hanem saját kezdeményezéséből orvosolta is a hibát. Miután mindezideig sem Pest, sem Fehér megyében kerületi főrabbinátus nincs, ilyennek létét Tolna megyére sem ismerik el. Nincsen hierarchikus felépítési rendszer a zsidó községekben. Ők maguk olyan rabbit választottak, aki jártas a vallás dolgaiban, ezért semmi szükség sincsen felügyeletre. A paksi zsidók nagyobb községet alkotnak mint ők, ez igaz, de irányukban „legkevesebb elsőbbségi jogot el nem esmérünk". Sem a faddi, sem a bölcskei rabbi ellen nem merülhet fel olyan vád, ami alkalmatlanságukat bizonyítaná. Ha majd olyan kérdés merül fel, amely megítélésük szerint nagyobb ismereteket igényel, „akkoriban majd keresünk orvoslást" ahol akarunk „de a Paksi Rabinushoz nem kötjük magunkat". A gyermeknevelés pedig a szülők dolga, „azt mindegyik vagyonához alkalmaztatva tetszése szerint teszi".

A paksiak indokolatlan anyagi kívánságokkal lépnek fel velük szemben, kérik a főszolgabírót „a Paksi közönséget igazságtalan kérésétől elmozdítani". Nem késett a paksi viszontválasz sem, amely a faddi és bölcskei állításokat cáfolni igyekszik, a paksi rabbi fizetéséről tájékoztatja a főszolgabírót. Ebből megtudjuk a rabbi heti fizetésének összegét. Eredetileg azt 8 forintban állapították meg, de miután ebből megélni képtelen, 16 forintra emelték a hetenkinti fizetést. Állításaikat különben minden tekintetben fenntartották.

A vita bizonysága annak, hogy a szembeálló felek igazságuk tudatában, pontosabban mindegyik a maga vélt igazáról meggyőződve, aggály nélkül kéri annak érvényesítését külső hatóságtól. Jogképességük tudatában már nem szoronganak attól, hogy vitáikat külső fórum döntésére bízzák. Mindenesetre feltűnő, hogy nem rabbinikus törvényszék igazságszolgáltatását vették igénybe.

Paks, bár látjuk, nem mentes a benső vitáktól, mégis kívánatos stallum a kor rabbijai számára. Amikor Baruch Goitein hőgyészi rabbi a paksi rabbiszék megüresedésekor arra az elhatározásra jut, hogy községét szívesen elhagyná, fia Cvi Hirsch melegen ajánlja atyja figyelmébe a paksi állást.[7] A többi között ezeket írja: úgy hallom, a paksiak foglalkoznak azzal, hogy rabbijukká tegyék s ez a legjobb s legbecsültebb gyülekezet környékünkön. A levél meglehetősen éles kritikával illeti a falusi községeket, melyekre falusi szokások jellemzőek, tagjaik nagyrésze nem tudja kellőképpen értékelni és tisztelni a Tórát. Csekély ismeretekkel rendelkeznek, s nem mindig erősségük a testvéri érzés. Tudjuk, mégsem a hőgyészi rabbi nyerte el községünk rabbiszékét, de mint fia leveléből látjuk, volt olyan elgondolás, amely őt kívánta volna s teljes joggal e nagyjelentőségű tisztségbe helyezni.

A forradalom és a szabadságharc éveinek eseményeit külön összefoglaló fejezetben tárgyalva, a következőkben néhány a század második felére eső momentumot kívánunk bemutatni a paksi község életéből.

JEGYZETEK

A paksi zsidó község a XIX. század első felében című fejezethez

[1] *Szófér:* Paks II. 70 skk.; op. cit. III. 20 skk.

[2] T. m. L. Tolna vármegye közgyűlési jegyzőkönyve az 1829. évről, 880.

[3] Uo. az 1830. évről, 440., Tolna vármegye Közgyűlési Iratok az 1833. évről, 553., 2689.

[4] T. m. L. Tolna vármegye Közgyűlési Jegyzőkönyve az 1830. évről. 184., uo. 260., Tolna vármegye Közgyűlési Jegyzőkönyve az 1829. évről, 1143.

[5] T. m. L. Tolna vármegye Közgyűlési Iratok az 1834. évről 706: 2944.

[6] Tolna vármegye Közgyűlési Iratok az 1842. évről 348: 2201.

[7] Z. A. 28.

A PAKSI ZSIDÓ KÖZSÉG A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Az abszolutizmus korában, megfelelően az országos rendelkezéseknek, kinevezett vezetők állnak a paksi zsidó községből izraelita hitközséggé változott gyülekezet élén.

A vezetők kijelölése alkalmával követett eljárást ismerhetjük meg a dunaföldvári járási főbírónak a cs. és kir. Megyei Főnökhöz 1853-ban intézett felterjesztéséből. Ebből megtudjuk, hogy a „paksi izraelita egyházi elöljáróság" kéri három, az elöljárói hivataláról önként lemondott tisztségviselő helyébe, új elöljárók *kinevezését*. Egyúttal az iskola felügyelőjére is javaslatot tesz a főbíró. Ebből kiderül, hogy Pakson a közelmúltban „nem csekély költséggel" épített iskolát a hitközség. A megyefőnök egyébként elfogadta a főbíró javaslatait s annak megfelelően gondnoknak Hermann Józsefet, pénztárosnak Freund Ignácot, templom- és temetkezési felügyelőnek Guttmann Joachimot nevezte ki. Az iskola felügyelőjévé és pénztárnokává Krausz Ábrahámot nevezték ki. Krausz Ábrahám már előbb is vezető embere, hihetőleg elnöke volt a hitközségnek, 1852-ben ő fordul beadvánnyal a megyefőnökhöz a rabbi fizetéshez történő hozzájárulások megállapítása ügyében. Ez alkalommal azonban a szórványoktól kért anyagi segítség nem volt indokolatlan, mint a múltban, amikor Bölcskével és Faddal álltak vitában emiatt. Az országos rendelkezések előírták, minden zsidó alattvaló számára valamely hitközséghez való tartozást. Ennek következtében a „cs. kir. megyefőnöki hivatal parancsolatja" szerint Gerjen, Bikács, Dunaszentgyörgy, Kajdacs, Nagydorog, Györköny, Németkér és Kömlőd zsidó vallású

lakói „a Paksi Fő Rabisághoz kebeleztettek." Minthogy a paksi rabbi vezeti az anyakönyveket s ügyel az egyes községekben a hitoktatásra, a beadvány kéri a megyefőnököt, határozza meg a főrabbi tiszteletdíját ezekért a tevékenységekért. A maguk részéről házaspáronként 2 forint fizetését javasolják (hihetőleg évenként). A javaslatot az albíró méltányosnak tartja, a megyefőnök jóváhagyja, így a községeket a házaspáronkénti 2 forint fizetésére kötelezték. Ezek az önmagukban apró momentumok bizonyítják az abszolutizmuskori felekezetigazgatás függő és a hatósági felügyeletnek kiszolgáltatott voltát. Még évi 2 forintnyi összeg bekérése is a megyefőnök jóváhagyásától függött.[1]

A hitközség vezetősége a közállapotok egyhülésével igyekszik autonomiáját visszaszerezni. 1862. július 13-án kérvényt intéznek a megye főispánjához, amelyben az „önbíráskodási jog" visszaállítását kérik, hivatkozván „az alkotmányos élet" helyreálltára. Utalnak arra, hogy 1848-ig bírtak ezzel a joggal. Kérésük támogatására előadják azt a főispán előtt is ismert tény," miként minden egyes közönség bírája túl van terhelve a munkálatokkal" ezért, ha a csekélyebb ügyek intézése alól mentesülhetnének", jobban ügyelhetvén a nagyobbakra több idő jutna a fontosabb ügyekre".[2]

Felekezeti bíróság közigazgatási elismerése aligha lehetett korszerű kívánság, mégis a kérelem érzékelteti a község vezetőinek, tagságának igényét, az éveken át nélkülözött szabadságjogok kiterjesztésére.

Ezekben az esztendőkben Paks a megyének jelentős hitközsége.[3] Már 1860-ban a Ben Chananja levelezője szerint kétszáz családot számlál s bár elég rendezett, de még sok kívánnivalót hátrahagyó iskolája van. Ezzel párhuzamosan működik a vallásos ismereteket alapfokon oktató chéder, amely úgyszintén többféle javításra szorul. A legnagyobb baj, a tanítók félévenkénti cserélődése. Ebben az évben is előfordul, hogy egy tanítónak el kellett hagyni állását, miután német órán a gyermekek fedetlen fővel vettek részt, ami ellenkezik a szigorú vallási szokásokkal. A következő évben már az iskola megszűntét jelenti a paksi levelező.[4]

Az iskola sorsa a következő években is meglehetősen bizonytalan. 1866-ban a műveltek részéről ismét felmerül a panasz a konzervatívok ellen, amiért nem sokat törődnek az iskolával. A polgárosodó paksi

zsidók aggodalommal tekintenek a jövő felé, mivel a hitközségi választások a konzervatívok győzelmével végződtek. De az is igaz, hogy ezek bizonyos engedményeket tesznek a modernebb irányzat képviselői felé, mert a vezetőségbe nőtelen férfiakat is befogadnak. Nyilván ezek a fiatalabb emberek lehettek az új idők követelményeinek szószólói a hitközség életében.[5]

A zilált iskolai állapotok nem paksi sajátosságok. *Berzeviczy Albert* rámutat arra, hogy a politikai nyomás enyhülésével a helyi hatóságok lazábban kezelték az iskolai ügyeket. Mindenesetre, az 1857. évi szekszárdi tanácskozásnak, amely rendet akart teremteni a megyei zsidó oktatásban, amint a paksi helyzet is mutatja, túlsok eredménye nem lehetett.[6]

XIX. század második felében erőteljesen meginduló zsidó polgárosodás a vallásos élet addigi szigorú formáinak lazulásában is érezteti hatását Pakson. Egy 1866-ban megjelent konzervatív szempontú beszámoló elszomorodottan nyilatkozik az ottani állapotokról, amelyek az utóbbi időkben a szigorú vallásosság színvonaláról mélyen alászállottak, mint írja, majdhogynem oda jutott Paks, mint ahová Bonyhád, ahol is erőteljesen nyilatkoznak meg ekkor az újító szándékok. A paksi modernek meg akarják szüntetni a templomi reggeli jövetelre ébresztgető Schulklopfer állását és új szokást akarnak bevezetni azzal, hogy az odajárulókat ne névszerint szólítsák a tórához. Végül csak a konzervatívok kapuinál jelenik meg reggelenként a kopogtató. A cikkíró megelégedéssel állapítja meg, hogy bár Pakson nem találhatók olyanok, akik „tudományos dolgokban filozofálnak, vagy Schiller műveinek és ehhez hasonlóknak lennének a rajongói" (a zsidó felvilágosodás a német irodalmon nevelődött — a szerk.), mégis vannak már Pakson pesti divatú kávéházak, sőt akadnak, akik a színházat látogatják. Olyanok is vannak, akik a felvilágosodás híveitől alapított — kórusos — templomokat látogatják. A vezetőségválasztás során modern elemek kerültek az élre. Első dolga volt ennek az új vezetőségnek, hogy a talmud tanítók fizetését csökkentse. De a konzervatívok azonnal intézkedtek és saját költségükre fizetik az oktatókat. Vannak áldozatkész férfiak Paks, a környék és a megye szerencséjére, akik ellene szegülnek az újító törekvéseknek.[7]

A lappangó ellentétek Ungár rabbi halála után robbantak ki. Ez a korszak kronológiailag túljut munkánk határán, de az események ismertetését nem mellőzhetjük, mivel a gyökerek az általunk tárgyalt időszakba nyúlnak. A modernek Ádler Sándor addigi rabbisági ülnököt kívánták a rabbiszékbe emelni. Ádler kitűnő talmudista s amellett kiváló, magyar nyelvű hitszónok.[8] Az ősz rabbi viszont végrendeletében vejének, R. Zuszman Szófér kiskunhalasi rabbinak a megválasztását kérte, aki minden tekintetben méltó utóda lesz apósának. A vő be is váltotta a hozzá fűzött reményeket. Ungár rabbi elhunyta után hitközségi elnök és elöljáróság választása vált időszerűvé. Mindenki tudta, az új vezetőség megválasztása sorsdöntő hatású lesz a megválasztandó rabbi személyére nézve. Egy konzervatív vezetés az elhunyt rabbi vejét fogja hozni, a modernek győzelme Ádler rabbiságát jelenti. A dilemma szinte testvérharcot váltott ki. Családok oszlottak kétfelé, barátokból lettek ellenfelek, annyira felbolydult a község békéje, hogy a választás napjára karhatalmi erősítést kellett kérni Szekszárdról. A két szembenálló párt körülbelül azonos számú választói jogosultsággal bíró személyből állott. Mindkét oldalon mintegy 80—80 szavazóra lehetett számítani. A konzervatívokon ritka vallásos felbuzdulás vett erőt. Böjtöt fogadtak a választás előtt és könyörgő imákat mondottak. Az ellenpárt, jórészt polgárosult jómódú emberek, a maguk eszközeivel igyekeztek a győzelmet biztosítani. Végül is a konzervatív párt diadalát hozta meg a választás. Mondhatni a hitközség anyagi és szellemi proletárjai, az egyszerű kisemberek néhány szavazata döntötte el a sok vihart kavart kérdést. Szent papunknak, Jóél Ungárnak az akaratát kell teljesítenünk. És ezzel az ügy lezárult. Az újító törekvések nem nyertek teret a hitközségben, amely továbbra is megtartotta konzervatív felfogását és gyakorlatát. Adler rabbi hívei kiváltak az anyahitközségből, status quo ante alapon autonom hitközséget szerveztek, melynek rabbijává Adler Sándort választották. Az új községnek immár teljesjogú rabbija, Adler, csupán nyolc éven át töltötte be hívei tiszteletétől övezetten tisztségét. Szívét, egészségét a nyílt, majd lappangó benső viták felőrölték s fiatalon halt meg. Fia, dr. Ádler Illés pesti főrabbi, atyjában, első tanítójában a papi pályán példaképét látta.

JEGYZETEK

A paksi zsidó község a XIX. század második felében című fejezethez

[1] T. m. L. Megyehatósági Iratok 1853/294, 1856/8656.

[2] T. m. L. Tolna Vármegye alispánjának iratai 18/1862. Az irathoz csatolt lábjegyzet a következőképpen foglalja össze a paksi zsidó község bíráskodási jogának alakulását: a bíráskodási jogot, amelyre a paksi zsidó község hivatkozik, egy hosszabb idő alatt, több lépésben szerezték.

(1) 1820-ban a paksi hitközség az izraelitákkal szemben a lakosság körében fennálló növekvő ellenszenvre, valamint a mezőváros elöljáróságának részrehajlására, brutális bánásmódjára hivatkozva arra kéri a földesuraságot, hogy vonja ki a zsidókat a mezőváros fennhatósága alól, s rendelje közvetlen f. úri joghatóság alá. Paks földesurai a kérést teljesítik, s ahhoz is hozzájárulnak, hogy a testi fenyítést pénzbírsággal válthassák meg.

(2) 1832-ben a zsidók azért folyamodnak, hogy a zsidók közti kisebb peres ügyekben a zsidóközség tanácsa ítélkezhessen. A paksi közös úriszék hozzájárult ahhoz, hogy 50 forintos összeg erejéig a zsidó község tanácsa maga ítélkezhessen, fenntartva továbbra magának a fellebbviteli jogot.

(3) 1840-ben az úriszék megerősíti a zsidó bírónak azt a jogát, hogy abban az esetben is ítélkezhessék a zsidó vádlott felett, ha a panaszos keresztény, fenntartva azt a jogot, hogy az ítélettel elégedetlen fél az uradalmi ügyészhez fellebbezhessen.

[3] T. m. L. Megyehatósági Iratok 1850/2319 sz. alatt található a Tolna megyei zsidók 1850. május 1-én kelt összeírása, amely szerint a paksi lélekszám 962 fő. Az 1653 lélekkel bíró bonyhádi hitközség után, a megyének létszámra második gyülekezete. Az 1852. évi összeírás (uo. 1852/379 sz. alatt) már a filiákkal együtt közli az anyahitközségek tagjainak lélekszámát. Eszerint a paksi hitközséghez 1434 személy tartozott s ezek 217 családban éltek. A paksi lélekszám 1265 volt, a családok száma 180.

[4] Ben Chananja II. 1860. 37., uo. IV. 1861. 24.

[5] Uo. 1866. X. 118. A nem házas fiatalok már 1864-ben igényelték a teljes jogú részvétel lehetőségét a hitközség vezetőségében, de akkor ezt nem sikerült elérniük, l. Ben Chananja VII. 1864. 34. Törekvéseikhez akkor sem helyben, sem a szomszédos rabbik részéről nem nyertek támogatást.

[6] A szekszárdi tanügyi tanácskozásról külön szólunk, az erre vonatkozó iratok: T. m. L. 1857. fasc. X. B 1 6809. Az absolutizmus 1860-ban bekövetkezett válsá-

gának egyik jeleként „csökkent az iskolák látogatottsága ... sok száz község bezárta iskolásját, elbocsájtotta tanítóit". Idézve: *Ravasz–Felkai–Bellér–Simon:* A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában, Budapest, 1960. 99.

[7] *Szófér:* Paks III. 99.

[8] Ádler Sándorról l.: *Szófér:* Paks I. 130., Hevesi *Simon:* Ádler Illés, Zsidó Évkönyv az 5688 Bibliai Évre I. szerk.: Kecskeméti Vilmos, Budapest, 1927–28. 211.

Grieshaber Izsák – a halvita.

Paks nevét krakkói születésű rabbija, Grieshaber Izsák ismertette meg a monarchia és Németország rabbinikus világának szélesebb köreivel, főként az annak idején nagy vallás-törvényi vitákat támasztott kecsege-ügy folytán. A kérdés az volt, hogy ez a halfajta a vallás-törvény szerint az étkezésre megengedett, vagy tiltott halak közé tartozik-e.

Szekulalizált világunkban bizonyára akad, akit mosolyra késztet e számára naívnak tűnő probléma, de akkoriban, amikor a zsidó tömegek szinte teljes egészükben ragaszkodtak a vallás-törvény előírásaihoz, egy ilyen kérdésnek óriási volt a gyakorlati jelentősége. A kecsege-ügy bizonyos mértékben túlemelkedett a gyakorlati kérdések szintjén s mintegy elvi kérdéssé lett a XVIII.–XIX. század fordulóján, mert a vallás-törvényhez való szigorú ragaszkodás, vagy attól az eltávolodás mércéjévé tették.

A paksi rabbi vezető szerepet vitt ebben a vitában. Főként Chorin Áronnal, az utóbb vallásreformátori tevékenységéről közismert aradi rabbival alakult ki éles ellentéte, mely utóbb irodalmi formát is öltött. De súlyos polémiába keveredett ebben az ügyben a prágai rabbinátussal, főként Landau Sámuellel s más rabbinikus tekintélyekkel is.

Az évekig húzódó és terebélyes vita-komplexumból szívesen helyezik előtérbe a Grieshaber – Chorin vitát, attól vezettetve, hogy Grieshaber ismerte fel elsőnek és szállt szembe Chorinnak a hagyományos zsidó vallásosság lazítására irányuló törekvéseivel, melyeknek első jele éppen a kecsege ügyében tett engedménye volt, ami ellen Grieshaber sietett tiltakozni.[1]

Az események kronológiai sorrendje mást mutat. Bárhogyan is vélekedjünk Chorin Áronról, kétségtelen, hogy a hazai zsidó felvilágosodás előfutárának tekinti őt történeti irodalmunk. Gyakorlati vallás reformjai (orgona az istentiszteleten, némileg rövidített liturgia) annak idején érthetően nagy tiltakozást váltottak ki, de ma már régen polgárjogot kaptak a nem ortodox ritusban. Szélsőséges reformeszméi a vallásgyakorlatban (szombati utazás megengedése) nálunk soha nem nyertek elfogadást.

Amikor megindul a vita, egyelőre még levélváltás formájában Paks és Arad között, Chorin még nem adja jeleit újító szándékainak, csupán a mindenkitől méltán nagyrabecsült Landau Ezekiel prágai rabbinak megengedő véleményét fogadja el e vitatott hal fogyaszthatása tekintetében, amit Grieshaber téves felismerésnek nyilvánított.

A vallás-törvényi szakértelmet kívánó részleteit e vitának nem ismertetjük. A szakértők számára behatóan elemzi azt Dávid Szófér általunk gyakran és eredménnyel használt Paks monográfiájában. A kultúrtörténeti és haláchikus hátteret pedig az adatok csodálatra méltó ismeretével mutatja be Lőw Lipót, külön fejezetet szentelve e témának Chorin életrajzában.[1/a]

Figyelmünket ez a vita mint társadalmi jelenség ragadja meg, jellegzetes epizódjaként azoknak a szellemi forrogásoknak, amelyek akkoriban a magyar s a környező országok zsidósága körében végbementek.

Grieshabernak nem ez volt az első, de ez a leghíresebb vitája, amit kartársaival folytat.

Említettük, hogy Krakkóból került Magyarországra, születési évét egy Tolna megyei zsidó összeírásból következtethetően, 1747-ben jelölhetjük meg.[2] Magyarországra 1782-ben érkezik és ekkor foglalja el a paksi rabbi-széket, amit néhány évi megszakítással 1823-ban bekövetkezett haláláig tölt be. Ismeretlen okokból egy időre megszakítja paksi működését. Baján vállal rabbi állást. Ott temeti el 1789-ben első feleségét[3], majd 1794-ben ismét Pakson van s onnan küldi első tiltakozását, megítélése szerint az előírásoknak nem megfelelő módon elkészített imaszíjak, tefillinek ügyében. Harcias természet, buzgó és megalkuvást nem ismerő őre a vallástörvénynek. Inkább semmiféle tefillint, semmint szabálytalant, mondja ki véleményét a paksi rabbi.

Az egykori rabbinikus szokásoknak megfelelően, többen is véleményt nyilvánítanak a problémában. Grieshaber igazát pártolja a magyarországi születésű Binét Mordechaj nikolsburgi országos főrabbi, de ellene van az óbudai rabbi, Müncz Mózes is.

Érdekes, hogy hasonló a személyek és vélemények megoszlása a halvitában is.[4] Müncz Mózes ez alkalommal sem osztja a paksi rabbi nézetét, de ő nagy támogatót talál most is a nikolsburgi főrabbi személyében.

Első, de még rendkívül szelíd, szeretetteljes és rábeszélő hangú levelét 1798-ban küldi Grieshaber Chorinnak, kérve, álljon el téves döntésétől és gyakorlatától a vitatott hal engedélyezése dolgában, de az ügy előzményei, e levél kelténél korábbi időpontokra utalnak.[5]

A tisztánlátás kedvéért lehető rövidséggel, össze kell foglalnunk azokat.

Mindenek előtt a vita kiinduló pontjának megértéséhez ismernünk kell a vonatkozó bibliai törvényt. A Tóra (M III., 9. 9—10.) pontosan meghatározza az étkezésre megengedett halak két ismertető jegyét: legyen pikkelyük és úszószárnyuk. A bibliai kor utáni törvényhozás a pikkelyekről szóló feltételt azzal egészíti ki, hogy azoknak eltávolíthatóaknak kell lenniük a hal testétől (Nachmani kommentárja fenti bibliai helyhez).

Egyes rabbik megítélése szerint a kecsege megfelel ezeknek a követelményeknek, mások szerint nem. A gyakorlat sem volt egységes, éppen ez adott alkalmat a vitára. A törökországi zsidók fogyasztották, nálunk, a török földről Temesvárra került szefardiak arra kérték a község rabbiját, új lakóhelyükön is engedélyezze a számukra kedves halétel elköltését. Minthogy hazai gyakorlat nem volt, a lelkiismeretes és tudós temesvári rabbi, Hirsch Lévy elküld két példányt a kérdéses fajtából a kor egyik legnagyobb rabbinikus szaktekintélyének, Landau Ezekiel prágai rabbinak, mondjon ítéletet a kérés felől. A prágai rabbi megállapította, hogy a hozzá küldött példányok pikkelyei eltérőek ugyan a megszokottól, minthogy azonban azokat mind jobb és bal oldalakról késsel el lehetett távolítani, nincsenek kétségei e halak rituális értelemben vett tisztasága felől, fogyasztásuk ezért megenged-

hető.[6] Ugyanezt a kísérletet mások is elvégezték. Müncz Mózes és az óbudai rabbiság sikerrel. Grieshaber paksi rabbi sikertelenül.

Tegyük hozzá, a kecsegék testén húzódó öt vértsort ítélték pikkelyeknek. Ezeket próbálták eltávolítani. A kísérlet sikerétől függően deklarálták e hal fajtát megengedettnek, illetőleg tilosnak.

A zsidó vallástörvény értelmében a következtetések világosak. Ha a pikkelyek eltávolítása nem sikerül, úgy tiltott hallal van dolgunk. Aki mást mond, az alapvető, a tórában gyökerező tilalmat hág át, illetve nyilvánít semmisnek.

A gyakorlati következtetéseken túl, Grieshaber, tanulmányaiból is úgy tudja, hogy ez a halfajta mindig is a tiltottak közé tartozott.[7] Heves tiltakozása az engedménnyel szemben teljességgel érthető és indokolt. Arra azonban nehéz megyarázatot találni, mért oly későn eszmélt minderre a paksi rabbi.

Említettük, az egész probléma Temesvárról indult ki. Az ominózus halakat 1782-ben küldte onnan a község rabbija Prágába. Az ott született engedélyt hamar szárnyaira vette a hír, Temesvár környékén. Chorin Áron 1789-ben foglalja el az aradi rabbiszéket s maga is él az engedélyezett hal fogyasztásának lehetőségével.[8] Amennyire érthető Grieshaber tiltakozása, hiszen legjobb meggyőződése szerint jár el, annyira nehéz magyarázatot találni arra, hogy miért nem sokkal előbb tette ezt. Amikor ő — 1798-ban —, egy egyébként nagyon meleg, barátságos és tiszteletteljesen kérő hangú levélben az aradi rabbihoz fordul ebben az ügyben, felhívja figyelmét arra, hogy az engedély csak tévedésen alapulhat, kéri, se ő, se községe ne kövesse, akkor ez a prágai engedély már másfél évtizede érvényben van. Talán most jutott el hozzá a hír? Nem gondolhatunk erre, hiszen ő maga írja ebben a levélben, már 13 éve tud a dologról. Hívei azóta sürgetik az engedélyt, de ő nem állt rá.

Értjük a paksiakat. Akkoriban ebből az ízletes, jókora darab, kiadós és olcsó halból sok volt a Duna paksi szakaszán.[8a] Amit a prágai rabbi megenged s szabad Temesvárott, miért lenne tilos Pakson.

Grieshaber késői fellépésének okát csak azzal magyarázhatjuk, hogy nyilván ekkoriban jelentkezett a már korábban is hangoztatott igény erőteljesebb formában a paksiak részéről.

Ekkor viszont már csak Chorinhoz fordulhatott, akiről tudta, hogy él az engedély adta lehetőséggel. Landau Ezekiel már 1793-ban elhunyt, a temesvári rabbi pedig éppen egy évvel az ő levelének megírása előtt, 1797-ben. Utóda az elődtől adott engedmény visszavonására tett ígéretet. Maradt volna a prágai rabbinátus, de abban helyet foglalt éppen az engedélyt kibocsátó Landau Ezekiel fia, Landau Sámuel. De nem írt akkor még hozzá Prágába, aki pedig elsősorban illetékes lett volna kellő választ adni a paksi rabbi tiltakozására, ekkor már nem volt életben. Nem maradt más hátra, mint hogy Chorinhoz forduljon. Így hozta az események alakulása.

Az aradi rabbival kellett felvennie előbb a párbeszédet, utóbb a küzdelmet, amihez számos kartársának segítségét sikerült megnyernie.

Grieshaber rabbi érvelése hármas alapozású: 1. az engedély téves felismerésből született. 2. később maga a prágai rabbi is visszavonta. 3. akik megengedik a kecsege fogyasztását, ezzel mintegy kifejezésre juttatják rokonszenvüket a sabbateusok iránt, vonzódásukat az egész világ zsidóságától kiátkozott álmessiás, Sabbataj Cevi után.[9]

Vizsgáljuk meg alaposabban ezeket az érveket.

Az engedély, mondja Grieshaber, pikkelyeknek nézte azokat a testrészeit a halnak, amelyekről ő megállapította, oly szorosan vannak hozzánőve a hal testéhez, hogy onnan sem kézzel, sem késsel el nem távolíthatóak. Ha igen, úgy csakis a hal bőrének felsértése, felszakítása árán. Egyébként kérdésére a paksi halászok is oda nyilatkoztak, hogy a vitatott halfajtának nincsenek pikkelyei, de ha esetleg ezer közül egy esetben sikerült volna is az eltávolítás, ez nem döntő. A hagyománytól szentesített gyakorlat mindenképpen az engedély ellen szól. Ennélfogva az engedély mostani kiadása azt a benyomást keltetné, hogy a vallástörvény megállapításában új gyakorlat következett be.

Különben is, ő annak idején írt ebben az ügyben a prágai rabbinak, aki ennek hatására a korábban kiadott engedélyét visszavonta. Őt pedig megbízta, hozza ezt a temesvári rabbi tudomására, ami meg is történt, de úgy látszik, elveszett ez a levél s nem jutott a címzetthez.

Számára nem döntő érv az, hogy Konstantinápolyban, vagy Szalonikiben engedélyezték ennek a halnak az elfogyasztását. Ha így is

van, nem biztos, hogy mindenki helyeslésével történik, különben is tudott dolog, ezrével vannak azokban a községekben a kiátkozott Sabur Cvi (még a nevét sem ejti ki) azaz Sabbatáj Cvi titkos tisztelői.

Az első érv: cáfolhatatlan. A kísérlet kudarca, a szakértő halászok őt igazolják.

A második érv már kínos helyzetbe hozta, mert a prágai rabbinátus, maga Landau Sámuel kinyilatkoztatja, hogy Landau Ezekiel a kiadott engedélyt soha vissza nem vonta.[10] Grieshaber hevületében valóságnak tekintette, amit szeretett volna annak tudni.

A harmadik érv viszont, ami most már dogmatikai irányba viszi a kérdést a titkolt vagy nem is annyira rejtegetett sabbateus vonzalommal, valósággal zseniális. Még akkor is, ha alig nyugszik reális alapokon, a befolyásoló ereje, hogy a mérlegelést a maga javára billentse, óriási. Mindenki joggal irtózott attól, hogy ennek a vádnak a gyanúja hulljon rá.

A szmirnai születésű, túlfűtött fantáziájú Sabbatáj Cevi személyéhez fűződik a zsidó történelem egyik leghatamasabb messiatikus mozgalma. Amikor ő 1648-ban magát messiásnak nyilvánítja, Kelet- és Nyugateurópa szinte egész zsidóságát lenyűgözi. Szenvedéseik véget értek. A zsidó községek, nemcsak hogy megváltoztatják a liturgiai gyakorlatot, örömünneppé változtatják a legnagyobb történeti gyásznapot, áb hó 9. napját, amit addig a jeruzsálemi Szentély pusztulásának emlékére böjtben és siralomban töltöttek, hanem imáikba is belefoglalják a feltámadt Messiás nevét. De mindezeken túl javaikat eladják, lázasan készülődnek arra, hogy a megváltó visszavezesse őket a Szentföldre. Magatartásukat akkori történeti helyzetük, lelkiállapotuk igazolja, vagy legalább is érthetővé teszi a történelmi kutatás számára.

Sabbatáj azonban végül is szultáni fenyegetésre magát, tanait és a benne bízó tömegeknek tett ígéreteit megtagadva áttér a mohamedán vallásra.

A páratlan lelkesedést hihetetlen kiábrándulás követi. De voltak, akik nem akarták elhinni a történteket, a szörnyű valóságot s legendákat szőttek a bukott Messiás, a valójában álmessiás titokzatos személye köré, egyre várva eljövetelét. Ez a sabbateizmus utóbb külön-

féle eretnek szekták kialakulásához vezetett. Híveik hátat fordítottak a zsidóságnak.

A hivatalos zsidóság Sabbatájt, titkos rajongóit, a sabbateus eszmékből táplálkozó szakadárokat kiátkozta köréből. Ezt az anatémát többször is meg kellett ismételni, de még a XVIII. század elején is gyanították, hogy a szmirnai fantasztának vannak titkos hívei. Különösen Csehország állott ebben hírben. Magáról Chorin Áronról is terjedtek olyan mende-mondák, hogy ő prágai tanuló évei alatt egy olyan házban lakott, ahol valamikor titkos Sabbataj rajongók éltek.[11]

A hivatalos zsidóságnak minden oka meg volt arra, hogy ettől az irracionális, káros, végül is eretnekségbe torkolló mozgalomtól magát elhatárolja, híveit attól távoltartsa.

De hogyan kerül a kecsege dolga ebbe a történeti, dogmatikai kérdésbe? Hogy ezt megértsük, bele kell élni magunkat Grieshaber és kortársai gondolkodásába. Ők a talmud nevelő, etikai célzatú tanításait, az aggádákat is hitelvnek tekintették. Egy ilyen aggáda, amely bevonult a népies hit körébe, arról szól, hogy a túlvilági életben Isten a jámborokat a leviathan nevű hatalmas csodahalból készült lakomán fogja vendégül látni. De ez, természetesen csak az igazi hit megőrzőinek a jutalma lehet. (b.B.Batr.74. 75a.)

Minthogy a sabbateusok ki vannak zárva az örökéletből, lévén kiközösítettek az egyetemes zsidóságból, erre a túlvilági lakomára nincs és nem is lehet igényük. Tudják ezt ők maguk is és ezért már most kárpótolják magukat a kecsege elfogyasztásával.

A kor rabbijai félszavakból is értettek, mindezt nem kellett egymás előtt bőven fejtegetni. A mai kor embere azonban bővebb betekintés nélkül aligha ismeri fel ezeket, a sajátságos összefüggéseket.

Nyilvánvaló, akinek csak tudomására jutott ez az érvelés, gondosan óvakodott attól, hogy gyanúba kerüljön. De lelkiismeretük ettől függetlenül is tiltakozott a törvényszegés ellen.

Miután Chorin nem enged Grieshaber kérésének, ő követi nagy tanítóját, a paksi rabbi keres és talál is kiváló támogatókat ügyéhez.

Binét Mordecháj az egyik legtekintélyesebb pártolója. Számos példáját látja a vallási lazaságnak, igaz s jó, hogy ez ellen küzd a paksi pap. Pozsony előbb némi tartózkodással megelégszik általá-

nosságban tartott elítélő nyilatkozatokkal, de Grieshaber ezzel nem éri be. Végül eléri onnan is a nyílt és erőteljes támogatást. Mellette szólal meg Fürth rabbija csakúgy, mint a bonyhádi dájján, fájlalva, hogy ilyen dolgok egyáltalán előfordulhatnak. Most még az óbudai és a pápai rabbi is a pártját fogja. A bajai rabbi arról biztosítja, hogy náluk nem fordult elő, hogy valaki e tiltott halat a maga számára megengedettnek tekintette volna. Az akkori pesti, később bonyhádi rabbi, Wolf Boskowitz előtt ugyan felvetették a kérdést, de tiltása folytán senkinek sem jut eszébe, hogy áthágja a törvényt. Szegeden vannak, akik asztalukra viszik ezt a halat, de a rabbi igyekezni fog eltéríteni őket ettől a szokástól.

A Grieshabert pártoló levelek, még többől idézhetnénk, mind helyeslik állhatatosságát, mert nagyon is ébernek kell lenni napjainkban a törvény megtartása és betartása dolgában. A berlini rabbi egyenesen hittagadóknak nevezi azokat, akik eltérnek az ősöktől hagyományozott kijelentésektől és törvényektől. Erőteljes megbélyegzését értjük, hiszen neki már súlyos küzdelmeket kell folytatnia a zsidó felvilágosodás berlini köreivel szemben. Az abaújszántói rabbi Chorint, volt tanítványát, ha nem hagy fel a vallásra ártalmas magatartásával ebben a dologban, megtagadja s egyenesen lázadónak mondja.

Chorin azonban nem hajlandó elismerni, hogy nincsen igaza. Óbudához fordul védelemért. Az ottani rabbinátus, élén Müncz Mózessel, a tanácskozásba Rappaport pápai rabbit is bevonva, valóban védelmére siet. Megejtik ők is a kísérletet a halakon és sikerül a pikkelyek akadálytalan leválasztása, meg mögöttük áll a prágai nyilatkozat, akaratlanul is Chorin nagy megigazolója.

Vitairatok születnek az ügyben. Az aradi rabbi Imré Noam címen adja ki igazának bizonyítékait. Grieshaber lovagias ellenfél. Előbb felszólítja, vonuljon vissza, ha nem, ő „eget-földet" megmozgat ellene. Chorin nem hallgatott rá, erre látott napvilágot érveivel és a támogatók nyilatkozataival Grieshaber ellenirata, egy évvel később Bécsben Makkel Noam címmel, amit újabb válasz követ Aradról a Szirjon Kaszkaszim, ezt paksi ellenválasz követi, Kela be- Szirjon, de nem jut nyomdába. Kéziratban maradt.

Chorinnak második vitairata már nem keltett feltűnést. Visszhang-

talan maradt. Elkeseredve állapítja ezt meg, de nem ítéli magát némaságra. Most határozza el, eszméit megalkuvás nélkül fogja hirdetni a jövőben. Ha őszinte volt, éppen ez a harc lendítette őt a reformok útjára.[12]

Elgondolkodtató, miért keltett ilyen nagy viharokat a kecsege ügye. Bizonyára nagy része van ebben Grieshaber harcias természetének, igazának tudatában még olyan ünnepelt tekintély előtt sem hajt főt, mint az egykori prágai rabbi, Landau Ezekiel.

De része van benne a kornak is, melyben e vita végbement. Az európai felvilágosodás eszméi s benne a zsidó felvilágosodásnak akkor még nagyon halk rezdülései Magyarországon Pakson aligha voltak hallhatóak. A berlini hagyomány-hűek már erőteljesen érzik s nyilván Nikolsburg is, a közelgő változásokat.

De azért a világ zajától oly távoleső Pakson is érzékelni lehetett, hogy az emberek gondolkozásában valamiféle változás történt. Olvassuk figyelmesen Grieshaber első, Aradra küldött levelének ezeket a sorait: ha engedményeket tennénk, azok úgy tűnnének fel a világ szemében, a kívülállók előtt, mintha megváltozott volna a vallástörvény érvénye.

A szokatlanul és aránytalanul heves vita tiszteletreméltó indítóokait ebben a mondatban érjük tetten. Mindaz, ami történt, a védekezés okából történt a zsidó vallás körén belül megindult, de már a külső szemlélők előtt sem ismeretlen fellazulás ellen.

A Monarchia zsidó tömegei, ha nem is a felvilágosodás eszméivel, de II. József zsidó vonatkozású rendelkezéseiből az Aufklärungnak egyes reájuk érvényes következményeivel megismerkedhettek. Az uralkodó áthatva civilizatorikus eszméjétől olyan életformát ajánl a zsidóknak, sőt kíván meg tőlük, amely eltávolodást jelent a régi életstílustól és vallásosságtól. Felismerték ezt a kortársak és nem is lelkesedtek sokan a császártól nyújtott segítségért. Inkább hátrányait látták, semmint előnyeit üdvözölték volna, de azért egy réteg joggal a maga javára, gyermekei művelésére használta fel az adott lehetőségeket. Huszonkét német nyelvű zsidó iskola nyílik meg az országban, köztük Pakson is, hogy a világi ismeretek alapelemeibe bevezessék az azoktól addig elzárt zsidó gyermekeket.[13]

Zsidórendeleteit a császár, bár soha vissza nem vonta, halála után már nem vették komolyan, se a hatóságok, se maguk a zsidók. Iskoláik egy része is megszűnt. De a szabadabb gondolkodás és életszemlélet lehetőségét már nem lehetett visszájára fordítani s ez kárára volt a vallástörvény minden tételéhez mereven ragaszkodó zsidó életlátásnak és gyakorlatnak. A paksi rabbi támogatóinak nyilatkozataiban többször is kifejezésre jut a panasz a nemzedék hanyatlása felől. „Az Úr szőlejébe kicsiny rókák furakodtak", azaz tudásban kicsinyek, jellemre hamisak károkat okoznak a zsidóság körében.

Mindez magyarázza az aránytalanul heves vihart, amit ez a halügy keltett s gondoljuk még meg azt, hogy az egészre ráhull a joggal rosszemlékű és megítélt sabbateizmus árnya.

Végül is Prágával, Óbudával, Araddal szemben Paks lett a győztes. A győzelem után Grieshaber Izsák visszavonul a közéleti szereplések elől, községének, tanulmányainak él. Irodalmilag is működött, részben önállóan, részben egyik fiának, az általunk már ismert R. Móse Paksnak társaságában.

R. J. L. Margaliut Korban Résit című, a Talmud Ros Hasana traktátusához írott művéhez fűződő megjegyzései nyomtatásban is megjelentek. Több műve kézitatban maradt. Sabbataj b. Méir ha-Kohén (a Sach) munkásságához kapcsolódó iratainak egy része később látott napvilágot, egy héber folyóiratban.

Grieshaber Izsák kortársai részéről nagy megbecsülésben állott. Fiai előtt is úgy emlegették atyjukat a kiváló rabbik, mint a szent férfiút, a Tan fejedelmét.

Fiai, Móse és Kálmán Tevel, maguk is kiemelkedő tudósok voltak, de oklevelük birtokában sem vállaltak rabbi tisztséget. Magánemberként folytatták tanulmányaikat. Díszére lettek volna bármely rabbiszéknek.[14]

Grieshaber Izsák – a halvita című fejezethez

[1] Így látja *Szófér:* Paks I. 7. skk.

[1/a] *L. Lőw:* Aron Chorin, Gesammelte Schriften II. 251–420.

[2] T. m. L. Ö/574.

[3] *Kohn Sámuel:* Kohn Schwerin Götz bajai és bácsmegyei főrabbi, Budapest, 1899. 95.

[4] *Richtmann Mózes:* Landau Ezekiel és a magyar zsidók, MZsSz XXII., 1905, 330.

[5] *Szófér:* Paks I. 17. közli a levelet, amelyben a címzettet, mint éles elméjű, nagytudományú, magasztos tulajdonságairól dicsért rabbit szólítja meg Grieshaber.

[6] *Singer* Jakab: Temesvári rabbik a XVIII. és XIX. században, Szinérváralja, 1928. 15–17.

[7] *Szófér:* Paks I. 62–67.

[8] Uo. 16.

[8a] *Dr. Németh Imre:* Paks monográfiája, é. n. c. művében, a Duna paksi szakaszának leggyakoribb halairól írva, a kecsegéről megállapítja: igen értékes hal volt régente (185 o).

[9] Uo. 17–23, L. *Lőw:* Gesammelte Schriften II. 263.

[10] Méghozzá igen kemény szavakkal, kimondván, hogy a pápai rabbi nem a valóságnak megfelelően mondja el a dolgot, *Singer* Jakab: op. cit. 17.

[11] Sabbataj Cevire l.: *J. Kastein:* Sabbataj Zewi ... Berlin, 1930. 275 skk., Chorin prágai lakóhelyére: L. Lőw: Gesammelte Schriften II. 255.

[12] A vitairatokat és nyilatkozatokat részletesen közli: *Szófér:* Paks I. 28–87.

[13] A paksi iskolára: MZsL: Paks 677., a zsidó iskoláztatásra II. József korában: *Katzburg*, Toldot, 14., a hagyományhűek a rendelkezést nem vették szívesen, minthogy a világi oktatást nyújtó iskolában az eltávolodás lehetőségét látták a szigorúan hagyományhű vallásosságtól.

[14] *Szófér:* Paks I. 89–97.

R. Jechezkél Benet

Grieshaber Izsák több, mint négy évtizedes működése után Rabbi Jechezkél Benet személyében találták meg a paksiak méltó utódát

annak a rabbinak, aki községüknek tekintélyt szerezett s messze földön ismertté tette a gyülekezetet.

Az új rabbi jeles személyes tulajdonságait tiszteletreméltó családi hagyományokkal egyesítette. A Benet, Banet, Baneth, Binét, Binéter, Paneth név, mind e család tagjait jelzi s megérdemelt jó hírnevet vívott ki magának a zsidó életben. A Benet név első viselője Mordecháj ben Jom Tov a XVIII. század elején liturgikus szaktekintély, fia pedig ugyan-e század közepén dajan Nikolsburgban. A család körébe tartozik a nokolsburgi s egyben országos főrabbi, Binét Mordéhaj. A família hagyományai szerint rokoni szálak fűzték őket a XIV. század második felében élt kiváló talmudtudóshoz, Akiba ha-Kohénhez, aki Jacobus Mendel zsidó prefectus mellett jelentős szerepet vitt a budai zsidó község életében s nagy tudományával párosult nagy vagyona, egyidőben jelentős udvari befolyást biztosított számára. Érdemei elismeréséül a zsidók, a nászi vagyis a fejedelem megtisztelő jelzőjével illették.[1]

Az új paksi rabbi atyja R. Jákob Benet dajan volt Óbudán s ott született Ezekiel Benet is 1773-ban. Az életszentség hírében álló rabbiként hunyt el Nyitrán 1854-ben, ahol működése során keresztények és zsidók egységes tisztelete övezte. A legenda szerint sírját tűzoszlop ékesítette.

Atyjánál és Mordecháj nevű idősebb testvérénél végezte tanulmányait, rabbipályáját Szécsényben kezdette meg, Pakson folytatta, majd Nyitrán fejezte be. A kor gyakori szokása szerint életének egy szakaszában világi pályán működött, hogy teljes függetlenségben szentelhesse idejét a rabbinikus tanulmányoknak. Túlzottan szerény természete visszatartotta őt az irodalmi működéstől, annyira, hogy egyetlen kéziratos művét, Toszefta-kommentárját halála előtt elégette s a hozzá intézett rabbinikus levelekre küldött válaszainak másolatait sem őrizte meg. Nagy tudományának irodalmi emlékeként csupán néhány levele maradt fenn, melyeket legifjabb fiához, egyszersmind legtehetségesebb tanítványához, Jerachmiel Bernhard Benet nagyszentmiklósi rabbihoz (1815—1871) intézett. Egyik levelében beszámol fiának az 1848 márciusi forradalom kitörésének nyitrai eseményeiről. A városházán egész éjszaka tanácskozás folyt, majd másnap a nem-

zetiszínű trikolor ékesítette a házakat este pedig fáklyás felvonulás vonult végig a városon – írja a többi között –. Nem rejti el a város zsidó lakosainak aggodalmait sem, miután máshonnan zsidóellenes megmozdulások híre érkezett, de náluk, szerencsére nyugalom volt.[2]

A paksi rabbiszéket 1825–1832 között töltötte be. Talmudtanulási irányát a sokoldalú megértésre való törekvés jellemezte. A mesterségesen konstruált vitákat, a pilpult nem kedvelte, bár ezt a módszert is mesterien kezelte. Minden vallástörvény és a tradícióban kialakult szokás megtartása felett szigorúan őrködött. Hívei testi-lelki épségére egyaránt nagy gondot fordított.

A paksi hagyományok – Sulchan Aruch Jóre Dea 201. 75. alapján – úgy alakultak, hogy a rituális fürdőt nem melegítették, amit ő helytelennek talált. Nem kevés nehézség árán keresztülvitte e begyökerezett szokás megváltoztatását. Jellemző az egykorú paksi jámborok aszkétikus hajlamaira e buzgó ragaszkodás a Káró József által meghatározott szokáshoz, holott ebben az esetben csupán egyetlen sorral kellett volna tovább olvasniuk a szöveget s máris értesülhettek volna R. Móse Iszerlesz-nek a fenti helyhez fűzött glosszájából, az enyhítő lehetőségekről, minthogy a glossza ezzel a megállapítással kezdődik: vannak akik a könnyítés (azaz a melegítés) mellett foglalnak állást. A paksi rabbi vallási szigorúsága nem csapott aszkézisbe s nem jutott ellenkezésbe az ésszerűség követelményeivel. Jól átlátta, amire túlbuzgó hívei nem gondoltak, hogy ugyanis Káró József számára Szafed-ben lényegesen kisebb problémát jelentett a rituális fürdő vizének hőmérséklete, mint Iszerlesz Mózesnek Krakkóban. Érdekes példája ez annak, hogy miként alakítanak egyes szokásokat még a klimatikus viszonyok is a vallásos gyakorlatban.

Híveinek lelki épülésére bevezette Pakson az újév előesti prédikációt, amely addig ott nem volt szokásban.

A tudós és szigorú rabbi egyben szellemes és vidám természetű ember volt. Egyik talmudi előadása alatt észreveszi, hogy egy hallgatója folytonosan a fejét csóválja. Bizonyára nincsen megelégedve érveimmel – gondolja magában – s egyre újabb érveket sorakoztat fel. Az előadás befejeztével megkérdezi a fejcsóváló hallgatót, bizonyára nem nagyon volt megelégedve velem, hiszen állandóan ingatta

a fejét. Távolról sem, hangzik a meglepő válasz. Csupán egy légy szállt a homlokomra, s hogy a rabbi előadása közben a kezemmel hadonászva hajtsam el, illetlennek találtam volna. Csupán ezért ingattam a fejemet. Ezekszerint — zárja le a beszélgetést a kacagó rabbinus — egész idő alatt egy légy meggyőzésén fáradoztam.

A paksinál nagyobb s jelentősebb nyitrai hitközség hívásának engedve, búcsút vett távozását fájlaló híveitől, de Nyitrán nem volt maradéktalan öröme.

Konzervatív meggyőződéséhez töretlenül híven, súlyos küzdelmeket kellett folytatnia a jelentkező újító törekvésekkel szemben.[3]

JEGYZETEK

R. Jechezkél Benet című fejezethez

[1] A Benet családról Benet Jechezkél, Ezékielről: Enc. Jud. IV. 91–92., Akiba násziról: *J. J. Grünwald:* Paaré ... 18–19., MZsL: 20.

[2] Z. A. 49–17 sz. levél utóirata.

[3] *Szófér:* Paks I. 98, 105.

R. Jóél Ungár

A paksi zsidó község a bőség zavarával küzdött, amikor Horowitz rabbi Pápára távozta után a rabbiszék betöltéséről kellett gondoskodnia.

A rabbinikus tudományok pazar bőségét mutatja Magyarországon a múlt század negyvenes éveiben az a tény, hogy a paksi stallumra nem kevesebb, mint ötven hazai rabbi pályázott. A nem mindennapian kényes kérdést eredeti módon oldották meg az arra hivatottak. A félszáz pályázó közül kiválasztották a tíz legalkalmasabbnak látszó személyt. Ezek közül kétszeres sorsolás útján jutott végül is a rabbi-

székbe az, akinek nevét a második fordulóban kihúzták. Az első fordulóban ugyanis, a kiválasztott tízből három nevet sorsoltak, majd másodjára a háromból egyet.[1]

R. Móse Paks, Grieshaber rabbi talmud-tudós fia őszinte tisztelője volt Jóél Ungárnak. Javaslatára sorolták be az első tíz személy közé. A kétszeres sorshúzás után végül is, hitközségének szerencséjére és díszére, ő került a paksi rabbiszékbe 1841-ben s negyvenöt éven át ékesítette hatalmas tudományával békeszerető lelkületével. A Vas megyei Rohoncon született 1802-ben. Rohonc egyike a legrégibb magyar hitközségeknek, sokáig a legtekintélyesebbek közé számított, a XIX. század elejéig befolyása szinte az egész Dunántúl zsidóságára kiterjedt. A tóratisztelő gyülekezet büszke is volt nagy szülöttére, akit arra kértek, hogy névaláírásában utaljon születési helyére. Ezért írja alá a paksi rabbi a nevét gyakran úgy, mint Jóél Rechnitzer.

Jómódú szülei a kor szokása szerint már gyermekéveiben külön tanítót fogadtak mellé, aki bevezette a talmudi ismeretekbe, de tanulmányaira személyesen is felügyelt a község rabbija, R. Szender Maislis, aki előtt a gyermek korán kitűnt kiváló képességeivel. Amikor 14—15 éves ifjúként Nikolsburgban folytatja otthon megkezdett tanulmányait, rabbija megállapítja felőle, hogy a Sulchan Aruch mindnégy részét tökéletesen ismeri. Korához mérten ez óriási teljesítmény volt.

Mordecháj Benet rabbit, nikolsburgi mesterét tekintette eszményképének. Példájára a talmud és testvértudományai mellett foglalkozott ő maga is más tudományágakkal, amely akkoriban ritka dolog volt a konzervatív rabbik és növendékeik körében. Nikolsburgból Pozsonyba vezetett útja, ahol R. Szófér Mózes jesivájában csakhamar kitűnt társai közül. Egy alkalommal a pozsonyi rabbi nehéz kérdést tett fel tanítványai előtt, annyira, hogy a helyes feleletet egy aranydukáttal jutalmazta. A tanteremben egyedül egy addig ismeretlen fiatalember állott fel, készen a válaszra, amely helyesnek bizonyult, elnyervén a rabbi jutalmát s mi annál több erkölcsi elismerését, tanulótársai megbecsülését. Nem is nevezték azután már másképpen őt Pozsonyban, mint a „Dukatenbachur". Pozsonyi évei alatt szorgalmasan tanult németül, franciául s matematikát. Paksi rabbi korában,

nikolsburgi rabbiját követve, Mendelssohn tanulmányokkal is szívesen foglalkozott, bár nem volt kritika nélküli tisztelője a német-zsidó felvilágosodás filozófusának. Különösen az Énekek Éneke német fordítását, illetve exegetálását illette bírálattal profanáló tendenciája miatt.

A pozsonyi évek után, 22 esztendős korában Csejtén köt házasságot s alapít otthont. Ő is, mint sok kortársa a kereskedői pályára lépett kezdetben, de csakhamar kiderült, hogy nem ez volt az élethivatása. Üzletkötés helyett talmudi témákról beszélgetett inkább s ezért apósa csakhamar felmentette őt a terhes és eredménytelen elfoglaltság nyűge alól, hogy teljességgel a tudománynak élhessen. Lakóhelyének tiszteletbeli rabbija volt.[2]

Onnan érte a meghívás a paksi rabbiszékbe. Községében nagy jesivát vezetett. Egyénisége nemcsak hívei, hanem a kívülállók előtt is nagy tiszteletet szerzett számára. Responzumaiból mi is közlünk szemernyi ízelítőt.

Mint lelkipásztort, 12 éven át volt tanítványa szavaival jellemezhetjük a legméltóbban. Adler Lipót bajai rabbi írja róla: „szerénység, nyájasság, jóakaró szelídség és ritkán található békeszeretet voltak jellemének fővonásai..." Nyolc gyermeknek volt atyja s emellett öreg édesapja is az ő házában talált otthont. Chájim Szófér megilletődve emlékezik meg arról, hogy a paksi rabbi milyen példamutató tiszteletadással és szolgálatkészséggel vette körül agg atyját. A szegények ügye valóságos szívügye volt. Életében irányította a hitközség szegénypénztárának tevékenységét, halálában végrendeletében is a szegényeire gondolt. Megtakarított pénzének jótékonycélú kiosztását kéri, elhunyta pillanatától kezdve, községére maradt végakaratában.

Mélységes vallásossága nemes elnézéssel párosult a vallás dolgaiban más nézeteket vallók iránt. A kiváló folklorista Kohlbach Bertalan nagy szeretettel emlékezik meg róla. Mint szemináriumi növendék időközött Pakson, s a szigorúan konzervatív hittestvérek nem vették körül túlzott figyelemmel a modern rabbiképző növendékét. Csupán a jóságos öreg rabbi — Ungár tüntette ki őt kedvességével.[3]

Békeszerető természete visszatartotta őt a modernek és a konzer-

vatívok közötti pártharcokban az állásfoglalástól, amint hogy a pesti rabbiképző ellen kiadott anathémát sem írta alá.[4] Mindez nem ment következetesen konzervatív meggyőződésének rovására. Bizonysága ennek, általunk is közölt állásfoglalása a braunschweigi reformátorokkal szemben.

Hagyományhű kartársait melegen pártfogolta. Egy alkalommal egy szegény rabbi jelent meg nála, némi adománygyűjtő célzattal. Rögvest meghívta a legközelebbi szombaton tartandó templomi előadásra. Volt a családban, akinek nem tetszett ez az előzékenység, még kiderülhet, hogy a vendég kiválóbb szónok, mint a község rabbija. Ungár rabbi szigorú szavakkal hárította el a tiltakozást. A magam dicsősége miatt nem fogom megvonni a segítést mástól. Hadd jusson a vándor-pap némi segítséghez, s ha különb, mint én, akkor legyen majd helye az enyémnél nagyobb gyülekezetben. Az én híveim már amúgy is döntöttek én mellettem.[5]

Életének utolsó éveiben segítőül Adler Sándor jánoshalmai rabbit – kiváló talmudistát – hívták meg melléje. A műveltebb rétegek Adler Sándorban látták az öreg rabbi méltó utódát.[6] A konzervatívok ezzel nem értettek egyet. Úgy vélték, hogy Adler túlzottan elkötelezi magát a modernizmus mellett. Az ultra-konzervatívek – paksi szájhagyományok szerint – pedig magát az öreg rabbit bírálták, nézetük szerint túlságosan engedékeny nézetei miatt. Ha Ungár működésének zárószakaszát e belvillongások meg is zavarták, halála után a gyász egyetemes volt. Nemcsak hitközsége, az egész ország zsidósága siratta az 1886-ban elhunyt szelídlelkű, jótékony, páratlanul tudós papot.

Megilletődve idézzük síriratának zárósorait: „Jámborsága és tanítása nemzedékeken át megáll előttünk és utódaink előtt. Örök emléke legyen a jámbornak, Ő pedig jó szószóló legyen érettünk."[7]

JEGYZETEK

R. Joél Ungár című fejezethez

[1] RIVA I. Az Ungár rabbi temetésén, vejétől elmondott gyászbeszédhez fűzött életrajzban.

[2] *Szófér:* Paks I. 119., *Adler Lipót:* Ungár Jóél emlékezete, Laufer Lajos megemlékező írása, MZsSz. III. 1886. 134–139. Fuchs: Jesivot, 261.: hogy községét anyagilag túlzott mértékben meg ne terhelje, nem tartott nagy létszámú jesivát, de kevés tanítványát jól s alaposan megválogatta.

[3] *Kohlbach Bertalan:* az Országos Rabbiképző Intézet első dekaszából, IMIT Évkönyv 1918. 70.

[4] *Feigl L. H.:* Érdekes levelek a magyar-zsidó kongresszus utáni időkből, Magyar Izrael IX. 1916. 40.

[5] L. 1. sz. jegyzetünket.

[6] *Szófér:* Paks I. 130.

[7] Uo. 136.

R. Jóél Ungár responzumai

A talmudtudomány és a rabbinikus irodalom elméleti, nemkülönben a vallásos élet gyakorlati kérdéseiben számosan kérik véleményét, döntéseit.

Responsumainak köteteiből megismerjük széleskörű levelezését Cece, Derecske, Dunaföldvár, Görbő-Pincehely, Gyönk, Hőgyész, Kalocsa, Mád, Nagymarton, Nagyszentmiklós, Nagyvárad, Sárbogárd, Szécsény, Szilas (-balhás), Tab, Zenta s más községek rabbijaival és magántudósokkal. Ezek közé tartozott a kiváló talmudista R. Móse Paks.

A legtöbb responzumot vejéhez, későbbi utódához, R. Zuszman Szófér akkor kiskunhalasi rabbihoz intézi.

E tudományos levelezések rendkívüli szellemi és fizikai igénybevételt jelentettek. A gyakorlati kérdéseket is tudós alapossággal, a felmerült problémák sokoldalú megvilágosításával oldotta meg. Előfordult, hogy egy héten belül házasságfelbontási ügyben Zentára, rituális fürdő dolgában Szilasra, szombat napra eső circumcizióval

kapcsolatosan Hőgyészre küldött választ. Miközben a dajjani tisztség üresedésben volt, egymaga intézte nagy gyülekezetének, akkoriban szinte naponta elébe vitt vallásjogi és rituális kérdéseit. Mindezek mellett pedig, nap-nap után odaadó lelkiismeretességgel végezte jesivájában oktatói feladatait.

Néhány gyakorlati vonatkozású állásfoglalását tanulságos lesz rövidebben megismernünk.

A múlt század negyvenes éveiben már rések jelentkeznek azon a bástyarendszeren, amelyet a hagyományos zsidóság emel a szigorúan vallásos zsidó életforma védelmére. A gazdasági és ideológiai liberializmus lazító hatásaként szombatszegés történik Pécsett, kiváltva a hitközség tagjainak egyöntetű felháborodását. Egy zsidó kereskedő szombat napján árusít. Felpanaszolják a Városi Tanácsnál, kérve, tiltsák el a vallásháborítót szombatnapi árusításától. A Tanács szakvélemények beszerzése után helyt adott a Pécsi Hitközség kérelmének. A szakvélemények között találjuk Ungár Jóél paksi rabbi szociológiai megfigyeléseket is értékesítő nyilatkozatát. A pécsi esetre — írja többek között — a múltban nem lehet példát találni. A zsidók miután arra kényszerültek, hogy egymás közelében lakjanak, szinte egymás ellenőrzése alatt állottak a vallástörvény megtartása tekintetében.[1]

A sorok között kimondatlanul is a kor konzervatív rabbijának aggodalma érződik. Az életforma változása, a szabadságjogok terjedése magával hozhatja a vallásos élet gyengülését.

Ez az aggodalom hatja át, a hagyományos zsidó tan és törvényrendszer csorbíthatatlan szentségét valló rabbit, amikor a Németországból kiinduló, de nálunk is visszhangra találó vallásreformról nyilatkozik.[2] Magától érthetődően, szava csak elítélő lehet a braunschweigi rabbizsinat törekvései felől. Látja, hogy szándékaik inkább társadalmi, semmint vallási indíttatásúak. Zsidóságuk gyengítésével, németségük hitelét kívánják erősíteni, a polgári befogadtatást és az emancipáció elnyerését szeretnék siettetni. A téves úton járókkal szemben nyomatékkal hangsúlyozza, hogy a zsidóságnak hazája iránti hűségét nem befolyásolhatja a hűsége vallási tradíciói iránt.

A polgárjogok nélkül is teljes lojalitás a haza iránt, a kor konzervatív rabbijainak alapvető elve. Érzelmeiket nem a jogok megadásá-

tól teszik függővé. Ugyanebben az értelemben nyilatkozik a braunschveigiek felől Méir Eisenstadt ungvári rabbi is: ha úgy tetszik a hatalomnak, hogy szabadságjogokban részeltessen bennünket, örvendeni fogunk, de ha ez nem történik meg, ám legyen úgy.[3]

Ebben a sarkalatos tételben, tekintet nélkül vallási irányukra és felfogásukra teljes, az egyetértés a magyar rabbik között. A konzervatívoktól vallásreformátornak tekintett, bár inkább páratlan hatású társadalmi és kultúrcivilizátora a magyar zsidóknak Lőw Lipót. Kossuthnak vallási engedmények iránti igényeire az emancipáció siettetése érdekében azzal válaszol, hogy a zsidónak hazája iránti kötelességei eszményi teljesítésére, vallási szabályai nem állnak útjában.[4]

Ungár Jóél a vallástörvényben megalapozott föltétlen konzervativizmus híve, de távol áll minden szélsőséges elfogultságtól. Feljegyezték, kor- és kartásáról, R. Chájim Szóférról, milyen kíméletlen módon járt el két szombatszegő munkácsi orvossal szemben[5] Igaz, forrásunkból a szombatszegés körülményei nem derülnek ki. Ungár egyik responzumából látjuk, keresi és megtalálja a megoldást arra, hogy zsidó orvos elkerülhetetlen esetben, még a szombati napon tilos utazás árán is, milyen meggondolások mellett veheti igénybe egy nem zsidó embernek kocsiját, mielőbbi orvosi segítség nyújtására egy lakóhelyétől messzebbre eső községben. Az orvosi hivatás és a vallástörvény összeegyeztetésén fáradozik.[6]

A kereskedelmi életet érintő vallástörvények értelmezésében sem híve az indokolatlan szigorításoknak. Tőzsdén jegyzett nyereménykötvény adás-vétele kapcsán felmerült az a kérdés, nem esik-e ez a tevékenység a vallástörvény szerint tilalmas kamat-üzletek fogalma alá. Tekintve azt az esetet, amikor az eladó az évek folyamán a tőzsdei jegyzés folytán az eredetinél magasabb áron vásárolja vissza a nyereménykötvényeket. Ungár abból kiindulva, hogy az értékváltozás hivatalos úton történt, körültekintő vizsgálódás után arra az eredményre jut, hogy ez a kereskedelmi tevékenység nem vonható a kamat fogalma alá.[7] Amikor azonban nyilvánvaló a vallástörvény megsértése, úgy még rezerváció mentáliszon alapuló szükségmegoldást sem ismer el, kiváltképpen, ha ezt egyéni haszonszerzés kívánná meg. Így, zsidó

ember és nemzsidó alkalmazottja viszonylatában a megengedhetőség határain belül is elkerülendőnek tartja a nem-zsidó munkavállaló szombatnapi ügyintézését, zsidó munkaadója helyett.[8] Hasonlóképpen tiltó álláspontot foglal el zsidó embernek bármilyen jellegű közreműködése ügyében a vallástörvény szerint tilalmas állattal (sertéssel) kapcsolatos kereskedelmi ügyletekben.[9]

Amikor azonban valaki önhibáján kívül kerül vallástörvényi tekintetben nehéz helyzetbe, kimunkálja a megoldást kínáló törvényes lehetőségeket. Így annak az asszonynak esetében is, aki betegségében férje előtt fogadalmat tett arra, hogy felgyógyulása után, egy teljes éven át hálából, hétfő—csütörtöki napon önkéntes böjtöt fogad, de egészségi állapota miatt erre képtelennek bizonyul.[10]

A zsidó házasságjog rendkívül szigorú feltételekhez köti az eltűnt férj holttányilvánítását, aminek hiányában viszont, a magára maradt asszony nem köthet újabb egyházi házasságot. Ilyen esetben Ungár rabbi a rendelkezésére álló bizonyítékok alapos mérlegelésével a férj holttányilvánítását igyekszik szorgalmazni, tekintettel a magára maradt asszony jogos érdekeire.[11]

A házasság fenntartására méltatlannak bizonyult asszony esetében viszont, bár az vonakodik az előírt válólevél elfogadásától, a méltatlanság tényét tartja erősebbnek, mint az asszony érdekeit védelmező jogi elveket. Ilyen esetben indokoltnak tartja a házasság felbontását.[12]

Szociális kérdésekben, hacsak az adományozó intenciói és az egyéb körülmények erre módot adnak, nagy összegű jótékony adománynak lehetőleg széles körében történő szétosztását javasolja, különös figyelemmel a nélkülöző tóratudósokra. Céladomány esetében azon az álláspontón van, amely szerint a szegények egy meghatározott körének szánt adományt csupán erre a célra lehet fordítani s az nem osztható fel más, egyébként rászoruló csoport tagjai között.[13]

Bámulatos olvasottságáról tanúskodik az az értekezése, amelyben arra a kérdésre válaszol, hogyan kell Dunaföldvár nevét a héber válólevélben átírni. Ismeretes, hogy a különböző földrajzi nevek átírása sok gondot okozott. A netán nem megfelelő átírás ugyanis félreértésekre esetleg visszaélésekre adhatott alkalmat. A kérdés lényege az volt, hogy a köznyelvekben használatos fonetikus kiejtés „Duna-

fődvár", „vagy a nyelvtanilag helyes Dunaföldvár kerüljön-e a válólevélbe. Ungár nem éri be azzal, hogy közölje véleményét, amely szerint mindkettő beírandó, előbb a köznyelvben használt fonetikus, majd a nyelvtanilag helyes módon, hanem hatalmas tanulmányban felel. Sorra veszi a különféle országok földrajzi neveinek héber átírásával kapcsolatos elveket és eljárásokat. Utal ugyanazon helységnév kettős elnevezésére, mint például Buda (Budun) és Ofen, Lövov és Lemberg, figyelembe ajánlja az átírások tekintetében a szefárd és az áskenáz kiejtésből adódó eltéréseket.[14]

Fontosnak tartja, hogy a hagyomány irodalmának szövegeit ne csak tárgyi, hanem filológiai tekintetben is pontosan értelmezzük. „Kötelességünk kutatni a szavak eredetét, melyeket mestereink használtak". Erre példát is ad a „szikki-karó" szó értelmezésében. Majmuni Móre-jából is idéz, aminek ismerete pedig a konzervatív rabbik körében, bölcseleti aggályok miatt nem volt túlzottan elterjedt.[15] Amikor viszont a hagyományos irodalom szerzőinek állásfoglalása annyira különböző valamely kérdésben, hogy szinte nem is lehet kétségtelen végeredményre jutni, a nagy elődök iránti tisztelet okán maga sem vállalja a döntés felelősségét. Ilyen esetekben beéri a nézetek felsorolásával. Ennek következtében marad végleges döntés nélkül az a kérdés, lehet-e profán nyelven feltüntetni az isteni nevet a zsinagóga bejárata fölött. Inkább tartózkodik, semhogy elfogultság árnya hulljon egy gyülekezetre.[16]

Tudós, határozott, de körültekintő és méltányos egyéniségének hű tükre a responzum-irodalom terén végzett, tartalomra és terjedelemre egyaránt kiemelkedő jelentőségű munkássága.

R. Jóél Ungár responzumai című fejezethez

[1] *Cserkuti* Adolf: Az első pécsi zsidók, Pécs, 1914. 25.
[2] **RIVA II. 1.**
[3] *Katzburg;* Toldot, 26.
[4] *Venetianer* Lajos: A Magyar Zsidóság Története, Budapest, 1922. 152.
[5] J. J. *Grünwald:* Le — Toldot ha reformacion ha-Datit . . . 93.
[6] RIVA II. 10.
[7] Uo. 125.
[8] Uo. 9.
[9] Uo. 53.
[10] Uo. 129.
[11] RIVA. I. 11.
[12] Uo. 3.
[13] RIVA II. 130., 133.
[14] RIVA. I. 27.
[15] Uo. 33.
[16] RIVA II. 140.

A PAKSI RABBIGYŰLÉS

A magyar zsidók körében a XIX. század első évtizedétől élesedő ellentétek a század közepén drámai módon csaptak össze az 1844. augusztus 20. napjára összehívott, majd a következő két napon megtartott paksi rabbigyűlésen.[1]

Ez a tanácskozás anélkül deklarálta a konzervatívok és az újítók között fennálló válságot, hogy annak megoldására utat mutatott volna. Erre egyébként alkalmasnak sem bizonyulhatott. A résztvevő rabbik száma – mindössze 25-en gyűltek össze – oly csekély volt, hogy nem képviselhette ez a gyülekezet a hazai rabbikart.[2] A megjelentek túlnyomó többsége a konzervatív álláspont töretlen híve. A kiegyenlítődés lehetősége szinte már eleve megoldhatatlannak látszott, mégis a korviszonyok jobb megértése végett érdemes, ez eredménytelensége ellenére is híressé vált tanácskozás előtörténetével és lefolyásával megismerkednünk. Annál is inkább, mivel e gyűlés kapcsán az ország zsidóságának figyelme, ha rövid időre is, de Paksra irányult. Magának a rabbigyűlésnek pedig legtevékenyebb szervezője, majd egyik vezető szereplője R. Feiwel Horowitz volt paksi rabbi, aki ebben az időben már Pápán működött.

A vita, mely a konzervatívok és az újítók pártjára bontotta ekkor a hazai zsidóságot, bár gyakran vallási, szertartási kérdések körül zajlott, lényegében nem csupán kultúrharc volt. A háttérben társadalmi és politikai feszültségek húzódtak. Bevallottan, vagy elhallgatva, de az emancipáció kérdése állott pergőtűzben.[3]

Az istentisztelet esztétikai reformjának igénye, amint erre már rá-

mutattunk, a környezethez történő jobb illeszkedés vágyából született. Az újítók kedvelt kifejezésével a „korszellem" a világi tudományokban is kiművelt rabbikat, a községekben rendezett oktatási viszonyokat kívánt. Ezt vallották mindazok, akik elégedetlenek voltak a belső állapotokkal. Meggyőződésük szerint a polgárosulás, a műveltség terjedése a hazai zsidóság között előfeltétele, egyben a közvélemény s a politikai tényezők előtt bizonysága annak, hogy a magyar zsidók érdemesek immár a műveltektől s a polgárosulóktól oly őszintén vágyott jogegyenlőség elnyerésére. De a polgári jogok kivívása nem tartozott a konzervatívok elengedhetetlen célkitűzései közé. A korszellem hangoztatás hittestvéreik részéről, aggodalmakkal töltötte el őket. A hagyományhűek beérték addigi életformáikkal, műveltségeszményük pedig az önmagában is hatalmas területeket átfogó zsidó műveltség ideálja volt. Szófér Mózes pozsonyi rabbi a konzervatívok legkiválóbb személyisége 1833-ban kifejezi aggályát még a korlátozott szabadságjogok birtoklásának lehetőségével szemben is. Ki tudja, nem vezet-e a szabadsághoz vivő út lelki szolgaságba, azaz nem válik-e a zsidók szabadsága elzsidótlanodásuk előmozdítójává. Az újítók nem tápláltak ilyen aggályokat. A reformátori törekvéseiről közismert aradi rabbi Chorin Áron Hillél című munkája egyenesen a zsidó hagyományos irodalomból származtatja a felvilágosodás alapelveit. Hillél és Jochanan ben Zakkáj az időszámításunk első évszázadából, a XVIII. század felfogását mondják el a vallásról, amely „egyenlő a morállal".[4] Bármennyire is történietlen az aradi rabbi módszere, a lényeget tekintve sok igazságot tartalmaz a zsidó vallásról, hiszen annak a morál az egyetemes erkölcs alapvető elve a kezdetektől fogva, de természetesen a vallás nem egyedül morál, mint ahogy azt a XVIII. században gondolták. Chorin nyilván maga is tudta ezt, mégis a kiegyezést, a kiegyenlítődést keresve a történeti eszmék és a korszellem között, a felvilágosodás igézetében hajlandó volt teljes mértékben egyenlőség jelet tenni etikum és religiozum között.

Érthető, hogy a konzervatívok ezt az álláspontot el nem fogadhatták. Inkább mutatkoztak hajlandónak arra, hogy lemondjanak a jogegyenlőség elnyeréséről, semmint a felvilágosodás lombikjaiban desztillált zsidó vallást fogadjanak el a magukénak.

Chorin ideológiai kiegyezés-kísérlete, három évvel Szófér Mózesnek az emancipációval kapcsolatban hangoztatott fenntartásai után, a gyakorlatban bizonyos mértékig mégis megvalósult a pesti zsidó községben. Schwab Löw személyében olyan rabbit nyertek, aki egyszerre vállalta a modernek és a hagyományőrzők pasztorálását.[5] Ellátta a rabbi funkciókat mind a régi zsinagógában, mind az új templomban, ahol a konzervatívok szemében reformáltnak tűnő bécsi liturgia szerint tartották az istentiszteleteket. Ám az igények e kölcsönös elismerése, a pesti méltányosság kevéssé hatott mérséklőleg a konzervatív körökre. Inkább növelte aggodalmaikat, amelyeket már 1827 óta tápláltak az újítók javára adott engedmények miatt. Úgy vélték, addigi szupremáciájuk megrendült a zsidó közvélemény előtt. Valójában a konzervativizmus hatalmi helyzete már előbb megingott. Chorin Áron 1803-ban fejti ki eszméit, melyekben „a vallási újítás dogmatikai lehetőségeit igyekszik bebizonyítani talmudi alapon", de munkáját két év múlva a közfelháborodás, főként pedig Müncz Mózes óbudai rabbi követelésére vissza kellett vonnia. Az idők s a nézetek változásának jelei, hogy amikor 1818-ban újra kezdi tevékenységét a vallásreformok irányában, többé már nem kerül az előbbihez hasonló kínos helyzetbe.[6]

A liberális eszmék terjedésének egyik jele a rabbik tudományos képesítésének igénye, amit a magasabb világi képesítéssel nem rendelkező többsége a hazai rabbiknak joggal sérelmezett. De még évtizedekkel később is az volt a felfogásuk, hogy az elmélyedés a világi tudományokba, elvonja az időt és az energiát a vallási stúdiumoktól, sőt netán eretnekségbe vihet.

A rabbiképesítés ügye a zsidó küldötteknek az 1832–1836. évi országgyűlést megelőző pesti tanácskozásán vetődött fel. A fő kérdés nem ez volt, hanem, hogy miképpen képviseltessék magukat a magyar zsidók az országgyűlés előtt, amelytől jogállásuk rendezését, ügyük előmozdítását remélték. Valóban, éppen Tolna vármegye követe, Bezerédj István irányítja a figyelmet a zsidó emancipációra az országgyűlés 1833. július 5-i ülésében. A rabbik tudományos képesítésével kapcsolatos javaslat azonban, a vallási reform egyik hívének előterjesztésében, megbontotta a tanácskozás egységét. A konzervatívok

körében oly nagy visszatetszést szült, hogy rábírták Szófér Mózes pozsonyi rabbit, forduljon az uralkodóhoz védelemért a zsidó újítók törekvéseivel szemben. Ez meg is történt. Először 1832 decemberében, másodszor 1833 áprilisában intézett e tárgyban felségfolyamodványt a pozsonyi rabbi. A második alkalommal utalt arra, hogy a zsidó újítók tevékenysége nem egyedül a zsidó vallásra káros, de felette veszélyes a kereszténység szempontjából is.[7]

A két párt között fennálló ellentét egyre élesedik 1840 óta, de még inkább mélyülnek az ellentétek arra a hírre, hogy a modern rabbiképzőnek – már a század első éveitől kezdve felvetett eszméje – az 1844. évi országgyűlésben ismét szőnyegre fog kerülni.[8]

A hazai rabbiképző intézet létesítésének lehetősége s a németországi vallás-reform itthoni terjedésének elhárítása érthetően nagy gondokat okoz a konzervatívok számára. Mindezeknek elejét veendő, olyan rendeletet szerettek volna elérni az uralkodótól, amely eltiltaná németországi rabbik meghívását a hazai községekbe.[9]

Ennek érdekében az ungvári, a sátoraljaújhelyi és a pápai rabbik egy rabbigyűlés összehívására gondolnak, amely meghatározná a rabbiképesítés jövőbeni szabályozását. Az elgondolás szerint az ország 12 legtiszteltebb rabbija lenne illetékes rabbioklevél kidbocsátására.[10] Lényegében mindkét párt azonosan gondolkodik. A zsidóság belső helyzetének alakulását, jövőbeni útját szellemi vezetőitől, a rabbiktól teszik függővé. Ezért kívánnak az újítók a világiakban is művelt rabbikat, bár elgondolásaikban a felekezet irányítása terén, nagy szerep jutna a világi vezetőknek is, akiket a vallás dolgában a konzervatív rabbik egyáltalán nem tartanak illetékeseknek s a rabbiképesítés hegemóniájával a maguk nézetei szerint kívánják a jövőben is irányítani a felekezet s a gyülekezetek életét. A tervezett rabbigyűlés érdekében Friedländer Emmánuel, morva-szentgyörgyi rabbi látogató körútra indul a konzervatív rabbikhoz és sokat megnyer a tanácskozás tervének.

A volt paksi, most pápai rabbi R. Feiwel Horowitz azonban más fordulatot ad az eseményeknek. Ismeretes, hogy a tolnai főispán Eszterházy Károly gróf, egyben pápai földesúr segítségével nyerte el a pápai rabbiszéket. A főispánnal fennálló jó kapcsolatait igyekszik

felhasználni a gyűlés sikere érdekében. Horowitz, az eredetileg csupán a konzervatív rabbik bevonásával tartandó tanácskozás előkészítésébe beavatja Holländer Leót, akit országszerte az újító mozgalmak egyik vezetőjének tartottak. Ezt a szokatlan lépést egy hagyományhű rabbi részéről azzal indokolja, hogy az országban uralkodó zilált községi és vallási viszonyok rendezését elősegíteni kívánja. Tulajdonképpeni céljai Holländer bevonására máig is tisztázatlanok, annál is inkább mivel korábbi tevékenysége alapján a közvélemény és a rabbikar a konzervatív álláspont rendíthetetlen hívének tartotta őt.[11]

A dolgok jobb megértése érdekében egy kis kitérőt kell tennünk. Nem kerülheti el figyelmünket az a körülmény, hogy az ellentétek, melyeknek tanúi vagyunk, s amiknek alapvetően társadalmi és politikai mozgatóerői vannak, nem egyedül a magyar zsidók körében jelentkeznek ezekben az esztendőkben. Hasonló viták mennek végbe a francia és a német zsidók körében is,[12] mintegy a felvilágosodás és a polgárosodás törvényszerű következményeiként. Horowitz rabbi kapcsolat keresése Holländer Leóval, majd magának a paksi rabbigyűlésnek az előkészítése időben egybeesik az első német-rabbigyűlés szervezésével, ezt Braunschweigban rendezték, két hónappal a paksi gyűlés előtt. De míg Braunschweig mint a vallási reformok kezdeményezője vonult be a kor történetébe, Paks végül is az anti-Braunschweig megtestesítője lett históriánkban. Német földön a vallási reformok bevezetéséről, nálunk a hagyományos zsidó vallásosság és életforma fenntartásáról folyt a vita.

A hasonlóságok és különbözőségek figyelembe vételekor kiváltképpen a német és a magyar zsidó belső állapotok közötti eltérésekre kell ügyelnünk. Németországban a konzervatívok védekező helyzetből fordulnak szembe az újító törekvésekkel. Nálunk az újítók számbeli kisebbséget alkotnak, de ezt a hátrányukat ellensúlyozza a világi műveltségük s hogy jobban értik meg a közállapotokat. A közvélemény akkor a zsidó ügyek belső rendezését erőteljesen kívánta. Felismeréseiknek a mérsékelt újítások hívének számító pesti rabbi fog majd hangot adni Pakson.

Az újítókkal szemben áll a konzervatívok hatalmas tábora. A nagyobb városok 1840-től fejlődésnek induló gyülekezeteivel szemben

a kisebb városok, mezővárosok, a falvak zsidó lakossága szinte kivétel nélkül a hagyományhűekből áll s ez a tábor az időközben bekövetkezett bevándorlások folytán még gyarapodott is. De túlszárnyalatlan előnyük a szellemi vezér. Szófér Mózes pozsonyi rabbi, akihez hasonló tekintélyt az újítók nem tudnak felmutatni.

Szófér Mózesnek 1839-ben bekövetkezett halála megváltoztatta az erőviszonyokat. Életében az ő személye bizonyos mértékig fékezően hatott azokra, akik rokonszenveztek bár az újító törekvésekkel, de éppen a pozsonyi rabbira tekintettel, nem nyilvánították érzelmeiket. Most, halála gátszakadást von maga után. A Pápán kialakult új helyzetet, ha talán túlzásoktól nem is mentesen, de találóan jellemzi Dávid Szófér paksi monográfiájában.[13] Az újítók minden benső feszélyezettség nélkül fogtak össze a felvilágosodás, a haszkála céljainak megvalósítása érdekében. Akik eddig nem mozdultak, most forrongani kezdtek.[14] Az újító törekvések még Szófér Mózes életében, pozsonyi működése idején jelentkeztek, a zsidó felvilágosodás kritikája nem kímélte Szófér Mózes pozsonyi jesiváját sem s az ottani talmud oktatást nyelvtudományi tekintetben korszerűtlennek mondotta, a bírálattal szemben a közbecsült rabbinak meg kellett védenie intézetét.[15] Mindenesetre bizonyos az, hogy a pozsonyi rabbi-dinasztia megalapítójának halálával, amely méltán lett gyásza a kor egyetemes zsidóságának, a hazai konzervatívok pártját pótolhatatlan veszteség érte. Elvesztette legtiszteltebb vezető szellemét ez a hatalmas tábor.

S most térjünk vissza Horowitz rabbi személyére. Pápán látja, tapasztalja az újítók törekvéseit. Nem elég, hogy ő választékos német nyelven prédikál, ami már egymagában is a műveltség jele, hanem magyar szónoklatot kívánnak tőle. A jiddis nyelvhez szokott konzervatívok előtt ez nemcsak hogy nyílt jele volt a szakításnak a hagyományokkal, hanem az akkori közfelfogás szerint szinte szentségtörés számba ment. Elkeserítő helyzete s az országos tapasztalatok arra indítják, öntse ki szívét a jámborságáról közbecsült R. Juda Aszód előtt s vele a bajok orvoslásáról tanácskozzék. Hozzá intézett levelében, egy az uralkodóhoz járulandó küldöttség tervét adja elő, a hagyományhű zsidóság érdekeinek védelmére. R. Juda Aszód helyesli az elgondolást, de előzetesen egy, legalább húsz rabbiból álló

tanácskozás összehívását javasolja a delegáció tagjainak sorshúzás útján történő összeállítása végett.[16]

Dávid Szófér ezt a levélváltást tekinti a paksi rabbigyűlés elindítójának. A pápai rabbi azonban nem húsz rabbit hív össze, hanem szinte minden számbajöhető rabbihoz elküldi levelét, vagy megbizottját, egy összehívandó rabbi-gyűlés tervével. Maga a terv felmerült már R. Juda Aszód helyeslő támogatásán kívül is, de bizonyos, hogy a nagytekintélyű rabbi jóváhagyása buzdítóan hatott Horowitzra.

A kérdés most már az, hogy miért tért le eddigi elképzeléseinek útjáról a paksi rabbi s a tanácskozás előkészítésébe miért vont bele konzervatívokon kívül álló személyeket is. Mert, ha közvetett formában is, de meghívást intézett nemcsak a mérsékelt újítónak számító Schwab Löw-höz és Lőw Lipóthoz, de még Chorin Áron aradi rabbihoz is, akit joggal tekintettek a konzervativizmus legnagyobb ellenfelének s mint szélsőséges reformátor tett szert páratlan ellenszenvre a hagyományhűek előtt.

E kérdés felvetését azért tartjuk jogosnak, mert Horowitz valóságos célkitűzései felől nem alakult ki egységes és tiszta kép a paksi rabbigyűléssel foglalkozó irodalomban. Annyi bizonyos, hogy barátkozása Hollendärrel s kezdeményezései az újítónak minősülő rabbik irányában végzetesnek bizonyult nemcsak a rabbigyűlés sorsára, de magának Horowitznak vallási megbízhatóságára, erkölcsi hitelére, végül talán életére nézve is. Kortársai egy része s az utókor szemében a kétszínűség gyanújába sodródott.

Félreérthetetlenül érezteti ezt a gyanakvást Kohn Sámuel, bár az elismerés bizonyos mértékét sem vonja el a pápai rabbitól, aki az első komoly kísérletet tette arra, hogy a magyar zsidóknak bár egyoldalú, de egységes szervezetét létrehozza. Venetianer Lajos nem tudja eldönteni, mennyi volt Horowitz eljárásában „az őszinteség, mennyi a politika". Groszmann Zsigmond egyenesen kétszínű játékról beszél. Nathanél Katzburg a gyűlés előkészítésére utaló források hiányossága miatt tartózkodik a Horowitz céljait illető határozott állásfoglalástól. Jekutiél Juda Grünwald viszont nem kételkedik a pápai rabbi szándékainak őszinteségében, s őt a konzervatív eszmék védelmezőjének tekinti. Megemlékezik bár arról a felháborodásról, amit az újítók

bevonása keltett a rabbi-gyűlésbe, mégis igyekszik felmenteni Horowitzot a konzervatív eszmék iránti hűtlenség vádja alól. A felmentő törekvések oda is irányultak, hogy igyekeztek megcáfolni a Horowitz rabbi magyar nyelvű prédikációjáról elterjedt híreket. Grünwald fenntartja ezeknek a híreknek igaz voltát elismerve a hagyományhűek rosszallását Horowitz magyar és német nyelvű szónoklatai miatt. Végezetül Dávid Szófér mellőzi az újítókkal teremtett kapcsolatok bemutatását, számára teljesen egyértelmű, hogy a volt paksi, majd pápai rabbi a hagyományos zsidó vallásosság érdekeiért szállt síkra, s ha Pápán prédikált is magyarul, azt elkerülhetetlen kényszer hatására tette.[17]

Nyilvánvaló, hogy Horowitz levelezett, s a nyilvánosság előtt beszélt is magyar nyelven, ha ezt nem is templomi prédikációjában tette, de mindenesetre Eszterházy Károly gróf üdvözlése alkalmával és éppen ezzel vívta ki a főúr rokonszenvét. Más források szerint ez a köszöntő beszéd német nyelven hangzott volna.[18] Bárhogy is áll a dolog, Horowitz Feiwel nem egyedül jiddis nyelven szólalt meg a nyilvánosság előtt, hanem akár magyarul, akár németül, de az akkori konzervatív nézetek szerint a hagyományos szokásoktól mindenképpen eltérő módon. A mentegetések annyira mennek, hogy a reá kényszerített magyar nyelvű szónoklat kiváltotta lelki összeroppanással magyarázzák korai halálát.[19] Bárhogy is legyen a dolog, igaz, hogy ötvenedik évében, férfikora delén érte a halál, 1845 februárjában, mindössze fél esztendővel élete legnagyobb tervének, a paksi rabbi-gyűlésnek kudarca után. De tevékenysége még ez utolsó 6 hónapban sem szünetelt. A paksi megállapodás szerint levelek százait küldi rabbitársaihoz egy most már egyértelműen hagyományhű rabbigyűlés érdekében.

Talán éppen ez a mozzanat adja kezünkbe a kulcsot a talányos férfiú megismeréséhez. A sikertelen paksi gyűlés után szemrehányásokkal illetik, rágalmak fonják körül. Más egy ilyen súlyos kudarc után félreállott volna, ő miért nem tette ezt?

Hajlunk arra, hogy nemcsak élete ez utolsó hónapjaiban, de közszereplése egész idején is túlméretezett, ám politikai felkészültségeivel, diplomáciai képességeivel arányban nem álló becsvágy vezette. Az önérvényesülés indítéka mellett nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy

helyes célkitűzés, szembenálló felek és eszmék kiegyenlítésének vágya sarkallta. Végül is az erőit meghaladó feladat áldozata lett.

Egykor a magyar rabbik fejedelme, Szófér Mózes intéz hozzá tudományát melegen értékelő sorokat, utóbb elvakult ellenfelei szombati napon égő pipát csempésztetnek a kabátjába, hadd lássa ország-világ, vallásilag megbízhatatlan szombatszegő ez az újítókkal barátkozó rabbi.[20]

Személyes becsvágya bizonyára nem volt teljesen indokolatlan. A viszonylag kicsiny Paks után, főúri pártfogással lett Pápa, az ország akkor egyik legnagyobb gyülekezetének a rabbija, Szófér Mózes halála évében. Felkészültségét Kohn Sámuel kevés elismeréssel illeti. A kortárs rabbikat semmiben sem szárnyalta túl, de elismerésre méltó buzgósága, amely bizonyos mértékig a chaszidizmus irányába vitte. Némi német műveltséggel bírt s tudott magyarul is. Mások lényegesen elismerőbb módon nyilatkoznak felőle. Szófér Mózes és Perls Mózes hozzá intézett leveleiből a személye és a tudománya iránti megbecsülés árad, ami még akkor is figyelemre méltó, ha tudjuk, hogy a rabbinikus etikett szinte megkövetelte a megszólított kortárs már-már túlhalmozását a magasztaló jelzőkkel. Mégsem tételezhető fel, hogy merő udvariasságból nevezték őt „lelkük barátjának, mélyrehatoló és éles elméjű tudósnak, a vallástörvény védelmezőjének". Nézetünk szerint azonban mindennél döntőbb, hogy mint egyszerű, de már jeles tudós hírében álló mádi kereskedőt hívták meg őt a paksi rabbiszékbe. Elképzelhető-e, hogy akkoriban, amikor Magyarország – Grünwald Miksa találó megállapítása szerint – valóságos fellegvára volt a talmud-tudománynak,[21] a hitközségek megteltek kiváló talmudistákkal, a paksi község egy átlagos képességű rabbit tüntetett volna ki bizalmával? Ő pedig nem maga ajánlkozott, hanem hívták, kérlelték, s a legnagyobb örömmel fogadták.

A pápai rabbiszék, a kollégák elismerése, a főúri pártfogó mindmegannyi lépcsőfok, amely még magasabbra vezethet, különösen most, hogy a pozsonyi rabbi halálával árván maradt a konzervatív tábor. Miért ne gondolhatott volna erre Horowitz rabbi tapasztalva Pápán, hallva mindenfelől, hogy szerte az országban az újító erők újabb támadásba lendülnek. Miért ne hihette volna, hogy ő lesz az a törté-

neti férfiú, aki a midras szerint minden históriai korszakban megjelenik, hogy annak hivatott vezére legyen. A cél tehát adott volt. Úgy remélte elérni, ha még az ellentáborban is támogatókra, netán barátokra talál. Egyébként Venetianer is rámutat arra,[22] Horowitz gondoskodott róla, hogy tanácskozása Holländer Leóval, s az újítók e vezető emberének támogatása ne maradjon egészen titokban. A tanácskozás kitudódott, ám a remélt támogatás nem következett be.

Miután kísérletet tettünk arra, hogy megértsük a pápai rabbinak két vasat tűzben tartó módszerét, térjünk vissza az események menetére, oda, amikor ő Juda Aszódhoz intézett levelében előadja az uralkodóhoz küldendő rabbi-deputáció tervét. A válasz egy részét ismerjük s ebből következtethetünk Horowitz levelének teljes tartalmára, amelyből egy, a hagyományos zsidóságért aggódó, az ellentáborral a küzdelmet felvenni kész rabbi portréja bontakozik ki. Mintha nem is ugyanaz az ember írna héberül, aki Holländer Leóval levelez magyarul. Ekkor magát hithű, de nem elfogult rabbinak mutatja be. Felajánlja támogatását Holländer részére „a korszellemtől visszamaradt testvérek művelődését célzó törekvéseiben".[23] Siet biztosítani őt arról, hogy a zsidó hittől nem félti a világiakat, ellenkezőleg rabbikból és laikusokból álló konzisztóriumra bízná a vallási és az iskolai élet irányítását. Ez a testület pártolná a haladást, de határok között is tartaná. Úgy tűnik, most ültette el Horowitz a konzisztórium gondolatát a köztudatban. Egy ilyen kormányzati szerv felállításának lehetősége ellen még évtizedek múlva is fel fogja emelni a szavát a konzervativizmus harcos védelmezője, Chájim Szófér.[23/a] A konzisztoriális megoldás gyanús a hagyományhűek előtt, mert illetéktelen világi elemek részvételére és befolyására nyújt lehetőséget a zsidó közéletben. Horowitz rabbi egy bizalmas balatonfüredi beszélgetésben is feltárja elképzeléseit Holländer Leó előtt, de hűvös fogadtatásban részesül. Az újítók e vezető embere előbb tetteket szeretne látni. A konzervatív rabbi nem nyerte meg őt a maga számára, de az ügy kitudódván, tekintélyes támogatókat vesztett a hagyományhűek táborából. A barátkozási kísérlet nem járt eredménnyel.

Mégis rendületlenül szervezi tovább a tanácskozást. Leveleket küld szét a konzervatív rabbikhoz, tervét jóindulatukba ajánlja, megrendítő

szavakkal ecseteli a zsidó vallásosságra leselkedő reformista veszedelmeket. De nem feledkezik meg a modernebb irányzatú rabbikról sem, akiket közvetlenül, vagy közvetett módon hív meg Paksra. A beteg Chorin levélben fejezi ki egyetértését a tervvel, a vallási újítások szükségességét hangsúlyozza, de Lőw Lipót és Schwab nem kívánnak résztvenni a tanácskozáson, miután annak célkitűzései felől nincsenek egészen tisztában. Schwab utóbb ismételt meghívásra egy nap késedelemmel mégis elutazott Paksra.[24]

Az atyját a pozsonyi rabbi tisztségben követő Benjámin Szófér és tisztelőinek köre is távoltartja magát a kezdeményezéstől.[25] Aggályokat táplálnak s még az sem győzi meg a tartózkodókat, hogy Horowitz Eszterházy főispán személyében még magas hatósági támogatást is biztosított a gyűlés zavartalan megtartására. Voltak, akiknek tetszett az előkelő pártfogó, mások viszont aggályosnak találták, hogy hatósági személy jelenlétében tárgyalják meg a rabbik a zsidóság bizalmas, belső ügyeit. Horowitz ugyanis kilátásba helyezte, hogy a főispán elküldi képviselőjét Paksra, utóbb megkönnyebbül, amikor a gyűlés végül is külső asszisztencia nélkül ment végbe.[26]

Mindazonáltal Horowitz kérő és buzdító levelei nem maradtak hatástalanok, amint ezt a Frieden komáromi és Lőwinger nagymegyeri rabbi közötti levélváltás is mutatja. Helyesnek, fontosnak, időszerűnek tartják az összefogást. Bár Lőwinger rabbi kimenti magát, áldását adja az ügy sikerére. Hasonlóképpen Tóbia Fischer toponári rabbi is. Sokan mentik ki magukat a nagy távolság s a megterhelést jelentő utazási költség miatt, meg a közelgő ünnepekre való tekintettel, de a tanácskozást erkölcsi támogatásukban részesítik.[27]

Ilyen széleskörű, nem egyszer egymásnak ellentmondó előkészítő tevékenység után nyílt meg végre 1844. augusztus 20-án a zsinatnak tervezett rabbigyűlés a helybeli rabbival Ungár Jóéllel s az összehívó Horowitz rabbival együtt, mindössze 25 résztvevő jelenlétében. Huszonhatodiknak, másnap érkezett meg Paksra Schwab Lőw pesti rabbi. Személyéhez feltétlenül ragaszkodott az öreg bajai rabbi, Kohn-Schwerin-Götz, aki az újító irányzat előtt a korviszonyok hatására némi engedékenységet mutatott, de azért nem tartozott a tudatosan újítók közé. A kiemelkedő tudós és agg rabbi kívánsága elől nem lehe-

tett kitérni, ezért küldöttet menesztettek Pestre Schwabért, aki most már nem tarthatta távol magát a megjelenéstől. Késése miatt az érdemleges tanácskozás csak másnap kezdődött, de az egybegyűltek személyi összetétele és álláspontja már eleve nyilvánvalóvá tette, hogy a két párt között nemhogy megegyezés, de még kiegyenlítődés sem fog létrejönni. Az újító eszméknek egyetlen tetterős képviselője volt jelen, Schwab a pesti rabbi. Az aggastyán bajai rabbi felszólalása és támogatása nem lehetett elegendő arra, hogy a túlsúlyban levő ellenzéket engedékenységre hangolja Schwab Lőw gondoltai iránt. Kettőjük egyedüli, ám gyenge támogatója Oppenheimer temesvári rabbi volt, de végül is a többségi párthoz csatlakozott s annak határozatát írta alá.[28] Ez az okmány egyébként soha sem emelkedett érvényre, de mint kordokumentum tanulságos olvasmány.

Mellőzve a jelentéktelen részleteket, ismerkedjünk meg Horowitz rabbinak az augusztus 21-én megtartott első érdemi tanácskozáson benyújtott előterjesztésével, majd a pesti rabbinak erre adott ellenjavaslatával. Lényegében a pápai és a pesti felszólalás fejezi ki a legvilágosabban — az egymással ellentétes — álláspontokat. Horowitz feledve mindazt az engedményt, amelyet az előkészítés szakaszában tett az újítók iránt, főként a rabbikból és világiakból álló konzisztorium kialakítására, most a világi elem mellőzésével a rabbinikus hierarchia megszilárdítására és törvénybe iktatására tett javaslatot. Látva a gyűlés hangulatát, bizonyára már eleve reménytelennek ítélt minden megegyezést. Ám egy a konzervatívoknak megfelelő szervezetben, melynek tervezetét most előadja, még lehetőséget láthatott valamely vezető szerep kivívására. S az eredmény, az egységes konzervatív igazgatás létrehozása, önmagában sem lett volna csekélység. Előterjesztését a siker reményében tehette, hiszen a többség igényeinek megfelelően beszélt.

Tervezetének főbb pontjai szerint az ország vallási igazgatás tekintetében négy kerületre volna osztandó. Minden kerület élén három tagú rabbi-kollégium áll, mint döntésekre és határozatok meghozatalára egyedül jogosított testület a kerület mindennemű vallási dolgában. A rabbi-kollégium tagjait a kerület rabbijai maguk közül választják. Nemcsak a hívek, de a rabbik ügyeit is ez a kollégium irányítaná.

Kibocsátaná a rabbiképesítő okleveleket s elbírálná a rabbik és községeik között felmerült vitás ügyeket. Minden zsidó községben a helybeli rabbi a felügyeleti hatósága a tanítóknak és a liturgikus funkcionáriusoknak.

A négy kerület kollégiuma minden harmadik évben együttes ülést tart. Ezen kivatalból résztvesznek a megyék rabbi-delegátusai, de jogában áll a gyűlésen megjelenni az ország valamennyi rabbijának. Az együttes ülés határoz minden a vallás területére eső kérdésben, sőt ezeken túlmenően a vallási és a világi oktatás kérdéseiben is. Általában e tanácskozás hatáskörébe tartoznak az ifjúság nevelése ügyében hozott intézkedések. A javaslat indokolása előadja, hogy az országban jelenleg lábrakapott vallástalanság s a vallás terén az újító irányzatok terjedése határozott intézkedéseket követel a hagyományos zsidóság fenntartása és csorbítatlan megőrzése érdekében.[29]

Horowitz rabbi javaslata, ha nem is mondja ki, de értelemszerűen kizárja a magasabb világi képesítéssel rendelkezőket a rabbi-oklevél elnyerésének lehetőségétől. Az oktatási ügyekre igényelt kizárólagos felügyeleti jogát a rabbiknak pedig, felette kérdésessé teszi, hogy az akkori rabbik valamennyire birtokában voltak-e azoknak a pedagógiai ismereteknek, amelyek a világi oktatás felügyeletére elengedhetetlenül szükségesek voltak.

Schwab Lőw ellenjavaslata rabbikból és világiakból álló főhatóság, tehát lényegében a konzisztorium felállítását indítványozza.[30] Még a rabbiképesítést is ennek hatáskörébe utalja. Nagy súlyt vet az oktatási ügyekre, hangsúlyozva, hogy minden községben rendezett iskolai viszonyokat kell teremteni. Kívánatosnak tartja ipari és földműves társulatok alapítását, továbbá olyan egységes és minden rabbi által elfogadott hittani tankönyv szerkesztését, amely egyben „mintegy nyilvános hitvallás lenne" a zsidóság tanai felől. Szükségesnek ítélte a rabbikar részéről a zsidóság etikai törvényeinek és kötelezettségeinek hangsúlyozását, hogy ezáltal megvédje a zsidó közösséget a magyar rabbik testülete az izgatásokkal és hamis vádakkal szemben. Javaslatait a korszellem sürgető igényeivel indokolja.

Schwab felszólalása két okból sem tetszett a többségnek. Először azért, mert elvetette a rabbinikus hierarchia tervét, másodszor, mert a

korszellem emlegetésével éppen arra hivatkozott, ami ellen kartársai a leghatározottabb küzdelemre voltak hajlandóak. Hiszen szemükben a korszellem a vallástól való elszakadást jelentette.

A konfessziót tartalmazó vallástani könyvet feleletül szánta az emancipációt ellenző kifogásokra, amelyek kétségbe vonták a hazai zsidóság magyarosodási vágyának őszinteségét, sőt a zsidókat erkölcsi gyengeségek vádjaival is illették. A javaslat kiváltképpen is időszerű és indokolt volt, miután a hitvallást maga Kossuth Lajos várta el a magyar zsidóktól nem sokkal a mostani rabbi-gyűlés előtt. Fábián Gábor, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a Pesti Hírlap 1844. május 5-i számában pártoló cikket tett közzé az emancipációról, amihez Kossuth szerkesztői megjegyzéseket fűzött. Ebben elmondja, hogy az emancipáció pártolása mellett a magyar zsidók állásfoglalását szeretné ismerni vallásuk minden alapvető tétele felől. Bár Lőw Lipót válasza eloszlatta a zsidókkal szemben felmerült aggályokat, amelyek szerint elzárkózó politikai csoportosulást alkotnak s bebizonyította a zsidóságnak felekezeti jellegét, hangoztatva, hogy hűsége hitéhez nem akadályozója, hanem előmozdítója a zsidók hűségének hazájukhoz,[31] mégis egy a rabbi-kar által szentesített hitvallás döntőbb jelentőségű és hatású lett volna a balítéletek eloszlatására vívott harcban és hatalmas fegyver az emancipációért folytatott küzdelemben.

A rabbi-képesítésbe nyilván azért kívánta bevonni a világiakat, hogy általuk a világi műveltség színvonalának emelését lehessen elérni a jövendő rabbi nemzedékben. A szakkérdésekben minden bizonnyal megbízott a rabbikban. Azok a javaslatai, amelyek a szerencsésebb társadalmi rétegeződés előmozdítását, az oktatás és a művelődés elősegítését szolgálták, egybevágtak a zsidó polgárosodás célkitűzéseivel. Végső soron Schwab javaslatai az emancipáció útját kívánták egyengetni. De vallási tekintetben annyira nem tartalmaztak semmi kivetni valót sem, hogy végülis azokból többmindent a magáévá tett a többség, különösen az etikai megfontolásokra vonatkozóakat, bár a javaslattevő nevét mellőzték, csupán eszméi egy részét vették át. Schwáb talán akkor vesztette el népszerűségét teljes mértékben, amikor javaslatait — mint mondottuk — a korszellem sürgető igényével indokolta. Mert erre a szóra óriási felháborodásba tört ki a konzer-

vatív többség. „Nem tudunk veletek egy úton járni, nem tudjuk veletek egy szívvel építeni az Örökkévaló házát.".)[32]

Megítélésük szerint a korszellemre hivatkozó rabbi teljességgel feladta a hagyományhű zsidóság eszményeit. Így ért véget az első napi tanácskozás, másnap a pesti és a bajai rabbi már meg sem jelent a folytatáson. A most már teljesen konzervatív szellemű testület lényegében elfogadta Horowitz indítványát, de annak írásbafoglalásakor elhagyta az újítókra vonatkozó legkeményebb kitételeket, míg kibővítette állásfoglalását a pesti rabbinak, főként a hívek etikai magatartását szabályozni kívánó néhány tételével. Végezetül elhatározták, hogy e mostani tanácskozásukat előkészítő megbeszélésnek tekintik egy, majd Óbudára összehívandó, valóban országos rabbi-gyűlés tárgyalási alapjául. Erre azonban Horowitznak nemsokára bekövetkezett halála miatt már nem került sor.

A paksi gyűlés eredménytelensége ellenére sem volt hiábavaló. Világosan bemutatta az állásfoglalásokat. A konzervatívok féltették a vallás erejét és hatását az újítóktól kívánt emancipáció bekövetkeztének esetére. Aggályaikban annyira mentek, hogy még egy nyilvános hitvallás kibocsájtása elől is kitértek, bár a zsidóság eszméiben, tanaiban és életgyakorlatában nem volt mit elhallgatni a nyilvánosság előtt. Ha mégsem szánták magukat erre a lépésre, csak azért tehették, mert úgy vélték, hogy ezáltal a vallási és társadalmi újító törekvések számára nyújtottak volna segítséget.

Végezetül, de az általunk ismert irodalom alapján az a biztonsággal el nem dönthető kérdés merül fel, részesült-e valóban a paksi rabbigyűlés terve valaminő, esetleg burkolt kormányzati támogatásban, amelyre nézve bizonyos utalásokat tett Horowitz rabbi azokban a levelekben, amelyeket a gyűlés sikere érdekében egyes kartársaihoz intézett. Ezekben ugyanis kimondja, hogy a gyűlés megtartásához megszerezte a tolnai főispán, Eszterházy gróf hozzájárulását, de ez még nem jelent különösebb támogatást. Lehet egyszerű igazgatási aktus.

Eszterházy Károly gróf mint Tolna megye főispáni helytartója 1836-tól, majd 1837—1845 között mint a vármegye főispánja következetesen a megyei ókonzervatívok támogatására alapította működését.[33] Ellenszenvét tüntető módon fejezte ki éppen a legkiválóbb

szabadelvű tolnai politikussal, Bezerédj Istvánnal szemben, aki mint a megye követe nagy odaadással képviselte az országgyűlésben a zsidó emancipáció ügyét. Az ókonzervatív főúr politikai magatartásából aligha következik rokonszenv a zsidók iránt. Mégis, mint említettük, pártfogásába vette az akkor paksi rabbi Horowitzot s ő segítette a pápai rabbi-székbe éppen, amiért megnyerte tetszését hozzá intézett üdvözlő beszéde. Tudjuk Eszterházy grófról azt is, hogy 1844-ben, mint pápai földesúr abban a vitában, amely az ottani zsidók között az új zsinagóga és az iskola berendezése miatt alakult ki, az újítók javára döntött.[34] Rokonszenve az átlagosnál műveltebbnek tűnő rabbi iránt, majd döntése az újítók oldalán arra mutat, hogy a zsidó művelődési és polgárosodási igényeket megértéssel fogadta. Azt azonban, hogy mint ókonzervatív politikus foglalkozott-e belső zsidó ügyekkel, vagy éppen támogatott volna olyan zsidó politikai célokat, mint az emancipáció, amelyet éppen a liberálisok szorgalmaztak, nehéz elképzelni. Hacsak Horowitz rabbi előadásában a tervezett rabbigyűlést nem úgy ismerte meg, mint a konzervatív politika érdekében létrehozandó megnyilatkozást. Mindezek feltételezések csupán, annyi azonban tény, hogy a tervezett gyűlés megtartásának engedélyezése főispáni hatáskörében mindenképpen lehetséges volt. Hogy a gyűlésről magáról milyen elképzelései lehettek, nyilván sohasem fogjuk megtudni.

JEGYZETEK

A paksi rabbigyűlés című fejezethez

[1] Legújabban *Grünvald Fülöp* foglalkozik – röviden – a gyűléssel, Sárospatak–Mátészalka–Paks c. tanulmányában: Évkönyv 1971–72, szerk.: *Scheiber Sándor*, Budapest, 1972. 141.

[2] A résztvevők névsorát közli *J. J. Grünwald:* Liflagot, 37–38., tőle átveszi

Szófér: Paks I., 113., kiegészítve a résztvevők személyi, családi és működési adataival.

[3] A konzervatívok és a haladók vitájára az emancipáció kérdésében l: *N. Katzburg:* Toldot, 26–27.

[4] *Grünwald Miksa:* Zsidó Biedermeier, Budapest, 1937. 70.

[5] Uo.

[6] *Grünwald Miksa:* op. cit. 69.

[7] *Venetianer:* Szervezet, 482–483.

[8] *Kohn Sámuel:* Kohn Schwerin Götz bajai és bácsmegyei főrabbi, Budapest, 1899. 95.

[9] *Venetianer:* Szervezet, 484–485.

[10] Uo.

[11] *Kohn Sámuel:* op. cit. 96., *Venetianer:* Szervezet, 485–486.

[12] L: 3. sz. jegyzetünket.

[13] *Szófér:* Paks I. 113.

[14] *J. J. Grünwald:* Li-flagot 33.

[15] *Schweitzer József:* A pesti Rabbiképző megalapítása a responzum irodalomban, Évkönyv 1977–1978, szerk.: *Scheiber Sándor*, Budapest 1978. 333.

[16] *Szófér:* Paks I. 107–108.

[17] A Holländerrel kialakított kapcsolat miatt súlyos szemrehányásban részesül R. J. Aszódtól, l.: *J. J. Grünwald:* Li-flagot, 38., az egyes kutatók állásfoglalásaira, l.: Kohn Sámuel: op. cit. 46 skk., *Venetianer:* Szervezet, 485., *Groszmann Zsigmond:* A magyar zsidók zsinati törekvései, Jubileumi Emlékkönyv Dr. Blau Lajos ... Jubileuma Alkalmából, Budapest, 1926. 192–194., *J. J. Grünwald:* Le-Toldot ha-Reformacion ha-Datit ... 69–70., *Szófér:* Paks I. 109., *Katzburg:* Toldot, 27.

[18] Szófér szerint: „tiszta németséggel" Paks I. 106., de Kohn Sámuel előadásában, a magyar nyelven tartott köszöntőt hangsúlyozza, op. cit.: 96., Richtmann Mózes szerint pedig egyenesen „ékes magyarsággal" beszélt, A régi Magyarország zsidósága, MZsSz. XXIX. 1912.

[19] *J. J. Grünwald:* Le-Toldot ha-Reformacion ha-Datit c. művében, 70., idézi a Bét Selomo c. mű szerzőjét, aki szerint a magyar nyelvű beszédet kényszer hatása alatt tartotta meg a pápai rabbi, majd utána gyászoló módjára viselkedett, ruháit megszaggatva a földön foglalt helyet. A közlést azonban J. J. Grünwald nem fogadja el hitelesnek, hanem fenntartja azokat az értesüléseket, amelyek szerint magyar nyelven prédikált Horowitz.

[20] *Szófér:* Paks I. 106–108., a szombati pipával történt megszégyenítést a haladók számlájára írja, aminek eképpen nincsen értelme. A szombatszegés vádja éppen a hagyományhűek részéről indult ki, hogy ily módon is megbélyegezzék

Horowitzot. Így adja elő az ominózus vádat Kohn Sámuel is, op. cit.: 98. Minden bizonnyal alaptalan mende-mondáról van szó, amit éppen e fentebb bemutatott kétfajta verzió is igazolni látszik.

[21] *Grünwald Miksa:* op. cit.: 61.

[22] *Venetianer:* Szervezet 486.

[23] *Kohn Sámuel:* op. cit. 97. részletesen idézi a levelet.

[23a] Toldot Szofrim-Kan Szófér, London 1963. 82.

[24] *Kohn Sámuel:* op. cit. 99–100.

[25] *Katzburg:* Toldot, 25.

[26] *Szófér:* Paks I. 110., úgy tudja, hogy jelen volt a főispán titkára, de a szemtanú Schwab Lőw szerint, ki apósának Lőw Lipótnak hosszú levélben számol be az eseményekről, külső személy nem volt jelen a gyűlésen, l.: *L. Lőw:* Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn, Budapest, 1874. 200–202.

[27] *Katzburg:* Toldot, 27., *Szófér:* Paks I. 110–111.

[28] *Kohn Sámuel:* op. cit. 103.

[29] *Venetianer:* Szervezet, 487.

[30] Uo. 488.

[31] *Venetianer Lajos:* A Magyar Zsidóság Története, Budapest, 1922. 150 skk.

[32] *Szófér:* Paks I. 112.

[33] *Bodnár–Gárdonyi:* II. 5–8.

[34] *Lőw Immánuel-Kulinyi Zsigmond:* A Szegedi Zsidók 1785-től 1885-ig, Szeged, 1885. 182.

IV. HŐGYÉSZ

A ZSIDÓK LETELEPEDÉSE ÉS ÉLETKÖRÜLMÉNYEIK

Az első okleveles emlék 1227-ből való, amikor is IV. (Kun) László Simon comesnek adományozza a királyi szolgálónépek Hőgyész nevű elnéptelenedett földjét.[1] Az Árpád-kori Magyarország falvainak túlnyomó része szolgáltató falu volt, ha a szolgáltatás ténye nem is maradt fenn a falu elnevezésében. Hőgyész esetében azonban megőrződött a szolgáltatás emléke, a helység kezdetben a hermelin prémmel adózók lakhelye volt. Simon comes építette a tornyot, amely körül ma is áll az építőről elnevezett Simontornya, várának pedig az egész középkoron át, a törökdúlásig tartozéka volt Hőgyész.

A zsidók megjelenésének idején, a török hódoltság után újjátelepült Hőgyészen 50 család él. Claudius Florimundus Mercy gróf 1722-ben, a dombokkal koszorúzott hőgyészi völgyben — be sem várva a birtokvételi szerződés királyi megerősítését, — letelepíti az első német családot. A gróf a Temesköz korlátlan ura, az eredetileg odaindított német telepesek egy részét irányítja saját hőgyészi birtokaira s tőlük robot helyett pénzjáradékot követel. A hagyomány szerint Mercy hajdúi összefogdosták az uradalom területén áthaladó német iparosokat, ezek többnyire takácsok, kovácsok és kőművesek voltak, majd az erőszakos uraság megbízta Schmettau nevű bajtársát, egy Hőgyészen felállítandó textil manufaktúra munkálatainak megkezdésével.

Az első hazai s egyben magyar nyelvű gyári hirdetmény ennek az üzemnek a „Hőgyészi fabriká"-nak az 1730. évi üzleti hirdetése, bejelenti megalakulását s várja a megrendeléseket. A céhek minden

versenytársat kizáró világában e manufaktúra csak tiszavirág-életű lehetett. Mindössze 3 évig tudta foglalkoztatni munkásait. A hőgyészi fabrikát az értékesítési nehézségek ítélték kudarcra. Két vezető osztrák takácsmestere 1733-ban már a simontornyai vár börtönében raboskodik, mivel a hőgyészi uradalmi úriszék több ezer forint adósságban marasztalja el őket.[2]

A gazdasági életnek kereskedelmi területein Tolnában a görögök, rácok és zsidók voltak a kezdeményezők. A nekik megfelelő időben mindent megvásároltak, majd az ugyancsak megfelelő időben és helyen kedvező áron tovább is adtak.

A Tolna megyei Levéltár 1720. évből származó iratai között található egy, néhány latin nyelvű jogi kifejezéstől tarkított magyar nyelvű tanúvallomás, amely három tanútól vétetett fel. Kettőről közülük megtudjuk, hogy zsidók. Az első Josefus Naiburg borkimérő, kocsmáros a nagytormási pusztán, a másik Mucsiból való s Baltazár zsidónak hívják. Naiburg azt vallja, hogy a szekszárdi vásárból jövet a hőgyészi borbély segítségére sietett, mert ezt a svábok megverték, ruháit letépték, nyakravalójáról az ezüst kapcsot leszaggatták és még borbélyeszközeit is elvették.[3]

Eddigi ismereteink szerint Hőgyész 1720-ban lakatlan volt s mint ilyen birtoktestet vette meg két év múlva Mercy tábornok Zinzendorf gróftól. A legközelebbi években két tucat falu népesült be az új földesúr birtokterületén. Hőgyész első telepesei között nem találunk borbély foglalkozásúnak megjelölt személyt, de a Tolna megyei Levéltár 1726—1729. évi protocollumai szerint már található egy chirurgus, aki a Hőgyészen beszállásolt császári katonák ellátásához egy „lóporcjóval" volt köteles hozzájárulni.[4]

Nem valószínű, hogy a helységben 1720-ban chirurgus, környékén pedig zsidók laktak volna, bár e feltételezés ellenkezőjét sem zárhatjuk ki teljességgel. Nem példa nélkül álló eset az olyan benépesülés, amelynek írásos emlékei csak évek múltán jelentkeznek, akár adóösszeírásokban, akár peres ügyek kapcsán, vagy esetleg valamely természeti csapás megörökítése alkalmából.

Az első hőgyészi zsidó ember, akit névszerint ismerünk: *Joannes Volf*, de hogy mikor és milyen okok folytán került Hőgyészre, ez idő

szerint ismeretlen előttünk. Az 1735 novemberi zsidó összeírás szerint örökös urának a morvaországi Kaunitz grófot nevezi meg, míg mostani urának Mercy tábornokot mondja. A tőle élvezett védelemért és lakhatási engedélyért a Mercy- birtokon évi 30 forintot fizet, de örökös urának is küld 1 forint 30 krajcárt évenként.[5]

A temesvári igazgatási szervek, melyek élén Mercy állott, nem szívlelték a zsidókat, letelepedésüket, szaporodásukat irgalmatlan adóval korlátozták. Ha nem tudták megvásárolni a tiszttartók és kenézek jóindulatát, nem tűrték meg őket: „und wenn nicht, so sollen selbe Judenfamilien keineswegs geduldet werden". Amikor Menczer Farkas temesvári serfőző 1828-ban évi 700 forintért elnyerte a zsidók türelmi adójának bérletét, azt az utasítást kapta, hogy a behajtásnak nem a zsidó lakosság növekedése, hanem ellenkezőleg, annak csökkentése mellett kell végbemennie: „... das die Anzahl der Juden eher vermindert, als vermehrt werde".[6] Tolna megye 39 zsidó családfője 4—10 forintot fizetett földesurának, ezzel szemben a hőgyészi földesúr joghatósága 30 forintért volt „élvezhető".

Volf, kereskedő. Nyersbőrök vásárlásával, vásznak, szövetek és szatócsáruk értékesítésével foglalkozik. Kétlovas szekerén járja a falvakat, szállítja a mészárosoktól vásárolt nyersbőrt a tímárokhoz. A textíliákat és a szatócs holmit a szekérderékból árusítja. Vele van Hőgyészen népes családja is. Az édesanyára egy serdülő és négy kisebb gyermek nevelése hárul, a tanításról a gyermekek mellé fogadott praeceptor gondoskodik. Étkezéskor nyolcan ülnek az asztalhoz.

Legközelebb négy év múlva van hírünk zsidókról. *Josephus Wolfgangus* hőgyészi hospes, vagyis telepes, aki kétlovas szekérrel jár vásározni s vele él két felnőtt fia is. A másik zsidó ember szegényebb nála, *Zakariás Éliás*, háza nincsen s szerény kereskedéséből csak negyed annyi jövedelmet húz, mint falubeli társa.[7]

Feltehető, hogy *Wolfgangus* azonos az 1735-ben említett *Volffal*, miután az összeírók az ilyen természetű pontatlanságra számos példával szolgáltak. De ha az azonosság nem is áll fenn, akkor sem csodálkozhatunk a változáson, mert az első években aligha állapodtak meg a zsidók Hőgyészen, mint ahogy másutt, például Bonyhádon is hasonló jelenségeket tapasztalhatunk. A fentemlített 1798. évi össze-

írásban szereplőket két év múlva hiába keressük Hőgyészen: helyükre *Moyses Lebl* kereskedő és özvegy apósa, *Mandl Ábrahám* kerül.[8] Együtt viszik a kereskedést, közösen fizetik, mind a vármegyei adót, mind a borsosnak mondható, mert 80 forintra rúgó földesúri árendát. Ők az első hőgyészi zsidók, akiknek ott-tartózkodását már 8—10 évre tehetjük. Hőgyészen nősül Lébl fia s köt házasságot leánya, Isak Ábrahámmal.

Mária Teréziának 1746. május 23-án kelt rendeletére, amelyben előírja a zsidók névszerinti összeírását és kirója rájuk a két forintos fejadót, Berényi Zsigmond pécsi püspök azt válaszolja, hogy Baranya megyében egyetlen zsidó sincsen, Tolna megyében viszont 300 főt számlálnak s ebből 14-en Hőgyészen élnek. A püspökkel egyidőben jelenti Tolna vármegye is a Helytartótanácsnak a zsidók létszámát. A megye jelentése szerint Hőgyészen lakik *Lebl Salamon* a feleségével és két nőtlen testvérével; az *Izsák* házaspár *Izsák Ábrahám* nevű fiukkal és két leány gyermekükkel; *Jacobus Lebl* a feleségével és lánytestvérével; végül negyediknek a már említett s özvegy sorban élő *Mandl Ábrahám*ot és leányát örökíti meg ez az összeírás.[9]

Legközelebbi adatunk 1752-ből való, s abból kiderül, hogy 6 *bonyhádi zsidó* keres boldogulást Hőgyészen, a Mercy uradalom központjában. A jövevények urasági házban laknak, de boltjuk nincsen, szemben a már közel egy évtizede Hőgyészen lakó *Mojses Lebl-lel.* Az első két esztendőben más jövevényekhez hasonlóan, kimutatható és megadóztatható kereskedelmi nyereségre nem tettek szert. Annyi bizonyosan összegyűlt, amennyiből ki tudták fizetni a földesúri árendát.[10]

A zsidó község bírájáról első alkalommal az 1754. évi összeírásból értesülünk. Ebben az esztendőben tehát már mindenképpen volt községi szervezete a hőgyészi zsidóknak. A bírát *Jacobus Preger*-nek hívták. Családjával együtt az uraságtól épített házban élt, a földesúri adó alól mentességet élvezett, de hogy ekkor miből tartotta fenn magát, nem tudjuk, majd az 1759. július 16-án kelt híradásból értesülünk arról, hogy az uradalom pálinka- és serfőzdéjét bérli. A 11 hőgyészi zsidó család az ő vezetésével szerveződik zsidó községgé, ha ugyan előbb már nem volt bírájuk, akiről esetleg mi nem tudunk.[11]

Alig két évtized múltán megkétszereződik Hőgyész lakossága s benne a zsidó lakosok száma is. A mezővárosnak minden tizedik lakója zsidó. A lakosság teljes létszáma 1778-ban 1212 fő, amelyből 1092 a katolikus és 120 a zsidó vallást követi. Meglepően magas a fiatalok aránya. A katolikus lakosság 47%-a, a zsidó lakosságnak kereken a fele alatta van a 15. életévnek.[12]

A hetvenes évek végéről származó népességi adataink módot adnak az alábbi megfigyelésekre.[13]

Bár a lakosságnak csak minden tizedik tagja zsidó, a házasságkötések és az élveszületések aránya a zsidók javára billen. Három év összesített adatai szerint minden hetedik házasságot zsidók kötöttek meg. A zsidók között a születések száma meghaladta a halálozásokét, minthogy 14 születésre 11 haláleset jutott. Ugyanebben az időszakban a katolikusok 207 születést és 209 halálozást anyakönyveztek.

Nem minden zsidónak jutott osztályrészéül az a szerencse, hogy a XVIII. század hetvenes éveiben saját használatú házat mondhasson a magáénak. 1777-ig a zsidó családok 2/3-a, mint állandó lakos, van feltüntetve. Hét házaspár ideiglenes polgárnak minősül (extranei); rajtuk kívül 6 férfi szolga és 4 nő szolgálóként él Hőgyészen. Az ideiglenesség 1778-ban megszűnik s az említett extraneusok is állandó lakosoknak minősülnek.[14]

Mi biztosítja a megélhetésüket, mivel foglalkoznak? A fentiekben említett, mintegy 120 személyt kitevő zsidó népességnek a zömét vállakozók, kézművesek, napszámosok teszik ki. Hőgyész kereskedelme 1778-ban szinte teljes egészében a zsidók kezén van. A hagyományos gyapjú és bőrfelvásárló kereskedelmen kívül új elemként egyre inkább bekapcsolódnak a hőgyészi uradalom két tucat falvára kiterjedő dohánytermesztés pénzügyi alapjainak biztosításába, illetve magának a dohánynak a forgalmazásába. Az 1775 táján kitört angol-északamerikai háború miatt elmaradtak az Európába irányuló dohány-szállítmányok, aminek következtében jelentősen nőtt a dohánytermesztési kedv hazánkban. Magában a hőgyészi uradalomban évente 30 000 q. dohányt termesztettek. Salamon Samuel, Jacob Marcus, Jacob Áron quaestorok és Ábrahám Salamon subquaestor

jóelőre foglalópénzt adtak, a még ki sem palántázott dohányra a termelőknek. A földesúr is megkapta a jussát. Az adó és jövedelemlajstromokra évenként 400—450 forint bérleti díj került fel, hát még amit nem látott a vármegye embere.[15] A dohánykereskedelemben a zsidóknak az úgynevezett görög és rác kereskedőkkel kellett osztozkodniuk. De mindenkinél nagyobb versenytárs volt az Abaldo, a dohányárusítást felügyelő bécsi szerv, amelynek elsőbbségi joga volt a dohány felvásárlására a termelőktől. Az Abaldo központi raktáraiból ellátta Ausztriát és az örökös tartományokat, majd Fiumén és Trieszten át juttatta a dohányt Olaszországba. Tolna dohánytermését, amely „pécsi dohány" néven vált ismetté, egy másik úton a német dohánygyárakba szállította. Korabinsky így emlékezik meg erről Lexikonában: „Griechen und Ratzen kaufen ihn stark auf. Es wird derselbe auch theils von dem königl. Abaldo zum Gebrauch in den Erblanden und ins Ausland über Fiume und Triest nach Italien, wie auch in einige Fabricken Deutschlands verführt." (*Johann Mathias Korabinsky:* Geographisches-Historisches Lexikon von Ungarn. Pressburg 1786. s. v.: Hőgyész.) Az említett 1778. évi foglalkozási struktúra szerint tizenketten a felvásárló és tovább-értékesítő mezőgazdasági termékkereskedelemben érdekeltek s mindössze két személyről mutatható ki egyértelműen, hogy boltosok. A kézművességet 3 szabó és 2 varga képviseli. Három zsidó férfi napszámos munkából tartja el családját. Rabbijukkal és tanítójukkal nem bánnak túlzott bőkezűséggel. Spitzer Mihály rabbi évi 30 forint, Fait Dávid évi 42 forint összegű jövedelmet húz a hitközségtől. Hol vannak ők a kereskedő és bérlő Jacob Áronnak évi 250 forintban kimutatott keresményétől? Tolna megye két „védett zsidója", ez előbbi Jacob Áron és Kohn Simon dombóvári bérlő fogalmazzák meg s küldik a helytartótanácshoz azt az 1799. június 24-én kelt német nyelvű kérelmet, amelyben a megye zsidóságának a megbízásából a türelmi adó összegének mérséklését kérik. Minden bizonnyal mint a megye legnagyobb keresetű és jövedelmű zsidói jutottak vezetőszerephez a közösségi életben.[16]

A következő két évtizedben részben morva és cseh területekről, de főképpen Magyarország északi megyéiből telepednek le számosan

Hőgyészen. A morvák és csehek többnyire kereskedők és alacsonyabb rendű alkalmazottak, az iparűzők és a tanítók – a lengyel származású Namen Jacob kivételével – magyarok. Az 1807. évi összeírás 43 családot mutat ki a zsidó községben, melynek vallási feje a 67 éves Ábrahám Marcus rabbi.[17]

A mezőváros életében a zsidók a kereskedelem területén válnak számottevő tényezővé, míg az ipari tevékenység teljességgel a katolikusok kezébe kerül. Az XIX. század első negyedében az összeírások mintegy 100 kézművesről adnak számot, közöttük egy szabó az egyetlen zsidó vallású.

Az 1825 szeptemberében megnyílt országgyűlésen a megyék követei elérték a felhalmozódott adóhátralékok eltörlését. Létrejött az országos összeírást elrendelő törvény, amely az adóteher elosztását volt hivatva előkészíteni. Az összeírás azonban nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, használhatatlannak bizonyult az adókivetéshez, minthogy a lakosság jövedelmi bevallásai teljességgel nélkülözték a realitásokat. Nem csoda, hogy az országgyűlés nem is tárgyalta az összeírás eredményeit, hanem az adók megyénkénti szétosztását továbbra is a nádor tárgyilagos megítélésére bízta.

Közelebbről tekintve, a hőgyészi adatok ugyanazt a hamis képet mutatják, mint amely országosan is jellemző erre az összeírásra. A mindeddig jövedelmező bérletek, boltok, műhelyek és jobbágy gazdaságok bevallott adatai a beavatatlan előtt oly benyomást keltenek, mintha ebben a mezővárosban csak tönkrement földművesek, munkanélküli kisiparosok és judaei miseri, nyomorúságos sorban élő zsidók laknának. Az összeíró, mind a 20 vándorkereskedőről megállapítja szegénységüket, képtelenségüket az adófizetésre. Hét kereskedőnek is van háza, lakóitól bérjövedelme, de csak két háztulajdonosról derül ki ki ebben az összeírásban, hogy bolti árukészlettel rendelkezik. A serfőző sem mutat ki jövedelmet, ami ugyancsak képtelenség.[18] A nádori összeírás sivár adatainak ellentmondanak az Apponyi család hőgyészi levéltárában fekvő egykorú úriszéki iratok. Weltman Dávid boltja a hőgyészi uradalmi szálló és fogadó északi szárnyában helyezkedett el. Üzleti ügyei végett 1830 tavaszán útrakelt s feleségére hagyta a boltot, amelyet távollétében ismeretlen

tettesek feltörtek. Weltmanné szerint a tettesek valószínűleg kóbor zsidók voltak, akik a mintegy 1000 váltóforint értékű árukészletet elhurcolták. Két évvel korábban a nádori össszeíró Weltman rovatába ezt jegyezte: „miser judaeus dorsarius", azaz szegény hátas zsidó.[19]

A kötegekre menő peres anyagból ide iktatunk néhányat annak szemléltetésére, hogy a gazdasági élet szereplői, ha nem is rendelkeztek jelentős vagyonnal, de mindenesetre nagyobb forgótőkét mondhattak magukénak, mint amennyit a nádori összeírás adataiból lehet nekik tulajdonítani. Az életszínvonal megítélése szempontjából az összehasonlítás nem közömbös.

Wurm József hőgyészi és Schwartz Lőbl kalaznói zsidó kereskedő 400 forintos közös forgótőkével rendelkeztek dohány felvásárlás céljából. Wurm ezenkívül egy másik hasonnevű kereskedővel és két Ramschburger nevezetű vállalkozóval a környékbeli gazdag diótermésnek a pesti piacokon történő bizományosi értékesítésére szövetkezett. Az egyik üzlet perrel zárult, amiért Wurm nem tudott elszámolni 164 forinttal. Az úriszék elmarasztalta őt a hiány miatt. Grünhut, Pollák, Engel és Frankfurt nevű kereskedők szintén társasági szerződést kötöttek a Hőgyész környéki dohány értékesítésére. Együttműködésük több száz forintra rúgó elszámolási hiány miatt bomlott fel. Efraim Schifer hőgyészi búzakereskedő pert indított Frankfurt Hirschl ellen, amiért 150 forinttal megkárosította őt.

A szeszfőzde, a serfőzde és a korcsma bérletének elnyerése elképzelhetetlen megfelelő összegű készpénz hiányában. Spitzer Mózes és Deutsch Sámuel a községi korcsma bérletéért vetélkednek egymással a licitáción. Az Apponyi családot 1830-ban özvegy Midi Áronné kénytelen perelni a hitelbe szállított bor áráért. Rausch vasárus a hőgyészi gazdák egész sorát perli adósságaikért.[20]

A példák a kereskedelmi etika és a joggyakorlat hiányosságaira utalnak, de azt is bizonyítják, hogy a kereskedelem — a széleskörű áruhitel ellenére — sem tevékenykedhetett forgótőke, illetőleg készpénz nélkül. De az is igaz, hogy az üzleti könyvek hiányos bevételi és kiadási tételei alapján az ország más vidékeiről Hőgyészre irányított összeírási biztosok nem jegyezhettek fel mást, mint amiről saját

szemükkel meggyőződhettek. Ez szolgáljon a hiányos és használhatatlan összeírás mentségére.

Újabb zsidó családok letelepedését figyelhetjük meg Hőgyészen 1830—1840 körül.[21] Ebben az évtizedben a zsidó község életében jelentős személyiségek telepednek meg. Így *Fischer Illés orvos*, aki a csehországi Rakonitzban született s magyar egyetemen szerzett sebészorvosi diplomájával, 1829 óta működött Hőgyészen. Felesége, morvaországi születésű, Trebitschből került Hőgyészre. A férjénél 16 évvel fiatalabb orvosné az első a hőgyészi zsidó asszonyok közül, aki nem háztartási tevékenységet folytat, hanem önálló foglalkozása van, *szakácsnő a kóser traktériában.* Gyermektelenek lévén s férje közeledik ötvenedik esztendejéhez, mikor elhatározzák, hogy két szilisárkányi árvát a házukba fogadnak s felnevelnek.

Schalovitz Jakab Csehországból 1830 körül települt Hőgyészre, tanító, 40 éves, mikor házasságot köt a helybeli Frankfurt Terézzel. Házasságuk áldásosnak bizonyult, 1848-ban már 6 gyermek népesíti be házukat.

Gleicher József, ugyancsak tanító, 1840-ben kerül Hőgyészre. A megyeszerte ismert Lorschy-család Katalin nevű leányát veszi nőül, Gyönkről. Ők is 6 gyermeket neveltek fel.

Nachod Simon orvos az 1830-as évek elején még Bonyhádon praktizál,[22] de 1848-ban, — ekkor 40 éves és még nőtlen — már Hőgyészen folytatja gyógyító tevékenységét.

Auszterlitz Illés tanító a morvaországi Austerlitzből került hazánkba és 1840 táján telepedett meg mezővárosunkban, itt is nősült. A Dunakovácsiból idevetődött Bárány Zsófival kötött házasságot, aki egy zsidó családnál szolgált dajkaként. A XIX. század derekén Hőgyész zsidó lakossága 16 tolnai településből, Magyarországnak Tolna megyén kívüli 45 községéből és városából (Ádánd, Arad, Baja, Balassagyarmat, Komárom, Nagykároly, Osztopán, Pest, Pozsony, Sásd, Vágújhely, Tab, Veszprém, stb.), jó egynéhány közvetlenül Csehés Morvaországból, egy-egy család pedig Horvát-, Lengyel- és Németországból származtatja magát.[23]

A Szekfű Gyula által elfogadott statisztika szerint 1840-ben 630 zsidó él Hőgyészen, vagyis a mezőváros lakosságának egynegyedét

teszik ki. Egy teljeskörű, valamivel későbbi népességösszeírás 563 zsidó lelket számlál, 106 családban. A Szekfűtől idézett magasabb lélekszám talán magába foglalja a zsidó községhez tartozó 11 filia híveinek számát is.[24]

A harmincas évek derekán Tauszig Albert a zsidó község legmódosabb embere: 360 forintos haszonbérletű kereskedése után évi 15 Ft 30 kr adót fizet.[25] A negyvenes évek folyamán megváltoznak az erőviszonyok: új tehetségek törnek felszínre. A korábban szerény körülmények között élő Deutsch Soma, aki 1836-ban kis boltja után mindössze 2 Ft 40 kr adót fizetett, az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc idején a jövedelemjegyzék élére kerül, minthogy évi 1000 Ft-os haszonbérletre tett szert. Hogy beérkezett ember, azt két ház fémjelzi, mely az ő nevén áll s a vagyonára kivetett adó mértéke is.[26] Deutsch 20 forint és 17 kr adót fizet. Ennek az összegnek a nagyságát akkor érzékeljük, ha meggondoljuk, hogy ugyanabban az időszakban a hőgyészi kereskedők és iparosok évi 14,3 kr hadiadót és 18 Ft házi, azaz vármegyei adót fizettek. A háztulajdonosok adóját 6 krajcárral megtoldották. Akiknek házuk nem volt, továbbá sem kereskedők, sem kézművesek nem voltak, azok hadiadója egytől-egyig 8,2 krajcárt tett ki, míg háziadójuk fejenként 10,2 krajcár volt. Ez adatokból kitűnően Deutsch Soma kereskedő vagyona olyan jelentős gazdasági tényező volt és akkora adóalapnak számított, hogy a rá eső adóteher 32 kiskereskedőre kivetett adóval ért fel.[27]

A vegyeskereskedők és a gabonakereskedők szomszédságában feltűnnek az egy-két árucsoportra szakosodó üzletemberek. A polgári forradalom idején Hőgyészen hal-, vad-, tej-, vaj- és liszt szaküzlet működik. Vasas, edényárus, porcelán és díszműárú kereskedő tart fenn üzletet. Mellettük még rőfös és norinbergi cikkeket forgalmazó boltok színesítik a mezőváros kereskedelmi életét. Összesen 13 kereskedelmi profilban találunk zsidókat.

A 30-as évek laza kereskedelmi társulásait felváltják a szilárd alapokon nyugvó társas cégek: Oppenheim, és Guttmann, a Weisz-testvérek, Isak Wurm és Dávid Slowak, stb. A családfő halála nem vonja minden esetben maga után a cég megszűnését. A Bausz és a Krausz-féle üzleteket a rátermett özvegyek és a fiú-utódaik viszik

tovább. Más, Tolna megyei települések tapasztalataihoz hasonlóan, a hőgyészi zsidó kézműiparosok nem annyira az árutermelő, hanem inkább a szolgáltató ágazatokban helyezkednek el. Borbély, foltozóvarga, szabó, sapkás, szűcs és üveges található közöttük. Kívülük még egy-egy olajütő kezelőről (bérlőről) és mészárosról van hírünk.

Az érdekesség és a történeti hűség kedvéért meg kell emlékeznünk arról a zsidó emberről, akinek foglalkozását „szakmai" jelleg tekintetében nehezen tudjuk meghatározni, minthogy az összeírás megélhetésének módját ezzel a lakonikus megállapítással közli: „Csalás". Netán hivatásos kockajátékos és kártyás volt, akit bizony rajtakaptak csalafintaságon? Mindenesetre a vásárok és csapszékek törzsvendégei között nem mentek ritkaságszámba a hivatásos szerencsejátékosok.[28] A XIX. század negyvenes éveiben Hőgyészen is megjelent a kávéház. Egy kávé- és cukorka kiskereskedő nyitotta meg s benne igazi otthonra talált a kártya. Leghűségesebb vendégei azok voltak, akik a kártyából, különféle hazárdjátékból éltek. Talán ez az ember is közéjük tartozott. Szerencsére az egyetlen, akiről ilyen feljegyzés maradt az utókorra.[29]

JEGYZETEK

A zsidók letelepedése és életkörülményeik című fejezethez

[1] *Wenzel Gusztáv:* Árpádkori Új Okmánytár XII. köt. 192. és 216. o.

[2] *Bánkuti Imre:* A hőgyészi textilmanufaktúra 1729–1732. Folia Archaeologica XVI. 219–223. o.

[3] T. m. L. Közgyűlési iratok. Regestrum 1220; fasciculus 11 : 26.

[4] T. m. L. Tolna megye közgyűlési jegyzőkönyve 1729–1729.

[5] MZSO VII. 555. o.

[6] *Szentkláray Jenő:* Mercy Claudius Florimund kormányzata a Temesi Bánságban. Budapest, 1909. 95–96. o.

[7] T. m. L. Zs. Ö/558.

[8] *Uo.*

[9] Pécsi Püspöki Levéltár 28/1746. – T. m. L. Zs. Ö/560. sz.

[10] T. m. L. Zs. Ö/562. Regestrum 6441; fasciculus 1.2373.

[11] T. m. L. Zs. Ö/563. Regestrum 6737; fasciculus 1.2450. –

[12] T. m. L. N. Ö/476. 94. doboz 1778. év.

[13] *Uo.*

[14] *Uo.*

[15] *Horváth Mihály:* Az ipar és kereskedés története Magyarországban az utolsó három század alatt. Budán, 1860. 121. o.

[16] Ol. Helytartótanácsi iratok. Acta Judaeorum. 988–(42–43).

[17] T. m. L. Zs. Ö/574. sz. (1807. március 4-i összeírás).

[18] T. m. L. Conscriptio Oppidi Paks 1828.

[19] T. m. L. Apponyi cs. levéltára. Úriszéki iratok 328/1830. év.

[20] *Uo.:* 1830. évi 8., 53., 88., 201., 212., 243. számú iratok.

[21] T. m. L. Zs. Ö/581. sz.

[22] T. m. L. Kun Lajos hagyatéka.

[23] T. m. L. Zs. Ö/581. sz.

[24] *Szekfü Gyula:* op. cit. 143. o. – T. m. L. Zs. Ö/581. sz.

[25] T. m. L. Zs. Ö/602. sz. (1836. évi összeírás).

[26] T. m. L. Zs. Ö/613. sz. (1848/49. évi összeírás).

[27] Közülük került ki az a négy zsidó honvéd is, akikről *Bernstein* tájékoztat (*Bernstein Béla:* Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók. Budapest, 1898. 184. és 187. o.)

[28] T. m. L. Zs. Ö/581. – *Bogdán István:* Régi magyar mulatságok. Budapest, 1978. 153. o.

[29] T. m. L. Apponyi család levéltára. Úriszéki periratok, 295. sz.

A VALLÁSI ÉLET KIALAKULÁSA HŐGYÉSZEN

Az első adat, amely Hőgyészen szervezett zsidó község létére utal, 1754-ből maradt reánk. Ekkor történik – ismereteink szerint – első ízben említés a zsidó község bírájáról, amint fentebb erről már megemlékeztünk. Tudjuk, hogy zsidók már előbb is éltek a mezővárosban. Az első adat, amely a hitélet szolgálatával kapcsolatos 1746-ból származik.[1] Az ekkor készült összeírás Michl Sekl-t mint Schulsinger-t jelöli meg. Ebben az évben tehát biztonsággal tudjuk, hogy már volt kántoruk s nyilván egyben metszőjük a hőgyészi zsidóknak.

Rabbiról először 1778-ban értesülünk.[2] A jelenlegi ismeretek szerint az első hőgyészi rabbi, aki az ez évben készült összeírásban szerepel, Spitzer Michael.[3] Atyja Spitz Izsák bonyhádi rabbi volt, kinek Biur Éc című művét (Brünn 1790) fia, Michael adta ki. Az első hőgyészi rabbi, legalább is az 1781. évi összeírás szerint, metszőként is tevékenykedett, de ez a beosztása nem lehetett állandó jellegű, mert 1778-ban mellette már külön is feltüntet egy metszőt s még egy templomszolgát is a megyei összeírás. Az első tanító Fait Dávid, mint Instructor puerorum jelenik meg az 1778. évi zsidó-összeírásban.

A Magyar Zsidó Lexikon Spitzer, (vagy Spitz) rabbi halálozási évét 1790-re teszi, de már az 1787-ben készült megyei összeírásban Joseph Ritzberger szerepel, mint a hőgyészi zsidó község rabbija.[4] 1807-ben ugyancsak a megyei összeírásban[5] a magyarországi születésű Ábrahám Márcus nevével találkozunk, aki ebben az évben a rabbihivatalt viselte s mellette két, ugyancsak hazai születésű „éneklő"

funkcionált. Két tanító is oktatott már ekkor Hőgyész zsidósága körében, a hazai születésű Nathan Frankfurter,[6] akivel később, mint dajjannal találkozunk s a lengyel Jacob tanítgatta a gyermekeket. Ha meggondoljuk, hogy az 1808. évi összeírás mindössze 41 családot mutat ki Hőgyészen, tiszteletadással állapíthatjuk meg, viszonylag milyen nagyszámú személyzetet foglalkoztattak s gondoskodtak megélhetésükről a vallásos igények teljes kielégítése érdekében.

A hőgyészi zsidó község a XIX. század közepére fejlődik ki a megye jelentős zsidó centrumává. Az 1848. évben felvett összeírás szerint Goitein Herman rabbival együtt a Strausz Salamon „rabbi-segéd"-ből és a Frankfurter Náthán „segédpap"-ból álló hármas rabbikollégium áll a gyülekezet élén. Metszőjük és nem kevesebb, mint négy tanítójuk van, sőt még egy „dékány", azaz templomszolga is serénykedik a szent cselekmények szolgálatában.[7]

Egy évszázad alatt kiteljesedett a vallásos élet szolgálata s ezt minden bizonnyal jelentős mértékben segítették elő a Goitein család tagjai, akik közül ekkor – 1848-ban – már a második rabbi ékesíti a hőgyészi papi széket.

A GOITEIN RABBI CSALÁD

Országos tekintélyre, sőt a magyar határokon túl is ismert és megbecsült névre a Goitein rabbi-család működése következtében tesz szert a hőgyészi zsidó község.

A családalapító Baruch Benedikt Goitein 1809 körül foglalja el a hőgyészi rabbiszéket s 1841-ig tölti be azt. Ebben az évben visszavonul a működéstől, átengedve azt Herman (Cvi Hirsch) fiának. A megérdemelt pihenést csak egy évig élvezheti. 1842-ben megtér őseihez.

Baruch Goitein 1770 körül született a morvaországi Koitein-ban, innen a Goitein családnév. Ősei között kiváló rabbik és tudósok foglalnak helyet. Neki magának legkiemelkedőbb mestere Müncz Mózes óbudai rabbi volt, ki tanítványa főművét meleg, s a szerző érdemeit nagy elismeréssel méltányoló ajánlással bocsájtja útjára. Baruch Balassagyarmaton kötött házasságot, apósa bár rabbihivatalt nem vállalt, de kiváló tudósa volt a talmudi tudományoknak. A helybeli, utóbb bonyhádi rabbi, Wolf Boskowitz ordinálja őt rabbivá, majd Boskowitz rabbi távoztával a gyarmatiak dajjanjukká hívják meg. Egyben a község tagjainak talmud-tanulmányait is vezeti.

Körülbelül egy időben Boskowitz rabbinak Bonyhádra történt meghívásával, tehát 1809 körül hívják meg a hőgyésziek Goitein rabbit községükbe.

Főműve: Keszef Nivchar (Prága, 1827–28) több kiadást ért meg s mindmáig alapvető fontosságú munka a talmudi tanulmányokban. A rabbinikus törvények analízisét nyújtja, kimutatja a forrásokat és előadja a törvények praktikus alkalmazásának módozatait.

Tisztségében fia követte őt. Herman (Cvi Hirsch) Goitein 1805,

vagy 1803-ban született Balassagyarmaton. Az 1848. évi hőgyészi összeírás 45 évesnek mondja. Maharam Asch balassagyarmati rabbi elismerően nyilatkozik felőle s művében is megemlékezik róla. Hőgyészen atyjánál, Bonyhádon Heller rabbinál tanult. Ismereteit tovább bővítette apósa, Élia Teller komáromi házában. Pályafutását egy Békés megyei kicsiny gyülekezetben kezdte, Szentandráson, majd onnan került Hőgyészre. Jedé Móse című művében (Paks, 1904) a Tóra 613 parancsolatát magyarázza.

Fia, Élia Menachem Goitein, Hőgyészen született 1837-ben. Jochanan Spitz tabi rabbinál folytatott tanulmányokat, majd Pozsonyban a Ketáv Szófér (Ábrahám Sámuel Benjamin Schreiber) tanítványa volt. Huszonkét esztendős korában méltónak találta őt R. Móse Paks arra, hogy kiadja számára a rabbi diplomát.[8]

Atyja halála után, 1860-ban követi őt tisztségében s azt egészen 1902-ben bekövetkezett haláláig viseli. Rabbi-leveléből kitűnik, hogy egy ideig, mint segédrabbi működött atyja mellett. Fiatal kora miatt többen ellenezték, hogy vele töltsék be a nagyjelentőségű hőgyészi rabbi-stallumot. Az ellenzések okozta sebek úgyszólván élete végéig nem gyógyultak, de békeszerető természetével mindig úrrá lett sérelmei felett. A Rav Berachot című mű szerzője, de a családi hagyományok szerint még igen sok más munkát is írt. Résztvett a zsidó közéletben is és jesivát is vezetett. Sokágú tevékenysége ellenére is, mindenkor megszakítás nélkül töltötte be tanítói feladatait, mind az ifjak, mind talmud-tudós hívei körében.

Bölcsessége és tekintélye folytán meg tudta óvni községét azoktól a belső villongásoktól, amelyek Bonyhádon és Pakson, de az országnak számos más községében is súlyos benső meghasonlásokra vezettek a vallási konzervativizmus és modernizmus hívei között. A kongresszus és az azt követő kettéválás hullámverései Hőgyészt elkerülték, a község teljes egészében a konzervatív irányzat híve maradt s megőrizte orthodox jellegét.

A Goitein család tagjai egészen 1944-ig viselték a rabbi tisztségét Hőgyészen. Az utolsó hőgyészi rabbi, R. József Sölomo Goitein, miután mintegy négy évtizeden át pásztorolta híveit, velük együtt szenvedett mártírhalált Auschwitzban.

JEGYZETEK

A vallási élet kialakulása Hőgyészen című fejezethez

[1] T. m. L. Ö/561.

[2] T. m. L. Ö/568.

[3] Megemlékezik róla: *Büchler Sándor:* Adalék a hazai zsidó hitközségek történetéhez. MZsSz. VII. 1890. 593. Atyja nikolsburgi származású volt. *Richtmann Mózes:* Landau Ezekiel és a magyar zsidók. MZsSz. XXII. 1905. 310. felemlíti, hogy a talmudi világban nagytekintélyű Barby Mózes pozsonyi rabbinak volt a tanítványa.

[4] T. m. L. Ö/571.

[5] T. m. L. Ö/574.

[6] S. h. G. 23. 32/2.

[7] T. m. L. Ö/581.

[8] Z. A. Bevezetés.

A HŐGYÉSZI ZSIDÓ KÖZSÉG IGAZGATÁSA AZ 1837—1870. ÉVEKBEN KÉSZÜLT JEGYZŐKÖNYVEK TÜKRÉBEN

A hőgyészi zsidó község, majd hitközség igazgatásáról, benső életéről — az anyakönyvek mellett — egyetlen korabeli dokumentum maradt reánk, az 1837—1870 között, héber írott betűkkel német nyelven vezetett jegyzőkönyveket tartalmazó kötet. A lapokat számozással nem látták el s a jegyzőkönyvek nem mindig őrzik meg az évek szerinti kronológiai sorrendet. Tartalmára nézve nem olyan változatos, mint például a bonyhádi jegyzőkönyv.

Az előttünk fekvő kötet zömét a bor és hús mérésre vonatkozó szerződések, valamint a rituális vágatási joggal kapcsolatos megállapodások teszik ki.

A község igazgatása a már Bonyhádról ismert testületi úton történik, Hőgyészen ez a testület 18 tagból áll, azért nevezik cháj anasim, azaz a 18 férfiúból álló vezetőségnek. A héber cháj szó számértéke 18. Az abszolutizmus korától kezdve a hitközség vezetőségét Vorstand néven említi a jegyzőkönyv, amint az a kor valamennyi hitközségénél általános volt.

A negyvenes években minden községi tagról külön pénztári lapot készítettek a jegyzőkönyvben, oszloponként feltüntetve a községgel szemben fennálló anyagi kötelezettségei összegét, vagy adósságát. Bár ezeket a lapokat inkább csak elkészítették, semmint pontosan vezették az egyes rubrikákba kívánkozó adatokat, megtudjuk belőlük, hogy milyen címeken teljesítettek befizetéseket a községi tagok. Így az elmúlt évről fennmaradt adósság mellett különféle jótékony felajánlásokat tettek, a községi pénztárba fizették a türelmiadó reájuk

eső részét, a boradót, az eszrog díjat, amelynek mibenlétéről nincsen pontos tudomásunk. Az ismeretes, hogy Mária Terézia, még a sátoros ünnepi csokorhoz tartozó eszrog után is szedetett adót egy időben, de hogy a királynő halála után ez a fizetési kötelezettség milyen célt szolgált, arról nincsen tudomásunk. Feltételezhető, hogy a község együttesen vásárolta meg az ünnepi csokorhoz tartozó pálmaágat, lulavot és eszrogot s a díjakat ezekért a községi pénztárba kellett befizetni. Külön rovat tünteti fel a helybeli község fenntartására befizetett összegeket. Külön rovat tünteti fel a pászka ellátás, illetve vétel miatt befizetett összegeket. Miután, mint mondottuk, a jegyzőkönyvnek ezt a részét nem vezették pontosan, csupán néhány adatot látunk, amelyek a befizetett összegekre, vagy a még fennálló tartozásokra utalnak. Így a folyó naptári évet megelőző tartozások 3–6 forint között mozognak, de van eset, ahol a múltévi adósság mindössze 35 krajcár. Ritka eset, hogy valaki közel 60 forint tartozást hagyott maga után a lezárt pénztári esztendőből.

A jegyzőkönyv néhány végrendeletet is tartalmaz. Ezek gyermektelen örökhagyóktól származnak. Ilyen például egy Katy Spitzer nevű özvegyasszonynak 1849-ben kelt végrendelete, amelyben a vallásos lelkület megható példájaként az elhalálozása esetére előírt és szokásos rituálé elvégeztetéséről gondoskodik, minthogy nincsenek gyermekei, akik eleget tehetnének a vallásos kötelezettségeknek. A többi között azt kéri, hogy halála után 30 napon át külön istentisztelet, minjan tartassék, ahol a kaddis imát mondják el lelkéért. A község rabbija jelöljön ki két talmud-tudóst, akik emlékére misnát tanuljanak, halálozási évfordulóján a rabbi tanuljon emlékére s imádkozza a kaddis imát, nemkülönben a Chevra Kadisa gondoskodjék arról, hogy az évforduló napján meggyújtsák az emlék-mécsest. A kegyeletes cselekedetekben résztvevők számára megállapítja a tiszteletdíjat. Az istentiszteleten résztvevő két talmud-tudós 10–10 forintot kapjon, míg a többi nyolc férfi részvételét 5–5 forinttal kell honorálni, személyenként. A rabbi részvételéért a kegyeleti cselekményekben 50 forint tiszteletdíjban részesül. Sírkövére 20 forintot hagy, míg sírhely megváltása címén és a temetési szertartás elvégzéséért 40 forintot hagyományoz a Chevra Kadisára.

Ezzel a humanitárius egyesüléssel karöltve gondoskodik a hőgyészi hitközség szegénysorsú beteg tagjai gyógykezeltetéséről, amint ezt az 1851-ben létesített szerződés bizonyítja egy doktor Neuman nevű orvossal. A hitközség indokolt esetben a gyógyszerszámlákat is fizette. 1859-ből származik az a szolgálati szerződés, amelyet egy Schönfeld nevű kántor-metszővel kötött a hitközség, akit szabad lakás és a szokásos mellékjövedelmek mellett heti 4 forint fizetéssel alkalmaz. Salamon Szegál (Strausz) dajjannal, aki e tisztségét már előbb is betöltötte, 1863-ban olyként állapodtak meg, hogy hivatali kötelezettségeit heti öt forint fizetés ellenében teljesíti. A szerződésnek feltűnő pontja az, amelyben kiköti, hogy a rabbiszék üresedése esetén ő köteles a rituális kérdésekben szakvéleményt adni, továbbá ellátni az esketéseket, esetenként 3 forint tiszteletdíj ellenében. Úgy látszik, számoltak azzal, hogy Élia Menachem Goitein rabbi, aki 1860 óta töltötte be a tisztet s még fiatal ember volt ekkor, elhagyja Hőgyészt. [Ezt a feltevésünket igazolják azok az időnkénti ellentétek, amelyek esetenként felmerültek Goitein rabbi és a hitközség egyes tagjai között.] Egyebekben jegyzőkönyvünk hiteles másolatban közli az Élia Goitein rabbival kötött szerződés teljes szövegét is, 1860-ban történt hivatalba lépése alkalmából.

Ez a szerződés Rabbinatsadjunkt megjelöléssel emlékezik meg a tisztségbe lépő rabbiról, aki ezek szerint segédrabbiként már előbb is funkcionált a hitközségben. Rabbivá választása után heti fizetését 6 forint 30 krajcárban állapították meg, amelyhez évi 14 forint kiegészítés járult, a rituális bor és húsellátás fölött végzett felügyeletért. A hitközség kötelezettséget vállal a rabbi és családja orvosi kezeléséért és gyógyszerellátásáért, nemkülönben a sátorosünnepi eszrog és lulávnak részére tiszteletből történő felajánlásáért. A szokásos mellékjövedelmek biztosítása mellett megállapítják az esketési díjat 3 forintban, a chávér cím kiadásával járó bizonyítvány díját 2 forintban, míg a különféle igazolások kiállítási díját 40 krajcárban. Méltányos módon, a halotti anyakönyvbe történő bevezetéséért csupán 20 krajcár eljárási díjat számítanak fel. Ezeket a díjtételeket a hitközség csupán megállapította, de a fizetési kötelezettség az érdekelteket terhelte. A hőgyészi szórványban élő hitközségi tagok ugyanezekkel a díjakkal kötelesek

a rabbi tevékenységét megfizetni. Megillette természetesen a rabbit a díjmentes szolgálati lakás is, a hitközségi rabbilakásban.

A rabbi kötelezettségei mindazon funkciók, amelyek a templomban és azon kívül, hivatása körébe tartoznak, de ezeket a szolgálati szerződés már nem sorolja fel olyan részletességgel, mint ahogyan azt a század első feléből ismert bonyhádi rabbilevelekben olvashatjuk. Azok emelkedett héber stílusú ünnepi iratok, míg ez a hőgyészi szerződés, német nyelven, nem haladja túl egy szokványos alkalmaztatási irat kereteit, sőt még azt sem tölti ki teljesen. Prédikációs alkalmakként az Engesztelő napot és a Péaszch ünnepét megelőző szombat kivételével havonként egy szombatot jelöl meg. Ünnepekről külön nincsen szó, a már hagyományossá vált ünnepi prédikációkat nyilván maguktól érthetődőknek találták.

Jegyzőkönyvünk bizonyos mértékben betekintést enged a hitközségi adófizetés mértékébe is. 1865-ben 2,50—10 forintig terjedt az adófizetés évi, személyenkénti összege. A régebbi gyakorlat, az adóosztályokba történő sorolás még ekkoriban is dívott. Így, 1868-ban az 1865-ös állapothoz képest némileg emelték az adókat, a következőképpen: az első osztályba tartozók 15 forint 6 krajcárt, a második osztályba soroltak 12 forint 14 krajcárt, a harmadik osztályba tartozók 10 forint 10 krajcárt, a negyedik osztályhoz tartozók 6 forint 6 krajcárt, végül az ötödik adóosztályba soroltak 4 forint adót voltak kötelesek fizetni évenként.

1868-ban 57 adófizető tagja volt a hitközségnek s az az évi adóbevétel 596 forint 12 krajcárt tett ki. E kezünkben lévő jegyzőkönyv nem tartalmaz olyan lényeges határozatokat, mint például a két bonyhádi kötet. A község életére, annak belső rendjére, a tagok felvételére, a jogok és kötelességek megállapítására nézve hozott helyi határozatokat nem ismerhettük meg. De még így is meggyőződhettünk a gazdasági tekintetben megalapozott, körültekintő komoly vezetésről, amely községünket jellemezte még akkor is, ha amint azt más forrásokból kimutattuk, a belső élet a kisebb-nagyobb megrázkódtatásoktól nem is volt mentes.

jegyzeteket nem csatolunk, minthogy a jegyzőkönyveket tartalmazó kötet lapjai számozatlanok s az egyes jegyzőkönyveket általában nem az évek kronológiai sorrendjében készítették. A jegyzetek pótlására a kötetből felhasznált anyag közlése alkalmával a megfelelő évszámot a szövegben közöljük.

A GOITEIN RABBICSALÁD BELSŐ ÉLETE LEVELEZÉSÜKBEN

A dinasztia-alapító Baruch Goitein és fia Cvi Hirsch között meghatóan bensőséges a kapcsolat. Cvi 18 éves, amikor elkerül otthonról, hogy Bonyhádon Heller rabbi jesiváján folytassa a hőgyészi atyai házban megkezdett tanulmányokat. Az apának levelei irányítják a Bonyhádra került fiúnak életmódját, magatartását, tanulmányait. E szeretetteljes atyai levelekben a szorgalom, a türelem és a szelídség erényeire hívja fel az édesapa az idegenbe került fiú figyelmét. Kéri, számoljon be neki mestere talmudmagyarázatairól, gondosan ügyeljen a héber helyesírásra, vigyázzon a szép héber stílusra s ebbeni képességeit igyekezzék mindig fejleszteni. Magánszorgalomból Maimuni nagy halachikus művét, a Misne Tórát naponta egy-két órán át tanulmányozza.

A fiú válasza csupa gyengédség. Megnyugtatja atyját, nem szenved hiányt semmiben sem, csak ő hiányzik neki. Kéri, írjon hozzá, hogy legalább kezeírásának örülhessen. A levelek a személyes jellegű ügyek mellett mindig tárgyalnak talmudi témákat is, amelyekben az ifjú, édesatyja méltó szellemi partnerének bizonyul.[1]

Cvi 21 éves, amikor atyja feleséget keres számára. Élia Teller közbecsült komáromi zsidó vezető ember leányát szeretné megnyerni fia hitveséül. A Tellerhez e tárgyban írott levele azért hat különös érdekességgel, mert abban beszámol fiának addigi rabbinikus tanulmányairól.

Elmondja, hogy Cvi 6 éves korára elsajátította az alapvető héber ismereteket, majd ezek birtokában, mindaddig, míg Bonyhádra nem

ment, ő maga, az apa irányította fia tanulmányait. Számos nagy traktátust és szugját, azaz talmudi vallástörvényi alaptételt tanulmányozott át vele, sőt 13 éves kora óta Maimuni Jad ha-Chazáká-jának nagy részét is átvették. E Maimuni tanulmányok kapcsán csillagászati ismereteket is elsajátított a fia és rendelkezik mindazon tudnivalókkal, amelyek a zsinagógai naptár készítéséhez szükségesek. A kódex-irodalomból a Sulchan Aruch Jóre Déa, Chosen Mispat és Even Haezer válogatott fejezeteit tanulmányozták együtt. Azt, hogy milyen jeles ismeretekre tett szert fia a Szentírásban, talán már mondani sem kell s mindent egybevetve, az atya kifejezi azt a reményét, hogy ha még további 5–6 esztendőt szentelhet nyugodt körülmények között tanulmányainak, jeles ember válik majd belőle.[2] Az apai álom az volt, hogy fiából rabbit neveljen. Ha nem is akadálytalanul, de végül is teljesedésbe ment az édesapa vágya s Cvi 1839-ben egy kis Békés megyei község, Szentandrás rabbija lett. Fényes Elek 1851. évi statisztikája szerint a helység zsidó vallású lakóinak száma 130 fő. Itt kezdi meg papi működését Cvi Goitein. Mint egykor Bonyhádra, most ide szállnak az atyai intelmek. Örül annak, hogy fia ha átmeneti nehézségek után is, nyugalmas gyülekezetre talált s elmélyedhet tanulmányaiban. Bár kicsiny község az, amely most néki jutott, reméli, hogy csak a kezdet. A fő dolog, hogy tanulmányaiban lankadatlan, hívei irányában pedig bölcs, türelmes és szeretetteljes legyen. Ha nem használ a pásztorolásban a szelid szó, mit segít akkor a harag? Minden embert fogadjon tisztelettel, de főképpen becsülje s vonja barátságába a tudósokat, majd a tapasztalt apa a peres ügyek vitelére nézve mutat irányelveket kezdő rabbi fiának. Mint mindenben, ebben is a békét keresse s arra törekedjék, hogy vitákban, perekben lehetőleg békés megegyezés jöjjön létre. Hivatása, hogy a vallástörvény betartása felett őrködjék, legyen e téren is határozott, de óvakodjék a túlzásoktól. Imádkozik azért, hogy hívei körében jóakaratot találjon és azok kövessék tanító szavát. Nincs más vágya, írja e parainézis-szerű levél befejezésében, mint az, hogy előrehaladjon a szent tudományokban s őt boldognak láthassa.[3]

Mint e korszak rabbijainál gyakorta tapasztaljuk, Cvi Goitein-nál is felmerül az a kérdés, községe nevét hogyan kell átírni a héber

válólevélben. Ő maga úgy véli, miután a Szentandrás szó két főnévből álló helységnév, egy szóban írandó át. Az apa azon a nézeten van, hogy a „szent" ebben az esetben az „András"-nak jelzője ezért két szóba írandó. Egyébként is a Tóra a bat hajaana-t két szóban írja (amely ugyan birtokos eset), tehát ő a tórai példa alapján a helységnévnek két szóban történő írása mellett foglal állást. Nem is beszélve arról, hogy az Óbudán kiállított válólevelekben is két szóban írva jelölték meg, illetve adták vissza a kiállítás helyét a héber nyelvű okiratokban. Sajátságos, de az akkori rabbik gondolkodás-módjára jellemző ez a válasz, amikor egy magyar nyelvi helyesírási kérdést a héber nyelvből vett analógiával kíván megoldani. Gondolkodásuk alapelve ugyanis az volt, hogy a Tóra az élet minden kérdésére megfelelő választ biztosít. Hasonlóképpen jellemzője az akkori gondolkodásnak a óbudai példára történő hivatkozás is. A gyakorlatot a tradíció szentesíti.

Cvi Goitein már nem olyan szorgalmas levelező, mint édesapja volt. Fiához, Élia Menachem-hez, aki akkor a pozsonyi jesiván folytatta tanulmányait, egyetlen levele maradt fenn. Ebben kifejezi örömét afelett, hogy fia miben sem szenved hiányt s akadálytalanul tanulhat, hiszen ennél magasabb vágya zsidó embernek nem lehet, többet magának nem kívánhat. Ritkán ír, hogy se őt, sem önmagát a tanulástól el ne vonja. Cvi Goiten számára az élet legnagyobb öröme és ajándéka az istenfélelemben végzett tanulás volt. Családi otthonukról Élia Menachem 1863-ban kelt levelében így emlékezik meg: atyja vallásossága, rendíthetetlen hite egészen páratlan volt. Mindig hangsúlyozta, az ég akarata nélkül semmi sem történik. A reggeli imádsághoz felöltött talliszban és töfillinben folytatta tanulmányait egész délelőtt, de csak akkor ült ebédhez, bármily késő volt is, ha az aznapra kijelölt misnai és talmudi penzumot megnyugtató módon befejezte. Istenszeretetével párosult emberszeretete és szinte gyermeki jóhiszeműsége. Egy alkalommal Balatonfüredre utazott gyógykezelésre. A hajón mellé telepedett egy vadidegen ember, elpanaszolva a rabbinak, hogy milyen súlyos anyagi gondokkal küzd. A rabbi gondolkodás nélkül minden nála lévő pénzét oda adta az ismeretlennek. Az volt az elve, ha irgalmat gyakorolunk egymással, Isten is irgalmat

gyakorol velünk. Végtelenül bízott az isteni kegyelemben, de a kiérdemeletlen emberi jóakaratot nem kereste, sem maga, sem családja számára. Fia említi egy levelében, hogy mikor Pozsonyba készült, tanulmányai megkezdése előtt szerette volna rabbi édesatyja ajánló sorait magával vinni a pozsonyi rabbihoz. A kérésre az apa az Edujot misnájának (V. 7.) egy fordulatával válaszolt fiának. Cselekedeteid fognak közel vinni mesteredhez, vagy azok fognak eltávolítani tőle.[6]

A Goitein család harmadik nemzedékét képviselő Elia Menachem rabbi leveleiből egy rendkívül érzékeny lelkületű már-már a miszticizmusra hajló, álmainak felette nagy fontosságot tulajdonító, széles látókörű, nagy tudományú embert ismerhetünk meg. Pozsonyi tanuló évei során egy alkalommal, miután már hosszú ideje nem kap otthonról levelet, sajátos, de a szakirodalomban nem ismeretlen módon keres vigasztalást a bibliából. Azzal az elhatározással üti fel a Szentírást, hogy az a mondat, amelyet először fog megpillantani, megadja a választ aggályaira, miért késik Hőgyészről a levél. A mondat, amelyet a felütött bibliában először olvasott, így hangzott: tudd meg békesség van a te sátradban. Ettől megnyugodott. Kétségei között nem csupán vigasztalója, hanem tanácsadója, útmutatója a Szentírás. Feleleveníti a régiek szokását, amit egyébként atyja is gyakorolt, a Bibliától „kért tanácsot". Találomra felütötték a Bibliát és a lap első mondatából olvasták ki a feleletet a feltett kérdésre. Élia Menachem Goitein több példát is bemutat erre a módszerre. Egy alkalommal nem tudván választani az előadásra szóba jöhető témák között, a tanácskérés fentiekben előadott módján adódott számára Zechárja próféta könyvének híres látomása az arany menóráról, hétkaros gyertyatartóról, más alkalommal ilyképpen kínálkozott a Bírák Könyve első fejezetének első verse, textusul.[7]

Egy alkalommal nagy bánatokkal megterhelten tér nyugovóra. A hitközségi élet kisebb-nagyobb hullámverései mindig nagyon megviselték. Ilyen viták közepette, kifáradtan hajtja álomra fejét, de megnyugodva ébred, mert álmában atyjával beszélt s méghozzá érdekes módon, ahogyan erről a talmud is tud, az álombeli személlyel álomról folyt a beszélgetés. Másnap leírja az esetet azzal, hogy ez az álom megnyugtatta őt.[8]

Széles érdeklődési körére jellemző, hogy talmudi kérdésekben levelezésben állott a német kultúrorthodoxia vezető szellemével, Samson Rafael Hirsch majnafrankfurti rabbival, aki megküldi neki Genezis kommentárját. Goitein rabbi nagy elragadtatással nyilatkozik e német nyelvű munkáról s megírja a szerzőnek, hogy egyéb művei is nagy gyönyörűséget szereztek neki. A frankfurti rabbi rendkívül hálás az elismerésért, amelyben Hőgyész rabbija részesíti.[9] De Goitein rabbi érdeklődése kiterjed a zsidó felvilágosodás héber nyelvű munkáira is. Könyvtárában találhatóak voltak Naftali Herz Wiesel könyvei, más, ez irodalmi körből származó művek és a Kochvé Jicchak című folyóirat példányai is.[10]

Látóköre, érdeklődése lényegesen nagyobb területeket ölel át, mint amekkorát tradícióhű kartársaitól általában megszoktunk. Talán ezért is viselte el a szokásosnál nehezebben a hitközségi életnek olykor kicsinyes megnyilvánulásait. Nagy műveltsége párosult papi lelkületének felelősségtudatával. Ha valahol lazaságot tapasztalt a vallásos élet terén, felemelte intő, óvó, tiltakozó szavát, esetleg illetékes rabbitársát is értesítette, a szükséges intézkedések végett.

JEGYZETEK

A Goitein rabbicsalád belső élete levelezésükben című fejezethez

[1] Z. A. 1–4.
[2] Z. A. 15.
[3] Z. A. 25.
[4] Z. A. 30.
[5] Z. A. 44.
[6] A 45. sz. levél függeléke.
[7] Z. A. 45. Arra nézve, hogy a hivők miként kerestek a Biblia segítségével orvoslást testi-lelki bajaikra, l.: *Fodor Sándor:* A Zsoltárok felhasználása a zsidó és az arab varázslásban c. tanulmányát és az ott közölt irodalmat. Évkönyv 1977–78, Budapest 1978. 135–143.
[8] Z. A. 54.
[9] Z. A. 79.
[10] Z. A. 84.

A HŐGYÉSZI ZSIDÓ KÖZSÉG BELSŐ ÉLETE A GOITEIN-LEVELEZÉSBEN

A hőgyészi zsidók gazdasági tevékenységének bemutatása során láttuk, hogy a kereskedelmi élettel együttjáró vitás ügyek elintézése végett többször kerestek fel külső hatóságokat. Végső soron sokszor mégis a rabbinak kellett igazságot tenni és a község békéjét helyreállítania.

1840-ben valamely benső egyenetlenség zavarta meg a hőgyészi zsidók nyugalmát s a földesúr már azzal a gondolattal foglalkozott, hogy 25 családot eltávolít a községből.[1] (Erről egyébként megemlékeztünk a földesurak és a zsidó községek között kialakult jogi helyzet bemutatása során.)

Ítéletek ugyan történtek, a béke azonban nem állott helyre. Az elmérgesedett vita a zsidó község világi feje Deutsch Sámuel, illetve annak hívei és a velük szemben álló ellenzék között dúlt, fájdalmas módon. A két táborra szakadt zsidó község békéjét Baruch Goitein rabbi a következő és immár megfellebbezhetetlen döntéssel állította helyre:

1. A törvénykezési eljárással kapcsolatos kiadások Deutsch Sámuelt terhelik, minthogy ő vitte világi fórum elé az ügyet, holott az elintézhető lett volna a rabbinál, vagy három érdektelen személyből álló választott bíróság előtt. Mindenesetre békésebb megoldás lett volna, kevesebb visszavonással, mint ahogy történt.
2. Mindazonáltal a felelősség nem egyedül Deutsch Sámuelt terheli. Ezért az anyagi terhek vállalásában osztoznia kell mindenkinek, akinek része volt a peres ügyben. Az anyagi felelősség-

vállalás mértékét, a felosztást választott bíróság állapítsa meg. Miután a felmerült kiadásokat a zsidó község pénztárából fizették, oda mindent vissza kell fizetni.

3. Erkölcsi tekintetben a per valamennyi szereplőjét egyetemlegesen terheli a felelősség, akár Deutsch Sámuel mellett, akár ő ellene foglaltak állást, amiért engedték idáig fajulni a dolgokat. Nem lett volna szabad megtörténnie annak, hogy Deutsch külső hatóságoknál keresse a maga igazát s ne a zsidó község, vagy a rabbi eljárását kérje.
4. Deutsch Sámuel visszaveendő a zsidó község kebelébe s néki biztosítani kell a régi tiszteletadást, azonban az elmérgesedett viszonyok miatt három évig semmiféle tisztségre sem választható. Ha három év múltán a kedélyek megnyugodtak, továbbá, ha Deutsch Sámuel magatartásával és tetteivel majd arra érdemesnek bizonyul s választás alkalmával legalább 50 szavazatot nyer, úgy bármely tisztségre ismét megválasztható.
5. Sem a zsidó bíró (az elnök), sem az esküdtek (elöljárók) nem szólhatnak bele a zsinagógai rendet illető ügyekbe. A zsinagógát illetően minden kérdés a rabbi jogkörébe tartozik. A templomgondnokok kötelesek intézkedéseit elfogadni és őt hivatása gyakorlásában támogatni.

A döntés ez utolsó pontjából nyilvánvaló, hogy valamely liturgikus, vagy a zsinagóga rendjével másképpen összefüggő kérdés, melyet közelebbről nem ismerünk, okozta a zsidó község két táborra szakadását.

Cvi Hirsch Goitein hőgyészi rabbiskodása idején egy magát messiásnak mondó ember iratai zavarták meg egy időre a köznyugalmat, mígnem kiderült, hogy szerencsétlen elmeháborodottról van szó.[2]

De a köznyugalom megzavarására szolgált az is, ha valaki magánéletében, családi életében vétett a zsidó erkölcstan szabályai ellen. A zsidó község, kiváltképpen egy földrajzilag könnyen áttekinthető kisebb helységben, még a múlt század második felében is élénken ügyelt tagjainak morális magatartására. Kiváltképpen és jogosan vigyáztak arra, hogy liturgikus személyek ne kövessenek el olyasmit,

ami megbotránkoztató lehet a hívek szemében, s kétségeket támaszthat a liturgikus személy vallási megbízhatósága és alkalmassága tekintetében. Élia Menachen Goitein rabbi életét még egy ilyen probléma is keserítette s okozója egy bizonyos Ezekiel nevű kántor volt, akinek viselkedése ellen megcáfolhatatlanul jogos kifogások merültek fel. A rabbi 1864. ijjar havának 28. napján a renitens kántor ügyében az alábbi határozatot hozta:[3]

1. A határozat keltének napjától egészen a folyó zsinagógai év elul havának újholdjáig a kántor semmiféle funkciót sem végezhet, de még a tóra elé sem járulhat.
2. Estéit sötétedéstől kezdve otthon kell töltenie.
3. De bormérésbe még nappal sem teheti be a lábát.
4. A határozat hozatalától számított egy éven belül mindenféle szeszesitaltól tartózkodnia kell, e tilalom alóli kivételt csupán a szombati és ünnepi alkalmak jelentenek.
5. Az istentiszteleteken minden reggel és este pontosan meg kell jelennie s bűnbánatból minden reggel egy fejezetet mondjon el a zsoltárkönyvből.
6. Csütörtökön déli 12 óráig böjtöljön.
7. Szóban és írásban kötelezze magát arra, hogy ha bizonyított módon áthágná e határozatokat, úgy elismeri, hogy kántori tisztségére méltatlannak bizonyult.

A fentiekben két rabbinikus határozatot mutattunk be. Az elsőt a nagyatya, a másodikat az unoka szerkesztette. Mindkettőnek közös jellemzője a vállalt pásztori feladatból eredő ítélkezési jog szigorú, de méltányos alkalmazása. Mindkét esetben azt láttuk, hogy kiszabta a méltányosnak vélt büntetést, de ugyanakkor módot adott a visszatérésre a közösség kereteibe történő újbóli beilleszkedésre.

JEGYZETEK

A hőgyészi zsidó község belső élete a Goitein — levelezésben című fejezethez

[1] Z. A. 27–29.
[2] Z. A. 41.
[3] Z. A. 61–62.

Az alábbiak voltak a szerzők segítségére:

DR. SCHEIBER SÁNDOR professzor
K. BALOG JÁNOS szekszárdi levéltárigazgató
MAYER LÁSZLÓ szekszárdi levéltáros
KÁRPÁTI ANDRÁSNÉ szekszárdi levéltáros
GLÓSZ JÓZSEF szekszárdi levéltáros
FRICSY ÁDÁM pécsi püspöki levéltáros
VÁRNAGY ANTAL pécsi káptalani levéltáros
SOLYMÁR IMRE történész, Szekszárd

Mindannyiuknak itt fejezik ki köszönetüket.

B. Jk. – Bonyhádi Zsidó Község Jegyzőkönyve (héber, jiddis nyelven).

B. Jkn. – Bonyhádi Izraelita Hitközség Jegyzőkönyve (német nyelven).

BCHK. – Bonyhádi Chevra Kadisa Jegyzőkönyve (német nyelven).

Bernstein–Bernstein Béla: Az 1848–49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók, Budapest, 1898.

Berzeviczy, Abszolutizmus – *Berzeviczy Albert:* Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865, Budapest, I–IV.

Bodnár–Gárdonyi–Bodnár István és *Gárdonyi Albert:* Bezerédj István I–II., Budapest, 1918, 1920.

Enc. Jud. – Encyclopaedia Judaica, Berlin.

Eisner–Eisner János: A bonyhádi zsidók története, Tel-Aviv, 1965.

Fuchs, Jesivot–Ábrahám Fuchs: Jesivot Hungaria begadlutan ubechurbanan, Jeruzsálem 1978.

Grünwald, Liflagot–J. J. Grünwald: Liflagot Jiszrael be-Ungarija, Déva, 1929.

Katzburg, Toldot–Netanél Katzburg: Toldot hajehudim be-Hungarija, Jeruzsálem 1976.

MZSL – Magyar Zsidó Lexikon.

MZSO – Magyar Zsidó Oklevéltár.

MZsSz – Magyar Zsidó Szemle.

Paaré – *J. J. Grünwald:* Paaré chachmé medinaténu, Máramarossziget, 1910.

Richtmann, Landau – *Richtmann Mózes:* Landau Ezekiel és a magyar zsidók, MZsSz XXII, 1905.

RIVA I – Széfer Tesuvot RIVA (Rabbénu Joél ... Ungar ...) Paks, 1869.

RIVA II. – u. a. Budapest, 1924.

S. h. g. – *P. Z. Schwartz:* Sém hagedolim méerec Hagar I–II., Paks, Munkács, 1914.

Szófér, Paks – *S. B. Dávid Szófér:* Mazkeret Paks I–III., Jeruzsálem, 1962–1973.

T. m. L. – Tolna megyei Levéltár. (T. m. L. Ö – zsidó összeírások.)

Venetianer, Szervezet – *Venetianer Lajos:* A zsidóság szervezete az európai államokban, Budapest, 1901.

Z. A. – Zichron Avot, Rabbi Baruch Goitein vetoldotav. Tel-Aviv, 1971.

TARTALOMJEGYZÉK

Scheiber Sándor: Előszó 5

I. A ZSIDÓK TOLNA MEGYÉBEN 7

A IV. századtól 1748-ig 9
Jegyzetek 26
Az adóztatás főbb vonásai 29
A türelmi adó 35
Jegyzetek 47

A zsidók szerepe a gazdasági életben 48
A kézművesipar 48
Molnárok, szeszfőzők, csaplárok 52
A hamuzsírfőző ipar 55
Kereskedelem 56
Zsidó mezőgazdák 62
A változások összefoglalása 64
Jegyzetek 68

A zsidó lakosság belső vándorlása 71
Jegyzetek 74

Tolna megye zsidó községei és rabbijaik a XVIII—XIX. században 75
Jegyzetek 79

Változások a zsidók gondolkodásában, a róluk alkotott nézetekben 1746—1849 81
Jegyzetek 88

Tolna megye zsidósága a forradalom és a szabadságharc korában 1848—1849 89
Jegyzetek 92

Tolna megye hitközségei az abszolutizmus korában 94
Jegyzetek 104

A zsidók elhelyezkedése a XIX. század második felének kereskedelmi életében 106

Betekintés a kereskedelmi és pénzügyi viszonyokba 110
A fizetésképtelenségtől az árverésig 112
Kereskedelmi jogviszonyok 115
Jegyzetek 116

A zsidók helye és megítélése Tolna megyében az abszolutizmus korában . . 118
Jegyzetek 124

A zsidó oktatás helyzete Tolna megyében 1851-ben 125
Jegyzetek 128

Az 1857. évi oktatásügyi tanácskozás Szekszárdon 129
Jegyzetek 131

Tolna megye zsidó lakosságának egészségügyi helyzetéről és a zsidó orvosokról 132
Jegyzetek 140

II. BONYHÁD 143

A kereskedő osztály három rétegre tagozódott 150
Lakásviszonyok 1780-ban 153
Népmozgalmi adatok a XVIII. századvégi Bonyhádról 157
A városiasodás útján 161
Bonyhád zsidó lakosságának összetétele a XIX. század elején 164
Jegyzetek 172

A bonyhádi zsidó község szervezete és igazgatása 174
Jegyzetek 183

A bonyhádi zsidó község vallási és közösségi élete 184
Jegyzetek 193

A Chevra Kadisa 195
Jegyzetek 200

A bonyhádi rabbik 201
R. Jichok ha – Lévi Spitz 201
R. Jiszrael b. Jehuda Arjé Bisencz 201
R. Ábrahám Freistadt 202
R. Binjamin Zeév Wolf Boskowitz 203
R. Cvi Hirsch Heller 206
Jegyzetek 208
Nyolc év rabbi nélkül 209
Jegyzetek 213
R. Móse Perls 214
Jegyzetek 222

Házasságkötés a zsinagógában vagy a szabad ég alatt 224
Jegyzetek 228

Zsidó iskola Bonyhádon az abszolutizmus koráig 229
Jegyzetek 232

A bonyhádi zsidó iskolaügy az abszolutizmus korában. 1850—1860 233
Jegyzetek 236

Winkler Mihály a hebraista bonyhádi plébános 238
Jegyzetek 243

Pirnitzer József. Egy tolnai zsidó kereskedő család útja 244
Jegyzetek 247

III. PAKS 249

Zsidók a török hódoltság idején 251
A megtelepülés első évtizedei 255
Paks zsidó lakossága a XVIII. században 260
A paksi zsidó község az 1807. évi zsidó összeírás tükrében 263

A paksi zsidók ipari és kereskedelmi tevékenysége a XIX. század első háromévtizedében 268
Jegyzetek 272

A paksi zsidó község a XVIII. században 274
Jegyzetek 278

A paksi zsidó község a XIX. század első felében 279
Jegyzetek 287

A paksi zsidó község a XIX. század második felében 288
Jegyzetek 292

A paksi rabbik 294
Grieshaber Izsák — a halvita 294
Jegyzetek 304
R. Jechezkél Benet 304
Jegyzetek 307
R. Jóél Ungár 307
Jegyzetek 311
R. Joél Ungár responzumai 311
Jegyzetek 316

A paksi rabbigyűlés 317
Jegyzetek 332

IV. HŐGYÉSZ 335

A zsidók letelepedése és életkörülményeik 337
Jegyzetek 347

A vallási élet kialakulása Hőgyészen 349
A Goitein rabbicsalád 351
Jegyzetek 353

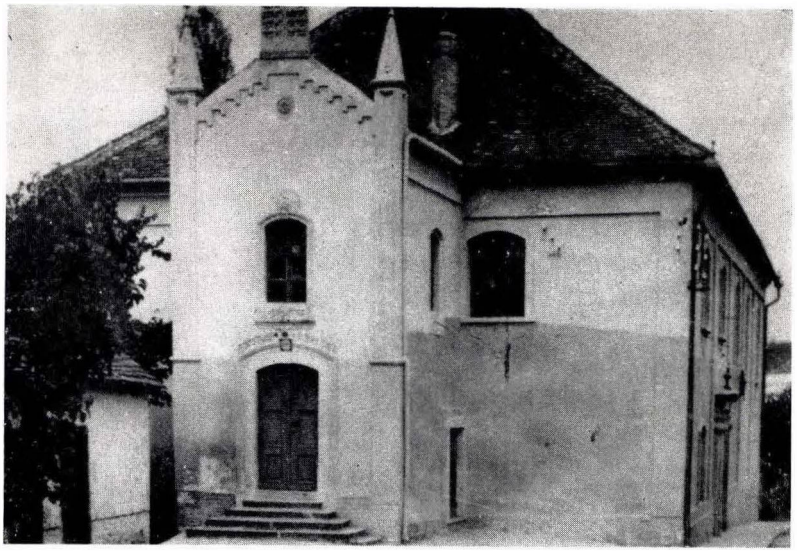
A hőgyészi zsidó község igazgatása az 1837—1870. években készült jegyzőkönyvek tükrében 354
A Goitein rabbicsalád belső élete levelezésükben 359
Jegyzetek 363
A hőgyészi zsidó közösség belső élete a Goitein — levelezésben 364
Jegyzetek 366
Rövidítések jegyzéke 368

Felelős kiadó: Héber Imre
Megjelent 500 példányban
A/5 ív + 0,5 ív melléklet terjedelemben



82/1058 Franklin Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Mátyás Miklós igazgató

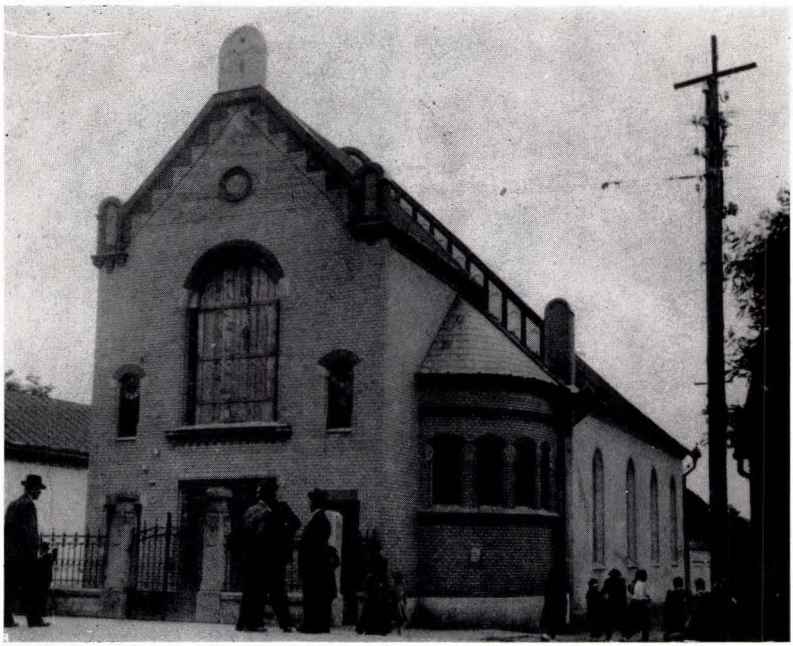
KÉPMELLÉKLET



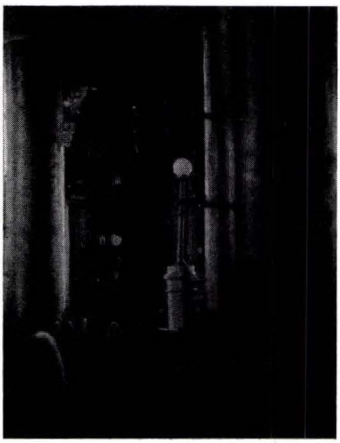
A bonyhádi műemléki zsinagóga



A bonyhádi műemléki zsinagóga belseje



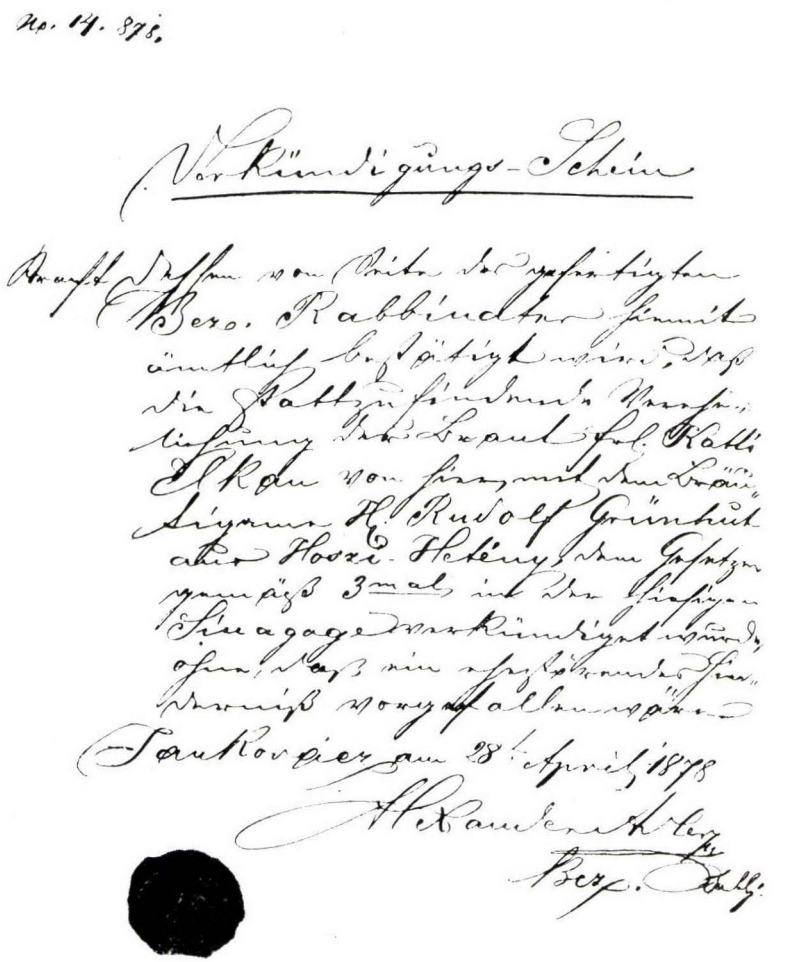
A paksi zsinagóga



A paksi zsinagóga
belseje



Adler Sándor paksi rabbi sírköve (jobbról)

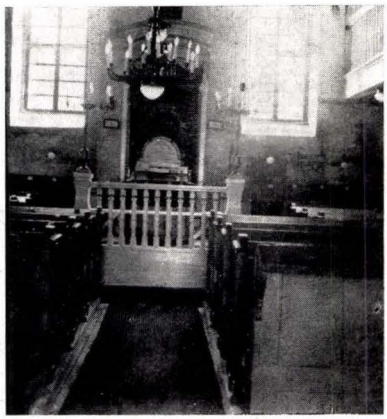


Adler Sándor kézírása

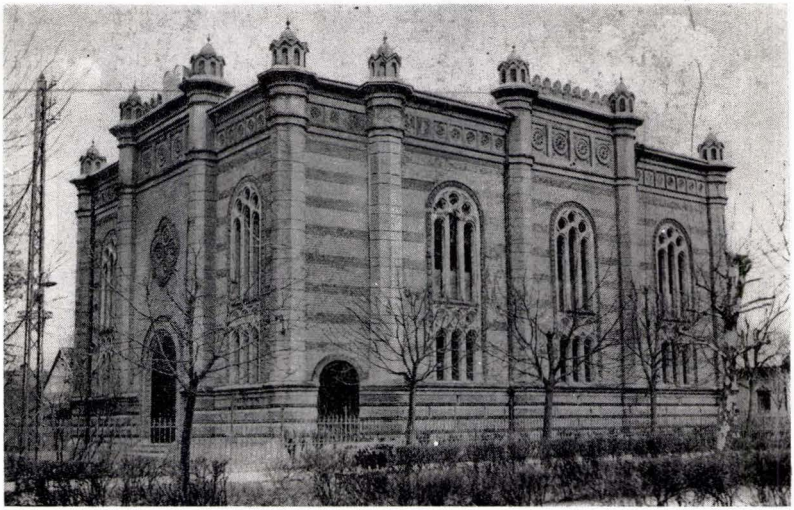


A hőgyészi zsinagóga





A dunaföldvári zsinagóga



A szekszárdi zsinagóga

150,— Ft

A sorozat eddig megjelent kötetei

1. *Schweitzer József:* A pécsi izraelita hitközség története. Bp., 1966.
2. *Moess Alfréd:* Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája. 1749—1846. Bp., 1968.
3. *Harsányi László:* A szentesi izraelita hitközség története. Bp., 1970.
4. *Harsányi László:* Adalékok a Hajdúvárosok zsidóságának történetéhez. Bp., 1970.
5. *Grünvald Fülöp—Harsányi László—Schück Jenő:* Öt község. Bp., 1972.
6. *Harsányi László:* A kőszegi zsidók. Bp., 1974.
7. *Harsányi László:* A büdszentmihályi hitközség története. Bp., 1976.
8. *Dávid Ferenc:* A soproni ó-zsinagóga. Bp., 1978.
9. *Domán István:* A győri izraelita hitközség története (1930—47). Bp., 1979.
10. *Scheiberné Bernáth Lívia:* A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig. Bp., 1981.